

ISSN 1301-7667

OLBA

XXXIII

2025

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ
ARAŞTIRMA MERKEZİ

MERSIN UNIVERSITY
THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY

OLBA

XXXIII 2025

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
DERGİSİ

JOURNAL OF THE MERSIN UNIVERSITY
RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY

XXXIII 2025

ISSN 1301-7667

OLBA

XXXIII 2025

-OLBA dergisi; ARTS & HUMANITIES CITATION INDEX (AHCI), EBSCO, PROQUEST ve TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanlarında taranmaktadır. Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün (DAI) Kısaltmalar Dizini'nde 'OLBA' şeklinde yer almaktadır.

-OLBA dergisi hakemlidir. Makalelerdeki görüş, düşünce ve bilimsel değerlendirmelerin yasal sorumluluğu yazarlara aittir.

-OLBA dergisi, Mayıs ayında olmak üzere, yılda bir kez basılmaktadır.

-KAAM'ın izni olmadan OLBA'nın hiçbir bölümü kopya edilemez. Alıntı yapılması durumunda dipnot ile referans gösterilmelidir.

-Published each year in May

-The articles are evaluated by referees. The legal responsibility of the ideas, opinions and scientific evaluations are carried by the author.

-It is not allowed to copy any section of OLBA without the permit of the Mersin University (Research Center for Cilician Archaeology / Journal OLBA)

ISSN	1301-7667
Yayıncı/Publisher	Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi (KAAM) Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Çiftlikköy Kampüsü, 33342 Mersin/Türkiye
Editorler/Editors	Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL Prof. Dr. Ümit AYDINOĞLU Prof. Dr. Deniz KAPLAN Prof. Dr. Winfried HELD
Yardımcı Editörler/ Assistant Editors	Dr. Ulus TEPEBAŞ Dr. Okan ÖZDEMİR
Bilim Kurulu/ Scientific Board	Prof. Dr. Mehmet ÖZDOĞAN (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Marion MEYER (University of Vienna) Prof. Dr. Hugh ELTON (Trent University) Prof. Dr. Bilal SÖĞÜT (Pamukkale Üniversitesi) Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Atilla ENGİN (Gaziantep Üniversitesi) Prof. Dr. Fatih ONUR (Akdeniz Üniversitesi) Prof. Dr. Peter Louis M. TALLOEN (Bilkent Üniversitesi/KU Leuven University) Prof. Dr. Asnu BİLBAN YALÇIN (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Gökhan COŞKUN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi) Prof. Dr. Çilem UYGUN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Tasarım/ Design	Aylin ALIŞ
Yapım/Production	Bilgin Kültür Sanat Şti.Ltd. Selanik 2. Cad. No.64/13 Karahan İş Hanı 3. Kat. Kızılay Ankara Tel: 0312 4198567/ Sertifika No: 20193 www.bilginkultursanat.com / bilginkultursanat@gmail.com
Baskı / Printed by	Sistem Ofset Bas. Yay. San. ve Tic. Ltd. Şti. Strazburg Cad. No: 31/17 Sıhhiye / ANKARA Tel: +90 312 229 18 81 Sertifika No: 46660
İletişim/Contact	Tel: +90 324 361 00 01 • 14730 / 14734 www.kaam.mersin.edu.tr www.olba.mersin.edu.tr e-mail: kaam@mersin.edu.tr

İçindekiler / Contents

- Burdur Elmacık Fosil Lokalitesinde İnsan İzleri
(*Human Traces in Burdur Elmacık Fossil Locality*)
Betül FİNDİK 7
- Gre Filla Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Kamusal Yapılarında
Taş Sunaklar: Sembolizmin Gelişimi
(*Stone Altars in the Gre Filla Pre-Pottery Neolithic Public Buildings: The
Development of Symbolism*)
Özlem EKİNBAŞ-CAN 29
- Suggestions on the White Paint Decorated Ware Tradition of the
Samsun Region and its Spread in Light of New Evidence
(*Samsun Bölgesi Beyaz Boyalı Bezemeli Keramik Geleneği ve Yeni Bulguların
Tanıklığında Yayılımı Üzerine Geçici Öneriler*)
Atilla TÜRKER – Cahide Gizem TIRIL-ÖZBİLGİN 51
- A New Slab Back Inscription on the Construction of the Kalhu
(Nimrud) and North-West Palace of Ashurnasirpal II from the
Museum of Anatolian Civilizations (Ankara).
(*Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden II. Aurnasirpal'in Kalhu (Nimrud) ve
Kuzey-Batı Sarayı'nın İmarını İçeren Yeni Bir Panel Arkası Yazıtı*)
Koray TOPTAŞ – Hakan EROL 79
- Anadolu'dan Yeni Bir Kazı ve Yeni Veriler: Tanır Yassihöyük
Geç Demir Çağı Boya Bezemeli Seramikleri
(*A New Excavation and New Data from Anatolia: Tanır Yassihöyük Late
Iron Age Painted Pottery*)
Elif BAŞTÜRK 97
- A 'Small-Size Statue' of Hephaistos from Olympos (Lykia)
(*Olympos'tan (Lykia) Bir 'Küçük Boy' Hephaistos Heykeli*)
Serra DURUGÖNÜL – H. Mert ERDOĞAN 133

- A Portrait Sculpture from Aizanoi Wearing a Pallium Type Toga
(*Aizanoi'dan Pallium Tipi Toga Giyimli Portre Heykel*)
Figen ÇEVİRİCİ-COŞKUN 151
- An Assessment of the Urban Development of the Ancient City of Sillyon
(*Sillyon Antik Kenti Kentsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme*)
Murat TAŞKIRAN 173
- Knidos'tan Figürlü Başlıklar: Tipolojisi, Stili ve İkonografisi
(*Figured Capitals from Knidos: Typology, Style and Iconography*)
Zeliha GİDER-BÜYÜKÖZER 207
- II. Konstans'ın (MS 641/668) Konstantinopolis Darplı Follisleri:
Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi Örnekleri
(*Constantinople Folles of Constans II (641/668 AD): Examples from Eskişehir
Eti Archaeology Museum*)
Zeliha DEMİREL-GÖKALP 237
- Neue Weihungen an Zeus im Museum von Eskişehir
(*New Dedications to Zeus in the Museum of Eskişehir*)
N. Eda AKYÜREK-ŞAHİN – Hüseyin UZUNOĞLU 267
- Themistius the Orator between Religious Identities and Imperial
Policies in the Eastern Part of the Late Roman Empire
(*Geç Roma İmparatorluğu'nun Doğusunda Dini Kimlikler ile İmparatorluk
Politikaları Arasında Hatip Themistius*)
Onur Sadık KARAKUŞ 291

BURDUR ELMACIK FOSİL LOKALİTESİNDE İNSAN İZLERİ

Betül FINDIK*

Abstract

Human Traces in Burdur Elmacık Fossil Locality

This article presents analyses of Paleolithic lithic artefacts discovered at the Elmacık vertebrate fossil site near the village of Elmacık in the Kemer district of the Burdur province. Rescue excavations were carried out in the Elmacık fossil site, which formed the shores of the Burdur pluvial lake during the Late Early Pleistocene, over four seasons between 2006 and 2009 and one season in 2016. The vertebrate fossils obtained from the excavations have been dated to the Late Early Pleistocene (approximately 1.2–1.1 million years ago). Taphonomic analyses were conducted on the fossils, now exhibited at the Burdur Natural History Museum, with evidence of butchery marks observed on some of the specimens. These marks indicate that the age of the chipped stone artifacts aligns with the fossil age, pointing to the earliest human presence in Burdur during the Late Early Pleistocene. During this period, when Lake Burdur was a freshwater source, the lakeshore appears to have served as an important habitat for both animals and humans. The lithic artefacts support this view. The 54 lithics were found scattered over a wide area. It is thought that the cementation and burial-prone nature of the area made it difficult to identify the lithic artefacts. Nevertheless, the Late Early Pleistocene lakeshore may have been an area that humans visited occasionally for hunting/scavenging and to meet their water needs. The lithics were made from various materials, including stream cobbles, flints of different colors and qualities, as well as a few pieces of radiolarite and mudstone. The artefact assemblage reflects a small-tool tradition, with tools made on small flakes/flake fragments as well as cobbles/cobble fragments. The tool assemblage includes notched tools, denticulated tools, retouched pieces, borers, atypical end

* Dr. Betül FINDIK, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, İstiklal Yerleşkesi, Burdur/Türkiye. E-posta: bfindik@mehmetakif.edu.tr; ORCID No: 0000-0001-5071-9484.

scrapers, side scrapers, composite tools, and a single rabot. Additionally, a chopper and a cleaver—one of the defining tools of the Acheulean culture—were found among the artefacts. However, previous surveys in the Burdur area have not yielded bifacial tools or cleaver from the Acheulean culture. Thus, the cleaver in question is, for now, a unique example for Burdur.

Keywords: Burdur province, Paleolithic Age, Lower Paleolithic, Chipped stone, Fossil, Pleistocene

Öz

Bu makalede, Burdur ili Kemer ilçesine bağlı Elmacık köyü yakınlarında yer alan Elmacık omurgalı fosil lokalitesinde ele geçen Paleolitik Çağ'a ait yontmataş buluntuların analizlerine yer verilmiştir. Geç Erken Pleistosen'de Burdur plüviyal gölünün kıyılarını oluşturan Elmacık fosil lokalitesinde 2006-2009 yılları arasında dört sezon ve 2016 yılında bir sezon kurtarma kazıları yapılmıştır. Kazılar sonucunda elde edilen omurgalı fosilleri Geç Erken Pleyistosen'e (GÖ 1.2-1.1 milyon yıl önce) tarihlendirilmiştir. Burdur Doğa Tarihi Müzesinde sergilenmekte olan fosiller üzerinde ekibimizce tafonomik incelemeler yapılmış, fosillerden bazılarında kasaplık izlerine rastlanmıştır. Bu izler, yontmataş buluntuların yaşının fosil yaşı ile uyumlu olduğunu göstermekte, Burdur'da Geç Erken Pleyistosen'de en erken insan varlığına işaret etmektedir. Burdur Gölü'nün bir tatlı su kaynağı olduğu Geç Erken Pleyistosen Dönem'de göl kıyısının gerek hayvanlar gerekse insanlar için önemli bir yaşam alanı olduğu anlaşılmaktadır. Yontmataş buluntular bu görüşü destekler niteliktedir. Toplam sayısı 54 olan buluntular, geniş bir alanda dağınık olarak ele geçmiştir. Alanın çimentolaşmaya ve gömülmeye uygun yapısının yontmataş buluntuların tespitini zorlaştırdığı düşünülmektedir. Bununla birlikte Geç Erken Pleyistosen göl kıyısı, insanların yalnızca avcılık/leşçilik yapmak ve su ihtiyacını karşılamak üzere zaman zaman ziyaret ettikleri bir alan olabilir. Yontmataş buluntular, buluntu alanında sıkça görülen dere çakılları ile çeşitli renklere ve kalitede çakmaktaşları, az sayıda radyolarit ve kilaşı hammaddelerden üretilmiştir. Buluntu topluluğu küçük boyutlu bir alet geleneğini yansıtmaktadır. Aletler küçük boyutlu yongalar/yonga parçaları ile çakıllar/çakıl parçaları üzerine yapılmıştır. Alet topluluğunda çentikli aletler, dişlemeli aletler, düzeltili parçalar, deliciler, atipik ön kazıyıcılar, kenar kazıyıcılar, bileşik aletler ve bir adet rende bulunmaktadır. Bununla birlikte, bir adet kıyıcı ile Acheulean kültürün tanımlayıcı aletlerinden olan bir adet nacak da ele geçen buluntular arasındadır. Burdur genelinde yürütülen araştırmalarda Acheulean kültüre ait iki yüzeylilere ya da nacaklara rastlanmamıştır. Söz konusu nacak, şimdilik Burdur için ünik bir örnektir.

Anahtar Kelimeler: Burdur, Paleolitik Çağ, Alt Paleolitik, Yontmataş, Fosil, Pleyistosen

Giriş

Burdur'un güneybatısında yer alan Kemer ilçesi, il merkezine yaklaşık 45 km mesafededir. İlçenin güneyinde Antalya'nın Korkuteli ilçesi yer alırken ilçe Burdur sınırları içinde Tefenni, Karamanlı, Bucak ve Merkez ilçe ile çevrilidir (fig. 1). Burdur İli Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması Projesi kapsamında Kemer ilçesinde ilk kez Paleolitik Çağ araştırmaları yapılmıştır. İlçenin kuş uçuşu, yaklaşık 14 km kuzeydoğusunda Elmacık köyü yakınında Elmacık omurgalı fosil lokalitesi çevresinde araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda, geniş bir alanda dağınık şekilde ve az sayıda, Paleolitik Çağ'a ait yontmataş buluntulara rastlanmıştır. Bu makalede, Elmacık omurgalı fosil lokaliteleri çevresinde bulunan yontmataş buluntuların analizlerine yer verilmiştir.

Burdur Havzası ve Elmacık Çevresinin Jeolojisi

Güneybatı Anadolu'nun en büyük kapalı havzası olan Burdur Havzası, Liçya Naplarının Mesozoyik yaşlı kireçtaşı ve ofiyolit birimleri ile Eosen-Oligosen yaşlı supra-allokon birimleri üzerinde yer almaktadır¹. Havzada meydana gelen tektonik hareketlere bağlı olarak gelişen bataklık alanlar Pliyosen evrede gideerek göle dönüşmüştür². Karakteristik özelliklere sahip göllerden biri olan Burdur Gölü çevresinde, Würm buzulu, buzul sonrası ve Holosen Dönem'e ait olduğu kabul edilen altı taraça seviyesi tespit edilmiştir³. Ancak daha eski gölsel kıyı izlerine, deniz seviyesinden 854-1100 m arasındaki yükseltilerde rastlanmıştır. Burdur Gölü Havzası, Erken Pleyistosen'de açık bir havza iken Orta Pleyistosen'deki tektonik hareketler nedeniyle kapalı havzaya dönüşmüştür⁴.

Pliyosen'de oluşan ve Kuvaterner'de genişleyen Burdur plüvyal gölünün güney sınırında "Elmacık Omurgalı Fosil Yatağı" bulunmaktadır⁵. Elmacık köyü, Burdur ilinin Kemer ilçesinde, ilçe merkezinin yaklaşık 15 km kuzeydoğusunda, derin bir vadi oluşturarak Tefenni Havzası'na açılan Elmacık Deresi'nin, Eren Çayı ile birleştiği vadi girişinde yer almaktadır⁶. Vadiyi iki taraftan sınırlandırılan dik yamaçlarda Pliyosen göl dolgularını parçalayan düşey atımlı faylar bulunmaktadır⁷. Köyün yaklaşık 2 km güneydoğusunda, vadinin daraldığı kısımda Elmacık Göleti yer almaktadır. Elmacık köyünün kurulduğu vadi girişi ile gölet arasında tektonik hareketler sonucu bir çöküntü oluşmuştur. Elmacık deresi bu çöküntü tabanında kıvrımlı bir yatak geliştirmiştir⁸. Kahraman, bu geniş tabanlı vadide, en alçağı 1,5 m ve en yüksekliği 25 m civarında olan altı seviye taraça gözlemlendiğini belirtmektedir. Pliyosen göl dolgularının en altında serpantin ve kuvarş çakılları içeren seviye, bunun üzerinde kil, marn, kum, çakıl ve kalker ara katkılı göl formasyonları bulunmaktadır. Fosil içermeyen nispeten açık renkli bu iki seviyenin üzerinde ise marn, kil ve ince çakıllar içeren boz renkli seviyeler bulunmaktadır. Boz renkli bu seviyelerde, altta tatlı su fasiyesini işaret eden gastropod fosillerine ve nadiren de omurgalı fosil parçalarına rastlanmıştır. Bu seviyenin üzerinde yer alan ince kuvarş çakıllı, kumlu seviyede bol miktarda omurgalı fosili bulunmaktadır. Bunun üzerinde ise aşınım sonucu parçalanmış marnlı seviyeler yer almaktadır. Aşınımın ardından, doğudaki gölsel konglomeraların aşınması ile akarsular tarafından getirilen iri blok ve çakıllar alana yayılmıştır. Akarsu çakıllarının, Elmacık Deresi vadisine inen yamaçlarda bulunması onların bu dere tarafından getirildiği şeklinde yorumlanmıştır. Elmacık Deresi'nin aşağı çıkışında ise farklı litolojik ve tektonik özelliklere sahip taraçalar bulunmaktadır. Bazıları düzensiz istiflenme gösterir. Yamaçlardan gelen katkı ile yer yer kalın depolar halinde olan bu taraçalar, daha çok vadinin güney yamaçları eteklerinde gelişmişlerdir. Kuvaterner yaşlı bu taraçaların yüzeyleri vadi tabanına doğru eğimlidir. Son olarak, vadinin daraldığı, baraj göletinin önünde 16-18 m seviyedeki taraçalar, daha çok kil, silt

1 Alçiçek v.d. 2013, 2; Alçiçek v.d. 2019, 555.

2 Alpagut v.d. 2015, 498.

3 Turoğlu 2015, 86.

4 Kış v.d. 1989.

5 Alpagut v.d. 2015, 498; Serdar Mayda ile Kişisel Görüşme, Eylül 2021.

6 Kahraman 2016, 827.

7 Kahraman 2000, 177.

8 Kahraman 2016, 828.

boyutunda malzemeden oluşmuştur ve düzenli istiflenme gösterirler. Bu tabakalar da üstteki göl depolarında olduğu gibi güneydoğu yönünde eğimlidirler. Bu tabakalar Pliyosen gölünün taban dolgu seviyelerini oluştururlar. Taraçalar, vadi yamaçlarından gelen sel ve derelerle yarılmış ve vadi yamaçlarının etekleri badlands⁹ şekilleri gösteren bir karakter kazanmıştır¹⁰.

Elmacık Omurgalı Fossil Buluntuları

Elmacık köyünün güneyinde, yükselteleri 1100 m'ye ulaşan Ardıçtekke Tepe, Gökmen Tepe, Akbayırlar, Kayıyokuşu gibi tepe ve aşınım yüzeyleri zincirinden oluşan sırtlar, kuzey-güney doğrultusunda uzanırlar¹¹. Bölgede omurgalı fosillerinin tespitine yönelik ilk yüzey ve kazı çalışmaları Ardıçtekke-Gökmentepe ve Akbayırlar Mevkisi arasında yer alan sırtlarda ve tepelerde Burdur Arkeoloji Müzesi başkanlığında 2006-2009 yılları arasında "Burdur-Kemer-Elmacık Fossil Lokalitesi Kurtarma Kazıları" çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu kazı çalışmaları sonucunda Gökmen Tepe, Ardıçtekke Tepe, Kale ve Gökyer mevkilerinde çok sayıda karasal memeli kalıntısı ele geçirilmiştir.

Kurtarma kazılarını takiben 2010 yılında yöredeki fosil karasal memeli alanlarının tespitine yönelik Prof. Dr. F. Arzu Demirel başkanlığında "Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü" nün izin ve destekleri ile "Burdur İli ve İlçeleri Neojen ve Pleistosen Dönem Fossil Lokaliteleri Yüzey Araştırması" başlatılmıştır. 2010-2018 arasında 9 sezon sürdürülen bu araştırmalar ve 2016 yılında tekrarlanan kurtarma kazısı sonucunda Elmacık omurgalı fosil yataklarının biyostratigrafisi ve doğa tarihi ile ilgili yeni bilgilere ulaşılmıştır¹².

Yukarıda adı geçen kurtarma kazılarında mamut (*Mammuthus*), at (*Equus*), geyik (*Eucladoceros*), bizon (*Eobison*), gergedan (*Stephanorhinus*) ve kuş fosilleri ortaya çıkarılmıştır¹³. Faunanın sunduğu biyostratigrafik verilerin ışığında Burdur Gölü'nün, Geç Erken Pleyistosen'deki göl kıyısını oluşturan bu alan, yaklaşık GÖ 1.6 milyon yıla (Geç Villafransıyen) tarihlendirilmiştir. Öncel çalışmalar Burdur Havzası omurgalı yatakları için Orta Erken Pleyistosen (Geç Villafransıyen) yaşını uygun görmüş olsa da yeni bulgular ve devam eden sistematik paleontolojik çalışmaların öncel sonuçları, bölgedeki Yassigüme ve Kocakır lokaliteleri başta olmak üzere tüm omurgalı fosil yataklarının Geç Erken Pleyistosen (Geç Villafransıyen-Epivillafransıyen, yaklaşık 1.2-1.0 milyon yıl) ile tarihlendirilmesinin daha uygun olacağına dikkat çekmektedir. Bu veriler Burdur omurgalı faunasının, Denizli-Kocabaş faunası ile kronolojik açıdan yakın olduğunu da ortaya koymaktadır¹⁴.

Faunal veriler, Erken Pleyistosen Dönem'de Burdur'un, açık alanlar ile bu

9 Türkçe'de Kırgıbayır olarak bilinen badlands şekilleri, kurak ya da yarı kurak bölgelerde, kumlu, killi tabakaların, rüzgâr ve su aşındırması sonucu yarılmış, düzensiz şekiller oluşturmasını ifade eder.

10 Kahraman 2000, 177-178.

11 Kahraman 2008, 235.

12 Demirel 2012; Demirel 2015; Demirel – Yeşilyurt 2014; Demirel v.d. 2013; Demirel 2015; Demirel – Mayda 2014a, b; Mayda – Demirel 2016.

13 Alpagut v.d. 2015, 498; Kahraman 2010, 203.

14 Alçiçek v.d. 2013; Demirel vd. 2016; Demirel – Mayda 2014a; Serdar Mayda ile kişisel görüşme, Eylül 2023.

alanları çevreleyen ormanlık alanlardan ve çeşitli su kaynaklarından oluşan zengin bir ekolojik görünümüne sahip olduğunu da göstermektedir. Burdur-Elmacık faunası ile benzer faunaların, Gürcistan, Yunanistan, Fransa ve İspanya'nın yaşıtlı lokalitelerinde de belirlenmiş olduğu, bu geniş koridor boyunca gerçekleşen göçlerin Anadolu üzerinden yapıldığına işaret ettiği ve Elmacık lokalitesinin, bu kara koridoru üzerinde Anadolu'nun en zengin durağını oluşturduğu belirtilmektedir¹⁵.

Elmacık fosil lokalitesinden ele geçen fosil bulgular, Burdur Doğa Tarihi Müzesi'nde sergilenmektedir. Tafonomik açıdan iyi konumda olan örnekler içerisinde bütün kemiklerin yanı sıra, çene ve diş örnekleri de yaygındır. Burdur Doğa Tarihi Müzesi'nde bulunan fosiller, ekibimizce incelenmiştir ve bu incelemelerde Gökmen Tepe kazılarında ortaya çıkarılan fosil Proboscidae (Mammuthus) kemikleri üzerinde kasaplık izlerine rastlanmıştır (fig. 5). Kasaplık izleri ayrı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte, Elmacık'ta bulunan yontmataş aletlerin, fosil kalıntularla ilişkilendirilebilmesi açısından oldukça önemlidir.

Elmacık Fossil Lokalitesi Yontmataş Buluntuları

2021 yılında başlayan "Burdur İli Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması" kapsamında araştırılan alanlardan biri de Elmacık fosil lokalitesidir. Elmacık'ta, Gökmen Tepe ve Ardıçtekte Tepe lokaliteleri çevresinde yapılan araştırmalarda yontmataş buluntulara rastlanmıştır (fig. 2-4-9). Geniş bir arazide, dağınık şekilde ele geçen yontmataş buluntuların toplam sayısı 54'tür. Buluntular arasında 3 adet çekirdek, iri bir hammadde parçası, 1 adet düzeltisiz yonga, bir adet kıyıcı, bir adet nacak, yonga/yonga parçaları ve çakıllar üzerine yapılmış aletler ile döküntü parçalar bulunmaktadır.

Hammadde: Elmacık buluntularının hammaddesi, büyük oranda, bölgede yerel olarak bulunan dere çakıllarıdır. Bununla birlikte çeşitli çakmaktaşı ile yalnızca ikişer örneği bulunan radyolarit ve kıltaşı hammaddelere de rastlanmaktadır. Elmacık Deresi vadisinde, aşınmış konglomeralar ve dere çakılları alana yayılmış durumdadır. Çakıllar bazen yontularak bazen de doğal ya da kırık formlarında, çeşitli biçimlerde düzeltilenerek alet haline getirilmişlerdir. Elmacık'ın yakın çevresinde bilinen bir çakmaktaşı kaynağı ya da bu hammaddeyi üretebilecek bir jeolojik birim bulunmamaktadır¹⁶. Kıltaşı hammadde, Burdur'da çeşitli Paleolitik buluntu alanlarından bilinmekle birlikte¹⁷, araştırmalar sırasında Elmacık çevresinde bu hammaddeye rastlanmamıştır.

Ardıçtekte fosil lokalitesinde, kurtarma kazılarının yapıldığı alana yaklaşık 5 m mesafede, kahverengi-koyu sarı renkte yoğun patinalı çakmaktaşı iri bir yonga çekirdeği bulunmuştur. Çekirdeğin 1.5-2 m kadar sağında ve solunda, aynı hammaddeden -olasılıkla yonga parçaları olan- birer parça bulunmuştur. Bu parçalar gerek kırık olmaları gerekse aşınmış olmaları nedeniyle tanımlanabilmiş değillerdir. Söz konusu çekirdeğin yaklaşık 20 m kuzeyinde, aynı çakmaktaşıdan, yoğun patinalı, iri bir hammadde parçasına rastlanmıştır. Aşağı yukarı çekirdek ile aynı boyutlara sahip olan bu hammadde üzerinden çıkarım yapılmamıştır. Sö-

15 Alpagut v.d. 2015, 498.

16 Fikret Göktaş ile kişisel görüşme, Eylül 2023.

17 Fındık v.d. 2024, 334.

konusu hammaddelerin yontulmak üzere, uzak mesafelerden buraya taşındıkları anlaşılmaktadır.

Tüm buluntuların 30 tanesi çakıl, 18 tanesi çakmaktaşı, 2 tanesi radyolarit, 2 tanesi kiltası olarak tanımlanmış, 2 parçanın hammaddesi ise tanımlanamamıştır. Buluntuların çok büyük bir kısmı aşınmıştır ve kahverengimsi, koyu sarı renkte az ya da çok patina ile kaplıdır. Siyah ve beyaz renkte patina gösteren birkaç parça da mevcuttur.

Yontmataş Buluntular: Elmacık yontmataş buluntuları, 3 çekirdek, 1 hammadde bloğu, 1 adet düzeltisiz yonga, 38 adet düzeltili alet ve 11 adet dö-küntü parçadan oluşmaktadır. Aletlerin 9 tanesinin taşımılığı yongadır. Diğerleri çakıl parçaları, kırık yongalama ürünleri ya da tanımlanamamış parçalar üzerine yapılmıştır.

Çekirdekler: Elmacık yontmataş buluntuları arasındaki çekirdeklerden bir tanesi yukarıda sözü edilen iri, çakmaktaşı yonga çekirdeğidir (113x102x116 mm). Hammaddeye kabaca üçgen prizma bir form verilmiş, vurma düzlemi düz hazırlanmış, tek yüzden ve tek kutuptan yongalama yapılmıştır. Derin negatif izler, nispeten kalın yongalar alındığını göstermektedir. Diğer iki çekirdeğin hammadde, alanda sıkça görülen kahverengi dere çakıllarıdır. Bunlardan ilki vurma düzlemi de dâhil hiçbir hazırlık yapılmadan yontulmuş bir yonga çekirdeğidir. Yongalama yüzü dışında, tamamı ham yüzlüdür. Yongalama yüzü ise hammadde-nin yapısından kaynaklanan başarısız, kısa çıkarımlarla birlikte tanımlanması zor bir yüzey göstermektedir. Çakıl çekirdeklerden ikincisi, 25 mm uzunluğa sahip oldukça küçük boyutlu, iki kutuplu bir yonga çekirdeğidir.

Yongalama Ürünleri: Yongalama ürünleri 10 adet yongadan oluşmaktadır. Yongalardan 1 tanesi karışık renkli çakıldan üretilmiş, görece büyük bir yongadır (65x39x16 mm). Yonga, düz ve geniş bir topuğa sahiptir. Hammaddenin yapısından ötürü iç yüzde pürüzlü, dalgalı bir kırılma gösteren yonganın vurma yumrusu hafifçe belirgindir. Üst yüzünde karşıt yönlerden alınmış negatif izler bulunmaktadır. Yonga üzerinde herhangi bir düzeltiye ya da makroskobik olarak kullanım izine rastlanmamıştır.

Yongaların 9 tanesi düzeltilenerek alet haline getirilmiştir. Tam halde olan bir yonga dışında diğer yongalar proksimal, distal ve/veya lateral kısımlarından kırılmış parçalardır. Buna karşın yongaların tahmin edilebilir boyutları, küçük yongalar olduklarını göstermektedir. Uzunluk ölçüsü veren 4 adet yonganın ortalama uzunluğu 23,75 mm; genişlik ölçüsü veren 5 yonganın ortalama genişliği 24,22 mm; 9 yonganın kalınlık ortalaması ise 7,01 mm'dir. Yongaların 3'ü geniş ve düz topuğa sahiptir. Bunlardan iki tanesinin topukları oldukça geniştir. Yongalardan 1 tanesi nokta topuklu iken 1 tanesinin topuğu kırık, 2 tanesinin topuğu kaldırılmıştır. Diğer 2 yonga ise geniş, yüzüklü topuklara sahiptir. Her ikisi de distalden kırık olan parçalardan birinin sol kenarının üst bölümü de kırıktır. Yongaların boyutlarına, kırık ve aşınma düzeylerine bağlı olarak başka teknolojik özelliklerinin izlenmesi zordur. Tüm yongalar belirgin vurma yumrularına sahiptir. Yongaların sert vurgaçla, elde yongalanmış olduğu söylenebilir. Örs üzerinde yongalamaya ilişkin bir iz görülmemektedir.

Aletler: Elmacık buluntularının 38 tanesini düzeltili aletler oluşturmaktadır. Aletler genel olarak yonga/yonga parçaları ve çakıl/çakıl parçaları üzerine yapılmıştır. Alet topluluğu, çentikli aletler (12), bileşik aletler (3), deliciler (3),

dişlemeli aletler (6), kenar kazıyıcılar (2), atipik ön kazıyıcılar (3), düzeltili yonga/yonga parçaları/çakıllar (6) ve birer örneği bulunan rende, kıyıcı ve nacaktan oluşmaktadır.

Kıyıcı, açık gri renkte, yassı ve dibe doğru sivri bir form alan bir dere çakılı üzerine yapılmıştır (fig. 6. 1). Hammadde, ince taneli bir yapıya sahip olup çok kaliteli değildir. Geniş olan ucundan alınan iki adet yonga çıkarımı ile kesici bir kenar elde edilmiştir. Kesici ağızda bulunan daha küçük iki yonga çıkarımı olasılıkla kullanım kaynaklıdır. Kıyıcının uzunluğu 91, genişliği 88, kalınlığı 36 mm'dir. Söz konusu kıyıcı ile yakın mesafede, aynı hammaddeden, bir ucunda tek çıkarım bulunan iki parça daha bulunmuştur. Debénath ve Dibble, tek yonga çıkarımı gösteren parçalara şüpheyle yaklaşılması gerektiğini belirtmektedir¹⁸. Bu sebeple, bir ucunda tek yonga çıkarımı bulunan söz konusu örnekler, şüpheli görülerek kıyıcı kategorisine alınmamışlardır. Bu parçalar, alet üretiminde ya da hayvan kemiklerinin kırılmasında vurgaç olarak kullanılmış ve sert bir yüzeye çarpmaları tek yonga çıkarımıyla sonuçlanmış olabilir.

İri kesici aletlerden bir diğeri, kızıl-kahverengi, beyaz damarlı bir dere çakılı üzerine yapılmış nacaktır (fig. 6. 2). Nacağın bir yüzü tümüyle yongalanmıştır. Ağız kısmını şekillendiren çıkarımlar ile lateral ve dip kısımlardan alınan çıkarımlar merkeze doğru yönlendirilmiştir. Merkezde ise diğer çıkarımlardan daha yüksekte kalan bir negatif iz, parçanın esasen iri, kalın bir yonga olduğunu düşündürmektedir. Olasılıkla bir dere çakılından iri bir yonga alınmış ve alet bu kalın yonga üzerine şekillendirilmiştir. Nacağın diğer yüzü büyük oranda kabukludur. Kabuklu olan bu yüzden, kesici ağızı şekillendirmek üzere, parça yongalanmadan önce, tek yönlü iki çıkarım yapılmıştır. Bu çıkarımlar kabuğu tümüyle kaldırmamıştır. Hafifçe dışbükey olan ağız kısmında, her iki yüzde bulunan daha küçük yonga negatifleri olasılıkla kullanım sırasında oluşmuştur. Nacağın uzunluğu 75, genişliği 58, kalınlığı 30 mm'dir.

Düzeltili aletler arasında, en çok görülen alet tipi çentikli aletlerdir (fig. 7. 1-7, fig. 8. 6-7). Bunlar yonga/yonga parçası, çakıl/çakıl parçası ve tanımlanamamış döküntü parçalar üzerine yapılmıştır. Çentikli aletler arasında kalın uçlu formlarıyla dikkat çeken iki örnek bulunmaktadır. Bunlardan ilki bir çakıl parçası üzerindedir (fig. 7. 2). Çakılın bir ucunda tek çıkarımla çentik açılmış, çentiğin sağında kalan kenarda ise pulcuklu kısmi düzelti yapılmıştır. Çentiğin sağ ucu ile parçanın sağ kenarındaki düzelti kalın, kısa bir ucun şekillenmesine neden olmuştur. Kırık olmayan bu kısa uç işlevsel görünmemektedir. Ancak çentikli ve düzeltili yüzün aksi tarafında, ucun olduğu bölümü inceltelen çıkarımlar bulunmaktadır. Bu da aletin işlevsel kısmının, bu uçlu kısım olabileceğini düşündürmektedir. Bir diğer uçlu parça, kalın bir yongalama ürünü parçası üzerine şekillendirilmiştir (fig. 7. 5). Parçanın bir ucunda çentik bulunmaktadır. Çentiğin sol ucu, diğer ucuna göre biraz daha ileri doğru uzanmakta ve parçanın sol kenarına yaklaşmaktadır. Parçanın sol distaldeki pulcuklu kısmi düzelti kısmı ile çentiğin uzun ucunun yöneşmesi sonucu kısa, sivri bir uç elde edilmiştir. Parça aşınmış, yuvarlanmış olmakla birlikte sol kenarda bazı kullanım çentikleri de görülebilmektedir. Kalın uçların işlevselliği kesinlik göstermediğinden bu iki parça çentikli aletler arasında değerlendirilmiştir.

18 Debénath – Dibble 1994, 126.

Düzeltili yonga/yonga parçası, tanımlanamayan parçalar ve çakıl parçalarından oluşan 6 adet düzeltili parça bulunmaktadır (fig. 8. 1, 3-5). Düzeltili parçalar arasında taşımaliği yonga olan yalnızca bir örnek bulunmaktadır. Düzeltili parçalar genel olarak pulcuklu düzeltilelerle işlenerek alet haline getirilmişlerdir. Yonga distal ucundan pulcuklu düzeltilelerle işlenerek alet haline getirilmiştir. Bir diğer düzeltili parça, olasılıkla bir yonga parçasıdır (fig. 8. 4). Sağ kenarı kırık olan parçanın, iç yüzde bir uçtan yongalanarak inceltildiği görülmektedir. Bu inceltme ile topuk ve yumru da kaldırılmış olmalıdır. Sol kenar boyunca, iç yüzden pulcuklu düzeltilelerle işlenmiştir. Bir diğer düzeltili aletin taşımaliği, dikdörtgen prizma biçimli çakmaktaşı bir parçadır (fig. 8. 3). Her iki kısa kenarında kabuk kalıntısı mevcuttur. Düzeltili aletlerden bir diğeri, bölünmüş bir çakıl parçasının kısmi olarak düzeltilenmesiyle elde edilmiştir (fig. 8. 1). Üst yüzü kabuklu olan parçanın küçük bir bölümünde kabuk kaldırılmış ve bu kenar pulcuklu kısmi düzeltilelerle işlenmiştir. Son olarak, yongalama ürünü parçası olan iki adet düzeltili parça bulunmaktadır. Her ikisi de bir kenarında pulcuklu kısmi düzelti bulunan tanımsız parçalardır.

Dişlemeli aletlerden iki tanesi yonga, dört tanesi yongalama ürünü parçası olabilecek tanımsız parçalar üzerindedir (fig. 7. 8-12, fig. 8. 2). Bunlardan ilki, çakıl hammaddeden üretilmiş bir yonga üzerine yapılmıştır (fig. 7. 11). Geniş ve düz topuklu yonganın vurma yumrusu belirgindir. Yonganın sağ kenarı kırıktır. Sol kenarda ise 4 küçük çentik açılarak dişleme yapılmıştır. Yonga üzerine yapılmış diğer dişlemeli aletin hammaddesi çakmaktaşıdır (fig. 7. 8). Yonganın distal ucu boyunca, dört bitişik çentikle dişleme yapılmış, ayrıca kenarlarından biri dik, diğeri yarı basamak pulcuklu düzeltilelerle işlenmiştir. Diğer dişlemeli aletler çakmaktaşı, kıltaşı ve çakıl hammaddeden döküntü parçalar üzerindedir (fig. 7. 9.12, fig. 8. 2).

Bileşik aletlerden ilki delici-dişlemeli alet olarak tanımlanmıştır (fig. 8. 9). Kalın bir çakıl parçası üzerine yapılmış aletin, delici uç kısmı distal kabul edilerek yönlendirilmiştir. Sağ kenarın distal bölümünde ise biri iç yüzde olmak üzere üç bitişik almaşan çentikle dişleme yapılmıştır. En uçtaki çentik ile sol distalde yapılan düzelti kalın bir uç oluşturmaktadır. Delici uç kırıktır. Çentikli-dişlemeli alet olarak şekillendirilmiş bir diğer bileşik alet, çakıldan üretilmiş, üçgen kesitli, kalın bir yongalama ürünü parçası üzerindedir (fig. 7. 13). Proksimal kısmı kırıktır. Vurma halkalarına göre yönlendirildiğinde, distal uçta makro bir çentik bulunmaktadır. Parçanın daha ince olan sol kenarında ise üç çentikle dişleme yapılmıştır. Ön kazıyıcı-düzeltili-dişlemeli alet olarak tanımlanan bileşik aletin taşımaliği, kıltaşı hammadden küçük bir yongadır (fig. 7. 15). Yonganın distal ucunda dik düzeltilelerle ön kazıyıcı alını şekillendirilmiştir. Sağ kenarında iki küçük çentik açılarak dişleme yapılmış, sol kenarı ise pulcuklu devamlı düzelti ile işlenmiştir.

Delici aletlerden ilki, bir çakıl parçası üzerine yapılmıştır (fig. 7. 14). Parçanın bir ucunda, kalın bir uç şekillendirilmiştir. Delici aletin sağ kenarında kullanım kaynaklı görünen çentikler bulunmaktadır. Bir diğer delici alet, yine bir çakıl parçası üzerine yapılmıştır (fig. 8. 12). Parçanın daha kalın olan sağ kenarı hem taş kalem darbesi tekniği ile dik bir çıkarımla hem de pulcuklu düzeltilelerle işlenmiştir. Delici uç, iki kenardan pulcuklu düzelti ile biçimlendirilmiştir. Son olarak, kırık bir çakıl parçası üzerine yapılmış delici alet, ikincil bir kullanımı gös-

termekte ve aletin son hali delici olarak tanımlanmaktadır (fig. 8. 11). Parçanın bir kenarı ve bir ucu kırıktır. Bu kırılma parçaya üçgen bir kesit vermiştir. Parçanın orijinal kısımları ile kırık kısımları arasında belirgin bir patina farkı vardır. Parçanın ilk kullanımını gösteren korunmuş olan kenarı boyunca, iki yüzden pulcuklu düzelti bulunmaktadır. Sonradan kırılmış olan kenar devamlı, sıg pulcuklu düzeltilelerle işlenmiştir. Bu iki kenarın birleştiği uç kısımda pulcuklar derinleşmiş ve hafifçe sağa yatık delici bir ucu şekillendirmiştir.

Aletler arasında atipik ön kazıyıcı olarak tanımlanan 3 parça bulunmaktadır (fig. 8. 13-15). Bunlardan ilki, çakmaktaşıdan, tanımsız bir parça üzerine yapılmıştır (fig. 8. 15). Parçanın bir ucu dik düzeltilelerle ön kazıyıcı alını olarak şekillendirilmiştir. Parçanın sol alt kenarındaki ve dip kısmındaki birkaç düzensiz çıkarım ve parçanın bu kısımda daha dar bir form alması sapa takılarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Parça tanımsız olsa da kırık olarak değerlendirilmemelidir. Alet orijinal boyutundadır. İkinci ön kazıyıcı da iki yüzü de düz bir çakıl parçası üzerine yapılmıştır (fig. 8. 14). Parçanın dar ucunda, kırık üzerine, sağa doğru eğimli şekilde, dik düzeltilelerle ön kazıyıcı alını oluşturulmuştur. Bu da alet üretimi için kırık bir parça seçildiğini göstermektedir. Diğer atipik ön kazıyıcı, yonga parçası olabilecek kalın bir parçanın, bir ucunun dik düzeltilelerle, hafif içbükey olarak düzeltilmesiyle elde edilmiştir (fig. 8. 13). Parçanın daha kalın olan ucundan, üst yüzden iki küçük yonga çıkarılmıştır. Bu, kalın yongalardan daha küçük yongaların üretimine bir örnek olarak görülebilir. Son olarak, Elmacık yontmataş aletleri içinde 2 adet kenar kazıyıcılar ile bir adet rende bulunmaktadır. Kenar kazıyıcılardan biri, her iki yüzünden çıkarım yapılarak yassı bir form verilmiş bir çakıl parçası üzerine (fig. 8.10), diğeri ise çakmaktaşıdan küçük bir yonga üzerine, yarı basamak pulcuklu düzeltilelerle işlenerek yapılmıştır (fig. 8. 8). Yonganın distal ucu ve sol üst kenarı kırıktır. Ancak kırıklar küçüktür ve yonganın orijinal boyunun yalnızca birkaç milim daha uzun olması gerektiği anlaşılmaktadır. Rende, bir ucu ve düzeltisiz kenarının bir bölümü kırık olarak ele geçmiştir. Parçanın korunmuş kenarı dik düzeltilelerle işlenerek iri bir rende olarak şekillendirilmiştir.

Sonuç

Elmacık çevresindeki aşınım düzlükleri, Geç Pliyosen-Erken Pleyistosen dönemler boyunca Burdur Gölü'nün kıyılarını oluşturan alanlardır. Söz konusu dönemlerde Burdur Gölü bir tatlı su kaynağıdır. Fossil kalıntılar, ormanlık ve açık alanlar ile çeşitli su ortamlarından oluşan bir paleoçevreye işaret etmektedir. Gerek fossil kalıntılar gerekse yontmataş buluntuların gösterdiği üzere, Elmacık çevresi Pleyistosen Dönem'de canlılar için önemli bir yaşam alanı olmuştur.

Elmacık fossil lokalitesi ve çevresi çakıl yönünden zengin olmasına karşın, çakmaktaşı, silisli kilaşı gibi yontulmaya elverişli hammaddeler açısından fakirdir. Bölgeden elde edilen 3 çekirdekten ikisinin hammaddesi yerel çakıllardır. Diğer iri çekirdek ile bir hammadde bloğu ise bölgeye başka bir yerden getirilen çakmaktaşı hammaddedir. Farklı çakmaktaşı hammaddelerden üretilmiş aletler de bulunmaktadır. Olasılıkla insanlar bu hammaddelerin bazılarını alana taşıyarak burada yontmuş, bazılarını ise alet olarak yanlarında getirmişlerdir. Bir adet yonga dışında düzeltilenmemiş yongalama ürünlerine rastlanmamıştır. Alet taşımalarında seçicilik ve aletlerin şekillendirilmesinde bir standart göz-

lenmemektedir. Düzeltile aletler küçük yongalar, yonga ve çakıl parçaları üzerine yapılmıştır. Aletlerin genel olarak küçük boyutlu oluşu, kısıtlı hammadde kaynaklarının hominin davranışlarına bir etkisi olarak görülebilir.

Elmacık buluntuları, Avrupa'nın ve Yakınoğu'nun Alt Paleolitik küçük alet endüstrilerinde olduğu gibi¹⁹, çentikli ve dişlemeli aletlerle düzeltili parçaların öne çıktığı bir alet topluluğu sergiler. Ancak deliciler ve bileşik aletler arasında yer alan delici-dişlemeli alet ile çentikliler arasında yer alan kalın uçlu parçalar birlikte değerlendirildiğinde, alet topluluğunda uçlu parçaların üretimine doğru bir eğilimden de söz edilebilir. Büyük kesici aletler yalnızca birer örnekle temsil edilmektedir. Burdur'da yapılan araştırmalar sırasında kıyıcı ve kıyıcı aletlere rastlanmış²⁰ ancak Acheulean kültürün tanımlayıcı öğeleri kabul edilen iki yüzeyli aletlere rastlanmamıştır. Bu nedenle Elmacık'ta bulunan nacak, Burdur için, en azından şimdilik, tek örnektir.

Elmacık'ta ele geçen yontmataş bulguların az sayıda olması, alanın çimentolaşmaya ve gömülmeye uygun yapısıyla ilişkili olabileceği gibi Elmacık'ın, insanların yalnızca avcılık/leşçilik yapmak ve su ihtiyacını karşılamak üzere kısa süreli ziyaret ettikleri bir alan olmasından da kaynaklanmış olabilir. Gökmen Tepe lokalitesinden ele geçen fosil Proboscidae'ye (Mammuthus) ait tibia ve kurgu kemikleri üzerinde tespit ettiğimiz kasaplık izlerine dayanarak yontmataş bulguların yaşının, fosil yaşı ile birlikte değerlendirilmesi gerektiğini öneriyoruz. Fosil yaşını en erken tarih olarak kabul edecek olursak, en azından Geç Erken Pleyistosen ve Erken Orta Pleyistosen geçişi boyunca alanın insanlar tarafından kullanılmış olabileceğini söylemek mümkündür. Orta Pleyistosen'de tektonik hareketler sonucu Burdur Havzası kapalı bir havzaya dönüşmüş ve Burdur Gölü bugünkü havzasına doğru çekilmeye başlamıştır. Elmacık çevresinde en azından Orta Pleyistosen'e kadar göl merkezli insan faaliyetleri devam etmiş olmalıdır. Küçük yonga ve çakıl parçaları üzerine yapılmış aletlerle birlikte Acheulean kültürün önemli alet tiplerinden olan nacağın aynı alanda bulunması ve tek örnekle temsil edilen ikincil kullanım gösteren bir aletin varlığı da paleogöl kıyısındaki uzun süreli insan aktivitelerinin bir göstergesi olarak düşünülebilir.

Elmacık lokalitesi, faunal kalıntılarla ilişkili küçük boyutlu yonga ve çakıl üzerine aletlerin baskın olduğu endüstriler ile paleoçevre bağlamında, Yakınoğu ve Avrupa'nın Geç Erken ve Erken Orta Pleistosen göl ve nehir ortamlarıyla ilişkili buluntu alanlarıyla bazı benzerlikler göstermektedir²¹. İspanya'da Barranco Leon (1.4 Ma) ve Fuente Nueva 3 (1.2 ma), Baza paleogölü havzasında, akarsu ve bataklık ortamlarıyla ilişkili mega fauna ile küçük yonga endüstrilerinin bulunduğu Geç Erken Pleyistosen yerleşim alanlarıdır²². Söz konusu yerleşimlerde, küçük boyutlu yongaların ve yonga aletlerin hâkim olduğu, bununla birlikte kıyıcı benzeri büyük kesici aletleri de içeren Oldowan veya Mod 1 yontmataş endüstrileri görülür²³. İspanya'da Francoli Nehri Havzası'nda, Barranco de la Bolla bölgesindeki, yaklaşık 1 milyon yıl önceye tarihlendirilen üç buluntu alanı

19 Burdukiewicz – Ronen 2003.

20 Fındık vd. 2022, 37.

21 Toro-Moyano v.d. 2011; Titton vd. 2021; Mosquera vd. 2016; Ronen 2018; Zaidner 2013; Zaidner v.d. 2003; Chazan 2013.

22 Toro-Moyano v.d. 2011, 82-84; Titton v.d. 2021, 4.

23 Toro-Moyano v.d. 2011, 85.

da yonga tabanlı endüstriler vermiş ve bunlardan Pit 1 buluntu alanı kasaplık alanı olarak tanımlanmıştır. Pit 1'de bir adet kazma ve El Forn'da kıyıcılar ile bir adet nacak benzeri aletin bulunması, Barranco de la Boella'nın Avrupa'nın en eski Acheulean topluluğu olabileceğini düşündürmektedir²⁴. Birer örneği bulunan nacak ve kıyıcı ile küçük boyutlu aletlerin ve faunal kalıntılardaki kasaplık izlerinin varlığı ile Elmacık, Avrupa'nın Erken Pleistosen su ortamlarında kasaplıkla ilişkili bu yerleşimleriyle hominin davranışları açısından benzerlik göstermektedir. Küçük aletlerin yanı sıra nacak buluntusu, Elmacık'ta farklı hominin gruplarının varlığından ya da yerel olarak gelişmekte olan Acheulean kültüründen bahsetmimize olanak sağlar. Ancak Burdur'da bugüne dek yapılan araştırmalarda Acheulean kültüre ait herhangi bir bulguya rastlanmamış olması bu düşüncüyü desteksiz kılmaktadır.

İsrail'in kıyı ovasında yer alan, akarsu ortamlarıyla ilişkili Bizat Ruhama açık hava buluntu alanı, yaklaşık 1.6 ila 1.2 milyon yıl arasında tarihlendirilmektedir²⁵. Küçük boyutlu aletler, yongalar ve çekirdeklerle karakterize edilen yontmataş endüstrisi Oldowan kompleksine atfedilir²⁶. Faunal kalıntılar, ilik çıkarma odaklı hominin aktivitelerine dair izler gösterir²⁷. Bizat Ruhama yontmataş topluluğunda görülen kalın uçlu aletler, Elmacık'ta görülenlerle benzerlik gösterir²⁸. Ancak Zaidner, daha sonraki çalışmasında, "uçlu aletler" olarak tanımlanan bu parçaların, kalın yongaların örs üzerinde yongalanarak daha küçük yongaların üretiminden geriye kalan parçalar olduğunu savunmaktadır²⁹. Elmacık örnekleriyle benzer şekilde üretilmiş örneklere daha çok Evron'da rastlanır. Evron buluntuları üzerinde yapılan mikroskobik analizler aletin işlevsel kısmının bu kalın uç olduğunu ortaya koymuştur³⁰. Yaklaşık 1 milyon yıl öncesine tarihlenen Evron, su ortamları ile ilişkili faunal kalıntılarla birlikte küçük boyutlu yonga aletleri ve iki yüzeylileri içeren bir endüstri vermiştir. Oldowan'ı takip eden bir Erken Acheulean topluluğudur³¹. Evron'da fauna kalıntılarında kasaplık izlerine rastlanmamaktadır ancak küçük alet topluluğunun kasaplık işlerinde kullanıldığı analiz çalışmaları ve deneysel çalışmalarla ortaya konmuştur³².

Barranco Leon, Fuente Nueva 3, Bizat Ruhama ve Evron'da sert vurgaç ile doğrudan yongalama ve örs üzerinde bipolar yongalama tekniklerinin uygulandığı görülmektedir³³. Elmacık'ta sert vurgaç ile doğrudan yongalama görülmekle birlikte bipolar yongalamaya dair herhangi bir kanıt rastlanmamıştır. Hem elde, sert vurgaçla hem de örs üzerinde bipolar yongalama tekniklerinin birlikteliği Türkiye'de Konya-Dursunlu'da görülmektedir³⁴. Dursunlu yontmataş topluluğu, kullanılan hammadde, yongalama tekniği ve düzeltili aletlerin az sayıda olması bakımından Elmacık buluntularından farklılık gösterir. Ancak, günümüzden

24 Mosquera v.d. 2016, 103.

25 Ronen 2018, 316; Zaidner 2013, 2, 6.

26 Zaidner v.d. 2003; Ronen 2018.

27 Yeshurun v.d. 2011, 498.

28 Zaidner v.d. 2003, 214-215.

29 Zaidner 2013, 7.

30 Chazan 2013, 355.

31 Ronen 2018, 316; Ronen 2003, 113-114; Porat – Ronen 2002, 127.

32 Chazan 2013, 363.

33 Zaidner 2013, 6-7; Chazan 2013, 355; Toro-Moyano v.d. 2011, 86.

34 Güleç v.d. 2009, 19.

900-780 bin yıl öncesine tarihlendirilen alan, kronolojik olarak Elmacık ile yakın bir zaman aralığını vermektedir. Ayrıca faunal kalıntılar ile yontmataş materyallerin bir arada ele geçmesi, görsel ortamlarla karakterize olan paleoçevre ve bazı faunal kalıntılar üzerinde tespit edilen kasaplık izleri bakımından da³⁵ Elmacık ile benzerlik göstermektedir.

Burdur, Türkiye'nin en önemli Paleolitik merkezlerinden Karain Mağarası'nın bulunduğu Antalya ile Türkiye'nin tek *Homo erectus* fosil insan kalıntısını veren Denizli illeri arasında yer alır. Denizli, fosil insan ve fauna kalıntularına göre Elmacık ile kronolojik olarak daha yakındır³⁶. Ancak Denizli'de Alt Paleolitik Dönem'e ait yüzey buluntuları daha çok iki yüzeyliler, nacaklar, kıyıcılar, kıyıcı aletler, tek kutuplu ve şekilsiz yonga çekirdekleri ile clacton yongalar ve bu yongalar üzerine yapılmış aletlerle karakterize edilmektedir³⁷. Yüzey araştırmalarında, iki yüzeyli aletler, yontuk çakılların çok olduğu topluluklar içinde bulunmaktadır ve kıyıcılardan iki yüzeylilere doğru teknolojik evrimin tüm aşamalarını gösteren bulgular mevcuttur³⁸. Burdur genelinde ya da Elmacık özelinde Acheulean kültürün karakteristik iki yüzeyli aletlerine rastlanmadığını belirtmiştik. Alt Paleolitik Dönem'in diğer buluntuları açısından da Denizli ile benzer özelliklerin bulunmadığını belirtmek gerekir. Karain Mağarası'nın, Alt Paleolitik seviyeleri ise Elmacık için öngörülenden daha sonraki bir tarihe yerleştirilmektedir. Mağarada, 7 jeolojik birimden oluşan Alt Paleolitik dolgunun en üst seviyesi günümüzden yaklaşık 400 bin yıl öncesine tarihlendirilmektedir³⁹. Daha alt seviyeler için tarihlendirme çalışması henüz yapılmamıştır. Karain, yonga tabanlı Tayacian endüstrisi ve az sayıdaki iki yüzeyli alet ile Acheulean öğeleri (3 adet iki yüzeyli alet) bir arada barındıran kendine özgü bir kültür olarak tanımlanır⁴⁰. Elmacık bulguları stratigrafik konumda olmamasına karşın, nacak ve küçük aletlerden oluşan topluluğu, Karain'deki gibi kendine özgü bir kültürel birlikteliğe atfetmek de olasıdır. Diğer taraftan, yukarıda değinildiği gibi alanın olası uzun süreli kullanımını ve farklı hominin gruplarının bölgede faaliyet göstermiş olabileceğini de göz ardı edilmemelidir.

Elmacık'ın, az sayıdaki yüzey bulgusuyla tekno-tipolojik olarak kesin sonuçlara ulaşmak mümkün değildir. Ancak mevcut bulgular, fosil yaşı ile değerlendirildiğinde Geç-Erken Pleyistosen'de insan aktivitelerini kesin şekilde ortaya koymaktadır. Burdur'da en erken insan varlığı, Geç Erken Pleyistosen'e tarihlenen Elmacık lokalitesi verileriyle kanıtlanmaktadır. İnsan ve çevre ilişkileri, özellikle de Paleolitik dönemler söz konusu olduğunda, göz ardı edilemez. Hayvan hareketleri insan hareketlerini de doğrudan etkiler. Bu nedenle Pleyistosen Dönem fosil lokalitelerinde gerçekleştirilecek kazılarda insan varlığının da araştırılması gereklidir. Elmacık'ta pek çok fosil *in situ* konumunda değildir ancak *in situ* durumlarda fosil kalıntılarla taş aletlerin aynı bağlamlarda bulunabileceği göz ardı edilmemelidir.

35 Güleç v.d. 2002, 82; Güleç vd. 2009, 14.

36 Lebatard vd, 2014; Alpagut v.d. 2015.

37 Özçelik v.d. 2016, Özçelik v.d. 2017; Özçelik v.d. 2019; Özçelik – Bulut 2018, 2021.

38 Özçelik – Bulut 2021, 177.

39 Aydın 2017; Otte v.d. 1998.

40 Aydın 2016; Aydın 2017.

Teşekkür

Burdur İli Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ve Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesinin maddi destekleri (BAP GÜDÜMLÜ-0760, 0849, 0946, 1014) ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 2021 yılında Türk Tarih Kurumu, 2023 yılında Burdur Belediyesi tarafından maddi olarak desteklenmiştir. Dr. Betül Fındık başkanlığındaki araştırma ekibinde, Prof. Dr. F. Arzu Demirel, Dr. Serdar Mayda, Arkeolog Rıdvan Can Parmak, Arkeolog Cemile Amaç ve İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Bölümü lisans öğrencisi Başak Nur Akça yer almıştır. Burdur Doğa Tarihi Müzesi çalışmaları, Burdur Müze Müdürlüğü'nün izni ve Burdur Müzesi uzmanlarından Sayın Orhan Gazi Özbey'in destekleri ile gerçekleştirilmiştir. Doğa Tarihi Müzesi'nde tafonomik incelemeler, Paleoantropolog Prof. Dr. F. Arzu Demirel, Antropolog Kayra Demirel ve Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Antropoloji Bölümü lisans öğrencisi Zeynep Bahçıvan ile birlikte yürütülmüştür. Jeoloji Mühendisi Fikret Göktaş ve Dr. Serdar Mayda, Elmacık çevresi jeolojisi ve hammadde kaynakları ile ilgili katkı sunmuştur. Ayrıca Dr. Serdar Mayda fosil çalışmaları ve tarihlendirmeleri konularında katkıda bulunmuştur.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Alçıçek v.d. 2013 M.C. Alçıçek – S. Mayda – V. Titov, “ Lower Pleistocene stratigraphy of the Burdur Basin of SW Anatolia”, *Comptes Rendus Palevol*, 12, 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.crpv.2012.09.005>
- Alçıçek v.d. 2019 M.C. Alçıçek – S. Mayda – J.H. ten Veen – S.J. Boulton – Th. A. Neubauer – H. Alçıçek – A. S. Tesakov – G. Saraç – H.Y. Hakyemez – F.Göktaş – A.M. Murray – V.V. Titov – G. Jiménez-Moreno – Y. Büyükmeriç – F.P. Wesselingh – J.M. Bouchal – F.A. Demirel – T.T. Kaya – K. Halaçlar – M. Bilgin – L. W. van den Hoek Ostende, “Reconciling the stratigraphy and depositional history of the Lycian orogen-top basins, SW Anatolia”, *Palaeobiodiversity and Palaeoenvironments* 99, 551–570. <https://doi.org/10.1007/s12549-019-00394-3>.
- Alpagut v.d. 2015 B. Alpagut – T. Kaya – S. Mayda – A. Demirel – H. A. Ekinci, “Burdur-Elmacık omurgalı fosil lokalitesi/Burdur-Elmacık fossil vertebrate locality”, 68. Türkiye Jeoloji Kurultayı Bildiri Özleri Kitabı (ed. K. Sayıt), 6-10 Nisan/April 2015, MTA Kültür Sitesi, 498-499.
- Aydın 2016 Y. Aydın, Karain Mağarası Alt Paleolitik Dönem Yontmataş Endüstrisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Aydın 2017 Y. Aydın, “Pleistosen Dönem’den Bir Alt Paleolitik Kesit: Karain”, *Türkiye Jeoloji Bülteni* 60/4, 529-556. <https://doi.org/10.25288/tjb.360607>.
- Burdukiewicz – Ronen 2003 J. Burdukiewicz – A. Ronen (eds.), *Lower Palaeolithic small tools in Europe and the Levant*, Oxford.
- Chazan 2013 M. Chazan, “Butchering with small tools: the implications of the Evron Quarry assemblage for the behaviour of *Homo erectus*”, *Antiquity* 87/336, 350-367.
- Debénath – Dibble 1994 A. Debénath – H. L. Dibble, *Handbook of Paleolithic Typology*, Vol. 1: Lower and Middle Paleolithic of Europe, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Demirel 2012 A. Demirel, “Burdur İli ve İlçelerinde Neojen ve Pleistosen Dönem Fosil Lokalitelerinin Tespiti Yüzey Araştırması-2010”, 29. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1, 361-368.
- Demirel v.d. 2013 A. Demirel – S. Kapan-Yeşilyurt – A. Yiğit – H. Yiğitbaşıoğlu, “Burdur İli ve İlçelerinde Neojen ve Pleistosen Dönem Fosil Lokalitelerinin Tespiti Yüzey Araştırması-2011”, *AST* 30/1, 307-316.
- Demirel – Mayda 2014a F. A. Demirel – S. Mayda, “An Early Pleistocene Fauna from Burdur Basin of SW Anatolia”, *Russian Journal of Theriology* 13/2, 1-9.
- Demirel – Mayda 2014b F. A. Demirel – S. Mayda, “An Early Pleistocene fauna from Burdur

- Basin of SW Anatolia”, 8th International Symposium on Eastern Mediterranean Geology, 13-17-October 2014-Muğla, 92.
- Demirel – Yeşilyurt 2014 A. Demirel – S.K. Yeşilyurt, “Burdur İli ve İlçelerinde Neojen ve Pleistosen Dönem Fosil Lokalitelerinin Tespiti Yüze Araştırması-2012”, AST 31/1, 65-173.
- Demirel 2015 F.A. Demirel, “Burdur İli ve İlçelerinde Neojen ve Pleistosen Dönem Fosil Lokalitelerinin Tespiti Yüze Araştırması-2013”, AST 32/2, 393-400.
- Demirel v.d. 2016 A. Demirel– S. Mayda – M.C. Alçiçek – T. Kaya – A.I. Aytek, “Kocakir-2: First Record of Early Pleistocene Canis and Hippopotamus from Burdur Basin (SW Turkey)”, XIV EAVP Meeting, 6-10 July, 2016, Haarlem, The Netherlands, 39.
- Fındık v.d. 2022 B. Fındık – S. Mayda – F.A. Demirel – R.C. Parmak, “Burdur Paleolitik Çağ Yüze Araştırması-2021”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 35, 32-49.
- Fındık v.d. 2024 B. Fındık – S. Mayda – F.A. Demirel – R.C. Parmak, “Burdur İli Paleolitik Çağ Yüze Araştırması-2022”, AST 39/1, 331-343.
- Güleç v.d. 2002 E. Güleç – F.C. Howell – T.D. White – M. Karabıkoğlu, “Anadolu’da İlk İnsan İzleri Dursunlu Alt Paleolitik Buluntu Yeri”, Antropoloji 15, 79-90. https://doi.org/10.1501/antro_0000000205.
- Güleç v.d. 2009 E. Güleç – T. White – S. Khun – İ. Özer – M. Sağır – H. Yılmaz – C. Howell, “The Lower Pleistocene lithic assemblage from Dursunlu (Konya), central Anatolia, Turkey”, Antiquity 83, 11-22.
- Kahraman 2000 N. Kahraman, “Elmacık (Burdur) Omurgalı Fosil Yatağı ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojik Özellikleri”, Türk Coğrafya Dergisi 35, 173-179.
- Kahraman 2008 N. Kahraman, “Elmacık omurgalı fosilleri”, KST 29/1, 233-244.
- Kahraman 2010 N. Kahraman, “Elmacık omurgalı fosilleri”, KST 31/4, 197-207.
- Kahraman 2016 N. Kahraman, “General properties of elmacık fossil beds and its importance in view of anatolian paleogeography”, Global Journal on Humanites & Social Sciences 04, 826-835.
- Kış v.d. 1989 M. Kış – O. Erol – S. Şenel – M. Ergin, “Preliminary Results of Radiocarbon Dating of Coastal Deposits of The Pleistocene Pluvial Lake of Burdur, Turkey”, Medical Journal of Islamic World Academy of Sciences 2/1, 37-40.
- Lebatard v.d. 2014 A.E. Lebatard – M.C. Alçiçek – P. Rochette – S. Khatib – A. Vialet – N. Boulbes – D.L. Bourlés – F. Demory – G. Guipert – S. Mayda – V.V. Titov – L. Vidal – H. de Lumley, “Dating the Homo erectus bearing travertine from Kocabas (Denizli, Turkey) at least 1.1 Ma”, Earth and Planetary Science Letters, 390, 8-18.
- Mayda – Demirel 2016 S. Mayda– F.A. Demirel, “Burdur İli ve İlçelerinde Neojen ve Pleistosen Dönem Yüze Araştırması 2014 yılı Çalışmaları”, 33. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1, 193-204.
- Mosquera v.d. 2016 M. Mosquera– A. Olle – P. Saladie – I. Caceres – R. Huguet – A. Rosas – J. Villalaín – A. Carrancho – D. Bourles – R. Braucher – A.

- Pineda – J. Vallverdú, “The Early Acheulean technology of Barranc de la Boella (Catalonia, Spain)”, *Quaternary International* Volume 393, 95-111. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.05.005>.
- Otte v.d. 1998 M. Otte – I. Yalçınkaya – J. Kozłowski – O. Bar-Yosef – L. Bayón-Ignacio – H. Taşkıran, “Long-term technical evolution and human remains in the Anatolian Palaeolithic”, *Journal of Human Evolution* 34/4, 413–431.
- Özçelik v.d. 2016 K. Özçelik- G. Kartal- B. Fındık, "Denizli İli Prehistorik Dönem Yüzey Araştırması 2014", *AST* 33.1, 377-396.
- Özçelik v.d. 2017 K. Özçelik- A. Vialet- H. Bulut, "Denizli İli Prehistorik Dönem Yüzey Araştırması 2015", *AST* 34.1, 505-523.
- Özçelik –Bulut 2018 K. Özçelik – H. Bulut, "Denizli ili Prehistorik Dönem Yüzey Araştırması 2016", *AST* 35.2, 85-92.
- Özçelik v.d. 2019 K. Özçelik- İ. Çiçek- N. Türkoğlu- H. Bulut- E. Tunçel- E. Erbil, "Denizli İli Prehistorik Dönem Yüzey Araştırması 2017", *AST* 36.2, 377-390.
- Özçelik –Bulut 2021 K. Özçelik – H. Bulut, "Denizli'de (Ege Bölgesi) İki Yüzeyli Alet Geleneği: Tekno-Tipolojik Analizlerde Sınırlı Çalışmaların Kronolojik Sorunların Çözümündeki Yetersizliği", *Colloquium Anatolicum* 20, 163-182.
- Porat – Ronen 2002 N. Porat – A. Ronen, “Luminescence and ESR Age Determinations of the Lower Paleolithic Site Evron Quarry, Israel”, *Advances in ESR Applications* 18, 123-130.
- Ronen 2003 A. Ronen, “Quaternary sedimentology and prehistory on the Mediterranean coastal plain of Israel”, J. Burdukiewicz-A. Ronen (eds.), *Lower Paleolithic small tools in Europe and the Levant*, Oxford: British Archaeological Reports International Series 1115, 113-120.
- Ronen 2018 A. Ronen, “The small tools of Evron-Quarry, western Gallee, Israel”, *Quaternary International* 464/A, 315-326.
- Titton v.d. 2021 S. Titton – O. Oms – D. Barsky – A. Bargalló – A. Serrano-Ramos – J. García-Solano – C. Sánchez-Bandera – J. Yravedra – H.A. Blain – I. Toro-Moyano – J.M. Jiménez Arenas – R. Sala-Ramos, “Oldowan stone knapping and percussive activities on a raw material reservoir deposit 1.4 million years ago at Barranco León (Orce, Spain)”, *Archaeological Anthropological Science* 13, 108. <https://doi.org/10.1007/s12520-021-01353-w>
- Toro-Moyano v.d. 2011 I. Toro-Moyano– D. Barsky – D. Cauche – V. Celiberti – S. Grégoire – F. Lebègue – M.H. Moncel – H. Lumley, “The archaic stone tool industry from Barranco León and Fuente Nueva 3, (Orce, Spain): evidence of the earliest hominin presence in southern Europe”, *Quaternary International* 243, 80-90. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2010.12.011>
- Turoğlu 2015 H. Turoğlu, “Tarihlendirilmiş Bazı Jeomorfolojik Verilere Dayandırılan Anadolu'nun Kuvaterner İklim Özellikleri Rekonstrüksiyonu”, Prof. Dr. H. C. İbrahim ATALAY'ın 45. Meslek Yılına Armağan (ed. R. Efe), İzmir, 75-102.

- Yeshurun v.d. 2011 R. Yeshurun – Y. Zaidner – V. Eisenmann – B. Martínez-Navarro – G. Bar-Oz, “Lower Paleolithic hominin ecology at the fringe of the desert: Faunal remains from Bizat Ruhama and Nahal Hesi, Northern Negev”, *Israel. Journal of Human Evolution* 60-4, 492-507.
- Zaidner v.d. 2003 Y. Zaidner – A. Ronen – J.M. Burdukiewicz, “L’industrie microlithique du Paléolithique inférieur de Bizat Ruhama, Israël”, *Anthropologie*, 107’2, 203-222. [https://doi.org/10.1016/S0003-5521\(03\)00010-4](https://doi.org/10.1016/S0003-5521(03)00010-4)
- Zaidner 2013 Y. Zaidner “Adaptive flexibility of Oldowan hominins: secondary use of flakes at Bizat Ruhama, Israel”, *PloS one*, 8/6, e66851. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0066851>.

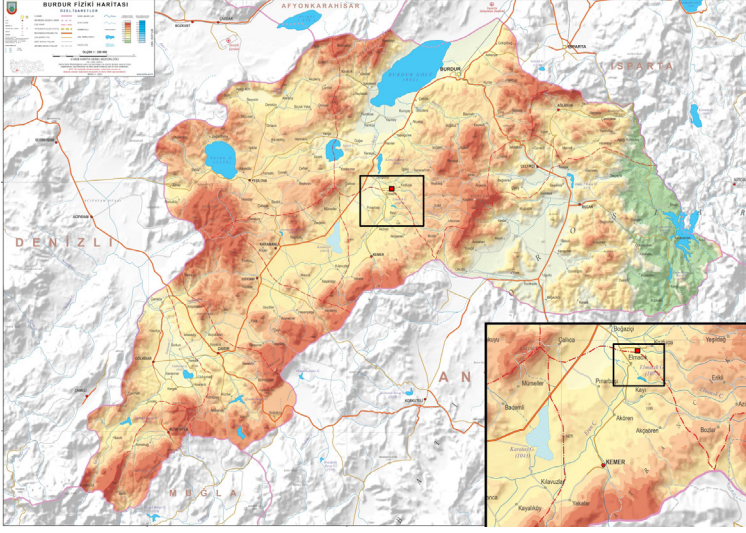

Fig.1 Elmamacık'ın konumu, Harita Genel Müdürlüğü
<https://www.harita.gov.tr/uploads/files/products/burdur-fiziki-il-haritasi-1444.pdf>)

Fig.2 Araştırma alanının Elmamacık Vadisi'nin doğu yakasından görünümü

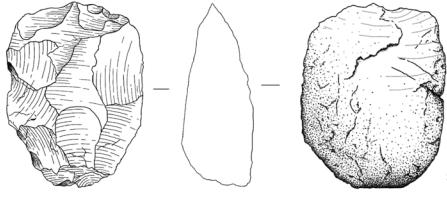
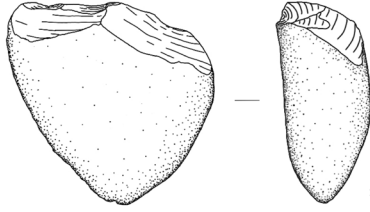
Fig.3 Araştırma alanının güney başlangıç noktasından görünümü

Fig.4 Ardıçtekköy Fosil Lokalesi'nin görünümü

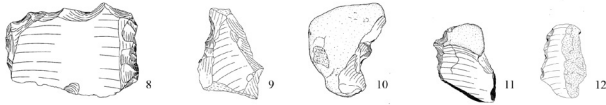
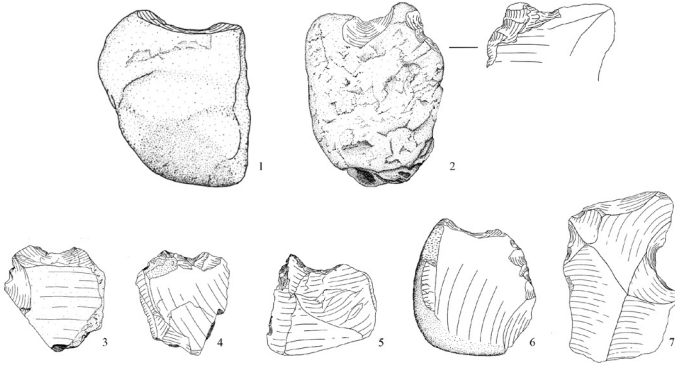

Fig.5 Elmacık fosilleri üzerindeki kasaplık izlerinden bir örnek (Foto. Zeynep Bahçıvan)

5 cm

Fig.6 Elmacık yontmataş buluntuları

5 cm

Fig.7 Elmacık yontmataş buluntuları

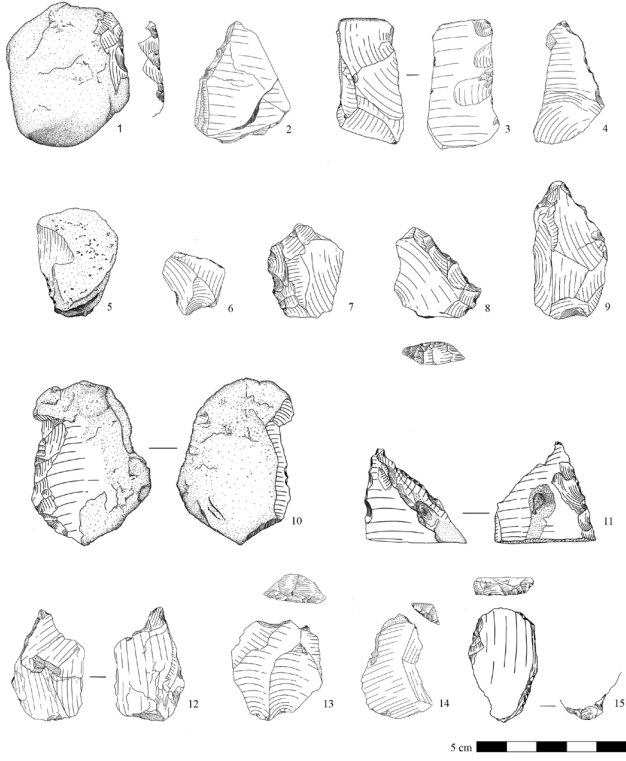

Fig.8 Elmacık yontmataş buluntuları

Fig.9 Elmacık yontmataş buluntuları

GRE FILLA ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM KAMUSAL YAPILARINDA TAŞ SUNAKLAR: SEMBOİZMİN GELİŞİMİ

Özlem EKİNBAŞ-CAN*

Öz

Ambar Barajı Kurtarma Kazıları projesi kapsamında Gre Filla'da 2018-2022 yılları arasında yürütülen kazılarda Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimi açığa çıkmıştır. Yerleşim, Yukarı Dicle Havzası'nın kuzey kesiminde, Dicle Nehri'nin kollarından Ambar Çayı'nın 2 km batısında, Diyarbakır ili Kocaköy İlçesi'ne bağlı Ambar köyünün güneyinde yer alır. İlk yerleşim, Pleistosen Dönem'de Dicle Vadisi ile dağlık kuşak arasında bulunan çakıl taşı, kumtaşı ve silt birikintilerinden oluşan Şelmo Formasyonu üzerine kurulmuştur. Yaklaşık 0,5 ha alan kaplayan höyük, deniz seviyesinden 715,20 m yüksekliktedir. Kurtarma kazıları iki alanda yürütülmüş, kuzey alanda 12, güney alanda dört açmada beş kültür katı açığa çıkarılmıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A (Dönem V) ve B (Dönem IV) yerleşimleri kalibre edilmiş tarihlere göre MÖ 9300-7500 yıllarına tarihlenmektedir. Gre Filla IV yerleşimi, içinde dört tane taş örgü payesi bulunan, çatısı ahşap hatıllarla taşınan, çukur tabanlı kamusal yapılar ve bunların arasındaki dörtgen planlı hemzemin konutlar ile temsil edilmektedir. Kamusal yapılar birbiri üzerine inşa edilirken içinde taş, kerpiç moloz, hayvan kemikleri, kil topraklar, figürinler, yontmataş ve sürtmataş buluntular içeren dolgu ile bilinçli olarak kapatılmıştır. Bu yapılar içinde genellikle payeler ile ilişkili konumlarda açığa çıkan taş sunaklar taşınabilir ve sabit olmak üzere kaideli sunaklar, havanlar, delikli sunaklar, sunak masaları ve taş örgü sunak platformlarından oluşan beş ana tipe ayrılmaktadır. Kamusal çukur yapılardan birinde (K15) açığa çıkan sunaklar, belli bir düzen içerisinde yerleştirilmiş, bir insan ve iki domuz heykeli ile bir arada kullanılmış olup, iki kaideli sunakta insan yüzü kabartması bulunmaktadır. Sunakların yapı içlerindeki konumlarının değişmemesi ve genellikle aynı alanda yenilenmeleri, kamusal yapıların aynı alanda yenilenmeleri ile para-

* Dr. Özlem EKİNBAŞ-CAN, Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Kabaoğlu, Baki Komsuoğlu Bulvarı No:515, Umuttepe, 41001 İzmit-Kocaeli/Türkiye. E-posta: ozlemekinbas@gmail.com; ORCID No: 0009-0005-49-238.

lel değerlendirilmektedir. Yukarı Dicle Havzası ve çevresindeki çağdaş yerleşimlerde şu ana kadar yapılan çalışmalarda yerleşimde açığa çıkan sunak tiplerindeki çeşitliliğin görülmemesi Gre Filla'yı, dönemin inanç yapısı içinde önemli bir noktaya taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gre Filla, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, Kamusal Yapılar, Sunak, İnsan Yüzlü Sunak

Abstract

Stone Altars in the Gre Filla Pre-Pottery Neolithic Public Buildings: The Development of Symbolism

In the context of the Ambar Dam Salvage Project, the archaeological excavations conducted at the Gre Filla site between 2018 and 2022 revealed the existence of a Pre-Pottery Neolithic settlement. The site is situated in the northern reaches of the Upper Tigris region, approximately 2 km to the west of the Ambar Çay basin, a tributary of the Tigris River, and to the south of Ambar village in the Kocaköy District of Diyarbakır. The earliest settlement was established on the Shelmo Formation, comprising pebble, sandstone, and silt deposits situated between the Tigris Valley and the mountainous region during the Pleistocene epoch. The mound, which covers an area of approximately 0.5 hectares, is situated at an elevation of 715.20 meters above sea level. The excavations, conducted in two periods, have yielded evidence of five distinct phases. The northern operation encompasses 12 trenches, while the southern operation includes four trenches. The Pre-Pottery Neolithic A (Period V) and B (Period IV) settlements have been dated to 9300-7500 cal. Gre Filla IV settlement is represented by public pit structures which served as a public building comprising four stone masonry pillars and roofs supported by wooden beams. Additionally, there were above-ground quadrangular dwellings situated between these structures. While public buildings were constructed on top of one another, they were intentionally covered with fill material containing stones, mud brick rubble, animal bones, clay lumps, figurines, chipped stone, and ground stone items. The stone altars unearthed in these structures are typically associated with the pillars. These are distinguished in five main categories, including pedestal altars, mortars, perforated altars, altar tables, and stone-built platforms. The altars unearthed in one of the public pit structures (K15) were situated in a specific sequence, accompanied by a human and two pig statues. Two pedestal altars exhibited human faces in relief. The uniform placement of altars within buildings and their recurrent repositioning in analogous locations parallel the practice of refurbishing public structures in these areas. The limited variety of altar types discovered in contemporary settlements of the Upper Tigris Basin and its environs serves to highlight a significant aspect of the period's religious practices, as emphasized by Gre Filla.

Keywords: Gre Filla, Pre-Pottery Neolithic, Public Structures/Building, Altars, Pedestal Human Face Altars

Giriş

Gre Filla'nın içinde bulunduğu Yukarı Dicle Havzası, Güneydoğu Anadolu Bindirme Kuşağı'nın güneyindeki kenar kıvrımlarında konumlanır. Arabistan Levhası ve Avrasya Levhası'nın çarpışması ile oluşan birinci derece deprem kuşağının güneyinde yer alan havza, Üst Miyosen-Pleistosen dönemde meydana gelen Şelmo Formasyonu çökelleri üzerine oturmaktadır¹. Şelmo Formasyonu üzerindeki göl ve nehir taraçaları Pliyo-Kuvaterner ile birlikte ortaya çıkan nemli çevre koşullarıyla oluşmuş, dolguların aşındırıldığı çok geniş alanda yüzeylen-

1 Karadoğan – Kozbe 2013, 542.

miştir². Şelmo Formasyonu'nu örten Karacadağ ve Kıradağ volkanitleri havza-daki önemli jeolojik birimlerden birini oluştururken, yerleşime en yakın bazalt ve kireçtaşı kaynağı, yaşlı Lice Formasyonudur³. Ambar Çayı vadisinin kuzey kesiminde bulunan Bingöl-Solhan obsidiyen yatakları, yerleşim için önemli hammadde kaynaklarından birini oluşturur⁴. Miyosen dönemde havzanın doğu bölümünde sığ şelf karbonatları ile kireçtaşları, batıda ise kil-marn ve tebeşirli kil-li kireçtaşı araldanması çökelmiştir⁵. Ambar vadisinin kuzey kesiminde bulunan kalker tabanlı tepelikler, yerleşimin mimari vb. kültürel örüntüleri için kullanılan hammadde kaynağını oluştururken, kuzeyindeki meşe ormanları da avcılık ve toplayıcılık faaliyetleri için elverişli ortamı sağlamaktadır.

Yerleşim ilk olarak, *Diyarbakır Küçük Çaylar Arkeolojik Yüzeysel Araştırması Projesi* kapsamında keşfedilmiştir⁶. Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün Ambar Çayı Havzası'na inşa ettiği Ambar Barajı göl dolmuş havzasında bulunan Gre Filla (Ambar I)⁷, Yukarı Dicle Havzası'nda Ambar Çayı'nın batı kıyısında yer alır (fig.1). Kurtarma kazıları 2018-2022 yılları arasında Diyarbakır Müze Müdürlüğü başkanlığında, Kocaeli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden Ayşe Tuba ÖKSE'nin bilimsel danışmanlığında yürütülmüştür. Gre Filla'da 14 açmadan oluşan Kuzey Alanda ve dört açmadan oluşan Güney Alanda beş kültür katı ortaya çıkarılmıştır. Geç Roma İmparatorluk Çağı'ndan Erken Bizans Dönemi'ne kadar kullanılan mezarlık (Dönem I), hem Orta Çağ (Dönem II) hem de Çanak Çömlekleli Neolitik Dönem (Dönem III) tabakalarını yoğun biçimde tahrip etmiştir. Çanak Çömlekleli Neolitik Dönem (Dönem III) bu mezarlar içinden bulunan kap parçaları ve küçük buluntu ile temsil edilmektedir⁸. Bunların altında açığa çıkan Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B yerleşimi (Dönem IV), üst üste inşa edilmiş yapılardan oluşan 13 mimari tabakanın oluşturduğu yaklaşık 3,5 metrelik bir dolgu meydana getirmiştir⁹. Bunun altındaki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A yerleşimi (Dönem V), kalibre edilmiş tarihlere göre MÖ 9300-8800 yıllarında kullanılmıştır (fig.2)¹⁰.

GF V yerleşimi ana toprak üzerine yerleştirilen dairesel ya da oval planlı, toprağa yarı gömük taş duvarlı çukur yapılar ile temsil edilir¹¹. Yapılar genellikle tek mekândan oluşurken, bazıları birbirine eklenerek ortak duvarlara sahip yapı kompleksi biçiminde tasarlanmıştır¹². GF V dönemine ait en son tabaka, şiddetli mevsimsel yağışlardan kaynaklanan sellerle bozulmuş, böylece düzensiz ve dağınık biçimde çok sayıda mimari öge açığa çıkmıştır. Aynı sel birikintileri GFIV D tabakalarında da tahribat yaratmıştır.

GF IV dönemi tabakaları kuzey açmalarda 3,5 metrelik, güney alanda 2

2 Erinc 1980, 67-70; Karadoğan – Tombul 2001, 343-344; Karadoğan v.d., 2012, 14-15, 20-23

3 Kavak 2013, 8, 14-15.

4 Ökse 2020.

5 Kavak 2013, 29-30.

6 Pesnal 2004, 31

7 Ambar Barajı kurtarma projesi kapsamında 2018-2022 yıllarında Gre Filla, Ambar Höyük ve Kendale Hecalada (Can – Çiftçi 2023) kurtarma kazıları yürütülmüştür.

8 Ökse 2021.

9 Ekinbaş-Can – Ökse 2024.

10 Ökse 2021; Ekinbaş-Can 2022.

11 Ekinbaş-Can – Ökse 2024.

12 Ekinbaş-Can – Ökse 2024, fig. 1.

metrelik kültür dolgusu oluşturmuştur. Bu dönemin yerleşim planlaması ve yapı plan tipleri, oldukça gelişkin bir topluma işaret etmektedir. Yerleşim önceden tasarlanmış olup kamusal yapılar ve bu yapılar çevresinde hücre, geniş ve ızgara biçimli dörtgen planlı konutlardan oluşan bir yerleşim şeması sunmaktadır. Gre Filla'daki kamusal yapıların benzerleri, Dicle Havzası'nda Çayönü r2-3¹³, Gusr Höyük 2¹⁴ ve Körtik Tepe¹⁵, Orta Fırat Havzası'nda Jerf el-Ahmar'dan¹⁶ da bilinmektedir.

Bu çalışmaya konu olan sunaklar, çoğunlukla GF IV dönemi kamusal yapıları içinde ya payelerin arasında ya da bağlamından kopmuş buluntu şeklinde ele geçmiştir. Arkeolojik terimler sözlüğünde, din ile ilintili şekilde tanımlanan sunak, tanrıya sunu yapılan, üzerinde kurban kesilen ve kanların akıtılmasını sağlayan öge olarak tarif edilmektedir¹⁷. Çukur yapılarda evsel kullanıma ilişkin veri bulunmaması ve içlerinde ritüeller uygulandığına ilişkin bulgular açığa çıkarılması¹⁸, bu yapıların, çevrelerindeki dörtgen konutlarda yaşayan topluluk tarafından ortak kullanıldığı izlenimini bırakmıştır. Bu çalışmada ele alınan taş buluntular da hem ortaya çıkarıldıkları yapılar hem de konumlandırılma biçimleri bakımından sunak olarak tanımlanmıştır. Sunaklar, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem literatüründe mimari bağlamlar içinde kısaca yer verilen ve hakkında detaylı çalışmaların bulunmadığı bir alanı temsil etmektedir. Bu nedenle sunaklara ilişkin herhangi bir standart terminoloji bulunmamaktadır. Bu çalışma, Gre Filla'daki sunakları tipolojik ve işlevsel yaklaşımlarla ele almakla birlikte, sunakların dönemin sembolik dünyasındaki yerini anlamaya yönelik sürekliliklerini ve değişimlerini irdelemektedir.

Sunakların Görüldüğü Mimari Bağlamlar

Sunaklar, kuzey alanda açığa çıkarılan yedi (7) kamusal yapıda ve güney alanda bir kamusal yapıda tanımlanmıştır (fig.3). Kuzey kazı alanınının kuzey-batı kesiminde yer alan K15.1 no.lu yapıda bulunan sunaklar gerek yerleştirilme düzeni gerekse çeşitliliği bakımından diğerlerinden farklıdır. Yapının erken evresinde (K15.1B) doğu çevre duvarını iç yüzüne dikine yerleştirilen taş levhalarla oluşturulan biri büyük diğeri küçük iki birim, üzerine bir taş levha yatırılarak sunak masasına dönüştürülmüştür. Yapının erken evresinde (K15.1A) farklı tiplerde sunaklar ile heykeller açığa çıkmıştır. Yapı, yaklaşık 10 m çapında yerleşimdeki diğer kamusal yapılara oranla büyüktür ve payeleri çamur sıvalı, kırmızı boyalıdır. Doğu payeleri de kapsayacak şekilde 9.50x2.20 cm boyutlarında ve 30 cm yükseklikte inşa edilen bir platformun üzerine ve önüne sunaklar ile heykeller yerleştirilmiştir¹⁹. Yapı içinde çeşitli tipte 10 sunak bulunmaktadır (fig.4). Bunlardan altısı kaideli olup, ikisi doğudaki platformun üzerinde, kuzeydoğu payenin güneye bakan kesimine yerleştirilen domuz heykelinin önünde, diğer ikisi de aynı payenin önüne rastlayacak şekilde, platformun önünde, taban üstünde yer almak-

13 Erim-Özdoğan 2011, fig. 6.

14 Karul 2011, fig. 8-9.

15 Özkaya – Coşkun 2011, fig: 3-6.

16 Stordeur 2000.

17 Saltuk 1997, 20.

18 Özdoğan 2018.

19 Ökse 2022, 34.

tadır. Platformun önündeki sunaklardan ikisi tabana gömülü, diğer ikisi de taban üzerine oturtulmuştur²⁰. Bu sunaklar birbirine paralel iki sıra halinde, simetrik yerleştirilmiştir. Güneydoğu payeye yakın yerleştirilen kaideli sunakların ikisi taban üzerine oturtulmuştur. Bu sunaklarla yaklaşık aynı hizada, güneydoğu paye ile aynı aks üzerinde olan bir delikli-tıpalı sunak da tabana açılan ve içi taşlarla doldurulan çukurun üzerine, tabanla aynı seviyeye yerleştirilmiştir.

Yapının batı, doğu ve güney çevre duvarları boyunca, üzeri 7 cm kalınlıkta sıvalı, 50 cm yükseklikte bir seki uzanmaktadır. Sekinin batı ucunda birbiriyle ilişkili olan iki sunaktan birini temsil eden tıpalı-delikli olan taban seviyesinde, duvara yaslanan dikilitaşlardan birinin önüne yerleştirilmiştir. Bu sunakla ilişkili olarak, batısına konulan bir büyük boyutlu havan, yanmış bir vaziyette açığa çıkarılmıştır.

Yapının batı payeleri (023/D ve 015/D) arasında, güneybatı payenin kuzey cephesine dayandırılan “L” biçimindeki sunak masası, iki dikdörtgen taş levhadan oluşmuştur. Bu taşın altında taban seviyesinde, aynı tipte ve daha büyük boyutlu, açılanmış bir taş levha da sunak masasını desteklemektedir. “L” biçimli sunak masasının doğusuna, sunağın önüne yerleştirilmiş bir başka yayvan çanak biçiminde sunak ile batısına da tıpalı ve delikli bir diğer sunak yerleştirilmiştir. Bu sunak, hemen batısındaki fallus ile ilişkili görünmektedir. Yapının terk edilmesi sırasında her iki sunak alanının da üzeri heykel parçaları, giriş taşı parçaları, dikilitaş parçaları ile sürtmetaş buluntu parçaları ve taşlardan oluşan bir moloz ile özenle kapatılmıştır. Bu yapının hemen altında açığa çıkan K15.2 no.lu kamusal yapının sunağı, K15.1A'ya ait “L” biçimli sunak masasının altında açığa çıkmıştır. Yerleşimin kuzey kazı alanında yer alan K8.4, yaklaşık 7 m çapındadır. Özenli bir mimari düzen ile oluşturulan sunak, güneybatı payenin doğusuna, yapının güneydoğusunda yer alan üçgen biçimli taş platformun ve güneydoğu payenin önüne yerleştirilmiştir. Sunağın kuzey çevresinde yer alan dört dikme yuvası da sunak alanının üzerinin ahşap hatıllarla taşınan bir çatı ile örtüldüğünü düşündürmektedir. K8.4 yapısının altında bulunan K8.5 içinde de tek sunak güney payeler arasında, güneydoğu payeye daha yakın konumda açığa çıkmış ve bununla ilişkili iki fallus heykeli de sunağın karşısına, kuzey payelerin önüne dikine yerleştirilmiştir.

Güney alanda yer alan ve kuzeydekilere göre daha küçük çaplı olan G8.3 no.lu kamusal yapı içinde bulunan sunak, yapının güney payelerinin arasındaki, içi taş kap parçalarıyla doldurulmuş çukur üzerine yerleştirilen tıpalı-delikli tipte bulunan tek sunağı temsil etmektedir.

Sunak Tipolojisi

Gre Filla IV döneminin neredeyse tamamında kamusal yapılarda kullanılan sunaklar çeşitli tiplerdedir (fig. 3b). Bazıları taşınabilir tiplerden oluşurken, bazıları da platform biçiminde tasarlanarak inşa edilmiştir. Sunaklar, biçimlerine ya da inşa tarzlarına göre beş tipten oluşmaktadır.

Kaideli Sunaklar Kaideli sunaklar sadece K15.1A yapısında *in situ* olarak bulunmuştur. Bu sunaklar, üst kesiminde bir hazne, gövde ve kaide şeklinde üç bölümden oluşmakta, bazılarının dipleri küt bırakılırken bazılarının dipleri

20 Ökse 2024.

sivriltilmiştir. Sivri dipli sunaklar tabana gömülerek, küt bitimli sunaklar tabana oturtularak kullanılmıştır. Bu tip sunakların üst kısımları çanak şeklinde biçimlendirilmiştir. Bu sunaklardan dördü 28-40 cm arasında değişen yüksekliklerde kireçtaşından şekillendirilmiş olup, üzerinde herhangi bir bezeme yer almamaktadır. Kaideli sunaklardan ikisinde insan yüzü kabartmaları bulunmaktadır (fig.5).

Bunlardan güney payenin önüne yerleştirilmiş olan sunak (P8/0453/R/02), 32 cm yüksekliğinde, ovalleştirilmiş, 2,4 cm derinlikte oyulmuş üst haznelidir. Üst haznenin mekân içine bakan yüzeyine alın kısmı, iki yanında yanakları ve arasında konik biçimli burnu olan bir insan yüzü betimlenmiştir. Gözler ve ağız oyularak kabaca belirtilmiştir. Sunağın alt kesimi, üstte yer alan hazne ile yaklaşık aynı boyutlarda olup, küt biçimlendirilmiştir. Üzerinde insan yüzü kabartması bulunan bir ikinci sunak ((P7/0112/R/02)), üst tablası 6.1 cm derinlikte oyularak ovalleştirilen tiptedir. Üst tablanın mekân içine bakan yüzeyine yapılan insan yüzü kabartması, diğer sunaktaki ile benzeşmekle birlikte, bu kabartmada ağız işlenmemiştir (fig.5). Sunağın sivrileştirilmiş dip kısmı, zemin üzerinde desteksiz durması için elverişli bir yapıda olmadığından, tabana gömülerek kullanılmıştır.

Sunak Masası Gre Fılla'da iki farklı kamusal yapıda sunak masası bulunmaktadır (fig.6). K15.1A no.lu yapının batı kesiminde yer alan 'L' biçimindeki sunağın mimari tasarımı kompleks bir yapıdadır. Önce güneybatı payenin (P7/023/D) kuzey cephesine doğu batı doğrultusunda dayandırılmış olan, üst yüzeyi pürüzsüz, alt yüzeyi ise daha pütürlü yassı taş blok, 111x50x10 cm boyutlarındadır. Bloğun alt yüzeyinin doğu ve batı uçları, oturtulduğu zeminde sabit kalmasını sağlamak amacıyla oyulmuştur. Bu bloğun altında, aralarına çamur harç dökülerek tutturulan üç sıra kireçtaşı ile oluşturulmuş bir duvar bulunmaktadır ve duvarın altında iki yassı taş ile sınırlanan, içinde öğütme taşı bulunan bir havan açığa çıkarılmıştır. Bu taşın kuzeydoğu kenarına bitleştirilen, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ikinci bir yassı taş blok 103x68x14 cm ölçülerindedir. Bu yerleştirilme şekliyle sunak masası L biçimi almıştır. Bu L biçiminin uzun doğu kenarının altında, taban üzerinde basamak görüntüsü oluşturan yan yana iki yassı taş blok, 85x30x15 cm ve 76x10x28 cm ölçülerindedir.

İkinci sunak masası, K15.3 no.lu yapıdaki "L" biçimli sunak masasının hemen altında açığa çıkan, taşların dairesel düzende yerleştirildiği alanın doğu çeperinin içine yerleştirilen taş levhadan oluşmaktadır. Taş levha iki yanında daha büyük, iç çeperinde daha küçük kireç taşlarıyla desteklenmiştir. Taş levhanın batisına, dairesel taş çevriğin ortasına açılan, 60 cm derinlikte bir çukur açılmıştır. Kompleks bir yapı gösteren sunak 1.98x1.35 cm boyutlarındadır. Sunağın güneybatısında ve kuzeybatısında büyük boyutlu birer bazalt taş bulunmuş olup, kuzeybatıdaki üzerinde iki dairesel oyuk bulunmaktadır. Üçüncü bir bazalt havan da doğusuna yerleştirilmiştir.

Üçüncü sunak masası, kuzey alanda yer alan K8.4 kamusal yapısının güney payeleri arasındadır. Sunağın merkezinde 55x50x10 cm boyutlarında dörtgen yassı kireçtaşı blok yer almakta, bunun güneyine, küçük boyutlu kireçtaşı ve çay taşlarından oluşan yuvarlağımsı taş öbeği bitleştirilmiştir. Kuzey kenarına da içinde kırık taş kap parçaları bulunan ovalimsi biçimlendirilmiş taş çanak yerleştirilmiştir. Çanağın çevresi küçük taşlarla desteklenmiştir. Sunağın önünde yer alan kap ve arkasında bulunan taş öbekleri ile beraber toplam boyutları 1.36 x1.01x cm olarak ölçülmüştür.

Bu sunak masaları, Yukarı Dicle Havzası'nda yer alan çağdaş yerleşimlerden bilinmemekle birlikte, Çayönü'nde yer alan Kafataslı Yapı içindeki "sunak taşı"²¹ olarak adlandırılan buluntu ile benzeşmektedir. Bununla birlikte havzada yer alan Boncuklu Tarla yerleşiminde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in A evresinde kullanıldığı belirtilen yuvarlak planlı çukur yapılardan birinin çevre duvarına dayandırılmış taş ve önündeki mimari bağlam Gre Filla'daki sunak masası örnekleri ile benzeşmektedir²². Orta Fırat Havzası'nda Göbekli Tepe'de masa büyüklüğünde bir taşın sunak masası olarak kullanılmış olduğu belirtilirken²³, Karahantepe'de de²⁴ taş örgü bir platform ve bunun üzerine yerleştirilen yassı bir taş ve taşın önüne taban üzerine yerleştirilen derin oyulmuş olasılıkla sunu ile ilişkili tabaklar Gre Filla'daki örneklerle benzerlik göstermektedir. Levant Bölgesi'nde yer alan Ain Mallaha'daki bir çukur yapı içindeki kireç sıvalı yuvarlak sekinin²⁵ de ritüel işlemlerde kullanıldığı öne sürüldüğünden, sunak masası olarak değerlendirilebilecektir. Aynı bölgedeki bir diğer yerleşim olan Ain Ghazal'daki özel yapılardan birinin duvarına bitişik olarak inşa edilen sunak, birkaç dikilitaşın üzerine yassı taşlarla oluşturulan düzlemlerle²⁶ Gre Filla'kilerle benzer özellikler göstermektedir.

Tıpalı-Delikli Sunak Bu sunak tipi hem kuzey alanda hem güney alandaki kamusal yapılarda görülen en yaygın tiptir. Bunlar kireçtaşından yapılan yayvan, ovalimsi ya da dörtgen biçimlidir ve bazıları derin, bazıları yayvan biçimlendirilmiştir (fig.7a). Sunak genel anlamda, tabana açılan ortalama 50 cm derinlikteki çukur içerisine işlevsiz kalan vurgaç, öğütme taşı ve taş kap parçalarından oluşan iri taşlar yerleştirildikten sonra bu çukurun üzerine yerleştirilmiş, etrafı küçük taşlarla desteklenmiştir. Tabanlarının ortasında bulunan birer delik ile bu deliklere uygun taş tıplar, olasılıkla sunağa konulan sıvının delik yoluyla çukur içine tahliyesini sağlamış olmalıdır. Bu sunakların boyutları yaklaşık 55x40 cm ile 65x50 cm arasında değişmektedir. Bu sunakların bazıları sunak masaları ile ilişkili şekilde konumlandırılmıştır.

Sunak tipinin benzerlerine çağdaş başka yerleşimlerde rastlanmamaktadır. Ancak Yukarı Dicle Havzası'nda Hasankeyf Höyük'teki kamusal yapının merkezinde yer alan dikilitaşın hemen önündeki içi oyuk olan taş kap²⁷, yegâne benzerini oluşturmasına karşın, herhangi bir tıpası bulunmamaktadır. Göbekli Tepe B yapısındaki dikilitaşlardan birinin önünde terrazzo tabana oturtulan ve "adak kabi" olarak yorumlanan kap ve çevresindeki kanalın da benzeri şekilde sıvı ritüeli ile ilişkili olduğu belirtilmektedir²⁸.

21 Çambel v.d.1985, 44-45; Erim-Özdoğan 1994, 46.

22 Doç. Dr. Ergük Kodaş ile 24.08.2024 tarihinde Boncuklu Tarla'da yapılan kişisel görüşmede görülmüş ve aktarılmıştır. Boncuklu Tarla kamusal yapılarına ilişkin detaylı bilgiler için bk. Kodaş – Çiftçi 2021.

23 Schmidt 1998, 44.

24 Prof.Dr. Necmi Karul ile 25.08.2024 tarihinde Karahan Tepe'de yapılan kişisel görüşmede görülmüş ve aktarılmıştır. Karahantepe (Karul 2023), Sayburç (Özdoğan 2023) ve Sefertepe (Güldoğan 2023) gibi Taş Tepeler Projesi kapsamında kazısı yapılan yerleşimlerden biridir.

25 Bar-Yosef 1998, 163, fig. 4.

26 Rollefson 1998, 50, fig. 11, 12.

27 Miyake 2016; Yutake Miyake ile 26.08.2024 tarihinde mail üzerinden kurulan iletişim ile bahsi geçen kabın içinin oyuk olduğu belirtilmiştir.

28 Schmidt 2001, 10; Schmidt 2007, 128.

Havan Tipinde Sunak K15.1A içinde tıpalı-delikli bir sunağın yanında bulunan 83x41 cm boyutlarında, üzerinde yoğun kullanım izleri gözlenen havan da sunak olarak kullanılmış olmalıdır (fig.7c). Bu büyük boyutlu havanın oldukça yüksek derecedeki bir ateşe/ısıya maruz kaldığı görülmektedir. Yukarı Dicle Havzası'nın kuzeyinde Gre Filla'ya yakın bir konumda yer alan Çayönü yerleşmesinde *Terrazzo* yapısında yan yüzeyinde insan yüzü kabartması yer alan tekne de özel işlevde kullanılmış olmalıdır²⁹. Kullanım izi analizleri henüz yapılmamış olsa da çağdaşı yerleşimlerde yaklaşık boyuttaki bu tip havan/tekne gibi buluntular Jerf el Ahmar'da³⁰ buldukları kontektse göre mutfak alanı olarak yorumlanırken Göbekli Tepe'de³¹ özel alanlarla ilişkili değerlendirilmiştir.

Platform Sunaklar Sunak masalarından daha basit bir düzende tasarlanan platform sunaklar, genellikle 20-40 cm arasında değişkenlik gösteren boyutlardadır (fig.7b). Sıkıştırılmış topraktan yükseltilmiş platformlar kimi zaman kille sıvanmış ve çevresine düzenli ya da düzensiz şekilde havan, öğütme taşı gibi sürtmetaş artıkları yerleştirilmiştir. Bu tip sunakların benzerleri Yukarı Dicle Havzası'nda Hasankeyf Höyük'te zemini taş döşeli kil platform³², Orta Fırat Havzası'nda Tell Mureybet Maison 37 yapısında³³ ve Tell Abr 3'te bulunan³⁴ kil sıvalı platformun yanı sıra Nevalı Çori Kült Binası III'de³⁵ yer alan bir kült figürünün kaidesi olarak yorumlanan podyumdan oluşur (fig.8). Levant Bölgesi'nde Ain Ghazal'daki özel yapılardan birinde görülen birkaç dikilitaş ile çevrili düz bir zemin oluşturularak kullanılan kil sıvalı sunak³⁶ bu tip içinde değerlendirilebilecektir.

Sunakların Kapatılması

Gre Filla'da K15.1A'nın doğu kesiminde yer alan platform üzerinde ve önünde bulunan kaideli sunaklardan birinin kırılarak kuzeydoğu payenin güney bitişine, kırılan domuz heykelinin yanına bırakıldığı ve diğer kaideli sunaklarla birlikte üzerlerinin çeşitli heykel, dikilitaş parçaları ile kapatıldığı anlaşılmıştır. Yapının batı bölümünde bulunan "L" biçimli sunak masası da aralarında büyük boyutlu taş levhalar ile üzerinde yılan betimi bulunan kapı giriş taşı parçaları, dikilitaş ve heykel parçalarının da yer aldığı taş dolgu ile bilinçli olarak kapatılmıştır.

K8.4 yapısında bulunan dörtgen sunak masası da "L" biçimli sunak masası ile benzer şekilde yapı terkedilirken, içinde sürtmetaş endüstrisine ait parçalarında bulunduğu taşlarla kapatılmış ve bu taşların arasında yoğun hayvan kemiklerine rastlanmıştır (fig.7d). Bu da yerleşim sakinleri tarafından kapatma esnasında birtakım faaliyetlerin gerçekleştirilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Sunakların gömülmesi, yapıların ritüel eşliğinde gömülmesi gibi dönemin inanç yapısıyla³⁷ özdeş biçimde değerlendirilmektedir. Sunakların üzerlerinin kırık heykel parçalarıyla kapatılmasının yanında K8.5 sunağının kapatılırken

29 Erim-Özdoğan 2011, fig. 51.

30 Stordeur 2015, 64.

31 Dietrich v.d. 2020, 18.

32 Miyake v.d. 2012, 2016.

33 Cauvin 1977, 23; Stordeur – Ibáñez 2008, 37.

34 Yartah 2013, 63/2.

35 Hauptman 2011, 95-96.

36 Rollefson 1998, 50, fig. 9.

37 French 1963, 35; Özdoğan – Özdoğan 1998, 589; Karul 2021; Schmidt 2006, 227; Stevanović 1997; Brami 2014.

yapı içindeki doldurma malzemesinden (toprak ve taş) farklı olarak elenmiş toprakla örtülmesi, bu özel alanların kapatılmalarında farklı bilinçli davranışlar sergilendiğini akla getirmektedir. Benzeri davranışlar, yapılar terk edilirken yapının tamamının ya da ocak gibi bazı mimari alanlarının özel bir toprak dolguyla kapatılması gibi verilerle Çayönü ve Catalhöyük gibi yerleşimlerden de bilinmektedir³⁸.

Tartışma ve Sonuç

Sembolizm kavramının arkeolojinin içinde tartışılmaya başlayan bir kavrama dönüşmesi son 30 yıllık sürece dayanmaktadır. J. Cauvin' nin kadın ve boğa sembollerinin belirli bir bölgede ortaya çıkışları ile ilgili yaptığı değerlendirmeleri, o bölgenin bilişsel değişimleri ile ilişkilendirip, sosyo-psikolojik alt yapıları dayandırarak açıklar ve bunun bir semboller devrimi olduğunu ifade eder³⁹. Sembolizm, en genel anlamı ile herhangi bir biçimde bir ya da birden fazla anlamı içinde barındıran fenomenler olarak tanımlanır⁴⁰. Sembolik faaliyetlerin yürütüldüğü alanların bir kısmını yapıların yeniden inşa edilmesi, terk edilirken gömülmesi ve doldurulması gibi fenomenler oluştururken⁴¹, ritüel etkinliklerin merkezinde yer alan sunakların, dönem içinde birer sembolik nesneye dönüştüğü ve dönemin toplumu tarafından kimliklendirildiği söylenebilecektir. İnsanın bilişsel düzeyi, herhangi bir nesne aracılığı ile olduğuna inandıkları doğüstü varlıkları bir fetişe dönüştürmesi, hayvan ve bitkilerin ruhlarının varlığına inandıkları totemcilik anlayışı da dahil birçok bilinçli ya da bilinç dışı olgunun bir arada düşünülmesi gereken bir düzleme sahiptir⁴². Gre Filla ile çağdaş Göbekli Tepe⁴³ ve Nevalı Çori⁴⁴ gibi birçok yerleşmede açığa çıkarılan totem dikmeleri, bu düşünceyi destekler nitelikte arkeolojik kayıtları oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu maddi unsurlar, dönemin insanının düşünme tarzını, o toplumu oluşturan bireylerin birbiri ve çevrelerindeki nesnelere olan ilişkisinin nasıl olduğunu belli bir ölçüde tahmin edilebilir kılmaktadır. Gre Filla'da bu dönem toplumunun ritüel kimlik kazandırdığı mimari bağlam içinde değerlendirilen sunaklara, öncelikle neden sunak tanımlaması yapıldığı irdelenmelidir. Sunakların buldukları yapılar, yerleşimde hem boyut olarak hem de iç mimari donatıları bakımından kamusal/özel yapıları temsil etmektedirler. Sunak olarak kullanılan bu bulgulara günlük yaşamın sürdüğü konutlarda rastlanmaması, kamusal yapılarda belli bir düzen içinde, simetri oluşturan ve diğer buluntulardan farklı biçimlerde ve hep aynı alanda yenilenmelerinden dolayı bunlar, sunak olarak değerlendirilmiştir. Sunakların bulunduğu yapılar, yukarıda da vurgulandığı gibi, yerleşimcilerin olasılıkla bazı kararlar almak ya da çeşitli etkinlikler için bir araya geldikleri, belki de iş bölümü yaptıkları ortak kullanım alanları görünümündedir. Toplulukla yapılan etkinlikler bireylerin aynı amaç doğrultusunda güdülenmesini sağlayarak, yerleşimcilerin tümünün ya da büyük bir bölümünü aynı şekilde düşünmeye

38 Erim-Özdoğan 2011; Hodder 2006, 133.

39 Cauvin 2000; Cauvin 1994, 92.

40 Helmer v.d. 2004, 149.

41 Hodder 2006, 133.

42 Barnard 2016, 74.

43 Köksal-Schmidt – Schmidt 2010, fig.1.

44 Schmidt 2007, 98. res. 16.

yönelten alışkanlıkların oluşmasında oynadığı rol göz önüne alındığında, bu yapıların içlerindeki sunaklar aracılığı ile yürütülen etkinliklerin, topluluğu oluşturan bireylerin aynı amaçlara yönlendirmelerinde önemli bir role sahip olduğu söylenebilir.

Bu rolün boyutu, ritüellerin belli bir düzene bağlı kalınan simgesel anlayışla⁴⁵ uygulayıcıları ve izleyicilerini de bağlayan yönüyle özellikle ortak kullanılan yapılar içinde mekânsal bir düzleme çekilmiştir. Konutlardan ayrılan bu özel alanların kökeni olasılıkla çok daha öncesine dayanmakla birlikte, bu aşamada gelişmiş ve özel mekânsal kimliğin pekişmesine katkı sağlamış olmalıdır. Bu kimliklenmiş mekânların, yani kamusal yapılar, Gre Filla'da çağdaşı diğer yerleşimlere göre sayıca fazladır, bilinçli kapatılma ve tekrar kullanıma açılma sayısı da bazı yapılarda Çayönü ve Boncuklu Tarla'ya göre çok daha fazladır. K8.1, K8.2, K8.3, K8.4, K8.5, ve K8.6 yapılarının aynı alanda en az altı defa gömülüp içinde aynı konumda kalacak biçimde yeniden inşa edilmesi ve üçünün (K8.3, K8.4, K8.5) tespit edilen sunaklarının da aynı konumlarda yer alması, bu özel mekânsal kimliğin ritüeller aracılığı ile sürekli canlı tutulduğunu göstermektedir. Bu durum, belki de çevre yerleşimlerle olan iletişim ağı, beslenme ekonomisindeki değişiklikler, insan gruplarındaki hareketlilik, ekolojik etkiler gibi değişkenlerin öze toplumsal dinamizmin karmaşık yapısını yansıtmaktadır.

Bu yapılarda mimari düzenlerindeki değişim ve dönüşümlerinin en iyi izlenebildiği, üst üste inşa edilen sunaklar bulunmaktadır. Yapıların en eskisi olan K8.6'daki sunak platform biçiminde düzensiz ve basit bir tasarımla inşa edilirken, bunun üzerine yaklaşık aynı alana rastlayacak şekilde inşa edilen K8.4 sunağı, oldukça düzenli ve sistemli bir biçimde sunak masası tipinde inşa edilmiştir. Yerleşimciler Erken Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresinde oldukça basit sunaklar kullanmış, Orta Çanak Çömleksiz Neolitik B evresinde ise daha kompleks yapıda sunaklar geliştirmiştir. Bu değişim, Orta Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in B evresinde yerleşmedeki toplumsal dinamiklerle paralel değerlendirilmelidir. Bu dönemde Gre Filla'da mimari sık bir yerleşim dokusu sergilemiş, hane sayısı ve tipolojisi artmış, yapı inşa süreçlerinde kullanılan teknikler çeşitlenmiş, payanda kullanımı konusunda uzmanlaşma ortaya çıkmış ve depolama alanları konut içlerine çekilmiştir. Sunakların kompleks yapıları ve sembolik çeşitliliği de bu döneme rastlamıştır. Örneğin yapılardan (K15.A-K8.5) ikisindeki sunaklarla ilişkili alanlarda yaklaşık 50 cm uzunlukta, tabana dikey gömülerek kullanılmış fallus heykelleri, sembolik çeşitliliğin ve toplumsal değişim ya da dönüşümün bir parçasıdır. Orta Fırat Havzası'nda, özellikle Göbekli Tepe'de çokça karşımıza çıkan, fallusu vurgulanmış hayvan kabartmaları ile birlikte, son dönemde Sayburç'taki özel yapıda yer alan fallusu vurgulanan figür ile Karahan Tepe'deki Falluslu Yapı, dönemin inanç yapısındaki sembolizmin anlamsal bağlamını vurgulamaktadır. Falluslar, Gre Filla ile birlikte Yukarı Dicle'nin kuzeyine kadar sunaklarla ilişkili sembolik nesnelere olarak değerlendirilebilecektir.

Arkeolojide ritüelin kavramsal olarak açıklanması ve yorumlanmasına ilişkin tartışmalar sürmektedir⁴⁶. Bu tartışmalar, genellikle bağlamsal bir değerlendirmeyi önerir ve çok yönlü yaklaşımlarla daha güvenilir değerlendirm-

45 Türkcan 2024, 51; Dietrich v.d. 2019.

46 Renfrew 1985; Hodder 1982; Türkcan 2024, 51, 53.

eler yapılabileceğini savunur⁴⁷. Örneğin, Gre Filla'da kamusal yapılarda yer alan sunakların birincil işlevinin inanç temelinde değerlendirilmesi kaçınılmaz görünürken, aynı ritüel sahne içerisinde yer alan diğer nesnelere, örneğin K15.1A içinde kaideli sunaklarla ilişkili olduğunu düşündüğümüz domuz ve fal-lus heykelleriyle insan heykelinin de sahnede aynı birincil işlevle mi yoksa ikincil bir işlevle mi yer aldığı tartışılmalıdır. Heykellerin ana sahnede yer alması aslında bunların insan temsilleri olarak ritüel bağlam içindeki yeri düşünüldüğünde, sunakların bu toplumsal temsillerin her seferinde yeniden kimliklenmesinde bir çeşit aracı rolü de oynamış olabilir mi sorularını da akla getirmektedir. Bu tip sorular çoğaltılabileceği gibi, tüm bu arkeolojik bulgular arasındaki ritüel işlev önceliklerine yönelik ilişki ağının geçirgen bir yapıda olduğu da unutulmamalıdır⁴⁸.

Kaideli sunaklar taşınabilir sunaklar olarak K15.1A kamusal yapısına özgü görünmekle birlikte, bu sunakların ihtiyaç halinde diğer kamusal yapılara da taşınması ya da başka alanlarda kullanılması da olasıdır. Dolayısıyla taşınabilir sunakların işlevsel olarak çok yönlü kullanılmış olabilecekleri düşünülebilir ve Ian Hodder'in sözünü ettiği ritüelistik işlevsel değişkenlik⁴⁹, bu sunaklar içinde söylenebilecektir. Bu sunakların bazılarının diplerinin küt, bazılarının ise sivri biçimlendirilmesi, işlevleri ile açıklanabilecektir. Sivri dipli olanların üst haznelere daha derin oyulması bu alana konulan yakılacak bir tütsü otu ya da libasyon sıvısı benzeri ritüel nesne ile bağlantılı değerlendirilebilir.

K15.1 yapısının erken evresinin (A evresi) iç donatıları ve sunak sayıları ile yerleştirilme biçimleri, yerleşimcilerin sembolik dünyalarını yansıtmaktadır. "L" biçimli sunak masasının yapı içindeki konumu, yürütülen ritüel davranışların merkezi konumlarından birisidir. Yapının batısında, kazı sırasında yapılan deneysel çalışmaya göre, yaklaşık 25 bireyin oturabildiği seki, sunağa yakın konumda bulunmasından dolayı, bu alanda yürütülen ritüel faaliyetlerin bir parçası görünümündedir. Doğudaki platform üzerinde yer alan insan yüzü betimli kaideli sunaklara özel anlam atfedilmiş olmalıdır. Bu sunaklardan birinde açık bir ağız betimi olmasına karşın diğerinde ağız bulunmaması, bu alanda aynı anda yürütülen ritüel faaliyetlerin bir parçası olarak farklı davranışları ifade edebileceği gibi, belki de toplumun farklı kesimlerini yansıtmaktadır. Göbekli Tepe'de benzeri heykellerin yüz ifadelerindeki stilizasyon sembolik veya ritüel amaçlı yapılmış figürler olarak yorumlanmaktadır ve bununla birlikte insan temsillerinin minimalist ama anlam yüklü bir şekilde sunularak, sosyal ve ritüel bağlamlarda önemli bir rol oynamış olabileceği vurgulanmaktadır⁵⁰.

Kuzey kazı alanında herhangi bir sunak tespit edilemeyen tek kamusal yapı K7.1 olmasına karşın, bu yapının altında yer alan K7.3 yapısının doğu duvarına dayandırılan, çevresi taşlarla çevrelenen ve tabanı *terrazzo* olan çukurun bir çeşit sunu çukuru olabileceği düşünülmekle birlikte, bu tip sunakların Hasankeyf Höyük'teki⁵¹ benzeri, birer kanalla bağlantılı olmasından dolayı, sunak tipolojisine dahil edilmemiştir.

47 Hodder 2010; Hodder 2013a.

48 Hodder 1982.

49 Hodder 2013b, 234-239.

50 Dietrich 2023, 19.

51 Miyake 2016.

Her ne kadar bu sunaklarda tam olarak nasıl ritüeller gerçekleştiği bilinemese de yakın çevresinde bulunan örnekler, bir çeşit kurban ritüeli gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir. Gre Fılla sunaklarından alınan tortuların arkeometrik çalışmaları henüz tamamlanmamış olmakla birlikte, Çayönü Kafataslı Yapısı içindeki “sunak taşı”⁵² üzerinde yapılan çalışmalarda insan ve sığır kanına ilişkin bulgulara⁵³ ulaşılması, Gre Fılla sunak masalarının da benzer biçimde kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Son dönemde yapıların gömülmesi ve ritüel bağlamının anlamı, farklı yaklaşımlarla kuramı ve veriyi buluşturan düzlemlerde tartışılmaya devam etmektedir⁵⁴. Benzeri kurban ritüelleri yorumlanırken René Girard’ın⁵⁵ Mimetik Arzu Kuramı’nın arkeolojik malzemeye uyarlanması ile elde edilen sonuçlar ilgi çekicidir. Girard’ın kuramındaki temel kavrama göre Mimetik Arzu Kavramı, insanın saldırganlığı ve şiddetin temel kaynağını temsil etmektedir. Bu yaklaşım arkeolojik verinin yorumlanmasında daha çok kültürel etkileşimler ve ritüel pratiklerin anlaşılmasında dolaylı analitik bir araç olarak kullanılabilir. Körtik Tepe ve Göbekli Tepe’deki arkeolojik verilerden yola çıkılarak, Girard’ın kuramının arkeolojiye uygulanabilirliği ritüel şiddet, sembolik kurban ve toplumsal uzlaşma mekanizmaları üzerinden Neolitik toplumlarının inançlarının ve toplumsal yapılarının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır⁵⁶. Bu kuram ile Göbekli Tepe’deki anıtsal yapıların bilinçli olarak gömülmesi/öldürülmesi, kireçtaşı heykellerin parçalanarak atılması/gömülmesi gibi davranışlar, bir tür sembolik kurban ritüeli olarak yorumlanmaktadır⁵⁷. Bu sembolik eylemler, Girard’ın kurban ve şiddet üzerine geliştirdiği kuramlarla örtüşmekte, “günah keçisi” modeline paralel biçimde, toplumsal çatışmaların çözümü için uygulanan ritüel eylemler olarak okunmaktadır. Bu bağlamda Girardian yaklaşım, Gre Fılla’daki sunakların bilinçli olarak kapatılması ve üzerlerine aralarında yılan kabartması da yer alan giriş taşı parçaları ile heykel parçalarının ve hayvan kemiklerinin atılmasını, bu mimari yapıların yani sunakların toplumun ‘günah keçisi’ olarak seçildiği fikrini destekleyebilir. Bu eylem böylece toplumsal şiddetin çözümü için bir alternatif yaratabilecek ve sunakları, sunu öncesinde ve sunu sırasında toplumu bir araya getirmede motivasyon nesnelere olmasının yanı sıra, şiddetin çözümü içinde ayrı bir sembolik nesneye dönüştürecektir.

Gre Fılla’daki kamusal yapıların benzerlerine, içinde bulunduğu Yukarı Dicle Havzası ile birlikte yakın çevresinde yer alan Orta Fırat ve Orta Dicle havzaları ile Levant Bölgesi’nde rastlanmaktadır. Bu yapıların anıtsallığı, iç donatıları, heykeller ile insan ve hayvan kabartmalarının yer aldığı bank, seki, taş kap gibi bulgularla ön plana çıkan bir sembolik dünya dikkat çekmektedir. Gre Fılla’da bulunan domuz heykelleri ve insan heykeli ile sunaklar üzerindeki insan yüzü kabartmaları, stilistik olarak Çayönü’ndeki tekne üzerinde yer alan insan yüzü kabartmasında-

52 Çambel v.d. 1985, 44-45; Erim-Özdoğan 1994, 46.

53 Schirmer 1990, 381-382.

54 Hodder 2019.

55 René Girard, Mimetik Teoriyle kültür ve günah keçisi mekanizmasıyla toplumsal şiddetin ritüelleştirilmesinden kaynaklanan dinsel bir tasavvur sunmaktadır, Gallese 2011, 87. Girard’ın kuramındaki temel kavram olan mimetik arzu, insan türünü karakterize eden saldırganlığın ve şiddetin ana kaynağı olarak görülmektedir.

56 Clare v.d. 2019, 122-123.

57 Clare v.d. 2019, 109.

ki benzerlik dışında, daha çok Fırat Havzası'ndaki çağdaşı yerleşimlerde görülen sembolizm ile benzer özellikler sergilemektedir. Buna karşın Fırat Havzası'nda yer alan kamusal yapılardan farklı olarak toplumsal hafıza, dikilitaşlar üzerinde yer alan simgeler üzerinden değil, sunaklar aracılığıyla canlı tutulmuş görünmektedir. Tek örnekle temsil edilen, yaklaşık 50 cm uzunluktaki, cinsiyeti belirtilmemesine karşın stil olarak erkek figürünü yansıtan heykel, bu hafızanın bir temsilcisi olduğu taktirde, ritüel etkinlikler de bu eksende yürütülmüş olabilecektir. Burada üzerinde durulması gereken bir diğer konu da domuz heykelleri, insan heykeli ve insan yüzü kabartmalı sunakların yapı içindeki "L" biçimli sunak masasına doğru yönelmiş olmasıdır. Bu tasarım, olasılıkla burada yürütülen toplumsal etkinliğin tanıklığının bu nesnelere aracılığı ile canlı tutulmaya yöneliktir. Benzeri uygulamalar Karahantepe'deki Falluslu Yapı içindeki erkek başının yapı içini görece şekilde konumlandırılması ve Sayburç'taki özel yapıda açığa çıkan sahnenin merkezinde yer alan fallusu vurgulanmış erkek kabartmasının yapının merkezine bakacak şekilde yönlendirilmesi olmalıdır.

Gre Filla sunak tiplerindeki çeşitliliğin Yukarı Dicle Havzası ve çevresindeki çağdaş yerleşimlerde görülmemesi, dönemin inanç yapısı içinde Gre Filla'nın sunaklarla tekrarlanan ve canlı tutulan sembolizminin ekseninde farklı bir noktada bulunduğuna işaret etmektedir. Sunakların belli bir mimari anlayış içinde aynı alanda yenilenmeleri, kamusal yapıların aynı alanda sürekli olarak yenilenmesi ile paralel değerlendirilmektedir. Kamusal yapıların işlevsel bağlamı büyük oranda değişmemiş ve iç mimari donatılarının merkezinde taş sunaklar kamusal etkinliklerde merkezi bir rol oynamış görünmektedir. Son yıllarda Yukarı Dicle Havzasında Boncuklu Tarla ve Orta Fırat Havzasında Karahan Tepe, Sayburç, Sefer Tepe gibi çağdaş yerleşimlerden elde edilecek veriler, Gre Filla'daki taş sunakların dönemin sembolik dünyası içindeki yerinin daha geniş perspektifte yorumlanmasına katkı sağlayacaktır.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Barnard 2016 A. Barnard, *Simgesel Düşüncenin Doğuşu* (çev. M. Doğan), İstanbul.
- Bar-Yosef 1998 O. Bar-Yosef, "The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture *Evolutionary Anthropology* 6/5, 159-177.
- Brami 2014 M. Brami, "House-related practices as markers of the Neolithic expansion from Anatolia to the Balkans", *Be-JA* 4/2, 161-177.
- Can – Çiftçi 2023 Ş. Can – Ş. Çiftçi, "Kendale Hecala on the Ambar Çay in the Upper Tigris Region: The First Preliminary Report on the 2018-2019 Excavations", *Arkeoloji Dergisi* 30, 39-64.
- Cauvin 1977 J. Cauvin, "Les Fouilles de Mureybet (1971-1974) et Leur Signification Pour Les Origines de la Sédentarisation au Proche-Orient", *Annals of the American School of Oriental Research* 44, 19-48.
- Cauvin 1994 J. Cauvin, "Naissance des Divinités, Naissance de L'agriculture. La Révolution des Symboles au Néolithique", *Collection Empreintes* (Nouvelle Editions Corriege: 1997), Paris.
- Cauvin 2000 J. Cauvin, *The Birth of The Gods and The Origins of Agriculture*, Cambridge.
- Clare v.d. 2019 L. Clare – O. Dietrich – J. Gresky – J. Notroff – J. Peters – N. Pöllath, "Ritual Practices and Conflict Mitigation at Early Neolithic Körtektepe and Göbekli Tepe, Upper Mesopotamia: A Mimetic Theoretical Approach", *Violence and the Sacred in the Ancient Near East: Girardian Conversations at Çatalhöyük* (ed. I. Hodder), 96-128.
- Çambel v.d. 1985 H. Çambel, – R.J. Braidwood – M. Özdoğan – W. Schirmer, "1984 Yılı Çayönü Kazısı", *KST* IV, 37-52.
- Dietrich v.d. 2019 O. Dietrich, – J. Notroff – S. Walter – L. Dietrich, "Markers of 'Psycho-Cultural' Change. The early Neolithic monuments of Göbekli Tepe in Southeastern Turkey", *Handbook of Cognitive Archaeology* (eds. T.B. Henley – M. Rossano – E.P. Kardas), Newyork.
- Dietrich v.d. 2020 L. Dietrich, – E. Götting-Martin – J. Hertzog – P. Schmitt-Kopplin – P. E. McGovern – G. Hall – C. Petersen – M. Zarnkow – M. Hutzler – F. Jacob – C. Ullman – J. Notroff – M. Ulbrich – E. Flöter – J. Heeb – J. Meister – O. Dietrich, "Investigating the function of Pre-Pottery Neolithic stone troughs from Göbekli Tepe – An integrated approach", *Journal of Archaeological Science Reports* 34, 102618, 1-20.
- Dietrich 2023 O. Dietrich, "Shamanism at Early Neolithic Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. Methodological Contributions to an Archaeology of Belief", *Prähistorische Zeitschrift* 99/1. DOI: [10.1515/pz-2023-2033](https://doi.org/10.1515/pz-2023-2033)
- Ekinbaş-Can 2022 Ö. Ekinbaş-Can, "Preliminary Report on the 2018-2019 Excavations at Gre Filla, Ambar Valley in the Upper Tigris Basin, Southeastern Turkey", *Anatolica* 48, 75-100.

- Ekinbaş-Can – Ökse 2024
Ö. Ekinbaş-Can, – A.T. Ökse, “Ambar Barajı-Gre Filla (Ambar I) 2022 Kurtarma Kazıları”, KST 44/6,
- Erim-Özdoğan 1994 A. Erim-Özdoğan, Çayönü Yerleşmesinin Çanak-Çömleksiz Neolitikteki Yeri, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Erim-Özdoğan 2011 A. Erim-Özdoğan, “Çayönü”, The Neolithic in Turkey: The Tigris Basin. New Excavations and New Research (ed. M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm), İstanbul, 185-269.
- Erinç 1980 S. Erinç, “Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu”, Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları (ed. H. Çambel – R. J. Braidwood), İstanbul.
- French 1963 D.H. French, “Excavations at Can Hasan: second preliminary report”, Anatolian Studies 13, 29-42.
- Gallese 2011 V. Gallese, “The Two Sides of Mimesis: Mimetic theory, embodied simulation, and social identification”, Mimesis and Science (ed. S. R. Garrels), Michigan, 87-10.
- Güldoğan 2023 E. Güldoğan, “Taş Tepeler Projesi: Viranşehir İlçesi Sefertepe Kazıları 2021-2023”, ŞURKAV 45, 44-57.
- Hauptmann 2011 H. Hauptmann, “The Urfa Region”, The Neolithic in Turkey: The Tigris Basin. New Excavations and New Research (ed. M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm), İstanbul, 85-138.
- Helmer v.d. 2004 D. Helmer – L. Gourichon – D.A. Stordeur, “L’aube de la Domestication Animale. Imaginaire et Symbolisme Animal Dans les Premières Sociétés Neolithiques du Nord du Proche-Orient”, Anthropozoologica 39/1, 143-163.
- Hodder 1982 I. Hodder, Symbols in Action, Cambridge.
- Hodder 2006 I. Hodder, Çatalhöyük, Leoparın Öyküsü (çev. D. Şendil), İstanbul.
- Hodder 2010 I. Hodder, “Probing religion at Çatalhöyük: An interdisciplinary experiment”, Religion in the Emergence of Civilization. Çatalhöyük as a Case Study (ed. Ian Hodder), Cambridge, 1-31.
- Hodder 2013a I. Hodder, Religion at Work in a Neolithic Society: Vital Matters, Cambridge.
- Hodder 2013b I. Hodder, “Sembolik ve Yapısal Arkeoloji,” Arkeoloji: Anahtar Kavramlar (ed. C. Renfrew - P. Bahn), İstanbul, 234-239.
- Hodder 2019 I. Hodder, “Setting the Archaeological Scene”, Violence and the Sacred in the Ancient Near East: Girardian Conversations at Çatalhöyük (ed. I. Hodder), 3-28.
- Karadoğan – Tombul 2001 S.Karadoğan – S. Tombul, “Dicle Havzasındaki Doğal Çevre ve Beşerî Özellikler ile Arkeolojik Değerlerin, Bölge Paleo-Coğrafik ve Paleo-Kültürel Koşulların Belirlenmesindeki Rolü ve Bugünkü Durum”, Türkiye’de Risk Altındaki Doğal ve Kültürel Miras (ed. H. Sezgin), İstanbul, 341-351.
- Karadoğan v.d. 2012 S. Karadoğan – A. Yıldırım – İ. Atalay “Siesmicity Analysis of Southeast Anatolia with GIS Method”, Potentia/s and Problems of

- Natura/ Environment in Turkey and Romana, İstanbul,13-30.
- Karadoğan – Kozbe 2013
S. Karadoğan – G. Kozbe, “Yukarı Dicle Havzasının (Batman-Bismil Arası) Jeomorfolojik Özellikleri ve Arkeolojik Yerleşme/Buluntu Yerlerinin Dönemler Boyunca Mekân Etkileşimleri”, Profesör Doktor İlhan Kayan’a Armağan (ed. E. Öner), İzmir, 539-564.
- Karul 2011
N. Karul, “Gusir Höyük”, *The Neolithic in Turkey: The Tigris Basin. New Excavations and New Research* (eds. M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm), İstanbul, 1-17.
- Karul 2021
N. Karul, “Buried Buildings at Pre-Pottery Neolithic Karahantepe”, *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi* 82, 21-31.
- Karul 2023
N. Karul, “Karahantepe Araştırma Projesi ve İlk Sonuçlar”, *ŞURKAV* 45, 18-23.
- Kavak 2013
O. Kavak, “Diyarbakır Lice İlçesinin ve Çevresinin Yer Altı Zenginlik Kaynakları”, *Diyarbakır Yeraltı Kaynakları*, Diyarbakır, 7-16.
- Kodaş – Çiftçi 2021
E. Kodaş – Y. Çiftçi “Public Buildings and Spatial Organization during the Pre-Pottery Neolithic A Period. The Case of Boncuklu Tarla/SE Turkey: First Report”, *IstMitt* 71, 47-70.
- Köksal-Schmidt – Schmidt 2010
Ç. Köksal-Schmidt – K. Schmidt, *The Göbekli Tepe “Totem Pole”. A First Discussion of an Autumn 2010 Discovery* (PPN, Southeastern Turkey). *Neo-Lithics* 1/10, Berlin.
- Miyake 2016
Y. Miyake, *Hasankeyf Höyük: Dicle Havzasının İlk Yerleşik Köyü*, *Aktüel Arkeoloji* 53, 28-39.
- Miyake v.d. 2012
Y. Miyake – O. Maeda – K. Tanno – H. Hongo – C. Y. Gündem, “New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th Millennium Cal. BC Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia”, *Neo-Lithic* 1/12, 3-8.
- Ökse 2020
A.T. Ökse, “Yukarı Dicle Havzasında Ambar Çayı Vadisi Yerleşim Tarihi”, *Olba* 28, 1-34.
- Ökse 2021
A.T. Ökse, *New Data on the Late Neolithic Pottery from the Northern Upper Tigris Region: Ambar Dam Reservoir, Neolithic Pottery from the Near East: Production, Distribution and Use* (eds. R. Özbal – M. Erdalkıran – Y. Tonoike), İstanbul, 307-322.
- Ökse 2022
A.T. Ökse, “Gre Filla: Yukarı Dicle Havzasında Ambar Çayı Kenarına Kurulmuş Bir Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem Yerleşimi”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 169, 25-46.
- Ökse 2024
A.T. Ökse “Internal Divisions of the PPNB Settlement at Gre Filla in the Upper Tigris region”, *Houses and Collective Constructions: Defining the Habitat and Social Activities of Neolithic Societies in Western Asia* (ed. M. Molist – A. Bach-Gómez – J. Sisa-López de Pablo), 24-26.02.2022, Barcelona.
- Özdoğan – Özdoğan 1998
M. Özdoğan – A. Özdoğan, “A. Buildings of Cult and the Cult of Buildings”, *Light on Top of The Black Hill- Studies Presented to Halet Çambel* (ed. G. Arsebük – M. J. Mellink – W. Schirmer)

- İstanbul, 581-593.
- Özdoğan 2018 M. Özdoğan, "Humanization of Building, The Neolithic Ritual of Burying the Sacred", *Origini* XLI 1, 7-24.
- Özdoğan 2023 E. Özdoğan, "Sayburç", *ŞURKAV* 45, 36-43.
- Özkaya – Coşkun 2011 V. Özkaya – A. Coşkun, "Körtik Tepe", *The Neolithic in Turkey: The Tigris Basin. New Excavations and New Research* (ed. M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm), İstanbul, 89-127.
- Peasnall 2004 L.B. Peasnall, "2002 Diyarbakır Small Streams Archaeological Survey", *KST* 44/2, 34-44.
- Renfrew 1985 C. Renfrew, *The Archaeology of Cult*. Los Angeles.
- Rollefson 1998 G.O. Rollefson, "Ain Ghazal (Jordan): Ritual and Ceremony III", *Paléorient* 24/1, 43-58.
- Saltuk 1997 S. Saltuk, *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul
- Schirmer 1990 W. Schirmer, "Some Aspects of Building at the Aceramic-Neolithic Settlement of Çayönü", *World Archaeology* 21/3, 363-387.
- Schmidt 1998 K. Schmidt, "Frühneolithische Tempel Ein Forschungsbericht zum Prakeramischen Neolithikum Obermesopotamiens", *MDOG* 130, 17-46.
- Schmidt 2001 K. Schmidt, "Göbekli Tepe and the Neolithic Sites of the Urfa Region: A Synopsis of New Results and Current Views", *Neo-Lithics* 1, 9-11.
- Schmidt 2006 K. Schmidt, *Sie bauten die ersten Tempel - Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger*, München.
- Schmidt 2007 K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: Eski Tapınağı Yapanlar*, İstanbul.
- Stevanović 1997 M. Stevanović, "The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction", *Journal of Anthropological Archaeology* 16, 334-395.
- Stordeur 2000 D. Stordeur, "New Discoveries in Architecture and Symbolism at Jerf e-Ahmer (Syria), 1997-1999", *Neo-Lithics* 1, 1-4.
- Stordeur – Ibáñez 2008 D. Stordeur – J.J. Ibáñez, "Stratigraphie Et Répartition Des Architectures De Mureybet", *Le site Néolithique de Tell Mureybet (Syrie du Nord). En hommage à Jacques Cauvin* (ed. J. J. Ibáñez). Oxford, 33-94.
- Stordeur 2015 D. Stordeur, *Le Village De Jerf El Ahmar (Syrie, 9500-8700 Av. J.-C.): L'architecture, Miroir D'une Société Néolithique Complexe*. Paris.
- Türkcan 2024 A.U. Türkcan, *Tanrıları Taştandı. Yukarı Mezopotamya Neolitik Çağ Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, İstanbul.
- Yartah 2013 T. Yartah, *Vie Quotidienne, Vie Communautaire et Symbolique À Tell 'Abr 3 – Syrie Du Nord Données Nouvelles Et Nouvelles Réflexions Sur L'horizon PPNA Au Nord Du Levant 10 000-9 000 BP, Langue, Histoire Et Civilisations Des Mondes Anciens*, Docteur Thèse De L'université Lumière Lyon, Lyon.

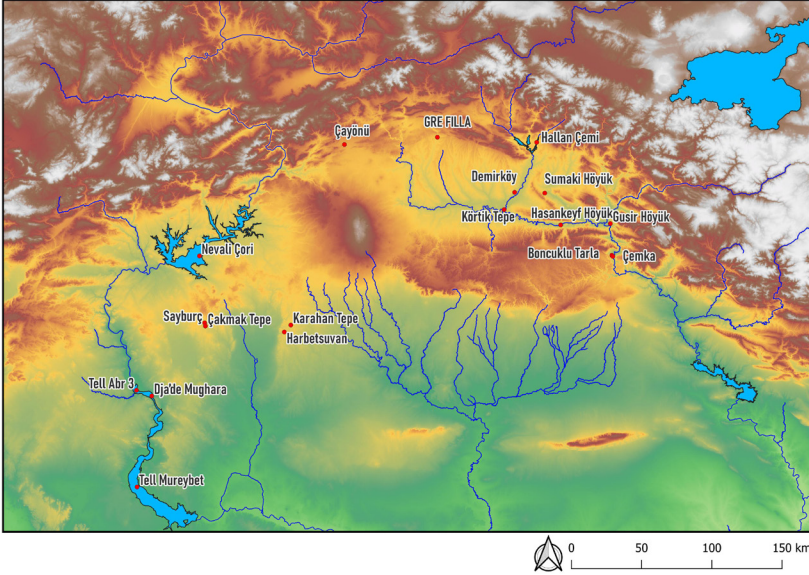

Fig.1 Yerleşimin konumunu gösteren harita (QGIS)

DÖNEM	TARİH	KÜLTÜR KATLARI	ÖZELLİKLER	
GF I		Roma-Bizans Mezarlık	Geç Roma İmparatorluk- Erken Bizans mezarlık	
GF II		Orta Çağ	Seramik ve tekil duvarlarla temsil edilmektedir.	
GF III	MÖ 6900- 5200	Çanak Çömlekli Neolitik	Mimari bulunamamıştır.	
GF IV	MÖ 7500- 8800	ÇÇNB	GF-IVA1	Hücre Planlı
			GF-IVA2	Hücre Planlı
			GF-IVA3	Hücre Planlı (Payandalı), Kamusal Çukur Yapılar
			GF-IVA4	Hücre Planlı (Payandalı), Kamusal Çukur Yapılar
			GF-IVB1	Tek ya da iki odalı payandalı, Kamusal Çukur Yapılar
			GF-IVB2	Hücre Planlı, tek odalı ocaklı yapılar, Kamusal Çukur Yapılar
			GF-IVB3	Tek odalı taş döşemeli yapılar ve Kamusal Çukur Yapılar
			GF-IVC1	Tek ya da çok odalı yapılar, Kamusal Çukur Yapılar
			GF-IVC2	Izgara Planlı yapılar, Kamusal Çukur Yapılar
			GF-IVC3	Izgara Planlı yapılar, Kamusal Çukur Yapılar
GF IV D	GF-IVD1	GF-IVD1	Çukur yapılar son evre, Tek ya da iki mekânlı dörtgen yapılar, çukur barınaklar başlangıcı	
		GF-IVD2	Çukur barınaklar, dörtgen yapılar (dal örgü), sel tahribatı	
		GF-IVD3	Çukur barınaklar, dörtgen yapılar (dal örgü), sel tahribatı	
GF V	MÖ 8800- 9300	Çanak Çömleksiz Neolitik A	GF-V1 (Geç ÇÇNA)	Dörtgen ve Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar
			GF-V2 (Orta ÇÇNA)	Dörtgen ve Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar
			GF-V3 (Erken ÇÇNA)	Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar

Fig.2 Kronoloji tablosu (Ekinbaş-Can – Ökse 2024, Tablo.1)

Fig.3a Sunakların görüldüğü kamusal yapıların yerleşimdeki konumları

YAPI TİPİ	YAPININ NO	SUNAK TİPOLOJİSİ				
		Kaideli Sunaklar	Sunak Masası	Delikli Tıpalı Sunaklar	Havan Tipi	Platform Biçimli
KAMUSAL	K8.3					✓
	K8.4					✓
	K8.5					✓
	K8.6					✓
	K15.1A	✓	✓	✓	✓	
	K15.1B		✓			
	K15.2		✓	✓		
	G8.3			✓		

Fig.3b Kamusal yapılarda görülen sunak tipleri tablosu

Fig.4 K15.1A kamusal yapısı içinde görülen 10 sunağın yapı içindeki konumu

Fig.5 Kaideli sunakların konumları ve detay fotoğrafları

Fig.6 Sunak masaları ve görüldükleri kamusal yapılar içindeki konumları.

Fig.7a Delikli tıpalı sunaklar

Fig.7b Havan tipi sunaklar

Fig.7c Platformlu sunaklar

Fig.7d Sunakların üzerlerinin kapatılması

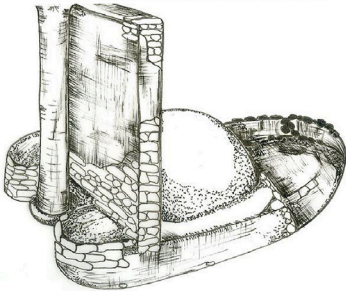

Fig.8a Çagdaş yerleşimlerde platform sunaklar, Tell Abr 3 (Yartah 2013, 61, 63/2)

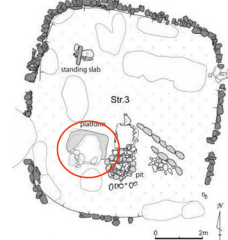

Fig.8b Çagdaş yerleşimlerde platform sunaklar, Hasankef (Miyake 2016)

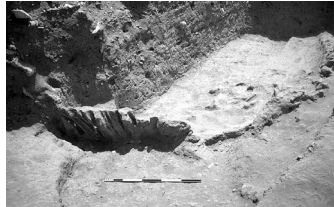

Fig.8c Çagdaş yerleşimlerde platform sunaklar, Tell Mureybet (Stordeur-Ibáñez 2008, Pl.1)

SUGGESTIONS ON THE WHITE PAINT DECORATED WARE TRADITION OF THE SAMSUN REGION AND ITS SPREAD IN LIGHT OF NEW EVIDENCE

Atila TÜRKER - Cahide Gizem TIRIL-ÖZBİLGİN*

Öz

Samsun Bölgesi Beyaz Boya Bezemeli Keramik Geleneği ve Yeni Bulguların Tanıklığında Yayılımı Üzerine Öneriler

Bu çalışmada Samsun Bölgesi yüzey araştırmalarında ve Dombalaktepe kazısında bulunan beyaz boya bezemeli keramik ele alındı. Bu buluntu grubu, sadece bölgeyle sınırlı kalmayan, Anadolu'nun orta ve batı yarısında yayılım gösteren bir boya bezeme geleneğinin varlığına işaret eder. Bu geleneğin kökeni, bezeme tipleri, kronolojisi ve dağılımı bir problem olarak ele alındı. Üzerinde çalışılan malzeme kap tipi ve bezeme çeşitlerine göre tasnif edildi ve paralelliyle karşılaştırıldı. Bulgular, beyaz boya bezemeli keramik geleneğinin kökenini Güneydoğu Avrupa ile Kıta Yunanistan'ın Neolitik kültürlerinde aranabileceğini düşündürse de Anadolu kıyılarından itibaren kaplar üzerinde doğrusal hatlarla oluşturulan bezemelerin egemen olduğu ve aslında kendi geleneğini oluşturduğu görülür. Bu geleneğin ortaya çıkışında Neolitik Çağ ile arasında bir süreklilik yoktur ve materyal özellikleri tamamen değişmiştir. Bazı referanslar beyaz boya bezemeli keramiğin Anadolu'daki başlangıcının Erken Kalkolitik döneme dek geriye gidebileceğini gösterse de Orta Kalkolitik dönem itibarıyla Erken Tunç II döneminin sonuna kadar varlığını belirgin bir şekilde sürdürmüştür. Bu keramik grubunun yayılımı Anadolu'nun tamamında olmamış, belli bölgelerde kümelenmiştir. Kıyı ve İç Ege'den sonra iki farklı güzergâh üzerinden Orta Toroslara ve Kuzey-Orta Anadolu'ya varmıştır. Bunkdaki motivasyon, yeni ham-madde kaynaklarına, özellikle de bakır yataklarına yönelik olabilir. Gelenek

* Assoc. Prof. Dr. Atila TÜRKER, Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Protohistory and Near Eastern Archaeology, Kurupelit Campus, Atakum, Samsun/Türkiye. E-posta: atilaturker@gmail.com; ORCID No: 0000-0003-3893-4135.
Cahide Gizem TIRIL-ÖZBİLGİN, Ondokuz Mayıs University, Institute of Graduate Studies, Department of Archaeology, Kurupelit Campus, Atakum, Samsun/Türkiye. E-posta: gizemtiril74@gmail.com; ORCID No: 0000-0003-1522-4624.

belirli bir topluluk tarafından mı taşındı yoksa dönemsel beğeniye yansıtan bir moda mıydı, bilmiyoruz. Fakat beyaz boya bezemeli keramiğe Trakya, Doğu Marmara ve İç Anadolu'da rastlanmamış olması dikkat çekicidir. Bunun sebebi, buraları domine eden farklı toplulukların varlığından kaynaklanmış olabilir! En azından Doğu Anadolu'da hiçbir örneğine rastlanmaması, yayılımın menziline ve sınırını görmemizi sağlıyor. Beyaz boya bezemeli keramik geleneği, kendisinden önceki Neolitik Çağ'ın zengin renklerini ve bol çeşidi olan bezemelerini kullanmamış, tek rengi ve daha basit motifleri olan süslemeleri tercih etmiştir. Dolayısıyla boyanın temini ve uygulamasında özel bir beceriye gerek yoktu ve çömlekçilik muhtemelen özel bir iş kolu değildi. Kap repertuarının daraldığı bu süreçte geleneği taşıyan topluluğun beğeni ve estetik değerleri çok da önemlemediğini, yaklaşık 3000 yıl (yaklaşık MÖ 5500-2500 arası) devam eden bu süreçte boya süslemede esaslı bir değişikliğin olmamasından anlayabiliriz. Bu çerçevede Dombalaktepe kazısında ele geçen yaklaşık 50 çanak çömlek parçası örneği, beyaz boyalı keramiklerin tipolojisi ve kalibre edilmiş radyokarbon verileri, bu geleneğin Anadolu'da yayılışının anlamına ilişkin kurgusal bir yaklaşım yapmamıza olanak tanımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Karadeniz, Samsun Arkeolojisi, Dombalaktepe, Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı, Beyaz Boya Bezemeli Keramik.

Abstract

This study discusses the white paint decorated pottery found during the surveys in the Samsun Region and the excavations at Dombalaktepe. This group of finds indicates the existence of a tradition of paint decoration that is not limited to the region but is widespread in the central and western half of Anatolia. In this article the origin, decoration types, chronology and distribution of this tradition are analyzed. The material studied was classified according to vessel and decoration types and compared with its parallels. Although the findings suggest that the origin of the white painted pottery tradition can be traced back to the Neolithic cultures of Southwestern Europe and Continental Greece, the decoration of vessels with linear lines has been observed to be dominant starting from the Anatolian coasts and has actually formed its own tradition. There is no continuity between the emergence of this tradition and the Neolithic, and the material characteristics have changed completely. Although some references indicate that the beginning of white painted pottery in Anatolia can be traced back to the Early Chalcolithic period, it continued to exist distinctly from the Middle Chalcolithic period until the end of the Early Bronze II period. Its distribution was not widespread throughout Anatolia, but clustered in certain regions. After the coastal and Inner Aegean regions, it reached the Central Taurus and North-Central Anatolia via two different routes. The motivation for this may have been the search for new sources of raw materials, especially copper deposits. We do not know whether the tradition was carried by a particular community or whether it was a fashion reflecting the taste of the period. However, it is noteworthy that white painted ceramics are not found in Thrace, Eastern Marmara and Central Anatolia, and this may be due to the presence of different communities dominating these regions! At least, the absence fact that of any examples are found at least in Eastern Anatolia allows us to see the range and limits boundaries of its distribution. The white painted pottery tradition did not make use of the rich colours and varied decorations of the preceding Neolithic Age, preferring monochrome decorations with simpler motifs. Therefore, no special skills were required in the procurement and application of paint, and pottery was probably not a specialised occupation. We can understand that the community carrying the tradition did not prioritise preferences and aesthetic values, as evidenced by the lack of substantial changes in painted decoration over this period spanning approximately 3000 (between around 5500-2500 BC) years, during which

the repertoire of colours narrowed. Within this framework, the sample of about 50 sherds found during the excavation at Dombalaktepe, the typology of the white painted ceramics and the calibrated radiocarbon data allow us to make a speculative approach to the meaning of the spread of this tradition in Anatolia.

Keywords: Anatolia, Black Sea, Samsun Archaeology, Dombalaktepe, Chalcolithic and Early Bronze Age, White Paint Decorated Ware.

Introduction

Samsun, located on the coast of North-Central Anatolia, benefits from its strategic position in the Black Sea Region. Especially the large and wet plains such as Bafra and Çarşamba, which form the north of the Canik and Küre mountains and the coastal part, have attracted more population than their contemporaries in neighbouring regions. The higher number of settlements compared to other parts of the Black Sea region has also enabled a more comprehensive observation of cultural characteristics. One of these is the “White Paint Decorated Ware” (WPDW) tradition, which is also the subject of this article. This tradition can be simply defined as the use of white paint to decorate the exterior and/or interior surfaces of pottery. The decorations usually consist of bands, which are not very complex.

WPDW started to appear in the literature with excavations such as Troya, Yortan, Thermi and Kusura¹ and became known as find assemblages pointing to a certain period of Aegean cultures since they were found mainly in Western Anatolia and Aegean islands². WPDW was known from fewer sites in Anatolia, such as Alişar³ and Karaoğlan⁴. The discovery of WPDW during the excavations at Dünderartepe, Tekkeköy and Kaledoruğu in Samsun in 1940- 1941 revealed its presence in the Black Sea coastal region for the first time⁵. Özgüç discussed this pottery group in their article “Who Founded the First Troy?” and tried to explain the appearance of interregional relations as early as 1944⁶. Meanwhile, increasing research in Western Anatolia reinforced the idea that this tradition originated there. The same pottery tradition reappeared in Samsun with excavations and surveys after a long hiatus. Burney collected WPDW sherds at Gökçeboğaz, Şirlek Tepe and İkiztepe during the 1955 survey⁷, and the excavations at İkiztepe, which started in 1974, led to the recognition of a extensive repertoire⁸. In the following years Dönmez (1997-2004)⁹ increased the number of finds at Dedetepe Höyük, Gökçeboğaz, Bakırdere Tepesi, Havza-Tepecik, Kelbeştepe/Kelebeştepe while Özşait (1986-1993)¹⁰ Kurban Höyük, Mıhlı Tepe and Yüç Tepe. The excavations at Oymağac/Nerik are also known to have yielded unpublished WPDW frag-

1 Lamb 1937, 16 ff.

2 Furness 1957, 193 ff.

3 von der Osten 1937.

4 Arık 1939.

5 Kökten et al. 1945.

6 Özgüç 1944.

7 Burney 1956, 182 ff.

8 Alkım 1979; Alkım et al. 1988; Türker et al. 2003.

9 Dönmez 2006.

10 Özşait 1999.

ments¹¹. Our survey added, Bağtepe, Diklimtepe, Doğankaya-Tepecik, Dombalaktepe, Elmacıktepe, Gök Tepe, İkizpınar (Dede Tepe), Kümbettepe, Paşaşeyh, Tepekişla and Tepetarla to such locations and unearthed new samples at Dedetepe Höyük, Gökçeboğaz and Şirlek Tepe¹². With the excavation at Dombalaktepe (2021-2022), we were able to trace¹³ WPDW in a stratigraphy (fig. 1).

This article presents the WPDWs recovered from the surveys conducted in the Samsun Coastal Region between 2016-2019 and the excavations at Dombalaktepe. We also include unpublished examples from the Dündartepe, Tekkeköy and Kaledoruğu excavations. Thus, we aimed to compare the samples were found on Samsun Region with North-Central Anatolia, and with Western Anatolia to the Mediterranean coast in terms of decoration types, and to discuss and conclude on the appearance of different variables. We classified and grouped the collected ceramics according to their form, ware and decoration elements, and evaluated them with the recent findings. We have tried to bring an original perspective the origin of this ware group in the Chalcolithic and Early Bronze Age, its spread and the abandonment of the tradition.

Technique and Form Features of WPDW from Samsun

The white paint decoration was applied to different ceramic groups in Samsun Region. The most common one is the dark-faced burnished ware (DFBW), followed by Red-Black Ware (RBW) and Buff Ware (BFW). The outer surfaces of the DFBW group are black or dark grey, while the inner surfaces are dark buff and brown. Most of them are burnished, while there are also unburnished examples. RBW forms the Bipartite Ware (BW) group, also known as the Karaz pottery¹⁴; the pottery section consists of two sherds: The exterior is black, while the interior is dark shades of red or buff or brown. They generally have plain surfaces; however, the decorated ones may be smoothed and thinly burnished. BFW forms the smallest group. The outer and inner surfaces have darker tones of the paste colour. They are coloured in orangish, chalky tones of buff and light brown. The surface colours of the WPDW are close to their paste colours, which are common features. The surface treatment includes burnishing, self-slipping and fine smoothing; some examples are plain and simply rubbed, leaving them grainy. These processes are more elaborate on vessels to be painted. Their paste is porous in proportion to the quantity and size of temper or non-porous in proportion to the state of refinement. The form features of ceramics are quite limited in the Samsun Region. Vessel shapes consist of bowls and jars. All of them are hand-made. Many amorphous vessels cannot be identified to which type they belong. All of the amorphous vessels belong to bowls and jars, except for the possibilities such as cups and jugs. Bowls are mostly deep wide-mouthed vessels. Both include deep bowls. Shallow bowls are rare. Their bodies are either inverted conical or inverted convex in outline. These forms were found at Dedetepe Höyük, Diklimtepe, Doğankaya-Tepecik (Mound III), Dombalaktepe, Dündartepe, Gökçeboğaz, İkiztepe, Kümbettepe, and Tekkeköy. A few specimens were decorated

11 Tiril 2019, appendix 1.

12 See collectively Tiril 2019.

13 Türker et al. 2023; Türker et al. 2024.

14 For Karaz pottery's specification see also Işıklı 2011.

with tab-handle and knobbed reliefs.

The jars are either necked or neckless. Some may have vertical and horizontal handles, knobs and rope holes on the body. Short-necked jars contain globular forms. Others has a variety of postures and usually has a straight, incurving- or cylindrical concave necks. Their ovoid bodies have composite contours, and some have a slight shoulder. All are holemouth jars, with the majority bein neckless. They have either wide or straight bodies. These jars manufactured with the WPDW tradition were found in all locations.

Regional Typology of WPDW

The application of decorations on the surface of WPDW in the Samsun Region varies. The most common examples are the viscous ones with a ragged texture and the limpid ones with a vague erasure, which were applied directly to the surface. There are also a small number of applications in fluted and grooves. Sandalcı¹⁵, Thissen¹⁶, Dönmez¹⁷ and most recently Tırıl¹⁸ carried out studies on their techniques and type distribution Thus, it has been possible to compile updated information with discoveries and analyse them comprehensively. Accordingly, WPDW has three different approaches to the application of paint: (1) paint applied to the surface with a soft object after the vessel is fired, and the lumps are removed by glazing; (2) paint applied before glazing, with no further treatment after firing, and; (3) paint fading over time due to the conditions and texture not being preserved. Based on these appearances of the paint, the literature includes different designations such as reserved slip ware, white painted pottery, or pale decorated ware. We prefer the term “White Paint Decorated Ware / WPDW”, which constitutes the most widely used specific definition.

Apart from the exceptions in İkiztepe, since the vessels were not found intact, the decoration typologies of the pottery are based on fragments. Accordingly, the motif types can be divided into four main types (Type 1-4). Some types can be subdivided into subtypes according to directional differences (vertical, diagonal, and horizontal), single or multiple band groups and line characteristics (frequent, sparse, very sparse, regular, semi-regular, irregular, thin and thick). There are also different individual ornaments. We classified the decoration types based on, the diagonal, horizontal or vertical bands at the location of the motifs applied to the surface (starting from the body, rim or under the rim).

Type-1 consists of bands cutting diagonally, vertically or horizontally across the vessel body (fig. 2). The group also includes single examples with at least two of these bands. The lines consist of single or multiple bands and are mostly regular. The decorations on the bowls and jars start from the rim and descend towards the body and are observed in the DFBW, RBW and BFW groups. They are usually applied as reserved or grainy on the black outer surface of the vessel. These are observed on the outer and inner surfaces and handle fragments of İkiztepe ware. Some of these vessels have incised and notched decorations

15 Sandalcı 1991.

16 Thissen 1993, 213 ff.

17 Dönmez 2000.

18 Tırıl 2019.

and knobbed reliefs¹⁹, while white paint decoration was also applied on vessels with horned handles²⁰. Type-1 is the most common decoration group in Samsun.

Type-2 is the metope decoration group (fig. 3). The decorations are combined horizontally-diagonally, horizontally-vertically, diagonally-vertically, diagonally-vertically or diagonally-diagonally, forming triangular or quadrilateral geometric shapes, some of which are filled with diagonal bands. The consistency of the paint is grainy or silty, and the bands are drawn regularly or irregularly. It has only been observed on wide-mouthed deep open vessels and amorphous fragments in the DFBW group. It is the least common type among WPDW in Samsun.

Type-3 is characterised by cross-hatching patterns formed by a single stripe cross-cutting the body of the vessel (fig. 4). WPDWs in the DFBW and BFW groups are found on closed bowls and most commonly on necked jars. Although the thickness and arrangement of the bands vary, there are also examples with very neatly drawn lines, as if drawn with a ruler.

Type-4 consists of intersecting chevrons connected in the centre by a single, thick line (fig. 5). DFBW, RBW and BFW were observed on short-necked jars. The paint was applied as reserved or grainy on the outer and inner surfaces of the vessel. The bands are regular or irregular, frequent or infrequent.

New Evidence from Dombalaktepe

During the excavations carried out at Dombalaktepe in the Atakum district of Samsun between 2021 and 2022, we obtained new findings regarding WPDW. The first layer of the settlement (Stratum I) was dated to the Iron Age and the second layer to the LCh period (Stratum II). The 3,71 m thick LCh 1-2 period²¹ layers were exposed in four phases (Layer II/1-4) in the K14 plan square of the mound. Calibrated radiocarbon measurements revealed that the period started in the second half of the 5th millennium BC and lasted for about 500 years (ca. 4450-3950 BC) (fig. 7).

Dark red, brown and black dark-faced monochrome sherds dominate Dombalaktepe pottery. Variegated tone transitions and black-topped sherds are observed according to the firing characteristics. Decorations can be classified into two main groups: “painted” and “incised, impressed and relief”. The painted ones are further divided into two groups: The WPDWs covered by this article (fig. 6) and a small number of others forming the local painted group²².

19 Sandalcı 1991, lev. I/2, 6, XV/1-5, XXI/1-4, 6-7.

20 Sandalcı 1991, lev. XV; Alkım et al. 2003, pl. XI/2.

21 In Western Anatolian terminology, the end of the MCh is given as ca. 4200 BC (Erdoğu – Çevik 2020, tab. 2, 4; Takaoğlu 2023, 448), while in Eastern Anatolia the beginning of the LCh, based on the Arslantepe Ubaid period, corresponds to ca. 4500 BC (Vignola et al. 2019). The Ch stratigraphy of Dombalaktepe gives an uninterrupted and unchanged date of 4450-3950 BC, which is roughly contemporary with the approximately 500-year hiatus in western Anatolia (Erdoğu – Çevik 2020, 57) and the Post-Ubaid period in central and eastern Anatolia. For further discussions, see also: Marro 2012; Hacıoğlu 2020.

22 The local painted group is represented by a small number of specimens, comparable to the MCh pottery finds from Aktopraklık (Karul 2017), Liman Tepe VIIb (Şahaoğlu 2022, 23, fig. 5), Malkayası (Peschlow- Bindokat 2005) and Lower Cave at Tavabaşı (Korkut et al. 2015, 40) in the western half

About 50 fragments of the WPDW group were recovered from Dombalaktepe: 6 are necked/neckless jars, 9 are bowls, and the remaining are amorphous body fragments. The majority of these are DFBW (68%), while the rest are equally distributed between RBW (19%) and BFW (19%) groups. The consistencies of the paint applied to the vessel surfaces are close to each other (ragged 53%, limpid 47%). 78% of the paint was applied on black, 18% on buff and 10% on reddish-brown surfaces. These were decorated in 3 types (in Type 1- 3). The form, ware, technique, application and decoration types of all the samples found are homogeneously distributed in all phases of the Ch layer.

Origin and Spread of WPDW

Our current knowledge suggests that the WPDW found at Dombalaktepe, Samsun and in the northern central Black Sea²³ do not chronologically date back to the first half of the 5th millennium BC²⁴. The origin of those from western Anatolia can be traced to the Aegean and Balkan cultures, following a distinct development and transformation. Therefore, the current literature forces us to discuss the origin of white paint decoration in various styles on dark background Aegean and Balkan perspectives. In Macedonia, the creation of white-coloured patterns on red slip dates back to approximately 6300/6200 BC at Nea Nikomedia, Axos A and Yiannitsa B. In Greece, this type is among the characteristic pottery of Thessaly in the Middle Neolithic Age²⁵. The radiocarbon results obtained from Mavropigi-Filotsairi (Phase II) in this region yielded a date of approximately 6200 BC²⁶. A similar tradition is observed at Sesklo (6100/6000-5500 BC) and the Tsangli Phase, Arapi Phase and Otzaki A-C (Dimini phase) (5500-4500 BC) in the Late Neolithic Age²⁷.

Layer 7 of Aşağı Pınar (5900-5700 BC) represents the Karanovo I phase and, as in this phase, features white-on-red or black-on-red fine painted pottery. During this period, Aşağı Pınar is associated, with the Kremikovci-Starčevo cultural area located further west, and its cultural interaction with the east seems to have created a virtual boundary from the 6th to the beginning of the 5th millennium BC²⁸.

White painted decoration is found only on closed vessels in Tigani I (5500-5000 BC), a period when the patterns are simple and linear. The decorations on both open and closed vessels become widespread in Tigani IVb (3500-3000 BC),

of Anatolia.

23 Türker et al. 2023, 257 ff.

24 The results of the İkiztepe excavations play a key role in this debate. Researchers such as Parzinger (1993, 236 ff), Schoop (2005, 93 ff., 315 ff.), Welton (2017, 142 ff) and Furholt (2017, 133) have argued that the İkiztepe chronology may have started much earlier, see also Türker 2022, 327 ff.

25 There are terminological differences between Aegean-Balkan and Anatolian chronologies. According to Parzinger's (1993, abb. 16) comparison addressing this discrepancy, the Middle Neolithic Age for the Aegean corresponds to the ECh period in Anatolian terminology, see also Furholt 2017, tab. 5.1. Likewise, the overlap between the MCh in the western half of Anatolia and the LCh in Central and Northern Anatolia is problematic from a chronological point of view besides terminology and needs to be synchronized, for discussion see Takaoğlu 2023, 448.

26 Bonga 2019, 161.

27 Furholt 2017, 71, 133.

28 Özdoğan 2011, 214.

a period when the tradition of white paint on dark glazed vessels becomes widespread²⁹. White painted decoration is counted among the dominant groups in the Tigani IV phase³⁰.

Apart from the islands, white-painted pottery is found in Arapi Magula, Sesklo and Tsangli in Thessaly in continental Greece. In Sesklo, white paint is mostly applied on red ground, while in Tsangli it is applied only on red ground³¹. In Korinth and Argos, on the other hand, white paint on dark ground consists of thin lines starting from the lip and descending vertically or diagonally on the bowls³². Finally, the white-painted wares from Paradimi in north-eastern Greece are quite different from those from other localities with graffiti-like decoration with thick and rounded lines³³.

The WPDW tradition entered Anatolia slightly later. The tradition is most common in the eastern Aegean islands³⁴ and western Anatolia. Here, especially in the coastal region of northwestern Anatolia (Troad), recent research and finds provide us with an important triangulation of the development and spread of WPDW. A notable transformation occurred between the ECh (Layer II) and MCh (Layer IIIa-b) periods in Gülpınar/Smintheion, which is also reflected in the characteristics of WPDW. In Layer II (5320-4940 BC), white paint decoration consists of quadruple or quintuple vertical or oblique lines, a row of triple or quadruple chevrons, a row of triangles formed of the ladder pattern, linear lines such as vertically extending cross-hatched rhombuses, multiple parallel zigzags and cross-hatched or empty triangles. There are also layer-specific motifs such as the ram's horn motif (reminiscent of Anatolian and Persian carpet patterns) and superimposed V-shaped motifs³⁵, which are not widely recognised. Painted pottery was almost twice as common in Phase IIIa (4900/4800-4600 BC) compared to the previous Phase II, while it was not used at all in Phase IIIb (4500-4450/4300 BC). In Phase IIIa, geometric motifs consist of triple vertical lines and triple or quadruple chevrons. These include rows of triangles (some of them dotted) in a "ladder" pattern, triple chevron rows, striated triangles, multiple parallel zigzags, and vertically extending cross-striated rhombuses³⁶.

Kumtepe IA yielded similar radiocarbon dates to Gülpınar and there is a correlation between the two sites in terms of pottery decoration. Hanay Tepe and Beşik-Sivritepe in the Troad, where WPDW is absent, are contemporary

29 Menelaou – Kouka 2022, 7.

30 Menelaou – Kouka 2022, 12.

31 Wace - Thompson 1912, 36, 59, 91, fig. 42/a, 44/a, 50/e, 55, 56, 58/e.

32 Alram-Stern 1996, 225, 240, abb. 12, 15.

33 Bakalakis – Sakellariau 1981, taf. 8-9, 30-31. For related finds from the Western Aegean Islands see collectively Giannitsa, Nea Nikomedeia, Axos, Mavropigi-Filotsairi, Arapi Magula, Tsangli, Sesklo, Cyclops Cave, Skoteini Cave, Agia Triada Cave, Korinth, Argos (Alram-Stern 1996); Ftelia, Antiparos Cave, Saliagos, Grotta, Zas Cave, Mavri Spilia, Akrotiri (Alram-Stern 1996; Furholt 2017).

34 For the Eastern Aegean Islands giving WPDW see collectively Uğurlu, Poliochne, Thermi, Agio Gala, Emporio, Kastro Tigani, Heraion, Vathy, Kalythies (Benzi 2020, 37 ff.; Takaoglu 2023, 436 ff, fig. 1).

35 Takaoglu 2023, 438-440, fig. 2-3.

36 Takaoglu 2023, 440, fig. 4-9.

with Kumtepe IA and Gülpınar types³⁷. The tradition continued in the Troad region at in Kumtepe IB and Alacalıgöl (LCh) and Troya I-II (EB I-II)³⁸. Although WPDW is intense in all phases of Troya I, it was also observed in the late phase of Troya II³⁹. The decorations on black/grey and buff/brown grounds were applied on exterior or interior surfaces. The white painted geometric decorations consist of cross, vertical and horizontal lines on some pots, jars and jugs, and metope decorations filled with triangular net bands on others. The most common type is the net motifs formed by intersecting groups of diagonal bands. Sometimes, these intersecting lines continue on the body in a zigzag pattern⁴⁰.

The coastal line of western Anatolia shows an unstable periodisation after the Neolithic. The interruptions between the phases of the Chalcolithic and the unexplained gap of about 600 years between ECh and LCh, of unknown cause, make it difficult to construct the relevant cultures and chronology. WPDW is sparsely scattered in several localities, mostly as few fragments⁴¹. Bakla Tepe is the only exception in this section. WPDW is more abundant in the early LCh phases of the settlement (IV and III) compared to the late LCh phases (II and I). The transition phase to EB, witnessed a significant decrease in the number of samples. Triangles filled with diagonal lines, diagonal reverse angled lines, zigzags, and diagonal and parallel lines are applied on black, grey and brown backgrounds⁴². The decorations on LCh I-IV and EB II in Pekmeztepe are similar and all are applied on black ground⁴³.

Apart from the Troad Region, the settlement that represents WPDW the most in Western Anatolia is Beycesultan in Inner Western Anatolia. The finds from other locations are limited to a small number of specimens⁴⁴. Beycesultan has incorporated most of the decoration types known in the tradition into its repertoire from LCh 1 to EB II over a long period. The type of decoration applied on a black background in the LCh 1 phase (layers XL-XXXV) decreased considerably in the EB I-II phases and reflected the characteristics of the Yortan Culture⁴⁵.

37 Bertram – Karul 2014, 23 ff.; Blum et al. 2014, 801.

38 Thater 2016, fig.1.

39 Thater 2016, 16 ff., fig. 1, 3.

40 Blegen et al. 1950, 77, 79; Thater 2016, fig. 2, pl. 1-3.

41 For the distribution of WPDW in coastal western Anatolia, see Höyücektepe/Kaymaktepe, Çandarlı (Kökten 1949); Ege Gübre, Ulucak Höyük, Liman Tepe (Caymaz 2013); Kadikalesi (Akdeniz 2011); Killiktepe (Miletos), Malkayası (Peschlow- Bindokat 2005); Çaltılar (Momigliano et al. 2011); Yortan, Babaköy (Bittel 1939-1941); Ovaköy III, Pamukçu, Paşaköy Höyük, Üveyliktepe/Sındırgı, Kennez II, Kayışlar, Dağdeviren, Halitpaşa II, Hacırhmanlı (French 1969).

42 Caymaz 2010, 166, fig. 90/9, 92/4-7, 93/5-6, 96/10-13, 98/2, 4, 6, 100/1-2, 4, 101/2, 102/1-2, 6-7, 106/9, 107/4-10, 110/2, 118/1-5, 119/2, 4, 5, 120/4, 121/3, 130/9-11, 131/1-2, 132/7-10, 133/9, 136/8, 137/15.

43 Joukowsky 1986, 10, fig. 279/3-4; 280, 370/10, 377/5, 9, 49-51, 380/8, 384/11, 13, 15-16, 21, 25, 27, 35, 37-43, 45-50, 52-61, 64-68, 393/ 11, 18, 39-43, 69, 421/18-23.

44 For the distribution of WPDW in the Inner Aegean, see Höyüktepe (Ünan 2019); Seyitömer (Unpub. materials by N. Ünan); Aizanoi (Lochner et al. 2001); Aktaş Höyük, Ayvacık Höyük, Dutluca, Yele Höyük, Karayakuplu (Oy 2018); Kızılkaabağaç (Oy 2024); Aspos Tepesi (Konakçı 2016); Kusura (Lamb 1937); Ulağı Tepe/Gençalı (Türkteki 2018); Yaka-Köşk (Özsait - Efe 2012).

45 Lloyd – Mellaart 1962, 71 ff., fig. p.1/1, 3, 4, 7, 16, 21-23, 25-26, 36, 38, 39, 43, p.2/1-2, 5, 9-10, 12-18, 26-28, 30, p.4/1-11, 15-30, p.5/1, 8, 11, 25-38, p.6/1, 4-5, 17, 19-20, 23-24, p.7/3, 5, 21, p.8/8, 14, p.9/4, 22, p.10/14-15, p.11/9, p.14/1, 36; p.20/3, p.22/6-8, 10, 13-15, p.25/14, 19, p.29/1, p.38/1, p.41/1-3.

After the distribution of WPDW in Inner Western Anatolia, two main distribution routes are followed: Southwestern Anatolia and Central Taurus Mountains, and Central Sakarya Basin and North-Central Anatolia. In Southwestern Anatolia (Ancient Lycia), which can also be called the western half of the Lakes Region, WPDW was found in the caves of Tavabaşı/Girmeler⁴⁶ and Karain⁴⁷ in the MCh phases. The other localities of the region⁴⁸ yielding finds are dated to EB. The key settlement in this section is Karataş-Semayük. This tradition is found in the settlement in different forms such as beak-mouthed jugs and jars, mostly applied on a red ground. The white painted decoration consists of lines forming a net motif cross-cutting the body in the Early EB II phase⁴⁹.

WPDW, spreading south of the Konya Plain and north of the Central Taurus Mountains, is mainly clustered around Karacadağ. It reaches the Zamanti River in the east and the Mediterranean Sea via the Göksu River in the south⁵⁰. Yumuktepe Layer XIIA represents a phase dominated by dark-faced burnished vessels, most of which are 'local' white painted wares decorated with curvilinear patterns and chevron⁵¹. This group appears immediately after the abandonment of the Ubaid-influenced matt pottery, following the Syrian-influenced tradition of the site in layers XV-XIIB⁵².

The area covered by the Porsuk and Ankara streams constitutes the Central Sakarya Basin, serving as the northern route to Central Anatolia. Although WPDW is unearthed here mostly through excavations⁵³, it is represented by a limited number of specimens. The recently excavated Gedikkaya Cave in the Porsuk Basin has provided important data about the appearance of WPDW at the northern crossroads of Anatolia. In the cave, stratified from Epipaleolithic to MCh and supported by radiocarbon dates, white painted pottery constitutes the most dense group among the recovered pottery⁵⁴. The development of white painted pottery applied on brown and black surfaces can be traced from the Late Neolithic period (Layer 2A; 6000-5500 BC) to the end of the Ch period (Layer 1B; 5500-5000 BC). The white colouring represented by a few examples in Late Neolithic 2A is very intense in Late Neolithic 1B. The white colouring varies from very thin-walled and bright burnished to medium quality burnished ware⁵⁵. Even though the locations around Ankara Stream yielding WPDW were inves-

46 Takaoğlu 2023, 446.

47 Kökten 1955, 289, pl. III.

48 For the distribution in southwestern Anatolia, see Kemer, Hasanpasa (Türkteki 2018); Gilevçi, Söğle Bey, Kevker/Kevzer, Akkilise (Mellink 1965; Mellaart 1954); Mancarlı (Mellaart 1954; 1963).

49 Mellink 1965, 243 ff., fig. 6, 7a, 8, 13-14.

50 For its distribution in the Middle Taurus, see Kara Höyük, Bayat, Çatalhöyük -west, Sarihasantolu, Kuzey Sarlak, Çumra 'F' Höyük, Kepirce I-II, Batum Höyük, Koca Höyük II, Sinneli, Beytepe, Ayşepınar-Menengi, Maltepe (Kilise Tepe), Silifke Kale (Mellaart 1954; 1963); Can Hasan (French 2005).

51 Garstang 1953, fig. 118.

52 Since Yumuktepe XII was destroyed by the walls of the 2nd Millennium BC, phases A and B of the layer were classified by Garstang (1953, 182 ff.) according to the pottery finds. See also for the discussion Schoop 2005, 148.

53 Demircihüyük (Seeher 1987); Orman Fidanlığı, Kes Kaya, Asmainler (Efe 2001).

54 Sarı 2024, 15-16.

55 Sarı 2024, 24, res. 14.1-16.

tigated through excavations, this tradition is represented by a limited number of examples⁵⁶.

In North-Central Anatolia, WPDW is widespread around the Upper Kızılırmak⁵⁷ and roughly in the Yeşilırmak Basin⁵⁸. The detailed characteristics of the tradition in the vicinity of Samsun have been discussed above (Regional Typology of WPDW). A few observations from İkiztepe should be added here: WPDW is observed in the Early EB I and Late EB II periods⁵⁹. WPDW increased in number in the Late EB I, but white paint was applied only on the outer surface of the vessels⁶⁰. The linear application of white paint in Complex BB2 (Mound II, EB I) is an innovation. In this phase, bundles of thin parallel lines connected to each other and diagonal and partially overlapping lines were observed. In Complex DD (Mound I, EB II) diagonal bundles of lines extend to the base of the vessel, unlike in Complex BB⁶¹.

The distribution of WPDW outside Samsun is sparse in the Yeşilırmak Basin. It was found in the south around Çadır Höyük and Alişar and in the east at Küllüce II and Maltepe. The WPDW found in Alişar 14M consists of linear bands, chevrons and nets applied to the interior and exterior of the vessels⁶². Other localities south of Samsun have similar motifs with some exceptions. One of these is the Ch layer of Büyük Güllücek, where the white paint is applied on a black, brown or red background, including triangular net decoration⁶³. The few examples of decoration from Kuşsaray⁶⁴ also match the diversity.

The number of locations yielding WPDW finds in the Western Black Sea Region is relatively low⁶⁵. The recently excavated İnönü Cave introduced this find group with calibrated data. The WPDW recovered from Layer V of the settlement (ca. 4300-3900 BC) consists of diagonal lines, chevrons and lattice strip decorations⁶⁶.

56 For Ankara surroundings, see Çayyolu (Bertram et al. 2023); Yazır Höyük, Polatlı-Karahöyük, Asarcık/Ilica, Bitik, Etiyokuşu, Koçumbeli, Ahlatlıbel, Karaoğlan (Orthmann 1963).

57 For the Black Sea Coast, see Kaledoruğu, Tekkeköy, Dündartepe (Thissen 1993); Dombalak-tepe, Kümbettepe, Gök Tepe, Uzgur Höyük, Bağtepe, Oymağaç/Nerik, Diklimtepe, Dede Tepe/İkizpınar, Doğanakaya-Tepecik, Elmaciktepe, Paşaseyh, Tepekışla/Tödüğün, Tepetarla, Dedetepe Höyük, Gökçeboğaz, Şirlek Tepe (Tırl 2019); Havza-Tepecik, İkiztepe, Bakırdere Höyük, Kelebeştepe, Kovuklu Kaya (Dönmez 2006); Mihli Tepe, Kurban Höyük, Salur (Yük Tepe) (Özsait 1999).

58 For locations yielding WPDW in North-Central Anatolia, see Alişar (Orthmann 1963); Çadır Höyük (Steadman et al. 2008); Fevzi Çakmak Höyük I, Çördüklü Tepe Üstü, Kayatepesi (unpub. materials by H. Sancaktar); Maşat Höyük (Emre 1996); Komana (Bertram et al. 2023); Alaca Höyük, Büyük Güllücek, Kuşsaray (Schoop 2005); Devret (Tırl 2019); Maltepe/Kılıhdık (Orthmann 1963); Küllüce II (Karaduman 2015).

59 According to Dönmez (2000; 2006, 91, 95 ff), the LCh period at İkiztepe must have begun at around 4700-4500 BC and even the very end of the ECh period. The LCh period can be organised as 4700-4000 BC, Early EB I 4000/3900-3200 BC (in Mound II) and Late EB I 3200-2700 BC (in Mound I). See also Alkım et al. 2003, tab. 22.

60 Dönmez 2006, 97.

61 Schoop 2005, 313 ff.

62 von der Osten 1937, 54 ff., fig. 63/3-4, pl. I/6; Schoop 2005, 38, tab. 2.6.

63 Koşay – Akok 1957, 8-10, lev. XI, XII, XIII.

64 Schoop 2005, 48.

65 Find locations in the Western Black Sea Region: Hoşkadintepesi (Mellaart 1954); Kemelen Cave (Ekmen – Ekmen 2021); Hadrianopolis (Kalkan – Çelikbaş 2022).

66 Ekmen et al. 2021, 34, fig. 14B.

Comparison and Evaluation

The density of WPDW in North-Central Anatolia can be recognised from its representation by a considerable number of localities compared to other parts of Anatolia. Some communities searching for a new and safe homeland preferred the area around Samsun. The northern route, where the WPDW is distributed, has a unique situation compared to other parts of Anatolia: The Neolithic Gap. This non-Neolithic Belt may be left unoccupied because it lacked the raw material resources required for the period. Perhaps the reason for this is the effect of climatic change. The current multi-proxy study on the Kızılırmak terraces in Bafra Plain, revealed that it has taken its present appearance as of ca.7.9 ka cal BP event⁶⁷. Such studies are lacking in the region, and we do not have enough evidence to explain the factor in questions⁶⁸. The dynamics of the Ch period were copper based and North- Central Anatolia had the resources to meet this need. This motivation may have attracted communities to the region, but copper artefacts have not been found in satisfactory quantities, at least until the LCh period. The earliest known chronological data for process copper ore deposits come from Derekuşun (4300-4100 and 3950- 3600 cal. BC)⁶⁹ and Kozlu Maden (3789±109 cal. BC)⁷⁰ mines.

No concrete material belonging to the ECh period has been found except for suggestions for the region. The most concrete evidence for the last centuries of the ECh is the date from Büyükkaya Upper Plateau (Boğazköy-Ḫattuša), which points to the second half of the 6th millennium BC (5536-5473 and 5617-5546 cal. BC)⁷¹. Çadır Höyük Id-e is reported to date back to the MCh (ca. 5300/5200 BC)⁷². The chronology and radiocarbon data of İkiztepe are quite complex. According to the latest re-calibrated data, the beginning of the settlement corresponds to the late 6th millennium BC⁷³. According to another suggestion, the LCh period in İkiztepe must have begun at around 4700-4500 BC and even the very end of the ECh period⁷⁴. Similar data were obtained from Okçular Kale İni Cave (4800 cal. BC)⁷⁵. The settlement in Dombalaktepe dates to the second half of the 5th millennium BC (4450-3950 cal. BC) (see above). İnönü Cave yielded similar results (4300-3900 cal. BC)⁷⁶.

The stratigraphy and radiocarbon dates of the excavated localities indicate that the first settlers arriving in North- Central Anatolia were not yet fa-

67 Berndt et al. 2019, 4.

68 For discussions see also Düring 2008.

69 Yalçın 2016, 69, abb. 86.

70 Kaptan 1990, 77.

71 Büyükkaya Upper Plateau radiocarbon tests yielded dates of 5536-5473 cal. BC and 5617-5546 cal. BC, see Schoop et al. 2013. The data obtained here for the ECh period are not very far from the dates obtained for the same period in the Aegean. The stratigraphy and radiocarbon data from Ulucak, the longest prehistoric settlement in Western Anatolia, show that the Neolithic ended in 5700 and after a very short interruption, the ECh period resurfaced around 5600/5640 with a sudden change in material culture (Çevik – Erdoğan 2020, 85ff). Other excavated localities in Western Anatolia also give more or less the same dates for the beginning of the ECh.

72 Steadman et al. 2013, Tab. 2.

73 Welton 2017, tab. 4.

74 Dönmez 2006, 91.

75 Düring – Gratuze 2013, 176.

76 Ekmen et al. 2021, 34.

miliar with the WPDW tradition. Some had pottery assemblages with incised and locally painted features, including decorations with Central Anatolian influences⁷⁷. Based on a series of radiocarbon dates given in the previous chapter, it can be assumed that WPDW emerged and became popular in North-Central Anatolia around 4500 BC (witnessed by sites such as Dombalaktepe II, Alisar 14M and Çadır Höyük Ic). In western Anatolia, WPDW appeared in phase II of Gülpınar (5320-4940 cal. BC), with almost twice as many appearing in phase IIIa (4900/4800-4600 BC) compared to phase II; the specimens from phase IIIa are more closely aligned with finds from North-Central Anatolia⁷⁸. In Gedikkaya Cave, which is relatively closer to North-Central Anatolia in terms of distance, similar white painted ornaments have yielded the earliest dates in Anatolia (Stratum 2A, 6000-5500 BC) and traced over an extended period (Stratum 1B, 5500-5000 BC)⁷⁹.

We have already mentioned in this study that there were interruptions and an unstable continuity in Western and Southern Anatolia throughout the Ch Age. The arrival of the WPDW-bearing communities in North-Central Anatolia is also irregular, and we can assume that they migrated to the region gradually in different periods. If WPDW was a tradition transmitted within the settled communities themselves, it would at least be expected to show a different style of development compared to other regions⁸⁰.

In Aegean-Balkan cultures, as in Anatolia, the decoration types have mostly zigzag and reticular/rhombus patterns with horizontal, vertical and diagonal linear lines. They are predominantly white painted over red, but also over black and brown tones. However, there are distinct differences between the examples from Continental Greece, and the Aegean Islands and the Balkans. While graffiti paint decoration is predominant in the Balkan examples, the samples from⁸¹ Continental Greece and the Aegean Islands are very close to the decorations found in Anatolia. The Thracian examples, on the other hand, are more influenced by Balkan cultures. The spiral ornamentation on graffiti does not apply to the WPDW spread in Anatolia. Although this white paint tradition adopted by Anatolia is represented in a large region with local elements such as Yumuktepe, some application differences and preferences are noticeable. Therefore, the persistent use of repetitive motifs has turned conservatism into tradition. It is necessary to re-emphasise the term “tradition” here, since we do not have sufficient arguments to define a community with just this decoration style as a “culture”.

By EB, there is no significant change in WPDW. We can note that white paint was applied only on the exterior surface of the vessels, and that the use of purely linear lines, diagonal line bundles, and elements such as nets were aban-

77 Alişar (von der Osten 1937, fig. 63-65), Büyük Güllücek (Schoop 2005, taf. 9-11), Çengeltepe (Schoop 2005, taf. 13), Büyükkaya Upper Plateau (Schoop 2005, taf. 17-19), Yarıkkaya-Plateau (Schoop 2005, taf. 29) and İkiztepe (Schoop 2005, taf. 180-181).

78 Takaoğlu 2023, 438.

79 Sarı 2024, 24.

80 There is a comment regarding this Dönmez (2006, 93, 97) thought that the İkiztepe LCh assemblage came from Central Anatolia and the Upper Yeşilirmak Basin but shared common influence with Aegean-Balkan cultures.

81 French 1961.

done. Meanwhile, the spread of Intermediate Ware in Central Anatolia narrowed the coastal line, and the use of WPDW did not go beyond the southern extensions of the Canik Mountains⁸². Meanwhile, the Kura-Araxes Culture from the Caucasus was spreading in Eastern Anatolia⁸³ and coincided exactly with the WPDW boundary! This contact is a complex issue that should be dealt with separately in a different study.

Conclusion

Ware with white paint decoration, known in the Aegean and Balkans before the 6th millennium BC, continued its journey in Anatolia in a different style during the ECh period. Although the exact origin-interaction level is unknown, the application of white paint on the vessel surface, the decoration style and the preferred vessel forms are quite different. Following the chronological gap experienced in most of the continent after the end of the Neolithic in Anatolia at the beginning of the 6th millennium BC, material elements showed that a new community entered Anatolia. In this process, WPDW emerged among many other indicators. The communities carrying this tradition did not disperse to the regions at once but continued their migrations from the MCh period until the end of the EB II period. The communities bearing this find group, which is unique in Anatolia, spread to the Eastern Aegean Islands and Western Anatolia, to the Central Taurus Mountains on the southern line and to North-Western Anatolia on the northern line, and clustered in certain areas in these regions. The absence of WPDW in the Marmara Region, the centre of Central Anatolia and Eastern Anatolia may be explained by the resistance of a different community to expansion in these regions. It is most likely that the communities that arrived in North- Central Anatolia in the second half of the 6th Millennium BC came from Central Anatolia. It is more convincing to accept that the community carrying WPDW arrived around 4500 BC by following the Western Anatolian route.

Research in Samsun has shown that WPDW was present in the region for about 1500 years, that there was no significant change in its decorative style, and that it was never used as the dominant decorative preference, a phenomenon that is also valid for other regions in Anatolia. The abandonment of the WPDW tradition at the end of EB II can be explained by the movement of new communities with a new mass migration to the region (fig. 8).

Acknowledgements

The evaluation process of the Dombalaktepe excavation findings was supported by the Turkish Historical Society (TTK Project No: TP4-1549). Rainer M. Czichon, Hacer Sancaktar and Nazan Ünan shared the data from unpublished material for our study. We sincerely thank the relevant institution for permission and our colleagues for their support.

82 Türker 2022, 327 ff.

83 Batiuk 2022, 114, fig. 1, 3, 5.

Catalogue¹

Fig. 2.1 Diklimtepe (sur. 2015). Rim fragment of jar; dark grey (7,5YR4/1) paste with black gritty, white mica, chaff and sand inclusion; in-out strong brown (7,5YR5/6); white paint outside (Type-1); rim d. 9.0, h. 4.7 cm, medium-thick.

Fig. 2.2 Dündartepe (exc. 1940-1941). Rim fragment of jar with knob handle; dark grey (7,5YR4/1) paste with white mica and sand inclusion; white paint outside (Type-1); rim d. 18, h. 5.7 cm, thin-wall.

Fig. 2.3 Tekkeköy (exc. 1940-1941). Rim fragment of jar; bipartite (black outside: 7,5YR2,5/1; brown inside: 5YR4/4) paste with white mica, white gritty, chaff and sand inclusion; reddish brown (5YR4/4) inside; white paint outside (Type-1); rim d. 13, h. 3.8 cm, medium-thick.

Fig. 2.4 Elmacıktepe (sur. 2017). Rim fragment of jar; bipartite (black outside: 7,5YR4/1; reddish brown inside: 5YR5/4) with thin paste; white paint outside (Type-1); rim d. 18, h. 5.4 cm, medium-thick.

Fig. 2.5 Dündartepe (exc. 1940-1941). Rim fragment of jar; brown (7,5YR4/3) paste with mica, white gritty, chaff and sand inclusion; black topped burnished outside, inside in paste colour unburnished; white paint outside (Type-1); rim d. 18, h. 3.5 cm, medium-thick.

Fig. 2.6 Gökçeboğaz (sur. 2016). Body fragment; bipartite (black outside: 7,5YR4/1; yellowish red inside: 5YR5/6) paste with white mica, white gritty, chaff and sand inclusion; white paint outside (Type-1); h. 4.2, w. 3.9 cm, medium-thick.

Fig. 2.7 Diklimtepe (sur. 2015). Body fragment; yellowish red (7,5YR4/6) paste with yellow mica, black gritty, chaff and sand inclusion; white paint outside (Type-1); h. 4.3, w. 4.2 cm, medium-thick.

Fig. 2.8 Dündartepe (exc. 1940-1941). Body fragment with handle; dark grey (7,5YR3/1) paste with white mica, white gritty, chaff and sand inclusion; white paint outside (Type-1); h. 6.5, w. 7.6 cm, medium-thick.

Fig. 2.9 Doğankaya-Tepecik (sur. 2017). Rim fragment of bowl; bipartite (black inside: 7,5YR3/1; yellowish red outside: 5YR5/6) paste with white mica and sand inclusion; white paint outside (Type-1); rim d. 24, h. 3.7 cm, medium-thick.

Fig. 2.10 Gökçeboğaz (sur. 2019). Rim fragment of bowl with tab- and knob handle; bipartite (black inside: 7,5YR4/1; brown outside: 5YR4/6) with thin paste; white paint outside (Type-1); rim d. 16, h. 4.4 cm, medium-thick.

Fig. 3.1 Şirlek Tepe (sur. 2015). Body fragment of bowl; dark grey (7,5YR3/1) paste with white mica and sand inclusion; white paint interior (Type-2); h. 2.2, w. 2.5 cm, medium-thick.

Fig. 3.2 Şirlek Tepe (sur. 2016). Body fragment; dark grey (7,5YR5/1) paste with white mica, white gritty and sand inclusion; smoothed reddish yellow (5YR6/6) in interior; white paint outside (Type-2); h. 5.6, w. 4.4 cm, medium-thick.

Fig. 3.3 Tepekışla/Tödüğün (sur. 2016). Body fragment; dark grey (7,5YR4/1) paste with yellow mica, chaff and sand inclusion; smoothed dark yellowish brown (10 YR 3/4) in interior; white (10YR8/1) paint outside (Type-2); h. 4.6, w. 5.7 cm, medium-thick.

Fig. 3.4 Diklimtepe (sur. 2019). Rim fragment of bowl; dark grey (7,5YR4/1) paste with

¹ Abbreviations used in the catalog Year of Excavation (exc.), Year of Survey (sur.), Operation (op.), Phase (ph), Diameter (d), Height (h), Width (w).

white mica, white gritty and sand inclusion; white paint interior (Type-2); rim d. 18, h. 2.2 cm, medium-thick.

Fig. 3.5 Doğankaya-Tepecik (sur. 2019). Rim fragment of bowl; dark grey (7,5YR4/1) paste with white mica and sand inclusion; white paint interior (Type-3); rim d. 20, h. 2.8 cm, medium-thick.

Fig. 4.1 Dündartepe (exc. 1940-1941). Rim fragment of jar with handle; dark grey (7,5YR4/1) paste with white mica, white gritty, chaff and sand inclusion; brown (7,5YR5/3) interior; white paint outside (Type-3); rim d. 12, h. 9.7 cm, medium-thick.

Fig. 4.2 Dündartepe (exc. 1940-1941). Rim fragment of jar with handle; brown core (7,5YR4/1) dark grey paste with white mica and sand inclusion; white paint outside (Type-3); rim d. 10, h. 7.1 cm, medium-thick.

Fig. 4.3 Dündartepe (exc. 1940-1941). Rim fragment of jar; bipartite (dark grey outside: 7,5YR4/1; reddish brown inside: 5YR4/4) paste with white mica, chaff and sand inclusion; white paint outside (Type-3); rim d. 22, h. 3.7 cm, medium-thick.

Fig. 4.4 Dündartepe (exc. 1940-1941). Rim fragment of jar; bipartite (dark grey outside: 7,5YR4/1; brown inside: 7,5YR5/4) paste with white mica and sand inclusion; white paint outside (Type-3); rim d. 8, h. 6.1 cm, medium-thick.

Fig. 4.5 Tekkeköy (exc. 1940-1941). Rim fragment of jar with rope holes; brown core (7,5YR4/4) with thin paste; brown (7,5YR5/4) burnished outside, light brown (7,5YR6/3) inside; white paint outside (Type-3); rim d. 13, h. 4.2 cm, medium-thick.

Fig. 4.6 Tekkeköy (exc. 1940-1941). Rim fragment of bowl with tab-handle; brown core (7,5YR5/4) with thin paste; brown (7,5YR4/4) burnished outside, dark brown (7,5YR3/3) in inside; white paint outside (Type-3); rim d. 15, h. 4.8 cm, medium-thick.

Fig. 4.7 Tekkeköy (exc. 1940-1941). Rim fragment of bowl with tab- and knob handle; brown core (7,5YR4/4) with thin paste; yellowish brown (5YR5/6) burnished outside, dark brown (7,5YR3/3) in inside; white paint outside (Type-3); rim d. 15, h. 4.4 cm, thin-wall.

Fig. 4.8 Dündartepe (exc. 1940-1941). Rim fragment of bowl; very dark grey (7,5YR3/1) paste with white mica, chaff and sand inclusion; white paint outside (Type-3); rim d. 22, h. 6.7 cm, medium-thick.

Fig. 4.9 Doğankaya-Tepecik (sur. 2017). Rim fragment of bowl; very dark grey (7,5YR3/1) paste with white mica and chaff inclusion; white paint interior (Type-3) with incrustation; rim d. 22, h. 3.8 cm, medium-thick.

Fig. 4.10 Dündartepe (exc. 1940-1941). Rim fragment of bowl with knob handle; very dark grey (7,5YR3/1) paste with white mica and sand inclusion; reddish brown (5YR4/4) in inside; white paint outside (Type-3); rim d. 20, h. 8.6 cm, medium-thick.

Fig. 4.11 Tekkeköy (exc. 1940-1941). Rim fragment of bowl with knob handle; bipartite (dark grey outside: 5YR4/1; light brown inside: 7,5YR6/3) paste with white mica, white gritty and sand inclusion; white paint outside (Type-3); rim d. 18, h. 6.0 cm, medium-thick.

Fig. 5.1 Dündartepe (exc. 1940-1941). Rim fragment of jar; brown (7,5YR5/4) paste with paste with white mica, chaff and sand inclusion; white paint outside (Type-4); rim d. 10, h. 8.7 cm, medium-thick.

Fig. 5.2 Paşaşeyh (sur. 2017). Body fragment; dark grey (10YR4/1) paste with paste with white mica, chaff and sand inclusion; brown (7,5YR4/2) in inside self-slip; white paint interior (Type-4), h. 5.0, w. 6.2 cm, medium-thick.

Fig. 5.3 Dündartepe (exc. 1940-1941). Body fragment; brown core (7,5YR4/2) paste

with white mica, chaff and sand inclusion; white paint outside (Type-4); h. 5.9, w. 6.9 cm, medium-thick.

Fig. 5.4 Gökçeboğaz (sur. 2019). Body fragment; dark grey (7,5YR4/1) paste with white mica, chaff and gritty inclusion; grayish brown (10YR5/2) in inside; white paint interior (Type-4); h. 9.3, w. 6.7 cm, medium-thick.

Fig. 5.5 Şirlek Tepe (sur. 2016). Body fragment; dark grayish brown (10YR4/2) paste with white mica, chaff and sand inclusion; white paint interior (Type-4); h. 4.6, w. 5.9 cm, medium-thick.

Fig. 6.1 Dombalaktepe (sur. 2016). Rim fragment of bowl; dark grey (7,5YR4/1) paste with white mica and sand inclusion; white paint interior (Type-1); rim d. 24, h. 4 cm, medium-thick.

Fig. 2 – Dombalaktepe (sur. 2019). Rim fragment of bowl; dark grey (7,5YR4/1) paste with white mica and sand inclusion; white paint interior (Type-3); rim d. 20, h. 3.1 cm, medium-thick.

Fig. 6.3 Dombalaktepe (exc. 2021, op. K14d14B19, ph. II/3b). Rim fragment of bowl; dark grey (7,5YR4/1) paste with chaff and calcite inclusion; in-out light brown (7,5YR5/3); white paint interior (Type-1); rim d. 15, h. 2.5 cm, medium-thick.

Fig. 6.4 Dombalaktepe (exc. 2021, op. K14d15B26, ph. II/4b). Rim fragment of bowl; dark grey (7,5YR4/1) paste with white mica, sand and calcite inclusion; white paint interior (Type-2); rim d. 20, h. 3.8 cm, thick-wall.

Fig. 6.5 Dombalaktepe (exc. 2021, op. K14d15B26, ph. II/4b). Rim fragment of jar; dark grey (7,5YR4/1) paste with white mica, sand and calcite inclusion; brown (7,5YR5/2) inside; white paint outside (Type-1); rim d. 13, h. 3.8 cm, medium-thick.

Fig. 6.6 Dombalaktepe (exc. 2021, op. K14dB18, ph. II/2b). Rim fragment of jar with handle; dark grey (7,5YR4/1) with thin paste; white paint outside (Type-1); rim d. 8, h. 3.5 cm, medium-thick.

Fig. 6.7 Dombalaktepe (exc. 2021, op. K14c, ph. II/1c). Rim fragment of jar; dark grey (7,5YR4/1) paste with gritty, white mica, chaff and sand inclusion; white paint outside (Type-1); rim d. 18, h. 8.0 cm, medium-thick.

Bibliography and Abbreviations

- Akdeniz 2011 E. Akdeniz, "Kuşadası Kadıkalesi Kazısının ilk Tunç Çağı Buluntuları", Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar (eds. A. Öztan – Ş. Dönmez), Ankara, 1-22. Kurumu Kongresi VIII/1, Ankara, 151-157.
- Alkım et al. 1988 U.B. Alkım – H. Alkım – Ö. Bilgi, İkiztepe I. Birinci ve İkinci Dönem Kazıları / The First and Second Seasons' Excavations (1974-1975), Ankara.
- Alkım et al. 2003 U. B. Alkım – H. Alkım – Ö. Bilgi, İkiztepe II. Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı, Yedinci Dönem Kazıları (1976-1980), Ankara.
- Alram-Stern 1996 E. Alram-Stern, Die Ägäische Frühzeit, 1. Band: Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern (Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften), Wien 1996.
- Arik 1939 R.O. Arik, "Anadolu'nun En Garp Eti İstasyonu Karaoğlan Höyüğü", Belleten III, 27-42.
- Bakalakis – Sakellariou 1981 G. Bakalakis – A. Sakellariou, Paradimi, Mainz am Rhein.
- Batiuk 2022 S. Batiuk, "The spatial Matryoshka doll: New perspectives on the settlement dynamic of the Kura-Araxes", Armenian Journal of Near Eastern Studies XVI(1-2), 98-116. <https://doi.org/10.32028/ajnes.v16i1-2.1825>
- Benzi 2020 M. Benzi, An Island in Prehistory: Neolithic and Bronze Ages finds from Kalymnos Dodecanese, Atene.
- Berndt et al. 2019 C. Berndt – P. Frenzel - A. Çiner, "Intraspecific Length Variation and Shell Thickness of the Ostracod *Cyprideis torosa* (Jones, 1850) as a Potential Tool for Palaeosalinity Characterization", *Geosciences* 9/2, 83. <https://doi.org/10.3390/geosciences9020083>
- Bertram – Karul 2014 J.-K. Bertram – N. Karul, "Anmerkungen zur Stratigraphie des Kumtepe: Die Ergebnisse der Grabungen in den Jahren 1994 und 1995", *Forschungsgeschichte, Methoden und Landschaft Troia 1987–2012: Grabungen und Forschungen I* (eds. E. Pernicka – C. B. Rose – P. Jablonka), Teil: 2 (Studia Troica, Monographien 5), Bonn, 1058-1084.
- Bertram et al. 2023 G. İ. Bertram – M. Özcan – J.K. Bertram, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age in Central Anatolia, Intermediate Style and Related Groups: Painted Pottery ca. 2700/2600-2000 BC, Hashöyük-Merciktenpe, Istanbul.
- Bittel 1939-1941 K. Bittel, "Ein Gräberfeld der Yortan-Kultur bei Babaköy", *Archiv für Orientforschung* XIII, 1-31.
- Blegen et al. 1950 C. W. Blegen – J. L. Caskey – M. Rawson – J. Sperling, *Troy General Introduction: The First and Second Settlements*, Volume 1, Princeton.
- Blum et al. 2014 S. W. E. Blum, – M. Thater – D. Thumm-Doğrayan, "Die Besiedlung der Troas vom Neolithikum bis zum Beginn der mittleren Bronzezeit: Chronologische Sequenz und Siedlungsstruktur", *Forschungsgeschichte, Methoden und Landschaft Troia 1987–2012:*

- Grabungen und Forschungen I (eds. E. Pernicka – C. B. Rose – P. Jablonka), Teil: 2 (Studia Troica, Monographien 5), Bonn, 770-840.
- Bonga 2019 L. Bonga, “Early ceramic styles and technologies in the Aegean and the Balkans: Retrospect and Prospects”, *Documenta Praehistorica* 46, 158-172. <https://doi.org/10.4312\dp.46.10>
- Burney 1956 C.A. Burney, “Northern Anatolia before Classical Times”, *Anatolian Studies* VI, 179-203.
- Caymaz 2010 T. Caymaz, *Yeni Buluntuların Işığında Orta Batı Anadolu Kalkolitik Dönem Kültürü*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Caymaz 2013 T. Caymaz, “Yeni Veriler Işığında Orta Batı Anadolu Kalkolitik Çağı Kültürü”, *Arkeoloji Dergisi* XVIII, 39-112.
- Çevik – Erdoğan 2020 Ö. Çevik – B. Erdoğan, “Absolute Chronology of Cultural Continuity, Change and Break in Western Anatolia Between 6850-5460 cal. BC: The Ulucak Höyük Case”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 20/1, 77-92. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3605670>
- Dönmez 2000 Ş. Dönmez, *İlk Tunç Çağı II Öncesi Orta Karadeniz Bölgesi'nin Kültürel Gelişimi (İkiztepe Çanak-Çömleği ile Küçük Eserleri Işığında)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Dönmez 2006 Ş. Dönmez, “Orta Karadeniz Bölgesi'nin İlk Tunç Çağı II Öncesi Kültürel Gelişimi Üzerine Yeni Gözlemler”, *Yerleşim Arkeolojisi Serisi 1: Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri* (eds. B. Erciyas – E. Koparal), İstanbul, 63-88 / 89-98.
- Düring 2008 B. S. Düring, “The Early Holocene occupation of north-central Anatolia between 10,000 and 6,000 BC cal: Investigating an archaeological terra incognita”, *Anatolian Studies* 58, 15-46. <https://doi.org/10.1017/S0066154600008656>
- Düring – Gratuze 2013 B. S. Düring – B. Gratuze, “Obsidian Exchange Networks in Prehistoric Anatolia: New Data from the Black Sea Region”, *Paléorient* 39/2, 173-182. <https://doi.org/10.3406/paleo.2013.5526>
- Efe 2001 T. Efe, *Salvage Excavations at Orman Fidanlığı A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*, İstanbul.
- Ekmen – Ekmen 2021 H. Ekmen – G. F. Ekmen, “Batı Karadeniz Bölgesi'nde Yapılan Yeni Araştırmalar Hakkında Bir Ön Rapor: Karabük Kelemen Mağarası”, *Anadolu Coğrafyasında Görülen Arkeolojik, Sanatsal ve Kültürel Faaliyetler* (Ed. U. Elyiğit), Konya, 64-108.
- Ekmen et al. 2021 H. Ekmen, – G. F. Ekmen – A. Güney – B. S. Arbuckle – G. Mustafaoğlu – C. Tunoğlu – C. Diker – E. Oktan, “A New Prehistoric Settlement near Heraclea Pontica on the Western Black Sea Coast, İnönü Cave”, *Arkeoloji Dergisi* XXVI, 23-46.
- Emre 1996 K. Emre, “The Early Bronze Age at Maşat Höyük”, *Essays on Ancient Anatolia and Syria in the Second and Third Millennium B.C.* (ed. H. I. H. Prince T. Mikasa), Wiesbaden, 1-67.

- Erdoğu – Çevik 2020 B. Erdoğu – Ö. Çevik, “Kıyı Batı Anadolu’nun Kronolojisi ve Terminolojisinin Yeniden Değerlendirilmesi”, *Arkeoloji Dergisi* XXV, 45-66.
- French 1961 D. French, “Late Chalcolithic Pottery in North-West Turkey and the Aegean”, *Anatolian Studies* 11, 99-141.
- French 1969 D. French, “Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balikesir and Akhisar/Manisa Areas”, *Anatolian Studies* 19, 41-98.
- French 2005 D. French, *Canhasan Sites 2, Canhasan I: The Pottery*, London.
- Furholt 2017 M. Furholt, *Das ägäische Neolithikum und Chalkolithikum: Transformationen sozialer Handlungsmuster in Anatolien und Griechenland zwischen 6500 und 4000 v. Chr.*, Bonn.
- Furness 1957 A. Furness, “Some Early Pottery of Samos, Kalimnos and Chios”, *Proceedings of the Prehistoric Society* XII, 173-212.
- Garstang 1953 J. Garstang, *Prehistoric Mersin Yümük Tepe in Southern Turkey: The Neilson Expedition in Cilicia*, Oxford.
- Hacar 2020 A. Hacı, “Orta Torosların Kuzey Sınırında Orta-Geç Kalkolitik Geçiş Süreci: Ubaid-İlişkili (?) Etkiler”, *TÜBA-AR* 26, 28-43. <https://doi.org/10.22520/tubaar.2020.26.002>
- Işıklı 2011 M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, İstanbul.
- Joukowsky 1986 M.S. Joukowsky, *Prehistoric Aphrodisias I-II: An Account of the Excavations & Artifact Studies*, Bruxelles.
- Kalkan – Çelikbaş 2022 E. Kalkan – E. Çelikbaş, “New Findings from Prehistoric Period in Western Black Sea Region: Hadrianopolis (Karabük-Eskipazar) Prehistoric Pottery”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8/16, 417-431. <https://doi.org/10.31765/karen.1163578>
- Kaptan 1990 E. Kaptan, “Findings related to the History of Mining in Turkey”, *Bulletin of The Mineral Research and Exploration* 111, 75-84.
- Karaduman 2015 A. Karaduman, *Buluntular Işığında Melet Havzası’nın (Ordu-Mesudiye) Tarihi ve Arkeolojik Değerleri*, İstanbul.
- Karul 2017 N. Karul, *Aktopraklık: Tasarlanmış Prehistorik Bir Köy*, İstanbul.
- Konakçı 2016 E. Konakçı, “A Group of Chalcolithic Pottery Discovered at Asopos Tepesi”, *OLBA* XXIV, 31-65.
- Korkut et al. 2015 T. Korkut – G. Işın – T. Takaoğlu – B. Özdemir, “Tlos Antik Kenti Yakınlarındaki Tavabaşı Mağarası Kaya Resimleri”, *TÜBA-AR* 18, 37-49.
- Koşay – Akok 1957 H.Z. Koşay – M. Akok, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Büyük Güllücek Kazısı, 1947 ve 1949’daki Çalışmalar Hakkında İlk Rapor / Ausgrabungen von Büyük Güllücek Ausgeführt durch die Türkische Historische Gesellschaft, Vorbericht über die Arbeiten von 1947 und 1949*, Ankara.
- Kökten et al. 1945 İ. K. Kökten – N. Özgüç – T. Özgüç, “1940-1941 Yıllarında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Bulleten* IX/35, 361-400.
- Kökten 1949 İ. K. Kökten, “1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, *Bulleten* XIII/52, 811-829.

- Kökten 1955 İ. K. Kökten, "Ein Allgemeiner Überblick über die Prähistorischen Forschungen in Karain - Höhle Bei Antalya", *Bellethen* XIX/75, 284-293.
- Lamb 1937 W. Lamb, "Excavations at Kusura near Afyon-Karahisar", *Archaeologia* 86, 1-45
- Lloyd – Mellaart 1962 S. Lloyd – J. Mellaart, *Beycesultan Volume I: The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, Ankara.
- Lochner et al. 2001 I. Lochner – D.S.M. Ay – J. Görsdorf, "Die Frühbronzezeitlichen Siedlungsbefunde in Aizanoi Vorbericht über die Kampagnen 1997 bis 1999", *AA* 2021/2, 269-294.
- Marro 2012 C. Marro, "Is there a Post-Ubaid culture? Reflections on the transition from the Ubaid to the Uruk periods along the Fertile Crescent and beyond", *After the Ubaid Interpreting change from the Caucasus to Mesopotamia at the dawn of urban civilization (4500-3500 BC)*. Papers from The Post-Ubaid Horizon in the Fertile Crescent and Beyond (ed. C. Marro), International Workshop held at Fosseuse, 29th June-1st July 2009 (*Varia Anatolica* XXVII), Paris, 13-38.
- Mellaart 1954 J. Mellaart, "Preliminary Report on a Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey", *Anatolian Studies* IV, 175-240.
- Mellaart 1963 J. Mellaart, "Early Cultures of South Anatolian Plateau II. The Late Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Konya Plain", *Anatolian Studies* XIII, 199-236.
- Mellink 1965 M. J. Mellink, "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia", *AJA* 69/3, 241-251.
- Menelaou — Kouka 2022 S. Menelaou – O. Kouka, "Tracing Interaction on Samos Island: Pottery Traditions and Connectivity at Kastro-Tigani and the Heraion during the Aegean Late-Final Neolithic/Western Anatolian Middle-Late Chalcolithic", *The Annual of the British School at Athens* 117, 1-52. <https://doi.org/10.1017/S0068245422000041>
- Momigliano et al. 2011 N. Momigliano – A. Greaves – T. Hodos – B. Aksoy – A. Brown – M. Kibaroglu – T. Carter, "Settlement history and material culture in southwest Turkey: Report on the 2008-2010 survey at Çaltılar Höyük (northern Lycia)", *Anatolian Studies* 61, 61-121. <https://doi.org/10.1017/S0066154600008796>
- Orthmann 1963 W. Orthmann, *Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatlien*, Berlin.
- Oy 2018 H. Oy, *İlk Tunç Çağı'nda Uşak 1: Merkez, Banaz ve Sivaslı İlçeleri (Merkez, Banaz ve Sivaslı İlçeleri)*, Ankara.
- Oy 2024 H. Oy, "An Important Settlement Related to Yortan Culture in Central West Anatolia: Kızılkabağaç, Eşme, Uşak", *Journal of Ancient History and Archaeology* 11/3, 57-72. <https://doi.org/10.14795/j.v11i3.1037>
- Özdoğan 2011 E. Özdoğan, "Settlement Organization and Architecture in Aşağı Pınar: Early Neolithic Layer 6", *Beginnings – New Research in*

- the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin (ed. R. Krauß), Papers of the International Workshop 8th – 9th April 2009, Istanbul, (Menschen – Kulturen – Traditionen; Forschungscuster 1, Band 1), Leidorf, 213-223.
- Özgüç 1944 T. Özgüç, “Birinci Truva’yı Kim Kurdu?”, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi II/5, 697-716.
- Özsait 1999 M. Özsait, “1986-1993 Yılları Arasında Samsun-Lâdik Çevresi Yüzey Araştırmaları”, Türk Tarih Kurumu Kongresi XII/1, Ankara, 35-40.
- Özsait – Efe 2012 M. Özsait– T. Efe, “İsparta-Gelendost Yakınlarında Yer Alan Yaka-Köşk Höyük’ten Toplanan Neolitik ve Kalkolitik Dönem Çanak Çömleği”, Arkeoloji Dergisi XVII, 31-53.
- Parzinger 1993 H. Parzinger, Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jüngsten, Kupfer und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus, Volume I-II, Mainz am Rhein.
- Peschlow-Bindokat 2005 A. Peschlow-Bindokat, Die karische Stadt Latmos (Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, Band III, Teil 6), Berlin.
- Sandalcı 1991 S. Sandalcı, İkiztepe Beyaz Boya Bezekli Keramiği, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Sarı 2024 D. Sarı, “Anadolu Tarih Öncesi Dönemlerine Yeni Katkılar: İnhisar Gedikkaya Mağarası (MÖ 14500-4500)”, Belleten 88/311, 1-43. <https://doi.org/10.37879/belleten.2024.001>
- Schoop 2005 U.D. Schoop, Das anatolische Chalkolithikum: Eine chronologische Untersuchung zur vorbronzezeitlichen Kultursequenz im nördlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten, Grenzach-Wyhlen
- Schoop et al. 2013 U.D. Schoop– C. Pickard – C. Bonsall, “Die Ausgrabungen in Boğazköy- Hattuša 2011: Radiocarbon Dating Chalcolithic Büyükkaya”, AA 2012/1, 115-120.
- Seeher 1987 J. Seeher, Demirci Hüyük, Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975–1978, Band III, 1: Die Keramik, Mainz.
- Steadman et al. 2008 S. R. Steadman – J. C. Ross – G. McMahon – R. L. Gorny, “Excavations on the North-Central Plateau: The Chalcolithic and Early Bronze Age Occupation at Çadır Höyük”, Anatolian Studies 58, 47-86.
- Steadman et al. 2013 S.R. Steadman – G. McMahon – J. C. Ross – M. Cassis – J. D. Geyer – B. Arbuckle – M. von Baeyer, “The 2009 and 2012 Seasons of Excavation at Çadır Höyük on the Anatolian North Central Plateau”, Anatolica XXXIX, 113-167.
- Şahoğlu 2022 V. Şahoğlu, “Tarih Öncesinde İonia (Paleolitik’ten Orta Tunç Çağı’nın sonuna kadar) / Prehistoric Ionia (from Paleolithic to the end of the Middle Bronze Age)”, Ege Kıyılarının Bilge Sakinleri İonialılar / Ionians The Stage of The Aegean Shore (eds. Y. Ersoy – E. Koparal), İstanbul, 16-47.

- Takaoğlu 2023 T. Takaoğlu, "Painted Pottery from Early and Middle Chalcolithic Gülpınar", *Hayat: Arkeolojiye Adanmış Bir Yaşam Hayat Erkanal Anısına Akdeniz Arkeolojisi Üzerine Çalışmalar* (eds. V. Şahoglu – İ. Tuğcu – O. Kouka – Ü. Gündoğan – Ü. Çayır – R. Tuncel - A. Erkanal-Öktü), Ankara, 438-451.
- Thater 2016 M. Thater, "White Painted Pottery in Early Bronze Age Troy", *Early Bronze Age Troy* (eds. E. Pernicka – S. Ünlüsoy – S. W. E. Blum), *Studia Troica Monographien* 8, Bonn, 13-38.
- Thissen 1993 L. Thissen, "New Insights in Balkan-Anatolian Connections in the Late Chalcolithic: Old Evidence from the Turkish Black Sea Littoral", *Anatolian Studies* 43, 207-237.
- Tırlı 2019 G. C. Tırlı, *Samsun Bölgesi Kıyı Kesimi Beyaz Boya Bezemeli Keramik Kültürü* (M.Ö. 2. Binyıl Öncesi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.
- Türker 2022 A. Türker, "Kuzey-Orta Anadolu'nun MÖ 3. Binyıldaki Görünümü Üzerine Kısa Notlar", *MÖ III. Binyılda Anadolu* (eds. M. Işıklı – M. E. Fidan – A. Türker – M. A. Yılmaz), İstanbul, 325-334.
- Türker et al. 2023 A. Türker – K. Sürül – C. G. Tırlı-Özbilgin – G. N. Meriç, "Dombalaktepe Kazısı 2021: Başlangıç Raporu ve İlk Sonuçlar", *KST* 42/1, Ankara, 253-268.
- Türker et al. 2024 A. Türker – C. G. Tırlı-Özbilgin – K. Sürül – A. Mendi Türker, "Dombalaktepe 2022 Yılı Kazısı", *KST* 43.1, Ankara, 133-141.
- Türkteki 2018 S.Ü. Türkteki, "İlk Tunç Çağı'nda Pisidya/Göller Bölgesi'nin Çömlekçilik Gelenekleri", *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II*, Antalya, 757-786.
- Ünan 2019 N. Ünan, "Höyüktepe Erken Tunç Çağı Beyaz Boya Bezemeli Çanak Çömleği", *Kubaba* 28, 7-14.
- Vignola et al. 2019 C. Vignola, – F. Marzaioli – F. Balossi Restellie – G.M. Di Nocera – M. Frangipane – A. Masib – I. Passariello – L. Sadori – F. Terrasi, "Changes in the Near Eastern chronology between the 5th and the 3rd millennium BC: New AMS 14C dates from Arslantepe (Turkey)", *Nuclear Inst. and Methods in Physics Research B* 456, 276-282. <https://doi.org/10.1016/j.nimb.2019.01.033>
- von der Osten 1937 H.H. von der Osten, *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-1932, Part 1*, Chicago.
- Wace – Thompson 1912 A.J.B. Wace – M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly: Being some Account of Recent Excavations and Explorations in North-Eastern Greece from Lake Kopais to the Borders of Macedonia*, Cambridge.
- Welton 2017 L. Welton, "Reforging connections the Black Sea coast of Anatolia in the 4th-3rd millennia BC", *Anatolica* XLIII, 117-156.
- Yalçın 2016 Ü. Yalçın, "Datierung des Bergbaus", *Prähistorische Kupfergewinnung in Derekutuğun, Anatolien. Band I: Montanarchäologische Forschungen in den Jahren 2009-2011* (eds. Ü. Yalçın – Ö. İpek), Bochum, 69-70.

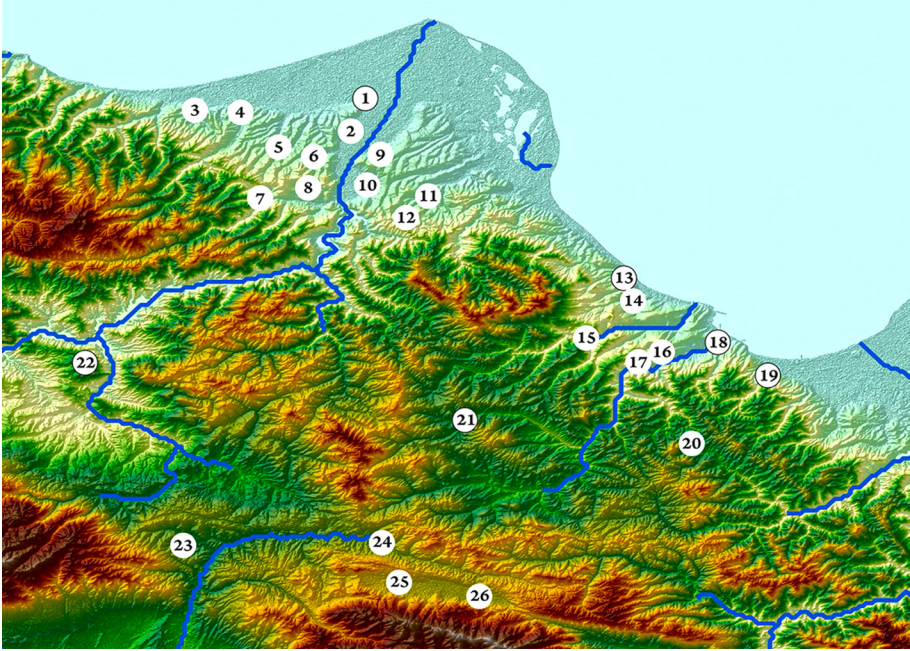

Fig.1 Spreading of Locations and types of WPDW around Samsun Region: 1. İkiztepe (Type 1-4), 2. Şirlek Tepe (Type 1-4), 3. Gökçeboğaz (Type 1, 3-4), 4. Dedetepe (Type 3), 5. Tepekışla/Tödügün (Type 2), 6. Tepetarla (Type 1), 7. Paşaşeyh (Type 4), 8. Elmacıktepe (Type 1, 3), 9. Kelebeş Tepe (Type 1), 10. Doğankaya-Tepecik (Type 1-3), 11. Dede Tepe / İkizpınar (Type 1, 3), 12. Bakırdere Höyük (Type 1), 13. Dombalaktepe (Type 1-3), 14. Kümbettepe (Type 3), 15. Gök Tepe (Type 1, 3-4), 16. Bağtepe (Type 3), 17. Uzgur Höyük (Type 1), 18. Dündartepe (Type 1, 3-4), 19. Tekkeköy (Type 1-2), 20. Diklimtepe (Type 1-3), 21. Kaledoruğu (Type 1), 22. Oymağaç/Nerik (Type 1, 4), 23. Havza-Tepecik (Type 1), 24. Salur / Yük Tepe (Type 1), 25. Mıhlı Tepe (Type 1), 26. Kurban Höyük (Type 1). (pointed on map by Authors).

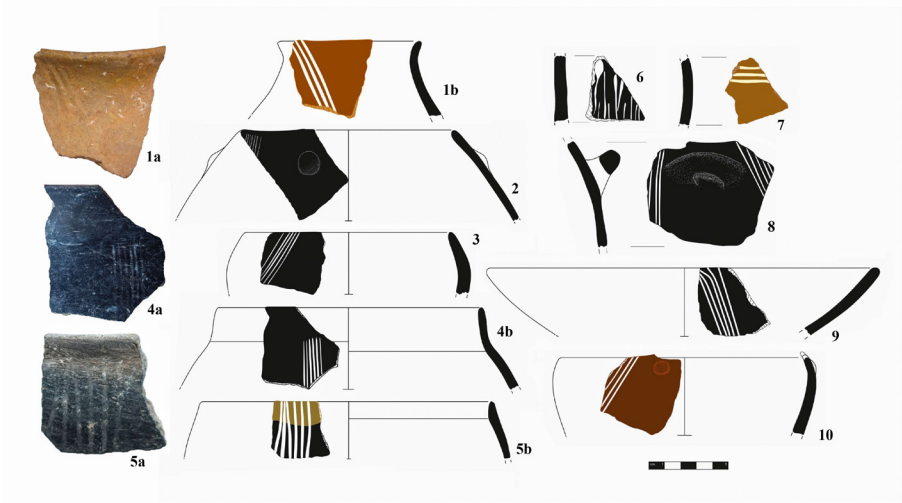

Fig.2 Selected WPDW samples for Type-1 from Samsun Survey

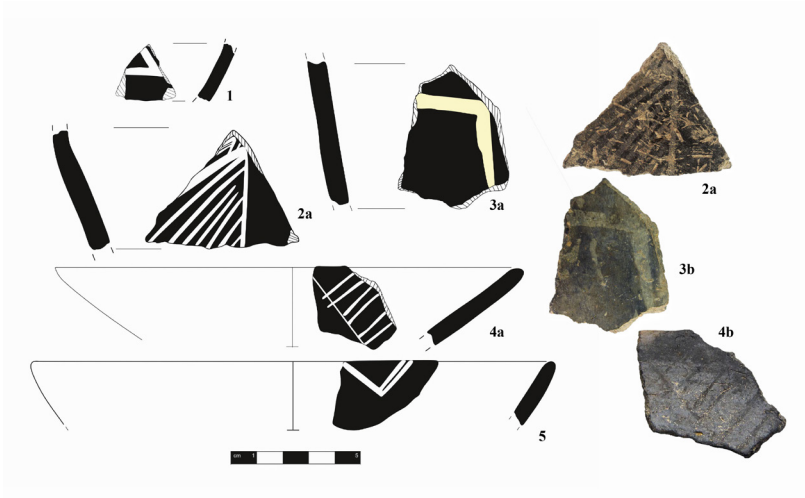

Fig.3 Selected WPDW samples for Type-2 from Samsun Survey

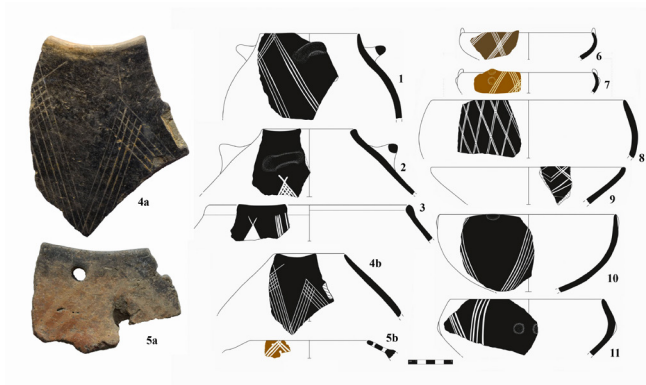

Fig.4 Selected WPDW samples for Type-3 from Samsun Survey

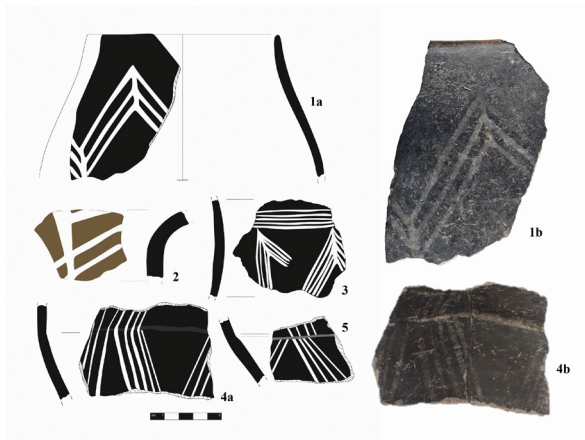

Fig.5 Selected WPDW samples for Type-4 from Samsun Survey

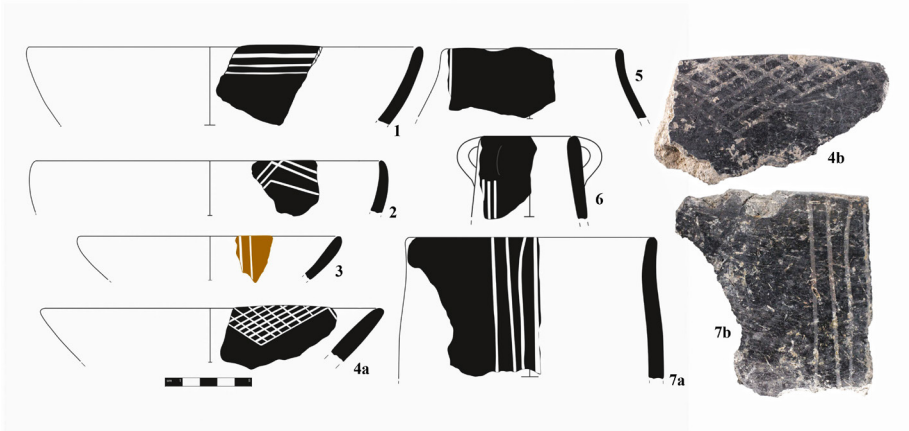

Fig.6 WPDW samples from the Dombalaktepe excavation

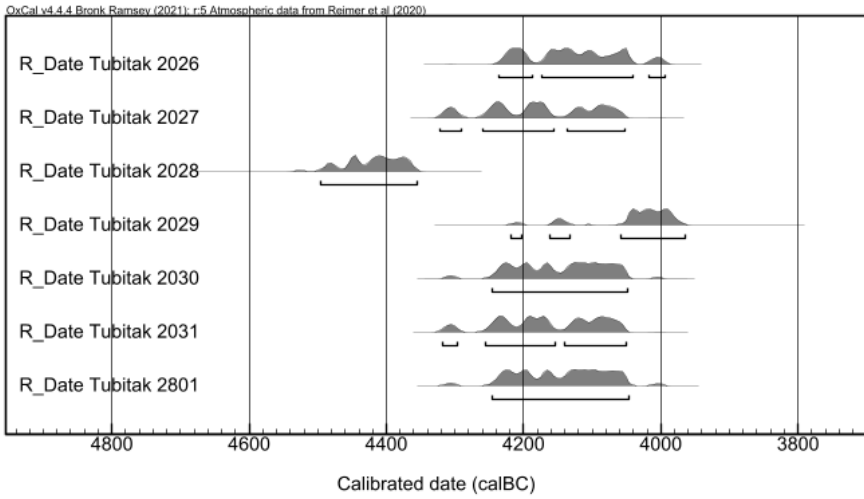

Fig.7 Dombalaktepe plot dates formed by Bayesian statistical modelling

Fig.8 Spreading of WPDW tradition: [1] İkiztepe, [2] Şirlek Tepe, [3] Gökçeboğaz, [4] Dedetepe, [5] Tepekışla/Tödüğün, [6] Tepetarla, [7] Paşaseyh, [8] Elmacıktepe, [9] Kelebeş Tepe, [10] Doğan-kaya-Tepecik, [11] Dede Tepe (İkizpınar), [12] Bakırdere Höyük, [13] Dombalaktepe, [14] Kümbettepe, [15] Gök Tepe, [16] Bağtepe, [17] Uzgur Höyük, [18] Dündartepe, [19] Tekkeköy, [20] Diklimtepe, [21] Kaledoruğu, [22] Oymaağaç/NERİK, [23] Havza-Tepecik, [24] Salur (Yük Tepe), [25] Mıhlı Tepe, [26] Kurban Höyük, [27] Küllüce II, [28] Kovuklu Kaya, [29] Hoşkadıntepesi, [30] İnönü, [31] Kemelen, [32] Hadrianopolis, [33] Devret, [34] Kuşsaray, [35] Büyük Güllücek, [36] Alaca Höyük, [37] Maşat Höyük, [38] Komana, [39] Maltepe/Kılıhdık, [40] Kayatepesi, [41] Çördüklü Tepe Üstü, [42] Çadır Höyük, [43] Alışar, [44] Fevzi Çakmak Höyüğü I, [45] Bitik, [46] Asarcık/Ilıca, [47] Etiyokuşu, [48] Çayyolu, [49] Koçumbeli, [50] Ahlatlıbel, [51] Karaoğlan, [52] Polatlı-Karahöyük, [53] Yazır Hüyük, [54] Gedikkaya, [55] Demircihüyük, [56] Orman Fidanlığı, [57] Kes Kaya, [58] Asmainler, [59] Seyitömer, [60] Höyüktepe, [61] Aizanoi, [62] Aktaş, [63] Ayvacık, [64] Dutluca, [65] Yele Höyük, [66] Karayakuplu, [67] Kızılkaabağaç, [68] Beycesultan, [69] Kusura, [70] Ulağı Tepe (Gençalı), [71] Yaka-Köşk, [72] Asopos Tepe, [73] Hasanpaşa, [74] Kevker/Kevzer, [75] Mancarlı, [76] Akkilise Höyük, [77] Kemer, [78] Karain, [79] Gilevği Höyük, [80] Karataş-Semayük, [81] Söğle Bey, [82] Girmeler/Tavabaşı, [83] Çaltılar [84] Kara Höyük, [85] Bayat Höyük, [86] Çatalhöyük -west, [87] Sarıhasantolu, [88] Kuzey Sarlak, [89] Çumra 'F' Höyük, [90] Kepirce I-II, [91] Batum Höyük, [92] Koca Höyük II, [93] Sinneli, [94] Can Hasan, [95] Beytepe, [96] Ayşepınar-Menengi, [97] Maltepe (Kilise Tepe), [98] Silifke Kale, [99] Yumuktepe, [100] Pekmeztepe (Aphrodisias), [101] Vathy, [102] Kephalos, [103] Kalythies, [104] Killiktepe (Milet), [105] Malkayası, [106] Kadıkalesi, [107] Heraion, [108] Kastro Tiganı, [109] Ayasuluk, [110] Agio Gala, [111] Emporio, [112] Liman Tepe, [113] Bakla Tepe, [114] Ulucak, [115] Halitpaşa II, [116] Hacırarahanlı, [117] Kennez II, [118] Kayışlar, [119] Dağdeviren, [120] Yortan, [121] Üveyliktepe (Sındırgı), [122] Babaköy, [123] Pamukçu, [124] Paşaköy, [125] Ova-köy III, [126] Ege Gübre, [127] Çandarlı, [128] Höyücektepe/Kaymaktepe, [129] Thermi, [130] Coşkuntepe, [131] Gülpınar (Smintheion), [132] Hanaytepe, [133] Alacalığöl, [134] Troya, [135] Kumtepe, [136] Uğurlu, [137] Poliochne, [138] Akrotiri, [139] Mavri Spilia, [140] Grotta, [141] Zas Cave, [142] Antiparos Cave, [143] Saliagos, [144] Ftelia, [145] Argos, [146] Korinth, [147] Agia Triada Cave, [148] Skoteini Cave, [149] Cyclops Cave, [150] Tsangli, [151] Sesklo, [152] Arapi Magula, [153] Mavropigi-Filotsairi, [154] Nea Nikomedeia, [155] Giannitsa, [156] Axos, [157] Paradimi, [158] Karanovo, [159] Hoca Çeşme, [160] Kumocağı/Avarız, [161] Tepeyanı, [162] Alpullu, [163] Aşağı Pınar, [164] Toptepe.

A NEW SLAB BACK INSCRIPTION ON THE CONSTRUCTION OF THE KALHU (NIMRUD) AND THE NORTH-WEST PALACE OF ASHURNASIRPAL II FROM THE MUSEUM OF ANATOLIAN CIVILIZATIONS (ANKARA)

Koray TOPTAŞ – Hakan EROL*

Öz

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden II. Asurnasirpal'in Kalhu (Nimrud) ve Kuzey-Batı Sarayı'nın İmarını İçeren Yeni Bir Panel Arkası Yazıtı

II. Asurnasirpal, Asur Devleti açısından önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Bu kralla birlikte Asur fetihçi bir devlete dönüşerek, imparatorluk olma yolunda önemli kazanımlar elde etmiştir. II. Asurnasirpal, büyük askeri kampanyalarla Asur merkezlerine aktarılan zenginliğin bir kısmını eski bir idari merkez olan Kalhu'nun yeniden ayağa kaldırılması ve burada kendisine büyük bir saray inşası için kullanmıştır. Kalhu'da inşa edilen Kuzey-Batı Sarayı'nın duvarları devlet ideolojisinin bir yansıması olan rölyefler ve yazıtlarla kaplanmıştır. Bu düşüncenin ürünü olarak ortaya konulan eserler ve bu eserlerin duvarlarını kaplayan rölyef ve yazıtlar ciddi bir propaganda araçları olarak hizmet etmişlerdir. Biz bu çalışmada II. Asurnasirpal'in sarayında yer alan bir kraliyet yazıtının, transliterasyon, tercüme ve açıklamalarına yer vermekteyiz. Yazıt Asur kralının soy, unvan, askeri seferlerinin özeti, Kalhu'nun yeniden imarı ve Kuzey-Batı Sarayı'nın imarına ilişkin özet bilgileri içermektedir. Bu yazıt da diğer tüm kraliyet yazıtlarda olduğu gibi devlet ideolojisinin ürünü olarak kralı yüceltici ibaretler içermekte ve onu muzaffer bir savaşçı ve başarılı bir inşaatçı olarak gösterme eğilimindedir. Ancak biz bu yazıtı standart yazıt olarak değerlendirmektense "Panel Arkası Yazıtı" olarak değerlendirmeyi tercih ediyoruz. Bu tür yazıtların varlığı çok az bilinmektedir ve modern araştırmacılar çalışmalarında genellikle bu tür yazıtların varlığını göz ardı etmektedir. Bu çalışma ile bu tür yazıtların tanınır-

* Assoc. Prof. Dr. Koray TOPTAŞ, Gazi University, Gazi Education Faculty, Department of History Education, Ankara- Türkiye. E-posta: koraytoptas@gazi.edu.tr; ORCID No: 0000-0003-0897-3918.

Prof. Dr. Hakan EROL, Ankara University, Faculty of Languages, History and Geography, Department of Ancient Languages and Cultures, Sumerology, Ankara-Türkiye. E-posta: herol@ankara.edu.tr; ORCID No: 0000-0003-0089-1010.

lığının daha artacağı ve ilerleyen yıllarda kraliyet yazıtlarına yönelik çalışmalarda bu ayrımın gözetileceği inancındayız.

Anahtar Kelimeler: Asur, II. Asurnasirpal, Kalhu, Kuzey-Batı Sarayı, Panel Arkası Yazıtı

Abstract

Ashurnasirpal II represents an important turning point for the Assyrian State. With this king, Assyria transformed into a conquering state and made significant gains towards becoming an empire. Ashurnasirpal II used some of the wealth transferred to Assyrian centres through great military campaigns for the reconstruction of Kalhu, a former administrative centre, and the construction of a great palace for himself. The walls of the North-West Palace built in Kalhu were adorned with reliefs and inscriptions, reflecting the state ideology. These buildings, created as a product of this mindset, and the reliefs and inscriptions covering their walls, served as significant tools of propaganda. In this study, we present the transliteration, translation and explanations of a royal inscription in the palace of Ashurnasirpal II. The inscription contains a summary of the Assyrian king's lineage, title, military campaigns, the reconstruction of Kalhu, and the reconstruction of the North-West Palace. This inscription, like all other royal inscriptions, is the product of state ideology and tends to glorify the king and to portray him as a victorious warrior and a successful builder. However, we prefer to consider this inscription as a "Slab Back Inscription" rather than a standard inscription. This feature of the inscription makes our study important. The existence of such inscriptions is lesser-known, and modern researchers often ignore them in their studies. We believe that this study will increase the recognition of such inscriptions and that this distinction will be taken into consideration in future studies on royal inscriptions.

Keywords: Assyria, Ashurnasirpal II, Kalhu, North-West Palace, Slab Back Inscription

Introduction

The Assyrian kings began to regain power in the Near East around 950 BC. The military and political conditions of the period had a favourable impact on Assyria, enabling it to win great victories and expand its borders. When Ashurnasirpal II ascended to the throne in 883 BC, the Assyrian State had expanded almost to the extent of the Middle Assyrian Kingdom. Ashurnasirpal II contributed to this expansion, especially in the northwest, through his successful military campaigns and strengthened the state organization. Although Ashurnasirpal II's western campaigns extended the state's borders up to the Mediterranean Sea, this expansion did not represent a permanent dominance west of the Euphrates and was mainly aimed at collecting tribute¹. The reign of Ashurnasirpal II is one of the most important turning points in Mesopotamian history. This is reflected in the large number of royal inscriptions that provide detailed information on Ashurnasirpal II². Ashurnasirpal II, who initiated the re-emergence of the Assyrian State by regaining its former lands, used the wealth and manpower he gained from the military campaigns for new construction projects and transformed the city of

1 Kertai 2014, 337.

2 Grayson 2008, 253-259.

Kalhu (Nimrud)³ into the new royal centre of the Assyrian kingdom⁴. The king's actions led to the centralization of political power in his hands and the formation of the conceptual foundation of the Assyrian Empire⁵.

Ashurnasirpal II built the North-West Palace, a large royal palace for himself, in Kalhu, and carved reliefs and royal inscriptions on the palace walls to describe his military campaigns and building activities. This study introduces an unpublished royal inscription of Ashurnasirpal II, one of the most important kings who initiated the rise of Assyria, which summarizes his personality, his campaigns, the reconstruction of Kalhu and the construction of the North-West palace. The fact that the inscription is a "Slab Back Inscription" makes this study valuable as such inscriptions are known in very few examples. The rarity of the "slab back inscription" type remains limited to the research in this field. In this publication, we aim to discuss this inscription in all aspects and to share the results obtained. In addition, another purpose is to make some inferences by comparing the results obtained with other findings in the literature. Since the document subject to the study is a royal inscription in the Neo-Assyrian dialect, we use the document analysis method, which includes the transliteration, translation and analysis of the document. In our study, we will first share our findings on the royal inscription in the Museum of Anatolian Civilizations, then we will talk about the reconstruction of Kalhu and the process of making Kalhu the capital since the royal inscription provides information about the reconstruction process of Kalhu. Finally, we will evaluate the reconstruction process of the Northwest Palace, which is also mentioned in the inscription, based on the information in other inscriptions and archaeological data.

Slab Back Inscription of Ashurnasirpal II from the Museum of Anatolian Civilizations

The royal inscription we are introducing here for the first time has the registration number 3-4-24 in the inventory of the Museum of Anatolian Civilizations (fig. 1-2). Unfortunately, there is no information about when and how the inscription came to the museum. Due to the fact that the stone block of the inscription was broken in half, the left side of the inscription is missing. The preserved parts on the right side of the document allow us to identify this inscription as a duplicate of the inscription published by Grayson, in RIMA 2.0.101.35⁶, and to complete the broken left side of the inscription. The inscription begins with an introduction including the lineage and titles of Ashurnasirpal II, - followed by a summary of the king's campaigns. Since the inscription was separated from the main block by cutting the corners and is a duplicate of RIMA 2.0.101.35, we consider that this royal inscription is a "Slab Back Inscription"⁷. In addition, the

3 Kalhu is mentioned in Middle Assyrian sources and must have been a fairly large town, as it was at the center of the regional network of the Assyria at the time, Yamada 2020, 93-94.

4 Russell 2017, 435-438; Radner 2011, 323-325.

5 Shibata 2023, 217-218.

6 Grayson 1991, 301-302.

7 After Layard, the first scholar to mention a text on the back of palace wall plates was de Filippi, who referred to an unpublished text on the back of a corner plate in the British Museum (British Museum, WA 124557-12455 8), de Filippi 1977, 32 and 40-43. More recently, Reade described

inability to match the number of lines in the inscriptions in the room plans of North-West Palace revealed by scholars such as Meuszyński, Sobolewski, Reade and Paley⁸ reinforces our thought that it is a Slab Back Inscription. Slab Back Inscription is a term coined to describe the inscriptions engraved on the reverses of orthostats in the Northwest Palace. Therefore, this kind of orthostats originally turned towards the walls so that a viewer could not see the inscribed surface of them. In addition, during the first excavations at Kalhu, Layard's practice of cutting the backs of the orthostats to make them lighter and easier to transport resulted in the loss of many of these documents. Layard describes his cutting of such inscriptions in the following words:

*“Without proper materials it was impossible to move the colossal lions, or even any entire slab. The ropes of the country were so ill-made that they could not support any considerable weight. I determined, therefore, to saw the slabs containing double bas-reliefs into two pieces, and to lighten them as much as possible by cutting from the back. The inscriptions being a mere repetition of the same formula, I did not consider it necessary to preserve them, as they added to the weight.”*⁹

Such inscriptions were carved on the back of many of the wall plaques and giant statues in the North-West Palace at Kalhu¹⁰. There must have originally been hundreds - perhaps more than a thousand - examples of this kind of texts in the palace, and many of them survived until Layard's time because of their protected position against the walls¹¹. In order to lighten the weights of the orthostats, Layard cut them into flakes, as he stated. However, he did not neglect to record them while doing so. Layard's notebook, dated 1845-1947, contains notes on variants of such inscriptions. Although Layard did not identify the source of any of the variants of royal inscriptions in his notes, he made an exception for Slab Back Inscriptions, describing them as “Inscriptions on the Back of Slabs”. Unfortunately, in subsequent studies by other scholars, Layard's references to the location of these inscriptions have been neglected and they have been presented as just another variant of the Standard Inscription¹². LeGac, who published five examples of this kind of text based on copies on papers in the British Museum, gave no information about the origin of the plates and simply described the text as a “shortened version” of the Standard Inscription. Grayson, without mentioning the Slab Back Inscription and without any classification, stated that these

such inscriptions as “text was written on the reverse of some of the stone panels”, Reade 1985, 205. Russell, who found the observations and interpretations of de Filippi and Reade noteworthy, described these inscriptions carved on the back of orthostats as “Slab Back Text”, Russell 1999, 21-22. Since the text is a royal inscription, we suggest that such inscriptions should also be called “Slab Back Inscription”.

8 Meuszyński 1981; Paley - Sobolewski 1987 and 1992; Reade 1994.

9 Layard 1852, 101.

10 Meuszyński 1981, 12.

11 Some of these inscriptions are preserved today in western museums behind orthostats. Unfortunately, since museums tend to place orthostats by embedding them in the walls, it is not possible to accurately determine how many of these inscriptions are preserved on orthostats in museums. Howard 2017, 79

12 Russell 1999, 19-20.

inscriptions were found on stone slabs from the Northwest Palace at Kalhu¹³.

The Slab Back Inscription differs from the Standard Inscription in several ways. The Standard Inscription is significantly longer than the others, contains a much-expanded account of title and palace-building, and numerous additional epithets. In addition, the Standard Inscription must have been written after the Slab Back Inscription. This is because the backs of the wall slabs had to be inscribed before they were lifted into place and carved. The Standard Inscription, on the other hand, was carved on the face of the wall slabs after the images were carved on them¹⁴.

Transliteration

- 1' [É.GAL^maš-šur-PAP-A MAN GAL-ú MAN *dan-nu* MAN KUR *aš-šur* A TUKUL-MAŠ MAN GAL-e MAN *dan*]-ni MAN ŠÚ MAN 'KUR' *aš-šur* A 10-^rERIM^r.TÁḤ
- 2' [MAN GAL MAN *dan-nu* MAN ŠÚ MAN KUR *aš-šur-ma eṭ-lu qar-du šá ina GIŠ.tukul-ti aš-šur* EN-šú DU.DU-ku]-^rma^r ina mal-ki.MEŠ šá kib-rat LÍMMU-ta
- 3' [šá-nin-šú la-a i-šú-ú LÚ.SIPA *tab-ra-te la a-di-ru* GIŠ.LAL *e-du-ú gap-šú šá ma-ḫi-ra la-a i-šú-ú* MAN šá TA *e-ber-ta-an* ÍD.IDIGNA *a-di* KUR.l] *ab-na-na u* A.AB.BA GAL-ti
- 4' [KUR.la-qe-e ana si-ḫir-ti-šá KUR.su-ḫi *a-di* URU.ra-pi-qi ana ĠR. II.MEŠ-šú ú]-^ršék-ni^r-šá TA SAG ^re-ni^r
- 5' [ÍD.su-ub-na-at *a-di* KUR.ni-ri-be šá *bé-ta-a-ni* ŠU-su *ik-šu-du* TA KUR *né-re*]-^rbe šá^r KUR.ḫab-ru-ri *a-^rdi* KUR.<gil>-za^r-ni
- 6' [TA *e-ber-ta-an* ÍD.za-ba-KI.TA *a-di* URU.DU₆-ba-a-ri šá *el-la-an* KUR. za]-^rban^r TA URU.DU₆-šá-ab^r-ta-ni
- 7' [*a-di* URU.DU₆-šá-za-ab-da-ni URU.ḫi-ri-mu URU.ḫa-ru-tu KUR.bi-ra-a-te šá KUR.kar]-^rdu^r-ni-áš ana ^rmi-iṣ^r-ri
- 8' [KUR-ia *ú-ter* ù DAGAL.MEŠ KUR.KUR *na-i-ri a-na paṭ gim-ri-šá a-pél*] 'URU.kal-ḫu^r ana eš-šú-te ^raṣ-bat^r
- 9' [É.GAL EN-ti-a ina *qer-be-šú ad-di* É.GAL ši-i a-na <na>-an-mar mal-ki].^rMEŠ ù NUN.MEŠ^r-e [šá *da-ra-a-te*]
- 10' [DÙ-uš *ú-si-im-ši ú-šar-riḫ-ši ú-ma-mi* KUR-e ù A.AB.BA.MEŠ DÙ-šú-nu šá] 'NA₄.pá*-li BABBAR-e ù NA₄.pa-ru-te DÙ^r-uš ina KÁ.MEŠ-šá *ú-šá-z[i-iz]*

Translation

1'-5a') [Palace of Ashurnasirpal (II), great king, strong king, king of the world, king of Assyria, son of Tukultī-Ninurta (II), great king], str[ong king], king of the world, king of Assyria, son of Adad-nārārī (II), [(who was) also great king, strong king, king of the world, (and) king of Assyria; the valiant man who acts with the support of (the god) Aššur, his lord, and was has no rival] among the rulers of the four quarters (of the world), [marvelous shepherd, fearless in battle, mighty flood-tide which has no opponent, the king who b]

13 LeGac 1907, 166-168; Grasyon 1991, 301-302.

14 Russell 1999, 28-30.

owned down [his feet from the opposite bank of the Tigris River to Mount L] ebanon and the Great Sea, [the land Lāqê in its entirety, (and) the land Sūḫu, to land Rapiqu; he conquered] from the source of [the Subnat River to the interior of the land Nirbu]

5b'-8a') [I returned within the] boundaries [of my land (the territory stretching) from the pass]es of the land Ḫabruri to the land Gilzānu, [from the opposite bank of the Lower Zab to the city Tīl-bāri, which is upstream from the land Za]bban, from the city Tīl-ša-Abtāni [to the city Tīl-ša-Zab-dāni, (and) the cities Ḫirimmu (and) Ḫarutu, (which are) fortresses of] Kar-duniaš (Babylonia) [and I ruled over the wide Na'iri lands, to their (text: its) all border.]

8b'-10': I reorganized the city Kalḫu [(and) founded the palace of my lordly majesty inside it. I built that palace for the eternal admiration of king] s and rulers [(and) splendidly decorated it.] I made [(statues of) all kinds of (lit. “all of them”) beasts (animals) of mountains and seas, by using] white limestone and parūtu-alabaster (and) stati[oned] (them) at its gates.

Commentary

Line 5: KUR.gil^{*}-za-ni: The sign “gil” is not written in the text. Here a haplography error has been made and a sign has been forgotten¹⁵. During the production phase of the standard inscriptions, errors such as forgetting, overwriting or omitting in the scripts of the royal inscriptions occur when illiterate stonemasons engrave the master copies of the royal inscription on orthostats.¹⁶

Line 6: The geographical name written as “URU.DU₆-ša-ab-ta-ni” in the inscription also appears as “URU.DU₆-ša-ab-ta-a-ni” in other inscription variants. This variant involves a complete spelling of a long vowel, not an imperfect spelling. Both spellings are correct¹⁷. However, it is worth noting that this is a geographical name and may not have been as familiar to scribes as other terms with long vowels. Therefore, a full spelling of the lengthened vowel implies that the scribe was aware of the correct vocalization of the term. While it is possible that such a variant was produced by a copyist, it is less likely than such a change in a more common term. The occurrence of this variant in variant profiles suggests that it was transmitted from one or more instances, at least for some manuscripts¹⁸.

Line 10: NA₄.pá-li: The sign “pá” (𐎶𐎶) appears in the inscription as the sign “la” (𐎶𐎵 / 𐎶𐎵) However, while forgetting a sign, writing an extra sign, or confusing similar signs (ur: 𐎶𐎶 and ib: 𐎶𐎶¹⁹) is normal in royal inscriptions because they are produced by copying techniques, the confusing of two signs that are different in writing can be seen as an interesting example. Such errors are common in the royal inscriptions of Asurnasipal II. In similar signs, there are often errors that occur when the sign is missing, usually in the form of a wedge skip. Here, however, there is clearly an extra horizontal mark.

15 Howard 2017, 239-240, 243.

16 Howard 2017, 5-6, 25,219; Delnero 2012, 207.

17 Parpola 1970, 355.

18 Howard 2017, 398; Howard 2023, 47.

19 Labat 1995, 221 ve 235.

This inscription, which we identify as Slab Back Inscription, is not only a duplicate of RIMA 2 A.0.101.35, but also shows parallels with other inscriptions from the North-West Palace in Kalhu: RIMA 2 A.0.101.1 (ii. 125-131 and iii. 114-122), RIMA 2 A.0.101.3 (lines 35-48); RIMA 2 A.0.101.23 (lines 1-8), RIMA 2 A.0.101.31 (lines 5-10), A.0.101.32 (lines 1-7) and RIMA 2 A.0.101.34 (lines 1-22).²⁰ Although the inscription appears to be a shortened variant of the Standard Inscription, such inscriptions should be categorized as Slab Back Inscriptions. However, such inscriptions were probably produced from master copies with some additions and subtractions.

The Reconstruction of Kalhu, Construction and Rediscovery of the North-West Palace

Ashurnasirpal II's most important building project was the new capital, Kalhu, located on the east bank of the Tigris, just north of its confluence with the Upper Zab²¹. Kalhu, located 75 kilometres north of the first capital Assyria, was situated on a fertile plain. It was better connected to the roads crossing northern Mesopotamia and had a richer agricultural hinterland. This new capital covered an area of almost 360 hectares²². Kalhu, with fertile agricultural land, usually received enough rainfall to ensure plenty of grain in the region. The area where Kalhu is located has been inhabited since prehistoric times. But this is an age about which we know very little, as the early remains are deeply buried. From 3000 BC the cultural presence on the mound can be better observed. Kalhu was used as a provincial administrative centre during the Middle Assyrian Period (around 1200 BC). The rise of the city began during the reign of Ashurnasirpal II²³. Ashurnasirpal II moved his new capital to Kalhu, an already existing rather large town, and expanded it considerably²⁴. Ashurnasirpal II recorded in his annals that he rebuilt the city of Kalhu built by Shalmaneser I and made Kalhu his royal city²⁵. The capital was the centre of the monarchy and the focal point of royal power. It contained the royal residence and served as the political-administrative core of the kingdom, where economic resources were brought from different regions²⁶. For this reason, the capital had to be organized in a way that would meet the needs of the state.

Kalhu (fig. 3), Ashurnasirpal II's new capital, consisted of a large fortress mound with a larger, walled outer city. In the northwest corner of the citadel, facing the river, were the ziggurat and the Temple of Ninurta; to the south was the North-West Palace. Central Palace was located further south and finally the South-West Palace, probably built in the seventh century²⁷. Among these buildings, the North-West Palace has a special place. The oldest and largest palace, the North-West Palace was built by Ashurnasirpal II as his main residence. The royal

20 Grayson 1991, 191-302.

21 Oates – Oates 2001.

22 Simpson 2021, 1-2.

23 Reade 1982, 99-102.

24 Otto 2015, 476.

25 Grayson 1991, RIMA 2 A.0.101.17: 55b - v45b.

26 Yamada 2020, 87.

27 Oates 2008, 31.

inscriptions of Ashurnasirpal II describe the construction of the North-West Palace of Kalhu as follows:

“I cleared away the old ruin hill (and) dug down to water level. I sank (the foundation pit) down to a depth of 120 layers of brick. I founded therein a palace of cedar, cypress, daprānu-juniper, boxwood, meskannu-wood, terebinth, and tamarisk as a residence of my royal majesty (and) for my lordly leisure for eternity. I made (statues of) beasts of mountains and seas of white limestone and parūtu-alabaster (and) stationed (them) at its gates. I splendidly decorated it. I surrounded it with knobbed nails of bronze. I installed doors of cedar, cypress, daprānu-juniper, (and) meskannu-wood in its gates. I took silver, gold, tin, (and) bronze — booty from the lands over which I gained dominion — in great quantities (and) deposited (them) therein.”²⁸

The North-West Palace was built as the main residence on the west side of the mound just south of the main temple complex. It was over 200 meters long from north to south and at least 120 meters wide. The main entrance to the palace was clearly accessed from the east through a forecourt and opened onto the large outer courtyard, bordered to the north by warehouses and offices (fig. 4). As far as we know, the entire building was originally constructed during the reign of Ashurnasirpal II²⁹. At the outer and inner entrances were huge pairs of statues of winged bulls with human faces depicting divine protectors, called lamassu in Assyrian. The interior walls of the palace were mostly depicted with battle, hunting, and tribute scenes³⁰.

It was a great pride for Assyrian kings to build a new city or to rebuild destroyed ones³¹. Ashurnasirpal II also seems to have implemented an ideological program in both the reconstruction of the city of Kalhu and the reconstruction of the North-West Palace. In these depictions, the king is presented as the representative of the gods on earth and the one responsible for establishing and maintaining world order³². The construction of Kalhu and the North-West Palace was clearly intended to propagate Assyrian ideology to both allies and enemies of the time³³. However, a huge economic resource was required to build such magnificent structures. The power achieved in the economic and political spheres paved the way for reconstruction activities, which were a propaganda tool that revealed the full splendour of the empire. Reconstruction programs were carried out personally by the Assyrian king and his advisors. In a way, these programs were the tools that regulated the king's relations with the people³⁴. The great banquet organized by Ashurnasirpal II after the completion of the construction activities was not only a celebration of the inauguration of the palace but also an exhibition of the works of art both to the public and to friendly and hostile guests from various places and to show the greatness of the Assyrian State. In the annals,

28 Grayson 1991, RIMA 2 A.0.101.2: 55b - 62.

29 Curtis – Reade 1995, 40; Postgate – Reade 1976-1980, 311; Otto 2015, 478; Russell 1999, 9.

30 Meuszyński 1981; Paley – Sobolewski 1987; 1992; Russell 1998; Shibata 2023, 232-233.

31 Novotny 2018, 265.

32 Bunnens 2006, 255.

33 Nadali 2018, 308-311.

34 Porter 1993, 77.

the banquet given after the construction of the North-West Palace of Kalhu is described as follows:

“... when I consecrated the palace of the city Kalhu, 47,074 men (and) women who were invited from every part of my land, 5,000 dignitaries (and) envoys of the people of the lands Sūḫu, Ḫindānu, Pattinu, Ḫatti, Tyre, Sidon, Gurgum, Melid, Ḫubuškia, Gilzānu, Kummu, (and) Muṣaṣir; 16,000 people of the city Kalhu, (and) 1,500 zariqū of my palace, all of them — altogether 69,574 (including) those summoned from all of the lands and the people of the city Kalhu — for ten days, I gave them food, I gave them drink, I had them bathed, (and) I had them anointed. I honored them (and) sent them back to their lands in peace and joy.”³⁵

The North-West Palace was probably fully completed by the time of this celebration. After the death of Ashurnasirpal II, his son Shalmaneser III (858-824 BC) continued his father's construction work and also made repairs and some changes. His successors in the 8th century BC continued to maintain the North-West Palace, but Sargon II (721-705 BC), who founded a new capital at Khorsabad (Dur-Šarrukin), was probably the last ruler to use the North-West Palace of Kalhu as his official residence. However, although no longer the official residence of the king after Sargon II's time, the palace continued to be used as an administrative complex and a residence for court officials and perhaps some members of the royal family until the fall of Assyria in 612 BC³⁶. After the fall of Assyria, the city was forgotten until archaeological excavations were carried out. The first excavations in the city were started by Austen Henry Layard in 1845. After Layard, British archaeologists such as Hormuzd Rassam, William Loftus and George Smith continued excavations at the mound until 1879. After this date, the mound was not excavated for a long time. The excavations were resumed in 1949 by a team led by Max Mallowan on behalf of the British Archaeological School in Iraq. In 1958, David Oates took over the excavations and continued his work until 1963, after which excavations were again suspended. Excavations were resumed in 1974, this time by a Polish team led by Janusz Meuszyński. Later, archaeologists such as Paolo Fiorina and John Curtis conducted excavations at Kalhu. Most recently, an archaeological team from Iraq conducted excavations at the mound³⁷.

The reliefs, inscriptions, and sculptures unearthed during the first excavations are spread all over the world. In the first excavations, which began in 1845, the aim of quickly recovering the artefacts and transferring them to England led to the ignoring of the places of discovery and uncertainty as to which room the artefacts came from. Since 1980, studies and research have focused on identifying which room and part of the palace the artefacts, which are scattered around the world, came from. Meuszyński initiated a project to identify which room of the North-West Palace the artefacts came from. After his death, Sobolewski, Paley and Reade attempted to reconstruct all the relief compositions, taking into

35 Grayson 1991, RIMA 2, A.O.101.30: 140b-154.

36 Oates – Oates 2001, 42.

37 Layard 1949; Mallowan 1966; Meuszyński 1981; Pedersén 1998, 143-144; Oates – Oates 2001; Simpson 2021, 1-2; Russell 1998, 655-657.

account the assumed location of the fragments scattered around the world³⁸. The discovery that the number of lines of the inscriptions on the plates of the same room was the equal and that the number of lines varied from room to room made it possible to identify which room the artefact came from. In addition, the bases of the reliefs cut out during previous excavations were exposed, allowing further observations on the arrangement of the reliefs, and these bases were matched to known reliefs according to their dimensions. In addition, textual variants in the Standard Inscription were analysed and matches were made. As a result of this work, accurate reconstruction drawings of the artefacts in all of the rooms have also been published. With these studies, it has been possible to look at the North-West Palace as a whole since Layard began dismantling the palace in the mid-19th century BC³⁹.

Royal Inscriptions of Ashurnasirpal II

Assyrian royal inscriptions constitute a large and heterogeneous corpus within Akkadian literature. In addition to short identification inscriptions on bricks, vessels or precious objects, often bearing no more than the monarch's name and titles, there are long historical narratives on stelae, tablets, barrel cylinders or prisms. There are long and short votive inscriptions on objects offered to the gods, building inscriptions embedded in the foundations or walls of buildings, and annual records inscribed on palace walls⁴⁰. In general, these inscriptions are expressions of royal political ideology. Although the inscriptions are narrated through the mouth of the king, there must have been a wider group of people responsible for their composition. Royal scribes were undoubtedly not only instrumental in transcribing the political ideology and policy of the monarchy but also contributed significantly to shaping it. We can assume that by repeating the royal ideology and persuasive rhetoric in the inscriptions, it was constantly reinforced⁴¹. Ashurnasirpal II was one of the Assyrian kings for whom royal inscriptions were produced with this idea. One of the most important reasons for this is that the king had inscriptions carved into all the stone panels that decorate the interior of the new North-West Palace and the various temples he built in Kalhu. Ashurnasirpal II's royal inscriptions were engraved on the stone slabs lining the walls and paving slabs on the ground, on the huge human-headed and winged guardian bull figures and lion statues placed at the entrances to the palace and temples, and on the royal stelae erected in various places⁴².

The inscriptions of Ashurnasirpal II were created according to a certain standard. His Standard Inscription at Kalhu is thought to have been produced in three stages. First, a master copy was created, which was perfected through the joint efforts of the king and his advisors, especially the royal scholars. Over time, some additions and corrections were made to the text of the Standard Inscription, the previous master was discontinued and the new copy was put into use. Unfortunately, we do not have the master and intermediate copies, but their existence

38 Meuszyński 1981; Paley – Sobolewski 1987, 1992; Reade 1994.

39 Reade 1985, 203; Russell 1998, 658.

40 Galter 2022, 91; Pruß 2019, 21 - 22; Öz – Albayrak 2015, 139 -143.

41 Tadmor 1997, 334.

42 Shibata 2023, 218.

has been established on the basis of patterns of common variants in existing manuscripts that attest to these two previous stages. After this stage, the inscriptions were probably created by visually copying the available sample copies on the walls⁴³. Inscriptions were produced by adding, subtracting or modifying words, phrases, clauses or parts of the text from the main text, taking into account the number of signs that could fit on the surface used. This method is described by the term “versatzstück” and was applied to all types of standard inscriptions⁴⁴. In this method, the king’s name and titles (no matter how many were included) were obligatory, while the remaining elements were optional⁴⁵.

According to Paley, the Standard inscriptions of Ashurnasirpal II are arranged in a narrative sequence, initially summarizing the king’s lineage, his heroic and warrior character, and his military campaigns, followed by a portrayal of his protective and rebuilding activities⁴⁶. Schramm, on the other hand, says that in the standard inscription, the king is glorified after the official title is given and a summary of the conquests is presented. Schramm suggests that the inscription does not end with these statements, but after adding the king’s self-legitimization statements to the inscription, he mentions his names and titles again and proposes a sequence in which the reconstruction activities of the palace in Kalhu are described⁴⁷.

The Standard inscriptions of Ashurnasirpal II are divided into two groups, Standard Inscription A and Standard Inscription B, based on the events described and the geographical descriptions used. The Standard Inscription A version may have been cut on flat panels throughout the palace, probably when the statues were not yet in place⁴⁸. Standard Inscription A uses the phrase “from the source of the Subnat River to the interior of the land Nirbu (*reš ēni Šubnat adi Nirbu ša bētāni qaššu*)”, while Standard Inscription B replaces this phrase with “the source of the Tigris”. The expedition into the interior of Nirbu country in the inscriptions is probably dated 882 BC. An expedition to the source of the Tigris is probably dated to 865 BC at the earliest and 861 BC at the latest. However, the Tigris source is not mentioned in the North-West Palace inscriptions. In addition, Standard Inscription B points to Urartu as the northern limit of Ashurnasirpal II’s conquests. A campaign against the Kingdom of Urartu is depicted on a Balawat bronze and should be dated to an earlier date, around 864-860 BC, probably because Ashurnasirpal died in 859 BC⁴⁹.

Conclusion

Ashurnasirpal II, who ruled between 883-859 BC, expanded the borders of the Assyrian Empire and made Kalhu the centre of the empire by transforming it into a new capital. The construction activities carried out during this period

43 Howard 2017, ii-iii.

44 Renger 1986, 114.

45 Howart 2017, 104.

46 Paley 1976, 125 - 133.

47 Schramm 1973, 41.

48 Reade 1985, 203-204.

49 de Filippi 1977, 46; Grayson 1976, 164-165, no. 13; Paley 1976, 145-158; Grayson 1991, RIMA 2, p. 268; Reade 1985, 203-207.

represent not only the reconstruction of a city but also a magnificent construction representing the political and ideological power of Assyria. Ashurnasirpal II has a special place among the Assyrian kings because of the numerous royal inscriptions he had carved on the walls of his palace. The inscriptions detail Ashurnasirpal II's power and military achievements and show how these achievements were reflected in his building activities. In the royal inscriptions, Ashurnasirpal II presents himself as the representative of the gods on earth and glorifies the splendour and power of the empire through reconstruction activities. In this respect, royal inscriptions should be considered not only as historical documents but also as propaganda tools of Assyria's imperial ideology.

A royal inscription from the reign of Ashurnasirpal II in the Museum of Anatolian Civilizations, which we examine in this study, provides a summary of Ashurnasirpal II's lineage, titles, and military achievements, as well as the construction of the Northwest Palace at Kalhu. We consider that the text is a special type of so-called "Slab Back Inscription", which was engraved on the backs of orthostats in the Northwest Palace. The possibility that this inscription is one of the inscriptions engraved on the back of orthostats during the first archaeological excavations conducted by Layard should not be ruled out. Although some parts of the inscription have been lost due to physical damage, the similarity with the RIMA 2.0.101.35 inscription published by Grayson has made it possible to complete the missing parts. It is hoped that this study will increase the knowledge about the little-known "Slab Back Inscriptions", make them more accepted in the literature, and that new inscriptions of this type will be revealed by considering this distinction in future studies.

Acknowledgements

We would like to thank Yusuf KIRAÇ, Director of the Museum of Anatolian Civilizations, for allowing us to publish this inscription, and the museum staff for their assistance during our work.

Bibliography and Abbreviations

- Bunnens 2006 G. Bunnens, "When Ashurnasirpal Created Kalḫu", *Les espaces syro-mésopotamiens: Dimensions de l'expérience humaine au Proche-Orient Ancien* (eds. P. Butterlin – M. Lebeau – J.-Y. Monchambert – J. L. M. Fenollos – B. Muller), *Subartu XVII*, Turnhout, 253-256.
- Curtis – Reade 1995 J.E. Curtis – J.E. Reade, *Art and Empire*, London.
- de Filippi 1977 W. de Filippi, "The Royal Inscriptions of Assur-Nāṣir-Apli II (883-859 B.C.): A Study of the Chronology of the Kalhu Inscriptions together with an Edition of Two of These Texts", *Assur 1/7*, 123-169.
- Delnero 2012 P. Delnero, "Memorization and the Transmission of Sumerian Literary Compositions" *Journal of Near Eastern Studies* 71, 189-208.
- Galter 2022 H.D. Galter, *Assyrian Royal Inscriptions between Royal Propaganda and Historical Positioning. Ancient Near Eastern Weltanschauungen in Contact and in Contrast. Rethinking Ideology and Propaganda in the Ancient Near East* Edited by Ludovico Portuese and Marta Pallavidini *Wedge 2 Zaphon*, Münster. 87-113.
- Grayson 1976 A.K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions, part 2: From Tiglath-pileser I to Ashur-nasir-apli II*. Wiesbaden.
- Grayson 1991 A.K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 B.C.), Vol. II (The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods 2)*, London.
- Grayson 2008 A.K. Grayson, "Assyria: Ashur-dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.)", *CAH 3/1: The Prehistory of the Balkans and the Middle East and Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.* (eds. J. Boardman – I.E.S. Edwards – N.G.L. Hammond – E. Sollberger), Cambridge, 238-281.
- Howard 2017 J.C. Howard, *The Process of Producing the Standard Inscription of Ashurnasirpal II at Nimrud/Kalḫu*, PhD dissertation, Johns Hopkins University, Baltimore.
- Howard 2023 J.C. Howard, "How to Do Things with Texts. The Management of Space Constraints on the Orthostats in the Northwest Palace", *Architecture, Iconography, and Text: New Studies on the Northwest Palace Reliefs of Ashurnasirpal II* (ed. J.C. Howard), *Orbis Biblicus Et Orientalis* 301, Leuven, 17-49.
- Kertai 2014 D. Kertai, "The Architecture of Connectivity: Ashurnasirpal II's Late Assyrian Palace in Kalḫu. The Architecture of Connectivity: Ashurnasirpal II's Late Assyrian Palace in Kalḫu", *Die Architektur Des Weges*. *Diskussionen Zur Archäologischen Bauforschung* 11 (eds. D. Kurapkat - P. I. Schneider – U. Wulf-Rheidt), Regensburg, 337-347.
- Labat 1995 R. Labat, *Manuel D'Epigraphie Akkadienne*, Paris.
- Layard 1849 A.H. Layard, *Nineveh and Its Remains*. New York.
- Layard 1852 A.H. Layard, *A Popular Account of Discoveries at Nineveh*. London.

- LeGac 1907 Y. LeGac, *Les inscriptions d'Aššur-nasir-aplu III, Roi d'Assyrie (885-860 av. J.-C.): Nouvelle édition des textes originaux, d'après les Estampages du British Museum et les Monuments*. Paris.
- Mallowan 1966 M.E.L. Mallowan, *Nimrud and its Remains*. London.
- Meuszyński 1981 J. Meuszyński, *Die Rekonstruktion der Reliefdarstellungen und ihrer Anordnung im Nordwestpalast von Kalḫu (Nimrūd): Räume B, C, D, E, F, G, H, L, N, P*. Mainz.
- Nadali 2018 D. Nadali, "Krallıkların İnşa Faaliyetleri: Kralın İmajı ve Eserleri", *Antik Yakındoğu* (ed. Umberto Eco), İstanbul, 308-311.
- Novotny 2018 J. Novotny, *Late Neo-Assyrian Building Histories. Tradition, Ideology, and Historical Reality*. In: *Neo-Assyrian Sources in Context: Thematic Studies on Texts, History, and Culture* (ed. S. Yamada ed.), *State Archives of Assyria Studies*, Vol. 28, Eisenbrauns. 253-267
- Oates 2008 D. Oates, "The Excavations of The British School of Archaeology in Iraq", *New Light on Nimrud: Proceedings of the Nimrud Conference* (eds. J. E. Curtis – H. McCall – D. Collon – L. al-Gailani Werr), 11th-13th March 2002, London: British Institute for the Study of Iraq, 31-38
- Oates – Oates 2001 J. Oates – D. Oates, *Nimrud: an Assyrian imperial city revealed*. London.
- Otto 2015 A. Otto, "Neo-Assyrian Capital Cities from Imperial Headquarters to Cosmopolitan Cities", *The Cambridge World History*, vol. III: *Early Cities in Comparative Perspective, 4000 BCE–1200 CE* (ed. N. Yoffee), Cambridge, 469-490.
- Öz – Albayrak 2015 E. Öz – İ. Albayrak, "Çiviyazılı Belge ve Kitâbelerde Kralları Tanımlayan Unvan ve Sıfatlar", *History Studies* 7/1, 139-151.
- Paley 1976 S.M. Paley, *King of the World: Ashur-nasir-pal II of Assyria 883-859 B.C.*, Brooklyn.
- Paley – Sobolewski 1987 S.M. Paley – R.P. Sobolewski, *The reconstruction of the relief representations and their positions in the Northwest- Palace at Kalḫu (Nimrūd)*, vol. II: *rooms: I, S, T, Z*, Mainz.
- Paley – Sobolewski 1992 S.M. Paley – R.P. Sobolewski, *The reconstruction of the relief representations and their positions in the Northwest- Palace at Kalḫu (Nimrūd)*, vol. III: *the principal entrances and courtyards*. Mainz.
- Parpola 1970 S. Parpola, *Neo-Assyrian Toponyms*. *Alter Orient und Altes Testament* 6. Neukirchen-Vluyn.
- Pedersén 1998 O. Pedersén, *Archives and Libraries in the Ancient Near East 1500-300 B.C.*, Maryland.
- Porter 1993 B.N. Porter, *Images, Power, and Politics: Figurative Aspects of Esarhaddon's Babylonian Policy*. American Philosophical Society, Philadelphia.
- Postgate – Reade 1976-1980 J.N. Postgate – J. E. Reade, "Kalhu", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 5 (ed. D.O. Edzard), Berlin,

- 303-323.
- Pruß 2019 A. Pruß, "Robes of honor and blindfolded petitioners. Audiences in the Ancient Near East", *The Ceremonial of Audience. Transcultural Approaches (Macht und Herrschaft 2)*, Göttingen, 19-36.
- Radner 2011 K. Radner, "The Assur- Nineveh- Arbela triangle: central Assyria in the Neo- Assyrian period", *Between the cultures: the central Tigris region from the 3rd to the 1st millennium BC.* (eds. P.A Miglus,– S. Mühl), Heidelberg, 321-329.
- Reade 1982 J.E. Reade, "Nimrud", *Fifty Years of Mesopotamian Discovery: The Work of the British School of Archaeology in Iraq, 1932-1982* (ed. J. E. Curtis), London: British School of Archaeology in Iraq, 99-112.
- Reade 1985 J.E. Reade, "Texts and Sculptures from the North-West Palace, Nimrud", *Iraq* 47, 203-214.
- Reade 1994 J.E. Reade, "Revisiting the North-West Palace, Nimrud", *Orientalia* 63, 273-278.
- Renger 1986 J. Renger, "Neuassyrische Königsinschriften als Genre der Keilschriftliteratur: Zum Stil und zur Kompositionstechnik der Inschriften Sargons II. von Assyrien", *Keilschriftliche Literaturen: Ausgewählte 8.-12.7.1985* (eds. K. Hecker – W. Sommerfeld), Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 6. Berlin, 109-128
- Russell 1998 J.M. Russell, "The Program of the Palace of Assurnasirpal II at Nimrud: Issues in the Research and Presentation of Assyrian Art", *AJA* 102, 655-715.
- Russell 1999 J.M. Russell, *The Writing on the Wall: Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscriptions, Mesopotamian Civilizations 9.*, Winona Lake.
- Russell 2017 J.M. Russell, "Assyrian cities and architecture", In *A companion to Assyria* (ed. E. Frahm), 423-452.
- Schramm 1973 W. Schramm, *Einleitung in die assyrischen Königsinschriften 2, Handbuch der Orientalistik V/1, Erste Abteilung - Der Nahe und der Mittlere Osten*, Brill.
- Shibata 2023 D. Shibata, "Assyria from Tiglath- pileser I to Ashurnasirpal II", *The Oxford History of the Ancient Near East, vol. IV. The Age of Assyria* (eds. K. Radner – N. Moeller – D. T. Potts). New York, 161-256
- Simpson 2021 S.J. Simpson, "Assyrian palaces: from their foundation to their destruction in antiquity", *Al-Rafidan* 42, 1-23.
- Tadmor 1997 H. Tadmor, "Propaganda, Literature, Historiography: Cracking the Code of the Assyrian Royal Inscriptions", *Assyria 1995* (eds. S. Parpola – R. M. Whiting), *Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Helsinki, September 7-11, 325-338.
- Yamada 2020 S. Yamada, "Names of Walls, Gates, and Palatial Structures of Assyrian Royal Cities: Contents, Styles, and Ideology", *ORIENT* 55, 87-104.

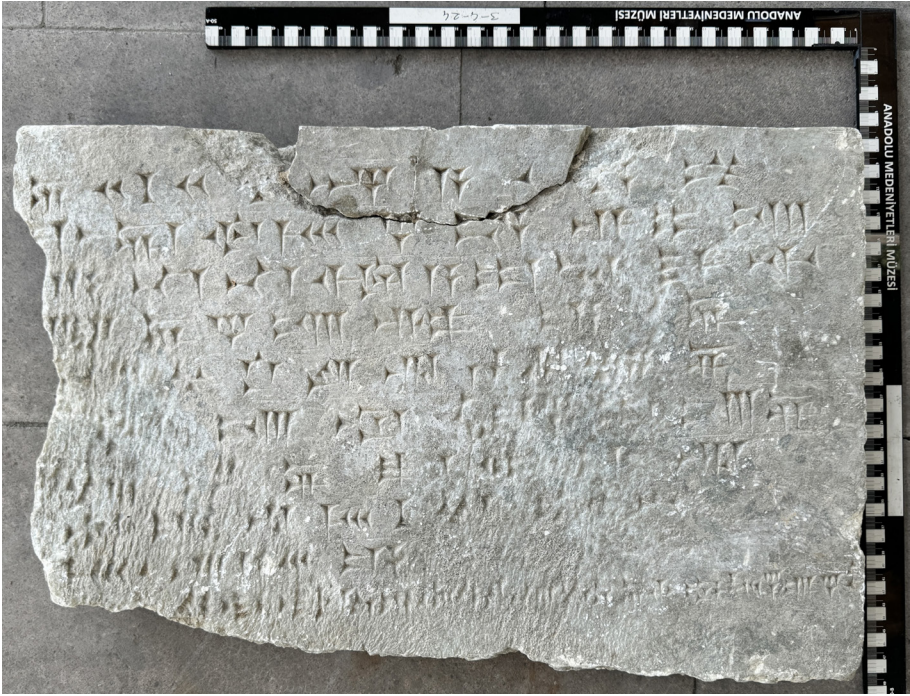

Fig.1 A new slab back inscription of Ashurnasirpal II (AMM 3-4-24).

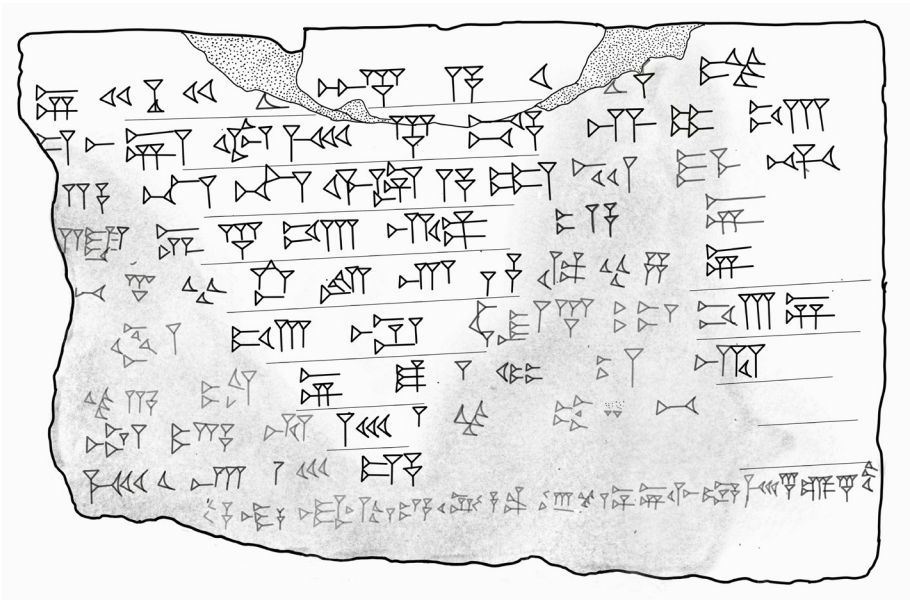

Fig.2 Copy of new slab back inscription of Ashurnasirpal II (AMM 3-4-24).

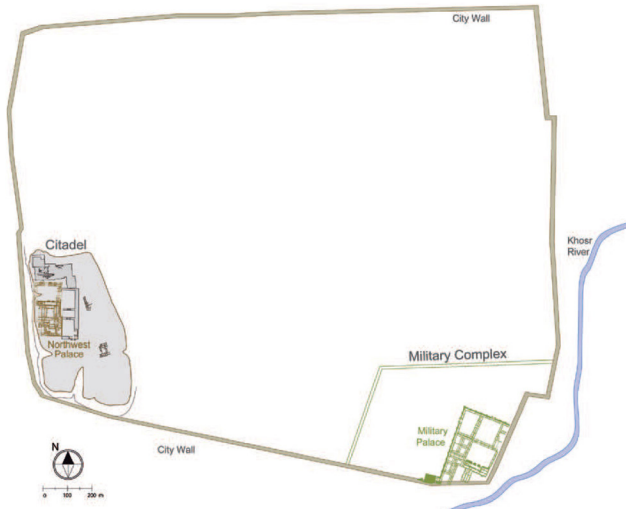

Fig.3 Kalhu city plan (Kertai 2014, fig. 1)

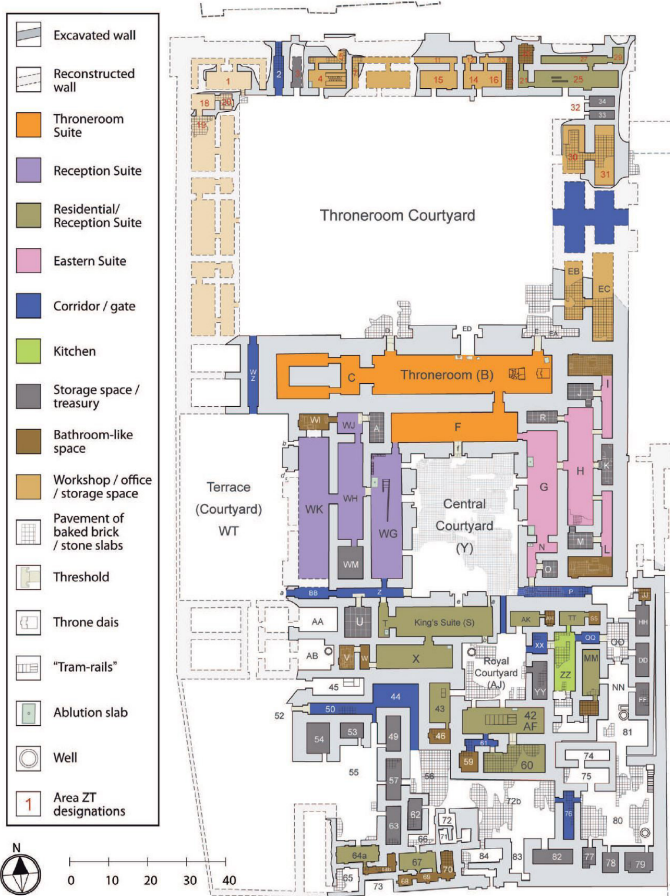

Fig.4 North-West Palace: General distribution of functions (Kertai 2014, fig. 3)

ANADOLU'DAN YENİ BİR KAZI VE YENİ VERİLER: TANIR YASSIHÖYÜK GEÇ DEMİR ÇAĞI BOYA BEZEMELİ SERAMİKLERİ

Elif BAŞTÜRK*

Öz

Tanır Yassihöyük, Kahramanmaraş – Afşin ilçe merkezinin yaklaşık 20 km kuzeyinde yer almaktadır. Güneydoğu Toros Dağlarının kuzeyinde yer alan Afşin Ovası, Orta Anadolu, Doğu Anadolu ve Mezopotamya kültürlerinin birbirine geçişlerinde önemli bir kavşak noktası görevi görmektedir. Söz konusu bölgede, Hurman Suyu kenarındaki konumu ve boyutlarıyla dikkat çeken Tanır Yassihöyük ise bölge arkeolojisinin her bir dönemine yeni bir soluk getireceğinden kuşku duymadığımız yeni bir arkeolojik kazı çalışmasıdır. Höyüğün ilk kez 2021 yılında başlatılan arkeolojik çalışmaları, MÖ 6. binyıldan MS 3. yüzyıla kadar neredeyse kesintisiz bir yerleşim tarihinin varlığına dair ön sonuçları ortaya koymuştur. Özellikle, Geç Demir Çağı tabakalarının iyi korunmuş mimari kalıntılar ve yoğun seramik gruplarıyla tespit edilmesi, Afşin – Elbistan Ovası'nın MÖ 6 – 4. yüzyıl arasındaki kültürel süreci açısından önemli bir kazanım olmuştur. 2022 ve 2023 yılı çalışmalarının bir kısmı, höyüğün merkez sektöründeki Akhamenid Dönemi'ne ait olası bir idari yapı kompleksi (yerel yönetici sarayı?) ile kuzeydoğu yamaçtaki iki Geç Demir Çağı mekânında gerçekleştirilmiştir. Sadece kuzeydoğu yamaçtaki mekanlar içerisinden, sayısı 3500'ü geçen zengin bir seramik repertuarı açığa çıkarılmıştır. Yalın kapların ve kaba pişirme kaplarının ağırlıklı olduğu bu seramikler içerisinde en dikkat çekici olan grupları, 800 parça ile boya bezemeli çanak-çömlekler, 395 parça ile siyah açkılı parlak kaplar ve 11 parça ile Akhamenid kâseler oluşturmaktadır. Bu makalede de bölgenin Geç Demir Çağı'na ışık tutacak, bahsi geçen seramik gruplarından boya bezemeli çanak-çömlekler ele alınmıştır. Orta Anadolu'nun Geç Demir Çağı boyalı seramik gruplarıyla doğrudan bağlantılı olan bu çanak-çömlekler, Orta Demir Çağı seramiğinden açık renk bir zemin üzerine uygulan parlak renkli boya bezemesiyle

* Dr. Öğr. Üyesi Elif BAŞTÜRK, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kırşehir/Türkiye. E-posta: elif.basturk@gmail.com; ORCID No: 0000-0003-3937-7799.

ayrılmaktadır. Akhamenid Dönemi itibariyle seramik geleneklerinde ortaya çıkan yenilikleri de tespit edebildiğimiz Tanır Yassihöyük verileri, steril mimari tabakadan gelen karakteristik seramik grupları aracılığıyla Geç Demir Çağı arkeolojisine katkıda bulunacak yeni bir veri kaynağı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Geç Demir Çağı, Boya Bezemeli Seramik, Afşin-Elbistan Ovası, Akhamenid, Polikrom Bezeme, Tanır Yassihöyük

Abstract

A New Excavation and New Data from Anatolia: Tanır Yassihöyük Late Iron Age Painted Pottery

Tanır Yassihöyük is located ca 20 kilometres to the north of the district centre of Kahramanmaraş – Afşin. The Afşin Plain, located to the north of the Anti-Taurus Mountains, represents a significant crossroad where Central Anatolian, Eastern Anatolian, and Mesopotamian cultures converge. The Tanır Yassihöyük site, situated on the banks of the Hurman Stream, represents a novel archaeological project that promises to shed new light on the region's rich archaeological heritage. The preliminary results of the archaeological investigations of the mound, which were first initiated in 2021, indicate an almost uninterrupted settlement sequence from the 6th millennium BC to the 3rd century AD. It is of particular note that the Late Iron Age levels have been identified with well-preserved architectural remains and dense ceramic groups. This constitutes a significant advancement in our understanding of the cultural process of the Afşin–Elbistan Plain between the 6th and 4th centuries BC. In 2022 and 2023, excavations were conducted in the central sector of the mound, at a probable Achaemenid administrative complex (which may have been the local ruler's palace), and in two Late Iron Age rooms on the north-eastern slope. A comprehensive ceramic assemblage comprising over 3,500 sherds was recovered exclusively from the northeast slope. The most noteworthy groups among these ceramics, which are predominantly plain and coarse cooking vessels, include paint decorated pottery comprising 800 sherds, black polished ware represented by 395 sherds, and Achaemenid bowls consisting of 11 sherds. This article presents a discussion of painted sherds from these pottery groups. These sherds, directly related to the painted pottery groups of the Late Iron Age of Central Anatolia, differ from those dating to the Middle Iron Age, with their brightly painted decoration on a light ground. The data from Tanır Yassihöyük, where we were able to ascertain the emergence of innovations in ceramic traditions during the Achaemenid period, will constitute new data contributing to the archaeology of the Late Iron Age through the analysis of characteristic ceramic groups from a sterile architectural layer.

Keywords: Late Iron Age, Painted Pottery, Afşin-Elbistan Plain, Achaemenid, Polychrome Decoration, Tanır Yassihöyük.

Giriş

Anadolu'nun arkeolojik anlamda az çalışılmış bölgelerinden biri Afşin – Elbistan Ovası'dır. Bölgede yürütülen ilk sistemli arkeolojik kazı, 1947 yılında Tahsin Özgüç başkanlığında, tek sezon gerçekleştirilen Elbistan – Karahöyük kazısıdır¹. Bu çalışmada açığa çıkarılan Karahöyük Steli ve "Post Hitit" adıyla tanımlanan tabakalar hem bölge hem de Anadolu tarihinde, Demir Çağı kro-

1 Özgüç – Özgüç 1949. Grothe tarafından 1906 yılında yapılan küçük çaplı bir sondaj dışında bu kazılara kadar başka bir çalışma gerçekleştirilmemiştir. bk. Grothe 1911.

nolojisi için oldukça önemli bulguları ortaya koymuştur. Aradan geçen uzun bir zamandan sonra 2015 yılında tekrar başlatılan Elbistan-Karahöyük² ve 2021 yılında başlayan Tanır Yassihöyük kazıları, bölgenin tarihsel süreci için başlıca veri kaynakları haline gelmiştir. Özellikle Tanır Yassihöyük'te Geç Demir Çağı tabakalarının iyi korunmuş mimari kalıntılar ve yoğun seramik gruplarıyla tespit edilmesi, Afşin – Elbistan Ovası'nın MÖ 6 – 4. yüzyıldaki kültürel sürecine dair önemli ipuçlarını ortaya çıkarmaya başlamıştır. Bu makalede Anadolu'da yeni tespit edilmiş bir Akhamenid Dönemi merkezi olan Tanır Yassihöyük kazısından ele geçen karakteristik Geç Demir Çağı boya bezemeli seramikler ele alınmıştır. Anılan seramiklerin ait oldukları tabakalar ve bölgeler arası kültürel etkileşimleri üzerinden bölgenin Akhamenid Dönemi'ndeki materyal kültüründe gözlemlenen yenilikler ve devamlılıklar incelenmiştir.

Tanır Yassihöyük

Kahramanmaraş ili, Afşin ilçe merkezinin yaklaşık 20 km kuzeyinde, Tanır Mahallesi'nin ise 4 km güneyinde yer alan Tanır Yassihöyük (fig. 1a), tarımsal potansiyeli ve ticaret güzergâhları üzerindeki konumu ile MÖ 6000 yılından MS 3. yüzyıla kadar kesintisiz yerleşim gören önemli bir merkezdir³.

Tanır Yassihöyük, ilk kez 1890 yılında Ramsay⁴ tarafından Roma Dönemi kentlerinden *Ptanadaris/ Tanadaris* ile bağlantılı olarak arkeoloji literatürüne geçirilmiştir. Ardından, 20. yüzyıl boyunca da birçok bilim insanı tarafından defalarca ziyaret edilerek, özellikle konumu ve boyutlarıyla dikkat çeken (fig. 1b), önemli bir yerleşim olarak kayıt altına alınmıştır⁵. Hurman Suyu'nun hemen batı kıyısında yer alan Tanır Yassihöyük, 4.16 ha'lık alanı ve 17 m yüksekliği ile Kahramanmaraş'ın kuzey ovaları yerleşimleri içerisinde, Elbistan- Karahöyük'ten sonra ikinci büyük höyüktür⁶. Yerleşimin Hurman Suyu'na bakan doğu yamacı, güneyden kuzeye doğru yükselen ve iki farklı sarnıcın yer aldığı kayalık bir alan üzerine yayılmaktadır. Höyüğün birçok noktasında olduğu gibi özellikle “Büyük Sarnıç” olarak adlandırdığımız, yerleşimin kuzeydoğu eteklerinin yayıldığı yüksekçe kaya çıkıntısı, uzun süre defnecilik faaliyetleri nedeniyle tahribata maruz kalmıştır. 2021 yılında bu tahribat alanı çevresinde kısa süreli bir temizlik çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda karışık bir kontektsten açığa çıkarılan küçük buluntu ve seramik parçaları, höyüğün Erken Tunç Çağı'ndan Geç Demir Çağı'na (bundan sonra GDC) kadar uzanan tarihsel sürecine dair önemli bulguları ortaya koymuştur. 2022 yılı kazı sezonunda, tahribat çukuru etrafındaki temizliğin bitirilip, çalışma alanının genişletilmesiyle birlikte, steril bir tabakayla temsil edilen GDC yapıları ve bu yapıların içerisinde yoğun miktarda seramik buluntu açığa çıkarılmaya başlanmıştır⁷. 2023 yılında ise hem bu alanda hem

2 Uysal – Çifçi 2021.

3 Baştürk – Türkan 2024.

4 Ramsay 1890, 273.

5 Hogarth – Munro 1893, 722; von der Osten 1929, 106. map VII; Özgüç 1948, 227; Kökten 1960, 43; Brown 1967, 161; Konyar 2010a, 139.

6 Çifçi – Greaves 2010, 93, fig.5.

7 Söz konusu seramiklerin değerlendirilmesi FEFA4.23.008 numaralı BAP projesi kapsamında Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri birimi tarafından desteklenmiştir. Bu kapsamda, makalede kullanılan seramiklerin çizim ve düzenlemesini yapan Özlem HEPER ve A. Furkan ALTUNPAK'a teşekkür ederim.

de höyüğün merkez sektöründeki plankarelerde eş zamanlı olarak çalışılmış ve merkez sektöründe, Roma tabakalarının (TYH I) hemen altında iki evreli bir GDÇ tabakasının (TYH II) varlığı ortaya koyulmuştur. Üstteki TYH IIA evresi Geç Demir Çağı – Erken Hellenistik, alttaki TYH IIB evresi ise Geç Demir Çağı/ Akhamenid Dönemi'ne tarihlenmektedir.

Höyükte hali hazırda tespit ettiğimiz, bir kısmı seramik ve küçük buluntularla temsil edilen, tabakalanmaya dair geçici kronoloji aşağıdaki gibidir:
Tanır Yassihöyük Tabakalanması

- I. Tabaka – Roma Dönemi (MS 3 – 4. Yüzyıl)
TYH IA (MS 3- 4. Yüzyıl)
TYH IB (MS 3. Yüzyıl)
TYH IC (MS 3. Yüzyıl)
- II. Tabaka – Geç Demir Çağı (MÖ 600 – 300)
TYH IIA Geç Demir Çağı Sonu – Erken Hellenistik (MÖ 4-3. Yüzyıl)
TYH IIB Geç Demir Çağı/ Akhamenid Dönemi (MÖ 6- 4. Yüzyıl)
- III. Tabaka – Orta Demir Çağı (MÖ 900 – 600)
TYH IIIA Orta Demir Çağı Sonu – Geç Demir Çağı Başı
- IV. Tabaka – Erken Demir Çağı (MÖ 1200 – 900) (seramik)
- V. Tabaka – Geç Tunç Çağı (MÖ 1600 – 1200) (seramik)
- VI. Tabaka – Orta Tunç Çağı (MÖ 2000 – 1600) (seramik ve küçük buluntu)
- VII. Tabaka – Erken Tunç Çağı (MÖ 3000 – 2000) (seramik)
- VIII. Tabaka – Geç Kalkolitik Çağ (MÖ 4000) (mezarlar ve buluntuları)
- IX. Tabaka – Geç Neolitik Çağ (MÖ 6000)

Demir Çağları'nda Tanır Yassihöyük

MÖ 1190 ile MÖ 330 yılları arasını kapsayan Demir Çağları, Anadolu'nun her bölgesinde farklı sorularla çözülmeye çalışılan karmaşık bir olgudur. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışı ile başlayan bu dönem itibarıyla, büyük bir kargaşa ortamına ve siyasal değişimlere sahne olan Anadolu'da, Geç Hitit Kent Devletleri, Urartular, Frigler, Lidyalılar, Likyalılar ve İonialılar gibi her biri kendine has kültür öğeleriyle tanımlanan çok sayıda siyasi güç karşımıza çıkar. Erken, Orta ve Geç Demir Çağı olmak üzere üç evreye ayrılan Demir Çağları yine her bölgedeki baskın siyasi güç ve bu güçler arasındaki mücadelelerin sonuçlarına göre tanımlanmaktadır. Ancak yazılı kaynakların azlığı, MÖ 1200 – 950/900 arasına tarihlenen Erken Demir Çağı sürecinin siyasi gelişmelerinin aydınlatılmasında genel olarak yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla yerleşimlerin yaşadığı değişim ya da devamlılık, her bölge özelindeki anahtar merkezlerdeki stratigrafik buluntular üzerinden kurulmaya çalışılmaktadır. Genel olarak MÖ 9. yüzyıl ile 6. yüzyıl arasına tarihlenen Orta Demir Çağı ise Frig, Urartu ve Geç Hitit Kent Devletleri'nin Assur Krallığı'yla olan mücadeleleri ile karakterize olur.

Bölge ile ilgili veriler çok sınırlı olmakla birlikte, Afşin – Elbistan Ovası'nın, Erken ve Orta Demir Çağı sürecinde, Geç Hitit Kent Devletleri'nin ilk temsilcileri arasında yer alan Melid (Malatya) Krallığı etkisi altında varlığını sür-

dürdüğü, Izgın Steli⁸, Karahöyük Steli⁹ ve Sahren Kaya Kabartması¹⁰ aracılığıyla net bir biçimde anlaşılmaktadır.

MÖ 6 – 4. yüzyıl arasına tarihlenen Geç Demir Çağı'nda ise Anadolu'nun tek bir siyasi gücün idaresi altında olduğu görülmektedir. MÖ 547/546 yılında Akhemenid Hanedanlığı yönetimindeki Perslerin Lidya karşısında üstün gelip, Sardes'i ele geçirmesiyle birlikte Anadolu tamamıyla Pers hâkimiyetine geçmiştir. Yaklaşık 200 yıl süren bu durum, Büyük İskender'in MÖ 334 yılındaki seferlerine kadar değişmeksizin de devam etmiştir¹¹. Afşin – Elbistan Ovası dönem itibarıyla Kataonia bölgesi içerisinde kalmaktadır¹². Klasik yazarlara göre Kataonia, doğuda Melid (Malatya), batı ve kuzeybatıda Kappadokia, kuzey ve kuzeydoğuda Armenia, güneyde Kilikia ve güneydoğuda Kommagene ile çevrelenmektedir¹³. Afşin, Elbistan ve Göksun ovaları ise bu bölgenin en verimli yerleridir.

Tanır Yassihöyük'te Demir çağlarının başlangıcı ve bölümlendirmeleri ile ilgi verilerimiz şu an için oldukça kısıtlıdır. Kuzeydoğu sektördeki tahribat çukuru etrafında gerçekleştirilen temizlik çalışmaları Doğu Anadolu'dan bildiğimiz el yapımı, yoğun mineral katkılı, “hole mouth” çömlekler ve omurgalı çanaklarla temsil edilen Erken Demir Çağı bulgularına ulaşmamızı sağlamıştır. Yivli seramiğin bulunmadığı bu grup, büyük sarnıcın hemen üzerindeki, geçici nitelikte bir ocak çevresinde açığa çıkarılmıştır. Söz konusu bulguların, yüzey toprağının hemen altındaki çok sınırlı bir alanda tespit edilmiş olması nedeniyle Erken Demir Çağı ile ilgili bilgilerimiz, şu an için yalnızca bir ön gözlem niteliğindedir.

Orta Demir Çağı ise şimdilik, merkez sektörde açığa çıkarılan GDÇ yapılarının altındaki işlik benzeri zayıf nitelikli mimari kalıntılar ve tarımsal depolamaya yönelik çukurların tespit edildiği, Orta Demir Çağı Sonu – Geç Demir Çağı başıyla ilişkilendirebileceğimiz bir yapı katıyla temsil edilmektedir. Küçük bir alanda tespit edilen bu yapı katı ve diğer karışık kontekstlerden ele geçen az sayıda Orta Demir Çağı seramiği, Orta Anadolu boya bezemeli seramik geleneğiyle bağlantılı bir görünümü ortaya koyar. Ancak bu geleneğin en karakteristik özelliklerinden biri olan stilize ağaç ve siluet geyik motifleri Tanır Yassihöyük'te henüz tespit edilmemiştir. Dolayısıyla yerleşimdeki Orta Demir Çağı kültürü ancak steril tabakalarda ve geniş alanlarda kazıldığı zaman aydınlanacak bir soru olarak durmaktadır. Öte yandan GDÇ buluntuları arasında Post – Assur süreciyle bağlantılı Assur tipi öğütme taşları¹⁴ ve Assur için karakteristik olan *bar handled*¹⁵ adı verilen kap tipolojisiyle ilişkili mermer kap geleneği gibi bazı veriler, höyükte henüz tek bir parça Assur seramiği tespit edilmese de bölgede Assur kültürü ve teknolojisini bilen grupların varlığına dair ip uçları sunmaktadır.

Bu çalışmanın da konusunu oluşturan, kuzeydoğu yamaç üzerine teras

8 Hawkins 1993.

9 Hawkins 1993.

10 Doğan-Alparslan – Alparslan 2011, 317-322.

11 Coşkun 2011, 58.

12 Yıldızıturan 2020, 216-229.

13 Strabon 12.5.32

14 Squitieri – Bombardieri 2022.

15 Literatürde “double-rim bowls”, “ledge-rim bowls” veya “mixing bowls” olarak da bilinen bu kaplar çoğunlukla bazalttan yapılan, Demir Çağı için karakteristik bir buluntu grubudur. Mezopotamya ve Levant'ta yaygın bir dağılım gösteren bu kapların MÖ 8. yüzyıl ile başlayıp MÖ 5. yüzyılın sonuna kadar devam ettiği düşünülmektedir, Squitieri 2014.

şeklinde yapılmış iki mekân ve içinden ele geçen yaklaşık 3650 parça seramik buluntu, Demir çağlarla ilgili en şanslı olduğumuz dönemin GDÇ olduğunu göstermektedir. Çok sınırlı bir alandaki mekanlar içerisinde bu denli yoğun seramik buluntunun varlığı, bu dönemin höyükte oldukça güçlü bir şekilde temsil edildiğini ortaya koymaktadır. Merkez sektördeki GDÇ olası idari yapı kompleksinin varlığı da bu durumu destekler niteliktedir.

Tanır Yassihöyük Geç Demir Çağı / Akhamenid Dönemi Mimarisi

Höyüğün merkez sektöründeki çalışmalarda 15 m x 10 m boyutlarındaki yan yana iki plankarede açığa çıkarılan, Geç Demir Çağı / Akhamenid Dönemi'ne tarihlediğimiz TYH IIB evresine ait mimari kalıntılar, büyük olasılıkla idari işlevi olan bir yapı (yerel yönetici sarayı?) kompleksiyle temsil edilmektedir (fig. 1c). Henüz küçük bir bölümü açığa çıkarılan bu yapı kompleksinin, şu an için tespit edilen kısmı iki birimli bir avlu çevresine yerleştirilmiş odalar ile son derece özenli şekilde yapılan taş döşemeli dış mekân ve koridorlardan oluşmaktadır. Yapıyla bağlantılı mekanların çevresi ve iç kısımları, farklı boyut ve biçimdeki taşlarla yapılan özenli döşemelere sahiptir. Bu kompleksle bağlantılı mekân içi buluntu olarak, mermer, serpantin ve harzburjit gibi çeşitli taşlardan üretilmiş, ince işçilikli, bazıları tüme yakın sekiz adet taş kap ele geçmiştir. Söz konusu kapların çağdaş benzerleri başta Persepolis¹⁶ olmak üzere Daskyleion¹⁷ ve Sardes¹⁸ gibi Akhamenid yönetim merkezlerinde, daha öncül örnekleri ise Zincirli¹⁹, Assur, Nineveh ve Nimrud gibi Orta Demir Çağı merkezlerinin saray yapılarında²⁰ prestij objeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapı kompleksinin bir başka mekânı içinden ele geçen iyi korunmuş bir fibula ise MÖ 6. yüzyıl civarına tarihlenmektedir²¹. Yapıyla bağlantılı alanlardan henüz yazılı bir veri ya da mühür gibi yönetsel bulgular ele geçmemiş olmakla beraber mimarinin özenli işçiliği ve içinden ele geçen prestij objeleri, bu yapıların kesinlikle domestik amaçlı bir kullanıma sahip olmadığını göstermektedir. Söz konusu yapılardan²² görece az sayıda seramik buluntu ele geçmiş olmakla beraber bu buluntular, kuzeydoğu sektöründeki mekânlardan açığa çıkarılan ve aşağıda detaylıca ele alınacak olan seramik gruplarıyla paralellik göstermektedir.

Makaleye konu olan seramik malzemenin ele geçtiği GDÇ yapıları ise höyüğün kuzeydoğu sektöründeki çalışmalarda açığa çıkarılan iki mekânla temsil edilmektedir. Geç Kalkolitik Dönem'e kadar alttaki tüm yapı katlarını kazıyarak inşa edilen bir teraslama uygulamasıyla bağlantılı olarak tespit edilen bu yapılar, kuzeydoğu yamaçta birbirine paralel uzanan iki duvarın oluşturduğu bir koridor ve bu koridorun kuzeyi ile güneyinde kalan iki mekândan oluşmaktadır (fig. 1d). Doğu – Batı doğrultusunda uzanarak açma kesiti içine giren, yaklaşık 11 m uzunluğunda ve 1,5 m genişliğindeki koridorun henüz tamamı açılmamıştır. Benzer

16 Schmidt 1957, pl. 61. 1 – 4.

17 Özdemir 2007.

18 Özgen – Öztürk 1996, no.85.

19 von Luschan 1943, 21, taf.6. b.

20 Searight v.d. 2008; Squitieri 2016, 51.

21 Fibula çok sayıda paralel örneğe sahiptir. Bk. Stronach 1957, 190, fig. 5. 3.

22 Bahsi geçen yapı kompleksi ve içinden ele geçen buluntular bir başka çalışma kapsamında yayına hazırlanmaktadır.

şekilde koridorun etrafına yerleştirilen mekanların da bir kısmı açma kesiti içinde kalmaktadır. Her iki mekânın da yalnızca ikişer duvarı tespit edilmiş ve mekân içi alan olarak kabaca 20 m²'lik kısımları ortaya çıkarılmıştır. Taş temel üzerine kerpiç blokla inşa edilen duvarlar, oldukça kalın bir sıva ile sıvalıdır. Mekân içleri ise yine çok özenli bir şekilde yapılan sıkıştırılmış toprak tabanlara sahiptir.

Geç Demir Çağı'na Tarihlenen Boya Bezemeli Seramikler

Hem kuzeydeki hem de güneydeki GDÇ mekânlarından yaklaşık 800 tanesi boya bezemeli çanak-çömlek (fig. 2. 3, fig. 4. 8-11), 395 tanesi siyah açkılı parlak mal (fig. 5b), 11 tanesi ise Akhemenid kâse olmak üzere (fig. 4. 4, 8), yalın kaplar ve kaba pişirme kaplarından oluşan yaklaşık 3650 parça seramik açığa çıkarılmıştır. Aynı seramik konteksti içerisinde, merkez sektörde ele geçen Akhemenid Dönemi mermer tabaklarından iki örnek de yer almaktadır (fig. 5c). Bu mal grupları içerisindeki boya bezemeli kaplar, bezemede kullanılan renk sayısı ile bağlantılı olarak monokrom (tek renkli), bikrom (iki renkli) ve polikrom (çok renkli) seramiklerden oluşmaktadır²³. Biçim ve genel teknik özellikler açısından birbirlerinden ve yalın mallardan çok da farklılaşmayan bu kapları, bezemede kullanılan renk sayısından bağımsız olarak hamur ve teknik özelliklerine göre ince, orta ve kaba mallar olarak üç grupta incelemek mümkündür.

Hamur ve Teknik Özellikler

Hamur niteliğini ve dolayısıyla mal grubunu belirleyen temel özellik, kullanılan katkının türünden çok boyut ve miktardır. Kap boyutlarının büyümesiyle orantılı olarak katkı boyutunun da büyüüp, yoğunluğunun arttığı gözlenmektedir. Kireç ve mika katkı, seramiklerin neredeyse tamamında mevcuttur. Sırasıyla şamot, taşçık ve kuvars belli bir biçim ya da mal grubu ayırımı olmaksızın en sık karşılaştığımız katkıdır. Bitkisel katkı ince mallarda nadiren bulunurken orta ve kaba mallarda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

İnce mallar, çok ince ve az miktarda katkı bulunan oldukça kaliteli seramikleri ifade etmektedir. Kap boyutuyla bağlantılı olarak bazı örneklerin hamuru temize yakındır. Şamot katkı, özellikle polikrom çanakların tamamında karşımıza çıkmaktadır. Kırmızı, kahverengi ve devetüyü tonlarında hamura sahip ince malların, dış yüzeyi iyi perdahlı olup, parlak bir görünüme sahiptir. Monokrom ve bikrom bezemeye sahip ince mallarda açık tonda bir astar görülebilirken polikrom örneklerin neredeyse tamamı astarsız yalın bırakılmıştır.

Sayıda en fazla örneğin bulunduğu grup orta nitelikli mallardır. Genel olarak taşçık, kireç, şamot ve mika katkı ince veya orta boyutlu olup, yoğun miktarda kullanılmaktadır. Kırmızı, pembe, kahverengi ve devetüyü tonlarda hamurlu olan orta nitelikli mallar, daha büyük boyutlu testi ve çömlek gibi kapalı kaplar ile monokrom bezemeli çanaklarda karşımıza çıkmaktadır. Bu mal grubundaki seramikler içerisinde, az sayıda da olsa el yapımı örnek bulunmaktadır. Özellikle testi ve çömlek gibi boyunlu kaplarda boynun birleştirilme kısmı net bir şekilde belirgin olup, bazı örneklerin çarkta tamamlandığı görülmektedir. Her üç boya bezeme grubunda da kap yüzeyi yalın bırakılan ya da daha açık renk bir astar

23 Bezemede kullanılan renk sayısı, örneklerin bir kısmına uygulanan beyaz/krem panel zemin de dâhil edilerek ifade edilmiştir.

uygulanen örnekler mevcuttur. İyi veya orta pişmiş olan bu kaplar içerisinde perdahsız örneklerin yanı sıra parlak perdahlamaya kadar değişen yüzey uygulaması görülebilmektedir.

Orta nitelikli mallardan katkı boyutunun büyük, miktarının ise yoğun olmasıyla ayrılan kaba mallar genellikle büyük boyutlu çömlek ve kraterlerde karşımıza çıkmaktadır. Tamamında iri boyutta ve yoğun miktarda bitki katkı mevcuttur. Bu çalışmaya dahil edilmemiş olmakla beraber kaba mallar içerisinde, kap yüzeyinde alacalanma ve renk farklılıklarının görüldüğü, kalın cidarlı örnekler de bulunmaktadır. Bu kapların, ısının eşit dağıtılmamasına bağlı olarak görece kötü pişmiş kaplar olduğunu söylemek mümkündür.

Bezemeleler

Bezeme türleri açısından birkaç parça üzerindeki, pişmeden sonra kazımayla yapılmış işaretler dışında karşılaştığımız tek uygulama boya bezemedir. Boya bezemeli kaplar içerisinde %36 oranında temsil edilen polikrom kaplar, beyaz veya krem tonlarında bir panel üzerine kırmızı ya da kahverengi ve siyahın tonlarında yapılan bezemeyle tanımlanmaktadır. Panel düzeninde bezemenin çoğunlukla astarsız yalın kaplar üzerine yapıldığı görülmekle birlikte az sayıda örnek, kendi renginde veya çok hafif açık tonda ince bir astara sahiptir. Sayıca en az oranda temsil edilen bikrom bezemeli ise astarsız ya da açık renkli bir astar üzerine yapılan iki renk boya ile tanımlanmaktadır. Bu gruptaki kap yüzeyinin astarlanmadan bezeme yapıldığı örnekler, parlak perdahlı kaplardan oluşmaktadır. Boyalı seramikler içerisinde %49'luk oranla sayıca en fazla olan grup monokrom bezemeli kaplardır. Bu seramikler, astarsız ya da açık renk astarlı kap yüzeyine kırmızı, kahverengi ve siyahın tonlarında boyanın uygulanışıyla tanımlanmaktadır.

Boyalı grupların hemen hepsinde görülebilen bordomsu kırmızı renk, metalik bir parlaklığa sahipken, sadece polikrom çömlelerde gördüğümüz beyaz renk, ele bulaşan, kireç benzeri bir yapıya sahiptir. Bezeme desenleri arasında paralel yatay bantlar, dikey çoklu çizgiler, fisto dizileri, içi taralı ya da dolu üçgenler, içi taralı baklava dizileri, doldurma noktaları, badem dizileri, bağlı iç içe üçgenler, çarpı dizileri gibi geometrik motifler yoğunluktadır. Bitki ve hayvan motifleri az sayıda olmakla beraber genellikle polikrom örnekler ve monokrom ince mallar üzerinde yer almaktadır. Bikrom bezemeye sahip seramiklerde bu tip motiflerden hiç bulunmamaktadır. Lotus, palmet, dört yapraklı çiçek rozet, yıldız biçimli sivri bitki ve yaprak motifleri içi noktalı veya taramalı şekilde yapılan bitkisel desenler olup, oldukça geniş bir çeşitliliğe sahiptir (fig. 4. 1-3, 5, 6, 9; fig. 6. 8-10). Hayvan figürleri ise sadece ayakları korunmuş bir at motifi (fig. 4. 12), kırık olduğu için net olarak anlaşılamasa da siluet biçimli bir hayvanın ayağının görüldüğü çömlek parçası (fig. 4. 11) ve "Tuhaf Stil"de yapılmış bir krater parçası (fig. 4. 10) ile temsil edilmektedir. Bitki ve hayvan bezemeli örneklerin bir kısmı, incelediğimiz kontekt dışında kalan merkez sektördeki yapılardan ele geçmiştir.

Kap Biçimleri

Dış bükey gövdeli basit ağızlı yayvan çanak, sığ tabak, gaga ağızlı testi, yonca ağızlı testi, boyunlu çömlek ve krater formları hem boya bezemeli hem de diğer mallarda sıklıkla karşımıza çıkan biçimleri oluşturmaktadır. Çift kulplu kısa boyunlu çömlek ve kulplu kâse örnekleri ise az sayıda parçayla temsil edilmektedir.

Açık Kaplar

Polikrom tabak ve yayvan çanaklar, boya bezemeli açık kaplar arasındaki en yoğun grubu oluşturmaktadır (fig. 6, fig. 7. 1-15). Bu grup, birkaç istisna hariçinde (fig. 6. 7), teknik özellikler açısından standartlaşmış bir üretimi işaret eden, oldukça kaliteli kaplardan oluşmaktadır. Tamamına yakını basit ağız kenarlı, dış bükey gövdeli çanak ve tabaklardan oluşan bu kapların genel karakteristiği, her iki yüzeylerinin boya bezemeye sahip olmasıdır. Ağız kenarına uygulanan kalınca bir bant altından başlayan bezemeler, krem rengi tonlarında bir boya üzerine yapılmaktadır. Bu krem rengi alan, çanakların dış yüzeyinde, kırmızı ya da kahverenginde bir bant bezeme ile sınırlandırılarak, dibe doğru uzanan kısım yalın bırakılmıştır. Böylece, kabın dış yüzünde panel düzeninde bir bezeme alanı oluşturulmuştur. Aynı bezeme şablonunun merkez sektördeki muhtemel idari yapıdan ele geçen, ağız kenarının dışı fistoyla bezenmiş bir Akhamenid kâse üzerine de uygulandığı görülmektedir (fig 4. 4).

Çanaklar içerisinde tam kap olmamakla beraber, birkaç örneğin dip kısmında kaide ile bağlantılı olabilecek kalınlaştırılmış kısımların varlığı (fig 6. 1, 8) ve boyalı kaide parçaları (fig. 6. 15-17) bu grup içinde bazı örneklerin yüksek ayaklı meyvelikler olabileceğini düşündürmektedir. Tamamı perdahlı olan bu kaplardan birkaç tanesinin dış yüzeyinde kuru kazıma şeklinde yapılmış yıldız (fig. 6. 2, 8, fig. 7. 11-13) ya da *trident* işareti bulunmaktadır (fig. 6. 3). Kap piştikten sonra yapılan kuru kazıma, seramik konteksti içerisindeki özellikle siyah açkılı parlak mallar üzerinde sıklıkla karşılaştığımız bir uygulamadır. GDC'nin yaygın kap biçimlerinden olan basit ağız kenarlı dış bükey gövdeli çanak ve tabakların boya bezemeli benzerleri, Elbistan-Karahöyük²⁴, Büyükkale²⁵, Çadır Höyük²⁶, Ovaören-Yassihöyük²⁷, Maşat Höyük²⁸, Alışar²⁹, Kaman- Kalehöyük³⁰ ve Kültepe'de³¹ tespit edilmektedir. Fig. 6. 12'de yer alan iç içe bağlı üçgen motifin çeşitli versiyonlarından oluşan benzerleri Boğazköy-Kuzeybatı Yamacı³² ve Elbistan-Karahöyük'te³³, genellikle kapalı kaplar üzerinde tespit edilmektedir.

Açık kaplar içerisinde üç parça ile temsil edilen düz gövdeli yayvan çanak tipi hem form hem de yalnızca dış yüzeylerinin bezenmiş olmasıyla diğer örneklerden farklılaşmaktadır (fig. 6. 7). Bu çanakların boya bezemeli benzerleri diğer yerleşimlerde tespit edilmemiştir. Ancak bezeme motifi olarak kullanılan büyük boyutlu ve içi nokta doldurulmuş çift çizgili fisto dizisi, Demir Çağı için yaygın bir bezeme deseni olup Alacahöyük³⁴, Boğazköy³⁵, Büyükkale³⁶ ve Kül-

24 Özgüç – Özgüç 1949, lev. XXIII.1.

25 Bossert 2000, taf. 68. 750, 754.

26 Genz 2001, fig. 4. 1.

27 Aklan – Akçay 2023, şek. 3. 2.

28 Özgüç 1982, şek. - fig. H. 1-3.

29 von Der Osten 1937, fig. 30. 2745.

30 Matsumura 2005, taf. 200. KL87-421.

31 Özgüç 1971, fig.-res. 26a.

32 Bossert 2000, taf.147. B77.

33 Özgüç – Özgüç 1949, lev. XXIV. 4.

34 Çimen 2023, fig. 7b.

35 Bossert 2000, taf 31. 281

36 Bossert 2000, taf. 5. 42.

tepe'de³⁷ krater, çömlek ve fincanlar üzerinde görülmektedir. Bu bezemenin bir çeşitlemesi olan tek çizgiyle yapılmış büyük fisto dizisinin benzeri ise Kültepe'de³⁸ mevcut olup, dışa çekik ağız kenarlı, farklı bir formdaki çanağın dış yüzeyine uygulanmıştır.

Polikrom açık kaplar içerisindeki tek örnek olan kulplu kâse (fig. 7. 15) biçim ve teknik özellikleri ile boyalı repertuarındaki diğer kaplardan farklılaşmaktadır. Sadece dış yüzeyi bezemeli olan bu parçanın en belirgin özelliği, iç yüzeyinin hamur renginde ancak oldukça yoğun miktarda sarı mika barındıran bir astara sahip olmasıdır. Yukarıda bahsi geçen, düz gövdeli yayvan çanak da (fig. 6. 7) söz konusu kâse ile aynı hamur ve teknik özellikleri göstermektedir. Form repertuarı içerisinde yine tek bir örnekle temsil edilen kare biçimli, içe çekilerek düzleştirilmiş ağız kenarlı, akıtacaklı çanak (fig. 7. 14), polikrom kaplar içerisindeki son biçimi oluşturmaktadır. Bu tip akıtacaklı çanak biçimlerinin benzerleri Boğazköy³⁹ ve Oymağaç'da⁴⁰ karşımıza çıkmakla beraber Tanır Yassihöyük örneği, kabın yuvarlak değil kare biçimli olmasıyla farklılaşmaktadır.

Açık kaplar arasındaki bikrom bezemeye sahip örnekler ikisi sığ tabak, diğeri ise kâse olmak üzere yalnızca üç parça ile temsil edilmektedir (fig. 7. 16-18). Her biri farklı bir biçim ve bezeme şablonuna sahip olan bu kapların höyükteki diğer mal grupları içerisinde benzeri tespit edilmemiştir. Özellikle dışa çekik ağız kenarlı ve ağız kenarı üzerinde façeta ya da geometrik bezemeler yapılan çanaklar, Demir Çağı için oldukça yaygın olmakla birlikte Tanır Yassihöyük'te yalnızca fig. 7. 16'da görülen örnekle temsil edilmektedir.

Monokrom bezemeli açık kaplar (fig. 7. 19-29), astarsız çanakların, ağız kenarına uygulanan genellikle metalik parlaklıktaki kırmızı tonlarında boya bezeme ile tanımlanmaktadır. Kalınca bir bant şeklinde yapılan boya bezeme, ağzın tek ya da her iki yüzeyine birden yapılabilmektedir. Her mal grubundan örneğin bulunduğu bu çanakların istinasız tümünde, bezeme alanına perdah uygulanmıştır. Yalnızca iki örnekte boya bezeme kahve rengindedir. İnce mal grubundaki bu iki çanağın geneli parlak açkılı olup, polikrom çanakların tek renkle yapılmış örnekleri gibi görünmektedir (fig. 7. 21,24). Monokrom bezemeli çanak biçimleri, basit ağız kenarlı, hafif içe kapanan ağızlı, dış bükey gövdeli yayvan kaplar; omurgalı çanaklar ve sığ tabak biçimlerinden oluşmaktadır. Ağız kenarı üzerine tek renk bant boya uygulanmış çanaklar Kaman-Kalehöyük⁴¹, Akalan⁴², Gordion⁴³, Oymağaç⁴⁴, Ovaören-Yassihöyük⁴⁵ ve Gövezli Tepe⁴⁶ gibi yerleşimlerde karşımıza çıkmaktadır. Örneklerden biri ağız kenarı altında oluk bezeme bulunan, dıştan düzleştirilmiş ağız kenarlı olmasıyla farklılaşan bir tabaktır (fig. 7. 26). Söz konusu kabın nerdeyse birebir aynısı Zincirli'de⁴⁷ Red Slip Ware grubu seramikler

37 Özgüç 1971, fig.-res. 32-55.

38 Özgüç 1971, fig.-res. 8-31.

39 Bossert 2000, taf. 89, 1061,1062.

40 Yılmaz 2015, lev. 37. 6.

41 Matsumura 2005, taf. 202. KL87- 3341.

42 Cummer 1976, abb. 1. 8.

43 Toteva 2007, pl. 2. 14, 15, 18.

44 Yılmaz 2015, lev. 15. 1.

45 Aklan – Akçay 2023, şek. 3. 3.

46 Ergürer 2018, lev.9. d, lev. 10. a.

47 Soldi 2020, fig. 8.

içerisinde tespit edilmektedir. Bezeme olarak farklılık gösteren örnekler ise koyu bordonsu kırmızı renkli parlak bir boya ile içi ve dışı tamamen boyanmış basit ağız kenarlı içbükey gövde duruşlu tabaklardır (fig. 7. 21). Bu boya özellikle bazı Akhamenid kâseler üzerinde de kullanılmıştır (fig. 7. 30).

Kapalı Kaplar

Gaga ağızlı testi, çeşitli boylardaki çömlekler ve kraterlerden oluşan kapalı kaplar çoğunluğu gövde parçası olmak üzere, form repertuarındaki en yoğun gruptur. Kesik gaga ağızlı testiler bu kaplar arasındaki en dikkat çekici örnekleri oluşturmaktadır (fig. 8. 1, 2, fig. 9. 1-3, fig. 10. 1). Dışa yatay çekilerek kalınlaştırılmış ağız kenarına sahip, dikey kulplu bu testiler, GDC mekanlarından ele geçen seramik konteksti içerisindeki tüm mal gruplarında aynı biçimsel standartta temsil edilmektedir (fig. 5a). Diğer boyunlu çömlek biçimlerinin ise büyük bir çoğunluğu, ağız kenarından kırılmış olmakla beraber, genel olarak dışa çekik ve kalınlaştırılmış ağız kenarlı tiplerden oluşmaktadır.

Polikrom testi ve çömleklerde (fig. 8) bezeme üslubu, birkaç parça hariç (fig. 8. 5-6) kulp da dahil olmak üzere kabın arka kısmını boş bırakarak, boyun, omuz ve üst gövdeyi kapsayacak şekilde yapılan açık renkli bir panel üzerine kırmızı veya kahverengi ve siyah tonlarındaki süslemeden oluşmaktadır. Bezeme motifi olarak yatay ve dikey şerit bantlar, bazı örneklerde ise bantlar arasına yerleştirilen, iki şerit arası nokta, ortası noktalı iç içe ikili veya üçlü daire, içi dolu ters- düz üçgen dizisi gibi geometrik desenler kullanılmıştır. GDC için karakteristik olan panel bezeme ve gaga ağızlı testilerin benzerleri Alishar⁴⁸, Alcahöyük⁴⁹, Elbistan-Karahöyük⁵⁰, Eskiya⁵¹, Boğazköy-Büyükale⁵², Kültepe⁵³, Kaman-Kalehöyük⁵⁴, Sultanhanı⁵⁵, Kerkenes⁵⁶, Gövezli⁵⁷, Kınık⁵⁸, Oluz Höyük⁵⁹, Oymağaç⁶⁰ gibi çok sayıda yerleşimde görülmektedir.

Polikrom kaplar arasında, ince cidarlı ve küçük boyutlu çömlek biçimleri zengin geometrik bezemeleri ile dikkat çekmektedir (fig. 8. 5, 6, 16, 17). Bu kaplardan fig. 8. 16-17'deki iki parça oldukça kaliteli ve parlak görünüşleriyle diğer tüm çömleklerden farklılaşmakta olup, olasılıkla farklı bir atölyenin ürünüdür. Genel görünüm açısından bu kaplara benzeyen yonca ağızlı çömlek ise üretimindeki sıradanlıkla dikkat çekmektedir (fig. 8. 5). Dikey şerit kulplu olan yonca ağızlı çömleğin ağız kenarının içine ve dışına kahverengi boya uygulanmıştır. İç kısımdaki boyanın kap yüzeyinde aşağı doğru süzülerek akması, dış yüzeyde ise bezemelerin fırça ile geliştiği güzel uygulanması oldukça özensiz bir işçilikle ya-

48 von der Osten 1937, fig.43. d 2357.

49 Koşay – Akok 1966, lev. 70. 2 (Al.I.316).

50 Özgüç – Özgüç 1949, lev.XIII.1, lev.XVI.1.

51 Bayburtluoğlu 1979, res. 23.

52 Bossert 2000, taf. 36: 345.

53 Özgüç 1971, lev. XVII. 3a-b, lev. XVII. 2.

54 Matsumura 2005, taf. 282. KL93-2004, KL 93- 2003.

55 Emre 1973, res-fig.29.

56 Summers 2021, 114, plt. 174. a.

57 Ergüner 2018, lev. 16. e-j

58 Ergüner 2016a, fig. 10. a.

59 Dönmez – Naza-Dönmez 2009, res. 36.

60 Yılmaz 2016, abb.31. 5.

pıldığını göstermektedir. Geometrik motifler ve doldurma noktalarıyla bezenmiş olan bu çömleğin kulpu üzerindeyse ortasından çizgi geçen, badem sırası motifi yer almaktadır. Bu motif Tanır Yassıhöyük çömlek ve testilerinde noktalı ve noktasız şekilde yapılan çeşitli versiyonlarıyla, sıklıkla karşılaştığımız geometrik motiflerden biridir. Söz konusu çömleğin oldukça yakın benzerleri Elbistan-Karahöyük⁶¹ buluntuları arasında mevcuttur. Yine zengin bir geometrik bezemeye sahip olan çift kulplu küçük çömlek ise görece daha özenli bir işçiliğin ürünüdür (fig. 8. 6). Kulpların bezenmeden yalın bırakıldığı bu örnekte, kap genelindeki bezemeli alanların boyun ve kulpların çevresine çekilen şerit bant bezemeyle sınırlandırıldığı görülmektedir.

Bikrom testi ve çömlekler (fig. 9) bu grubun açık kaplarına göre sayıca daha yoğundur. Panel bezemeye sahip kapalı kaplarda, geometrik desenler mevcutken, ikili ve üçlü şerit motifi en sık görülen bezeme unsurudur. Bu tip bikrom panel bezeme ve çoklu şeritlerin benzerlerine Alişar⁶², Boğazköy-Büyükale⁶³, Oluz Höyük⁶⁴, Oymaağaç⁶⁵, Akalan⁶⁶ ve Kaman-Kalehöyük⁶⁷ gibi yerleşimlerde rastlanmaktadır.

Monokrom kapalı kaplarda (fig. 10) oldukça kaliteli görünüme sahip ince mal grubundaki küçük boyutlu kapların neredeyse tamamı, krem renginin tonlarında astar üzerine siyah tonlarında boya ile yapılan örneklerden oluşur (fig. 10. 20-41). Bu grup içerisinde geometrik (fig. 10. 3, 20-35) ve bitkisel motifler (fig. 10. 36-41) sadece küçük boyutlu kaplarda karşımıza çıkarken, büyük boyutlu çömlek ve testilerde ikili, üçlü şeritler ve üst gövdeye yapılan dar bir panel en yoğun bezeme motifidir (fig. 10. 1-19). Özellikle, tek renk panel bezeme daha çok astarsız kaplar üzerine uygulanmıştır. Söz konusu bezemenin Maşat Höyük⁶⁸, Kültepe⁶⁹, Eskiyaşar⁷⁰, Oymaağaç⁷¹, Alacahöyük⁷², Tokat-Sivas yüzey araştırmaları⁷³, Akalan⁷⁴, Boğazköy-Kuzeybatı Yamacı⁷⁵ ile Büyükale⁷⁶, Oluz Höyük⁷⁷ ve Zank Höyük⁷⁸ gibi birçok yerleşimde paralelleri mevcuttur.

Bitkisel bezemeler polikrom çanaklarda olduğu gibi (fig. 6. 8-10) bu grupta da içi taralı veya nokta ile doldurulmuş yıldız ya da yaprak biçimli bitkisel bezeme ve dört yapraklı çiçek rozet motiflerinden oluşmaktadır. Bu tip bitkisel

61 Özgüç – Özgüç 1949, lev.XV. 6,8.

62 von der Osten 1937, fig. 65. 1, 4, 5, 7.

63 Bossert 2000, taf. 18. 163.

64 Dönmez – Naza-Dönmez 2010, res. 42.

65 Yılmaz 2015, lev. 117. 1, 2, 4, 5

66 Cummer 1976, abb.3. 48, 50.

67 Akkuzu 2018, fig. 72., fig.73.

68 Özgüç 1982, lev-plt.65. 5.

69 Özgüç 1971, lev-plt. XIX. 2

70 Bayburtluoğlu 1979, res. 35.

71 Yılmaz 2016, abb.31. 8; Ökse vd. 2021, fig. 6. 1.

72 Koşay – Akok 1966, lev. 70. 2.

73 Durbin 1971, fig. 5. 46.

74 Cummer 1976, abb. 2. 18.

75 Genz 2007, fig. 6. 2.

76 Bossert 2000, taf. 36. 343, taf. 38. 348

77 Dönmez 2010, res. 19.

78 Köker-Gökçe 2022, fig. 5. d.

bezemelerin benzerleri Boğazköy-Büyükale⁷⁹, Alishar⁸⁰, Elbistan-Karahöyük⁸¹, Kültepe⁸², Kululu⁸³, Kınık Höyük⁸⁴, Oluz Höyük⁸⁵, Oymağaç⁸⁶, Büyük Güllücek⁸⁷, Kaman-Kalehöyük⁸⁸ gibi çok sayıda yerleşimde tespit edilebilmektedir.

Genel olarak bu seramik koleksiyonu içerisinde çok sayıda krater parçası bulunmakla birlikte boya bezemeli örnekler toplamda 17 tanedir. Bir tanesi kapak yuvasız, dokuz tanesi kapak yuvalı olmak üzere çeşitli biçimlerde kalınlaştırılmış ağız kenarına sahip kraterlerin hem polikrom hem de bikrom boya bezemeye sahip örnekleri mevcuttur (fig. 11, 12). Kullanılan renk sayısı değişse de bezeme genellikle krem rengi panel üzerine yatay-dikey bantlar, iç içe daire motifleri ve geometrik desenlerden oluşmaktadır. Söz konusu kaplar içerisinde en dikkat çekici olanlarından biri hem oldukça büyük boyutlu oluşu hem de gövde üzerine yapılan zikzak bezemeli iki adet kabartma şeridin arasına yerleştirilmiş zengin geometrik bezemelerinin varlığı ile diğer örneklerden ayrılmaktadır (fig. 12. 1). Aynı motifle süslenmiş kabartma şerit bezemesi Alishar'da⁸⁹ açığa çıkarılan bir krater üzerinde yer alırken, genel olarak kabın oldukça yakın bir benzeri Elbistan-Karahöyük⁹⁰ kazılarında tespit edilmiştir. Her ne kadar üzeri farklı bir desenle bezenmiş olsa da kabartma şeritli bezemeye sahip büyük boyutlu kraterler Kululu'da⁹¹ da mevcuttur. Bir diğer dikkat çekici örnek ise polikrom çanaklarla aynı genel özellikleri yansıtan, oldukça özenli ve ince bir bezeme işçiliğine sahip kraterdir (fig. 11. 4). Kraterin panel biçimindeki bezeme alanı metoplara bölündükten sonra her bir metopun içine "X" ve köşelerinde yaprak bulunan "+" deseni dönüşümlü olarak yerleştirilmiştir. Söz konusu bezemenin bire bir aynısı olmamakla beraber, metop içindeki yaprak desenlerinin farklı geometrik şekillerle birlikte yapılmış yakın benzerleri Alishar⁹² ve Güneybatı Anadolu yüzey araştırmalarında⁹³ tespit edilmektedir. Çift çizgiyle yapılan metop içindeki "X" motifi ise Kültepe⁹⁴, Gordion⁹⁵, Boğazköy-Büyükale⁹⁶, Alcahöyük⁹⁷, Oluz Höyük⁹⁸ ve Yukarı Fırat Havzası⁹⁹ da dâhil olmak üzere geniş bir alana yayılan çok sayıda yerleşimde karşımıza çıkmaktadır.

79 Bossert 2000, taf. 139, res. 1255, 1256.

80 von der Osten 1937, fig.73. a824, fig. 74. 1

81 Özgüç – Özgüç 1949, lev. XIX. 6,7.

82 Özgüç 1971, lev-plt. XVIII. 3, lev-plt. XXII:5.

83 Özgüç 1971, lev-plt.XXVIII. 4.

84 Ergüner 2016b, lev. 97. 586, lev.102. 692.

85 Dinarlı 2013, res. 18.

86 Yılmaz 2015, lev. 120. 7, lev.118. 5, 6.

87 Koşay – Akok 1948, lev. LXXXVIII.

88 Matsumura 2005, taf 277. KL 87-31.

89 Schmidt 1932, plt. XXXVIII. B.631.

90 Özgüç – Özgüç 1949, lev. XVII. 3.

91 Özgüç 1971, res. 142.

92 von der Osten 1937, fig. 76. 3 (b1180. 68).

93 Mellaart 1955, plt.2. 39.

94 Özgüç 1971, res-fig. 59.

95 Sams 1994, plt.125. 930.

96 Bossert 2000, taf. 156. B295, B296.

97 Koşay – Akok 1973, lev. XCIV./plt. XCIV.

98 Dönmez – Naza-Dönme, 2009, res. 33.

99 Ökse 2019, fig. 10.

Kraterler üzerinde gördüğümüz bezeme unsurlarından biri de konsantrik daire motifidir (fig. 11. 3, 5-8). Bikrom gruptaki tek bir örnek pembemsi turuncu renkte dar bir panel üzerine siyah renkte iç içe ikili daire ile süslenmiştir. Diğer örnekler ise panel düzenindeki kalın bant şerit altına yerleştirilen kahverengi ve siyahla yapılmış, merkezinde nokta bulunan iç içe üçlü daire motiflidir. Bu şekilde panel içine yerleştirilmiş, konsantrik daireler Alişar¹⁰⁰, Akalan¹⁰¹, Maşat Höyük¹⁰², Kaman-Kalehöyük¹⁰³, Alacahöyük¹⁰⁴, Eskiyapar¹⁰⁵, Zank Höyük¹⁰⁶, Elbistan-Karahöyük¹⁰⁷, Oymağaç¹⁰⁸, Oluz Höyük¹⁰⁹, Boğazköy-Büyükale¹¹⁰, Sultanhanı¹¹¹, Kerkenes¹¹² gibi çok sayıda yerleşimde mevcuttur. Krem panel üzerine yatay ve dikey şeritlerle yapılmış örnekler ise yine çok sayıda yerleşimde karşımıza çıkan bir bezeme unsurudur.

Tanır Yassihöyük'te açığa çıkarılan boya bezemeli kaplar arasındaki son örneği, bitki ve olasılıkla domuz (?) motifinin işlendiği *Bizzare Style* (Tuhaf Stil) de yapılmış devetüyü hamurlu bir krater gövdesi oluşturmaktadır (fig. 11. 9). İçi noktalarla doldurularak oldukça stilize yapılmış hayvan motifleriyle tanımlanan bu stil, GDC'nın karakteristik buluntu gruplarından biridir ve Boğazköy-Büyükale¹¹³, Eskiyapar¹¹⁴, Midas Kale¹¹⁵, Kültepe¹¹⁶, Alaca Höyük¹¹⁷, Alişar¹¹⁸, Maşathöyük¹¹⁹, Kululu¹²⁰, Elbistan-Karahöyük¹²¹, Kaman-Kalehöyük¹²², Akalan¹²³ ve Zank Höyük¹²⁴ gibi çok sayıda yerleşimde karşımıza çıkmaktadır.

Değerlendirme

Afşin – Elbistan Ovası'nın araştırma tarihçesi 19. yüzyıl sonlarına kadar uzanmaktadır. Elbistan-Karahöyük'ün birinci dönem kazılarında, Roma Dönemi yapılarının hemen altında tespit edilmeye başlayan Demir Çağı, "Post Hitit" adıyla tanımlanan dört yapı katından oluşmaktadır. Ele geçen seramiklerin yak-

100 von der Osten 1937, fig. 67. 11.

101 Cummer 1976, abb.3. 41.

102 Özgüç 1982, lev.-plt. 69. 2., lev.-plt. 68. 2.

103 Matsumura 2005, taf. 277. KL94-3025.

104 Koşay – Akok 1973 lev. XIII. Al.r.28.

105 Bayburtluoğlu 1979, res.12.

106 Köker-Gökçe 2022, fig. 4d.

107 Özgüç – Özgüç 1949, lev. XXIV. 1, lev. XXVI. 2.

108 Yılmaz 2016, abb. 31. 4.

109 Dönmez – Naza-Dönmez 2009, res.34.

110 Bossert 2000, taf. 106. 169.

111 Emre 1973, res.-fig. 37.

112 Summers 2021, 115, plt.174. b; 116, plt. 176.

113 Bossert 2000, abb. 20, 21.

114 Bayburtluoğlu 1979, res.18.

115 Haspels 1951, plt.7. d.

116 Özgüç 1971, lev.-plt. XXIII. 2

117 Koşay – Akok 1966, lev. 73.

118 von der Osten 1937, fig 74. 4, 5.

119 Özgüç 1982, lev.-plt.73. 6,7.; lev.-plt.74. 1- 4.

120 Özgüç 1971, lev.-plt. XXVIII. 4.

121 Özgüç – Özgüç 1949, 26; lev.-plt. XIII. 1-2.

122 Matsumura 2005, taf. 282. KL93-2003.

123 Cummer 1976, abb. 3, 43.

124 Köker-Gökçe 2022, fig. 9

laşık %10'nu oluşturan boyalı seramiklerin ilk iki yapı katında açığa çıkarıldığı, üçüncü ve dördüncü yapı katında ele geçmediği ifade edilmiştir¹²⁵. Elbistan-Karahöyük'ün B. Uysal başkanlığında yürütülen ikinci dönem kazılarında ise 1. Tabaka Hellenistik – Roma, 2. Tabaka Geç Demir Çağı, 3.ve 4. Tabaka Orta Demir Çağı, 5. Tabaka ise Erken Demir Çağı olarak tanımlanmıştır¹²⁶.

Elbistan-Karahöyük ile Tanır Yassihöyük'ün coğrafi yakınlığı nedeniyle GDÇ seramikleri arasındaki dikkat çekici paralellikler oldukça doğaldır ve kullanılan seramikler muhtemelen aynı atölyelerin ürünleridir. İki yerleşim arasındaki en temel farklılık ise Tanır Yassihöyük'te GDÇ yapılarının daha iyi korunması nedeniyle bu döneme ait seramiklerin daha yoğun biçimde ele geçmesinden kaynaklanmaktadır.

GDÇ için tarihlemeye yardımcı buluntu gruplarından olan panel düzende yapılmış parlak boyalı polikrom seramikler, siyah açık parlak kaplar, Akhamenid kâseler ve iki Akhamenid Dönemi mermer kap, ele aldığımız kontektin kronolojisi hakkında şüpheye yer bırakmamaktadır. Buluntu grubu içerisinde yer alan boya bezemeli kaplar, kimi zaman ufak farklılıklara sahip olmakla birlikte Tanır Yassihöyük'ün Orta Anadolu'nun Geç Demir Çağı seramik geleneğinin bir parçası olduğunu göstermektedir. Kabın üst kısmına yerleştirilen açık renk bir panel üzerine parlak renkteki boya ile tekli ya da çoklu boya bezemenin uygulanmasıyla karakterize olan bu seramikler Kızılırmak Kavsii içinde, başta Orta Anadolu olmak üzere Kuzey-Orta Anadolu ve Kapadokya'nın güneyine kadar yayılan çok geniş bir alanda karşımıza çıkmaktadır. Geometrik motifler ODC'den devam eden bezeme unsurları iken, dönem itibariyle farklılaşan bitkisel ve figüratif desenler ile özellikle krem/ beyaz zemin üzerine yapılan panel tekniğinde bezeme geleneği GDÇ'de yaygın görülen bir yeniliktir¹²⁷. Bu bezeme tekniğinin Orta Anadolu veya Kuzey-Orta Anadolu'da yer alan atölyelerde üretilerek bahsi geçen geniş coğrafyaya dağıtımının yapıldığı¹²⁸, atölyelerin ise Avanos-Alişar-Zile arasında veya yakınlarında olabileceği önerilmektedir¹²⁹. Akurgal, "Geç Frig Stili" adıyla tanımladığı bu kaplar üzerindeki değerlendirmesinde, Alişar ile Elbistan-Karahöyük buluntularının bezeme motifleri arasındaki yakın akrabalık ilişkilerine vurgu yapmıştır. Akurgal'a göre, özellikle badem sırası motifi, palmiyeler ve sivri yapraklı yıldız rozet biçimindeki bitkisel motifler ile aynı stil ve duruşa sahip hayvan tasvirlerinden oluşan motifler her iki merkezde birbirinin tekrarı gibi görünmektedir. Öte yandan Özgüç, Kültepe'nin son yapı katındaki seramiklerin Elbistan-Karahöyük ile olan benzerlikleri üzerinden, bu dönem seramiğinin bir kısmının Kayseri merkezli atölyelerde üretilerek Elbistan Ovası'na yayılmış olabileceğini de belirtmektedir¹³⁰. Tanır Yassihöyük ile hem Alişar hem de Kültepe seramiği arasında kurulan yoğun paralellikler, bu görüşleri destekler niteliktedir.

Panel bezeme, yukarıda sınırları çizilen bölge içerisindeki tüm GDÇ yerleşimlerinde olduğu gibi Tanır Yassihöyük'te de özellikle gaga ağızlı testiler,

125 Özgüç – Özgüç 1949, 20-25.

126 Uysal – Çifçi 2021, 97-100.

127 Genz 2011, 349; Kealhofer – Grave 2011, 421, 425; Dönmez 2015, 79; Dönmez 2010, 147-150.

128 Akurgal 2021, 35; Özgüç, 1971, 20.

129 Özgüç, 1982, 56.

130 Özgüç 1971, 24.

çömlekler ve kraterler gibi kapalı kaplarda sıklıkla görülmektedir. Ancak Tanır Yassihöyük polikrom çanak ve tabaklarının istisnasız tamamında, kabın dış yüzeyinde bordomsu kırmızı metalik boya ile sınırlandırılan açık renk bir panelin varlığı dikkat çekmektedir. Öyle ki bu çanaklarla aynı renk ve teknik özelliklere sahip fisto bezemeli bir Akhamenid kâse üzerinde de aynı bezeme üslubu uygulanmıştır (fig. 4. 4). Bu kap, Orta Anadolu'nun yerel kültürünün Pers hegemonyası altında da devam ettiğini göstermesi¹³¹ açısından güzel bir örnektir. Ayrıca Anadolu lu olan panel geleneğinin farklı kültürel öğelerle olan etkileşimini işaret etmesi açısından da önemlidir. Üzerindeki fisto motifinden dolayı “*Festoon Ware*” olarak adlandırılan Batı İran kökenli kâselerdeki fisto motifi, doğrudan kap yüzeyine yapılırken¹³², Tanır Yassihöyük örneğinde beyaz bir panel üzerine uygulanmıştır. Bezeme motifi farklı olsa bile teknik açıdan benzer şekilde, Geç Frig geleneğinin Akhamenid kâse üzerine uygulandığı diğer örnekler Oluz Höyük 2B tabakasında açığa çıkarılmıştır. İki farklı kültürel öğenin aynı kap üzerinde buluşturulması, Dönmez'in ifade ettiği gibi atölyelerin formda yeniliklere açık, bezeme tekniğinde ise muhafazakâr tutum göstermelerinden kaynaklanabilir¹³³. Bir başka neden ise bölgedeki siyasi ve kültürel değişime bağlı olarak ortaya çıkan yeni elit kesimin zevklerine ve belki de taleplerine uygun üretimin yapılması olmalıdır. Henüz çok küçük bir alanda açılmış olsa bile merkez sektördeki olası idari yapıdan ele geçen bu kap, sonuçta burada yaşayan elit kesimin kullanımına sunulmuştur. Bu yapıyla bağlantı alanlardan ele geçen seramiklerle kuzeydoğu sektörde açığa çıkarılan seramikler arasındaki en belirgin paralellik yine polikrom çanaklarda görülmektedir. İki farklı alandan ele geçen polikrom çanaklar, aynı kabın parçalarıymışçasına birbirine benzemektedir. Bu durum iki farklı alanın aynı kronolojik çerçevede yer aldığını göstermesi açısından önemlidir. GDC'nin yeniliklerinden biri olan parlak bordomsu kırmızı renk sadece polikrom çanaklarda değil, monokrom bezeme unsuru olarak çömlekler, tabaklar ve yine Akhamenid kâseler üzerine uygulanmıştır. Yerel üretimler nedeniyle zaman içinde üslup olarak farklılaşabilen Akhamenid kâseler¹³⁴, bulunduğu yerleşmelerde Pers Dönemi'nin göstergesi olarak kabul edilmekte ve ele geçtiği tabakalara göre MÖ 550 ile 300 yılları arasına tarihlenmektedir. Tanır Yassihöyük'te ise şimdilik on dört örnekle temsil edilen bu kapların, beş tanesi parlak bordomsu kırmızı boya ile yapılan monokrom bezemeye sahiptir. Öte yandan Orta Anadolu'nun Demir Çağı seramiği için kırmızı bant veya genel olarak kırmızı renkte bezeme tekniğinin GDC'ye özgü olduğu ifade edilmektedir¹³⁵.

Bu dönem itibariyle görülmeye başlanan bir başka buluntu grubu *Bizarre Sytle* (Tuhaf Sital) olarak adlandırılan fantastik hayvan figürlü kaplardır (fig. 4. 10)¹³⁶. Akhamenid Dönemi için karakteristik olduğu önerilen Tuhaf Stil¹³⁷, Özgüç tarafından Anadolu'ya özgü bir gelenek olarak tanımlanmıştır. MÖ 6. yüzyıl ortaları itibariyle yoğunlaşan bu kapların üretiminin Orta veya Kuzey Orta Ana-

131 Ökse 2019, 180.

132 Yiğitpaşa 2015, 519.

133 Dönmez 2015, 84.

134 Dusinberre 1999, 90.

135 Kealhofer – Grave 2011, 421.

136 Haspels 1951, 27, 188; Bossert 2000, 66-71.

137 Matsumura 2005, 536.

dolu merkezli olabileceği belirtilmiştir¹³⁸.

ODÇ'de daha çok stilize ağaç motifleriyle temsil edilen bitkisel bezeme GDÇ itibarıyla oldukça geniş bir çeşitliliğe ulaşmaktadır. Tanır Yassihöyük'te gördüğümüz sivri uçlu bitki yaprakları Alışar ve Elbistan örnekleriyle benzerdir. Öte yandan bu yaprakların çanakların iç kısmına, yıldız biçimli bir rozet şeklinde uygulanması, Ege kentlerinden Anadolu'nun içlerine ve Levant'a kadar çok geniş bir alana yayılan, Kıbrıs ve Kilikya'dan da bildiğimiz kırmızı üzerine siyah çanaklar (*Black on Red*) ile oldukça benzeşmektedir¹³⁹. Yassihöyük çanaklarıyla bu mal grubu arasındaki paralellik her ne kadar sadece bezeme şablonu üzerinden kurulsun da merkez sektördeki GDÇ kontekstinde bir parça *Black on Red* örneğinin ele geçtiği de belirtilmelidir (fig. 4. 7). Bu kapların tarihlendirilmesi ve kökeni ile ilgili bir fikir birliği olmamakla beraber, üretim süreçlerinin MÖ 8. ile MÖ 6. yüzyıl arasına yayıldığı düşünülmektedir¹⁴⁰. Merkez sektörde açığa çıkarılan lotus ve palmet motifli parçalar (fig. 4. 5, 6) Ege dünyası ile olan bağlantıları göstermesi bakımından önemlidir. Seramik konteksti içinde birer örnekle temsil edilen kulplu kâse (fig. 7. 15) ve fig. 8. 17'de gösterilen küçük çömlek parçası ise farklı bir atölyede üretilmiş gibi görünmektedir.

Tanır Yassihöyük'de polikrom çanaklar ve siyah açkılı parlak kaplar üzerinde gördüğümüz pişirme sonrası kuru kazıma tekniğiyle yapılmış *trident* ve özellikle beş uçlu yıldız işaretlerine sıklıkla rastlanmaktadır. Öte yandan tamamen farklı mal özelliklerine sahip, ithal olduğu düşünülen boya bezemesiz bir çanak parçası üzerinde kuru kazıma ile yapılmış figüratif motifler de bulunmaktadır. Üzerinde tadilat delikleri bulunan bu kabın ön yüzünde *antitetik* duruşta stilize bir keçi motifi, arka yüzünde ise karışık bir yaratık yer almaktadır (fig. 4. 13). Gordion ve Midas Kale'de¹⁴¹ aynısı olmasa da hayvan figürlerinin kazındığı örnekler mevcuttur. Yıldız ve *trident* motiflerinin benzerleri ise Gordion¹⁴² ve Boğazköy-Büyükkale'de¹⁴³, yine siyah açkılı kaplar üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tip kişisel mülkiyet sembolleri Gordion'da MÖ 8. yüzyılda ortaya çıkmakla birlikte örneklerin büyük çoğunluğu MÖ 6. yüzyıl ile MÖ 4. yüzyıl ortalarına kadar olan döneme aittir¹⁴⁴.

Gordion'da yerel seramik olarak tanımlanan siyah açkılı parlak seramikler¹⁴⁵, Tanır Yassihöyük seramik konteksti içinde azımsanmayacak bir sayıyla temsil edilmektedir (fig. 5b). Bu seramik örneklerinin, MÖ 8. yüzyıl ile başladığı ve en azından MÖ 5. yüzyıla kadar devam ettiği ifade edilmektedir¹⁴⁶. Bununla beraber Kızılırmak'ın batısı için yaygın bir mal grubu olduğu bilinen gri mallardan, Tanır Yassihöyük buluntuları arasında az sayıda örnek bulunmaktadır. Bu seramikler içerisindeki büyük boyutlu bir gaga ağızlı testi, diğer mal gruplarındaki örneklerle bire bir aynı biçim özelliklerini göstermektedir (fig. 5a). Bahsi geçen

138 Özgüç 1971, 19-20.

139 Mellaart 1955, pl. 6.

140 Mellaart 1955, 123. Detaylı bilgi için bk. Gürtekin-Demir 2011.

141 Haspels 1951, pl. 35, b6.

142 Roller 1987, fig. 28. 2B-2, fig. 5. 2A-9.

143 Bossert 2000, 142, abb.41. b,c,f.

144 Roller 1987, 8.

145 Dusinberre v.d. 2019.

146 Sams 2013, 60-61.

her iki grup seramiğin varlığı, Tanır Yassihöyük'ün, Kızılırmak'ın batısıyla olan kültürel ilişkilerini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Sonuç

Güneydoğu Toros Dağlarının kuzeyinde yer alan Afşin – Elbistan Ovası, yüksek sıradağlarla çevrelenmiş kapalı bir havza görünümünde olup, dağ geçitleri arasında uzanan nehir vadileri ve yollarla birbirlerine ve çevre bölgelere bağlanmaktadır¹⁴⁷. Ceyhan Nehri'nin en büyük kollarından biri olan Hurman Suyu, Afşin ve Elbistan Ovası'ndaki yerleşim şablonunu şekillendiren başlıca etmen olmanın yanı sıra bu ovaları Sarız üzerinden Orta Anadolu'ya bağlayan yol güzergâhının da temelini oluşturur¹⁴⁸. Dolayısıyla bu yöre hem Doğu Anadolu, Orta Anadolu ve Akdeniz bölgelerindeki kültürlerin birbirlerine geçiş alanı hem de Orta Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlayan önemli bir kavşak noktasıdır.

Tanır Yassihöyük'ün içinde yer aldığı bu coğrafi konum, Geç Neolitik Çağ'dan Geç Roma Dönemi'ne kadar kesintisiz yerleşim görmesindeki en önemli etkidir. Höyük, bölgeler arası geçişteki bir kavşak noktasında, yanından akarsuyun geçtiği görece yüksek bir alanda, geniş ve verimli ovalara hâkim bir konumda yer almaktadır. Bu konumu, suya ulaşımını kolaylaştırırken, sel taşkını gibi suyun zararlı etkilerinden korunmasına da olanak vermektedir¹⁴⁹. Öte yandan antik yazarların da belirttiği gibi Afşin Ovası'nın içinde yer aldığı Kataonia bölgesi, coğrafyasının sağladığı tahkimata uygun fiziksel yapısı sayesinde, daima önemli bir üs ve sefer güzergâhı olmuştur¹⁵⁰.

Tanır Yassihöyük'teki arkeolojik çalışmalarımız, Anadolu'da yeni bir Geç Demir Çağı/Akhamenid Dönemi merkeziyle ilgili önemli verileri açığa çıkarmaya başlamıştır. Görünen o ki Tanır Yassihöyük, Kızılırmak'ın doğusundaki diğer Geç Demir Çağı yerleşimleri içerisinde, çanak-çömlek buluntularının görece iyi korunmuş mimari tabakalarla açığa çıkarıldığı az sayıda yerleşimden biridir. Alishar, Gordion, Kültepe, Maşat Höyük, Oluz Höyük, Elbistan-Karahöyük, Boğazköy ve Kaman-Kalehöyük gibi Demir Çağı'nın Anadolu'daki anahtar yerleşimlerinin yanı sıra çok sayıda diğer Demir Çağı yerleşimiyle yapılan karşılaştırmalar, Tanır Yassihöyük seramiklerinin MÖ 6. yüzyıl başı ile MÖ 4. yüzyıl arasına tarihlenebileceğini ortaya koymaktadır. Bu seramiklerin, bahsi geçen Geç Demir Çağı yerleşimleri ile olan paralellikleri, bölgeler arası etkileşimin yoğunluğunu da göstermektedir. Höyükte oldukça zengin buluntu gruplarıyla temsil edilen bu süreçle ilgili olarak özellikle merkez sektördeki olası idari yapı kompleksi, bölgedeki yerel bir yönetici veya yüksek memurun varlığını da işaret eden bulguları ortaya koymaktadır.

Kazıların henüz çok yeni olması nedeniyle hali hazırdaki veriler, kesin kronolojik sınırlarla bu dönemi evrelere ayırmamızı zorlaştırmaktadır. Merkez sektördeki TYH IIB tabakasındaki yapı kompleksi ve hemen üzerindeki TYH IIA tabakası, mimari açıdan Geç Demir Çağı'nın höyüğün merkezi kesimin-

147 Konyar 2010b, 127.

148 Konyar 2011, 175.

149 Uysal 2024, 128.

150 Kataonialı Aspîs'in Akhamenidlere karşı isyanında, ardından Demetrios ve Seleukoslar arasındaki mücadele sırasında, Kataonia bölgesi tahkim edilerek ordulara rahatça ikmâl sağlar duruma gelmiştir: Nep. Dat. 4.1; Plut. Demetr. 48-49.

de en az iki evreli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu iki evre seramiği arasında çok belirgin bir farklılık olmamakla beraber TYH IIA tabakasındaki az sayıda parça, Hellenistik formlarla ilişkili görünmektedir. Makale kapsamında değerlendirilen kuzeydoğu sektörden ele geçen buluntular da merkez sektörde açığa çıkarılan seramiklerle aynı kronolojik çerçevede yer almaktadır. Ancak ilerleyen süreçte daha geniş alanlı yapılacak çalışmaların Demir çağların evreleri, seramik geleneklerindeki yerleşim içi devamlılık, kesin kronolojik sınırlar ve bölgeler arası etkileşimle ilgili bilgilerimizi netleştireceği yönündeki beklentimiz yüksektir.

Teşekkür

Tanır Yassihöyük kazıları 2021 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ve katkılarıyla, Elbistan Şehir Müzesi başkanlığında, yazarın bilimsel danışmanlığında başlatılmıştır. 2022 yılında Cumhurbaşkanlığı Kararlı Kazı olarak yazarın başkanlığında yürütülmeye devam eden çalışmalar, 2023 yılında yıl boyu sürmüş ve Türk Tarih Kurumu tarafından desteklenmiştir. Adı geçen kurumların yanı sıra, başlangıcından itibaren Afşin Belediyesi sponsorluğunda gerçekleştirilen Tanır Yassihöyük kazılarına sağladıkları büyük maddi ve lojistik katkılarından dolayı Afşin Belediye Başkanlığına ve Sn. Mehmet Fatih Güven'e teşekkürü borç bilirim.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Akkuzu 2018 Z. Akkuzu, *The Late Iron Age Pottery From Kaman-Kalehöyük*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Aklan – Akçay 2023 İ. Aklan– A. Akçay, “Kırsalın Öyküsü: Geç Demir Çağı’nda Ovaören”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32.3, 20-41.
- Akurgal 2021 E. Akurgal, *Frig Sanatı*, çev. Güler Emre, *Türk ve Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları*: 005, 2021, Gaziantep.
- Baştürk – Türkan 2024 E. Baştürk – A. Türkan, “Afşin Ovası’nda Yeni Bir Kazı: Tanır Yasıhöyük Kazısı Ön Değerlendirme”, *Aderg XXXII*, 47-65.
- Bayburtluoğlu 1979 İ. Bayburtluoğlu, “Eskiyapar Phryg Çağı”, *VIII. Türk Tarih Kongresi* 1, 293-303.
- Bossert 2000 E. M. Bossert, *Die Keramik Phrygischer Zeit Von Boğazköy*, *Funde aus den Grabungskampagnen 1906, 1907, 1911, 1912, 1931-1939 und 1952-1960*, 2000, Berlin.
- Brown 1967 G. H. Brown, “Prehistoric Pottery from the Antitaurus”, *AS* 17, 123-164.
- Cummer 1976 W. W. Cummer, “Iron Age Pottery from Akalan”, *IstMitt*, 26, 31-39.
- Cornelius Nepos Vitae (çev. A. Fleckeisen). Leipzig, 1886.
- Çifçi – Greaves 2010 A. Çifçi – A. M. Greaves, “Settlement Patterns in the Second and First Millennia BC Elbistan Plain”, *Anatolica* 36, 89-110.
- Çimen 2023 S. N. Çimen, “Alaca Höyük’te Demir Çağ”, *Bir İdealin Peşinde: Atatürk ve Alaca Höyük*, 293-307.
- Coşkun 2011 G. Coşkun, “Achaemenid Bowls From Seyitömer Höyük”, *OLBA XIX*, 57-79.
- Dinarlı 2013 G. Dinarlı, *Oluz Höyük Demir Çağı Bitkisel Bezemeli Çanak-Çömleği*, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Edirne.
- Doğan-Alparslan – Alparslan 2011 M. Doğan-Alparslan – M. Alparslan “Kahramanmaraş/Tanır’da Bulunan Luwi Hiyeroglifli Bir Yazıt: Önrapor”, *TÜBA-AR* 14, 317-322.
- Dönmez 2010 Ş. Dönmez, “Yeni Arkeolojik Gelişmeler Işığında Orta Karadeniz Bölgesi Demir Çağı Kültürüne Genel Bir Bakış” *An.Ar. XIX-2006*, 137-196.
- Dönmez 2015 Ş. Dönmez, “Oluz Höyük Kazıları Işığında Kuzey-Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) Akhaimenid Varlığına Güncel Bir Bakış”, *TÜBA-AR* 18, 71-107.
- Dönmez – Naza-Dönmez 2009 Ş. Dönmez – E. E. Naza-Dönmez, “Amasya-Oluz Höyük Kazısı 2007 Dönemi Çalışmaları: İlk Sonuçları” *Belleten LXXIII*, 395-422.

- Dönmez – Naza-Dönmez 2010
Ş. Dönmez – E.E. Naza-Dönmez, “Amasya-Oluz Höyük Kazısı 2008 Dönemi Çalışmaları: Yeni Sonuçlar ve Değerlendirmeler”, Höyük 2, 1-28.
- Durbin 1971
G.E.S. Durbin, “Iron Age Pottery from the Provinces of Tokat and Sivas”, *Anat.St* 21, 99-124.
- Dusinberre 1999
E.R.M. Dusinberre, “Satrapal Sardis: Achaemenid Bowls in an Achaemenid Capital”, *AJA* 103, 73-102.
- Dusinberre v.d. 2019
E.R.M. Dusinberre – K.M. Lynch – M.M. Voigt, “A Mid-6th-Century B.C.E. Deposit from Gordion in Central Anatolia: Evidence for Feasting and the Persian Destruction”, *BASOR* 382, 143-209.
- Emre 1973
K. Emre, “Sultanhanı Höyüğünde 1971-1972 yıllarında Yapılan Kazılar”, *Anadolu (Anatolia)* XV, 87-118.
- Ergürer 2016a
H. Ergürer, “Kınık Höyük Demir Çağ Boyalılarında Bezeme Gele-neği”, *OLBA* XIV, 67-170.
- Ergürer 2016b
H. Ergürer, *Niğde Kınık Höyük Demir Çağı Seramikleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Ergürer 2018
H. Ergürer, “Gövezli Tepesi Höyük Demir Çağ Seramikleri”, *TÜ-BA-AR* 22, 63-93.
- Genz 2001
H. Genz, “Iron Age Pottery from Çadır-Höyük”, *Anatolica* XXVII, 159-170.
- Genz 2007
H. Genz, “Late Iron Age Occupation on The Northwest Slope at Boğazköy”, *Anatolian Iron Ages* 6, (eds.) A. Çilingiroğlu – A. Sagona, *The Proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Eskişehir 2004*, Peeters, 2007, 135-151.
- Genz 2011
H. Genz, “The Iron Age in Central Anatolia”, *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in The First Millennium BC*, *Colloquia Antiqua* 1, 331-368.
- Gürtekin-Demir 2011
G. Gürtekin-Demir, “An Eastern Mediterranean Painting Convention in Western Anatolia: Lydian Black-on-Red”, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 202, *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean*, 368-371.
- Grothe 1911
H. Grothe, *Meine Vorderasien Expedition 1906 & 1907*, 1: *Die fachwissenschaftlichen Ergebnisse*. Leipzig: K.W. Hiersemann.
- Haspels 1951
C.H.E. Haspels, *Phrygie Exploration Archeologique La Cite de Midas Ceramique et Trouvailles Diverses*, Paris.
- Hawkins 1993
J.D. Hawkins, “The Historical Significance of the Karahöyük (Elbistan) Stele”, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors*, *Studies in Honor of Nimet Özgüç* (eds. M.J. Mellink – E. Porada – T. Özgüç), Ankara, 273-279.
- Hogarth – Munro 1893
D.G. Hogarth – J.A.R. Munro, *Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor*, *Supplementary Papers of the Royal Geographical Society* III, London.
- Kealhofer – Grave 2011
L. Kealhofer – P. Grave, “The Iron Age on The Central Anatolian

- Plateau”, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10.000-323 B.C.E.* (eds. S. R. Steadman – G. McMahon), Oxford, 415-442.
- Konyar 2010a E. Konyar, “Kahramanmaraş Yüzey Araştırması 2009”, *ANMED* 8, 136-142.
- Konyar 2010b E. Konyar, “İlk Tunç Çağı’ndan Orta Demir Çağı’na Kahramanmaraş”, *Dağların Gazeli Maraş* (ed. F. Özdem), İstanbul, 125-155.
- Konyar 2011 E. Konyar, “Kahramanmaraş Yüzey Araştırması 2010”, *ANMED* 9, 175-179.
- Koşay – Akok 1948 H.Z. Koşay – M. Akok, “Büyük Güllücek Araştırmaları Üzerine İlk Rapor”, *Belleten* 12/46, 471-478.
- Koşay – Akok 1966 H.Z. Koşay – M. Akok, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1940-1948’deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor/Ausgrabungen von Alaca Höyük Vorbericht Über Die Forchungen und Entdeckungen von 1940-1948*, Ankara.
- Koşay – Akok 1973 H.Z. Koşay– M. Akok, *Türk Tarik Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflere ait İlk Rapor*, Ankara.
- Köker-Gökçe 2022 E. Köker-Gökçe, “Zank Höyük (1991-1992 ve 1996-1997) Kazılarında Tespit Edilen Demir Çağı Kapları”, *Orta Anadolu Arkeoloji Antropoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları* (eds. C.Atilla – Y. Alkan – A. Topaloğlu-Uzunel – G.Koyuncu), 199-227.
- Kökten 1960 İ.K. Kökten, “Anadolu Maraş Vilâyetinde Tarihten Dip Tarihe Gidiş”, *TAD* 14, 42-52.
- Matsumura 2005 K. Matsumura, *Die Eisenzeitliche Keramik in Zentralanatolien aufgrund der Keramik in Kaman-Kalehöyük*, Freie Universität, Unpublished Phd. Thesis, Berlin.
- Mellaart 1955 J. Mellaart, “Iron Age Pottery From Southern Anatolia”, *Belleten* 19/74, 115-130.
- Ökse 2019 A.T. Ökse, “The Eastern Border of Phrygia”, *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period* (ed. G.R. Tsatskheladze – M.B Baştürk – J. Hargrave), *Colloquia Antiqua* 24, 161-187.
- Ökse v.d. 2021 A.T. Ökse – C. Rainer – M. Yılmaz, “Cultural Borders at the Northern and Eastern Edges of the Central Anatolian Plateau in the Second and Pre-Classical First Millennia BCE”, *Part IV: Borders in an Age of Transition: Borders in Archaeology: Anatolia and the South Caucasus ca. 3500–500 BCE* (eds. L. d’Alfonso – K.S. Rubinson), *ANES Supplement* 58, 233-283.
- Özdemir 2007 H.F. Özdemir, “Daskyleion’da Taş Kaplar”, *OLBA* XV, 13-58.
- Özgen – Öztürk 1996 İ. Özgen – J. Öztürk, *Heritage Recovered. The Lydian Treasure*, İstanbul.
- Özgüç 1948 T. Özgüç, “Elbistan Ovası’ndaki Tetkik Gezileri ve Karahöyük Kazısı”, *Belleten* 12/45, 226-232.
- Özgüç 1971 T. Özgüç, *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı/Kültepe and Its Vicinity in the Iron Age*, Ankara.
- Özgüç 1982 T. Özgüç, *Maşat Höyük II Boğazköy’ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi/A Hittite Center Northeast of Boğazköy*, Ankara.

- Özgüç – Özgüç 1949 T. Özgüç – N. Özgüç, Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Karahöyük Hafriyatı Raporu 1947, Ankara.
- Plutarchos Plutarch's Lives. Demetrios (çev. B. Perrin), London, 1920.
- Ramsay 1890 W.M. Ramsey, The Historical Geography of Asia Minor, Cambridge.
- Roller 1987 L.E. Roller, Gordion Special Studies I: Nonverbal Graffiti, Dipinti, and Stamps, University Museum Monograph 63, Philadelphia.
- Sams 1994 G.K. Sams, The Early Phrygian Pottery, The Gordion Excavations, 1950-1973, Final Reports, Volume IV, Text and Illustrations, The University Museum of Pennsylvania, 1994, Pennsylvania.
- Sams 2013 G.K. Sams, "5. The New Chronology for Gordion and Phrygian Pottery", The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas: Gordion Special Studies 7 (ed. R. Brain), Philadelphia, 57-66.
- Schmidt 1932 E.F. Schmidt, Researches in Anatolia 4. The Alishar Hüyük Season of 1928, Part 1, OIP 19, Chicago.
- Schmidt 1957 E.F. Schmidt, Persepolis II. Contents of the Treasury and other Discoveries, OIP 69, Chicago.
- Searight v.d. 2008 A. Searight – J. Reade – I. Finkel, Assyrian Stone Vessels and Related Material in the British Museum, Oxbow.
- Soldi 2020 S. Soldi, "The Northern Levant and Assyria: Ceramic Productions in the Kingdom of Sam'al During the Neo-Assyrian Expansion to the West", Imperial Connections. Interactions and Expansions from Assyria to the Roman Period. Proceedings of the 5th "Broadening Horizons" Conference, Udine 5-8 June 2017 (West & East Monografie 3), Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2020, 165-182.
- Squitieri 2014 A. Squitieri, "Stone Bar-handled Bowls: Characteristics and Values", ICAANE 8, 681-692.
- Squitieri 2016 A. Squitieri, Stone Vessels in the Near East during the Iron Age and the Persian Period, Oxford.
- Squitieri – Bombardieri 2022 A. Squitieri – L. Bombardieri, "The 'Assyrian mill'. A case study on food processing technology and innovation in the Near East during the Neo-Assyrian period (c. 900–600 BC)", Levant 54/1, 80-96.
- Strabon The Geography (çev. J.R.S. Sterrett), London, 1903.
- Stronach 1957 D. Stronach, "The Development of the Fibula in the Near East", Iraq 21/2, 180-206.
- Summers 2021 G.D. Summers, "Chapter 9. the Iron Age Pottery", Kerkenes Final Reports 1. Excavations at The Cappadocia Gate, OIP 145, 113-120.
- Toteva 2007 G D. Toteva, Local Cultures of Late Achaemenid Anatolia, Minnesota University Unpublished Phd. Thesis., Minnesota.
- Uysal 2024 B. Uysal "Preliminary Results on Flood Disasters in the Elbistan Plain during the Second Millennium BC: Findings from the Elbistan Karahöyük Excavations", AnAr 30, 119-130.
- Uysal – Çifçi 2021 B. Uysal – A. Çifçi, "2015–2020 Excavations at Elbistan Karahöyük and Hamzatepe: A Hittite Settlement and its Cemetery

- in the Elbistan Plain”, *The Archaeology of Anatolia, Vol. IV* (eds. S. R. Steadman – G. McMahon), Cambridge, 96-107.
- von der Osten 1929 H.H. von Der Osten, *Explorations in Hittite Asia Minor, OIC 6*, Chicago.
- von der Osten 1937 H.H. von Der Osten, *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32, Part III, OIP 30*, Chicago.
- von Luschan 1943 F. von Luschan, *Die Kleinfunde von Sendschirli. Ausgrabungen von Sendschirli, Band V* (ed. A. Walter), Berlin.
- Yıldızturen 2020 D. Yıldızturen, “Hellenistik Dönem’den Geç Antik Çağ’a Kadar Kataonia Bölgesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 52, 216-229.
- Yılmaz 2015 M.A. Yılmaz, *Vezirköprü/Oymaağaç Höyük Demir Çağı Seramikleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum.
- Yılmaz 2016 M.A. Yılmaz, “Archäologische Forschungen am Oymaağaç Höyük/Nerik” 2011–2015, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 148, 68-73.
- Yiğitpaşa 2015 D. Yiğitpaşa, “Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (MÖ 7. – 4. yy) Çanak Çömleği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, 512-538.

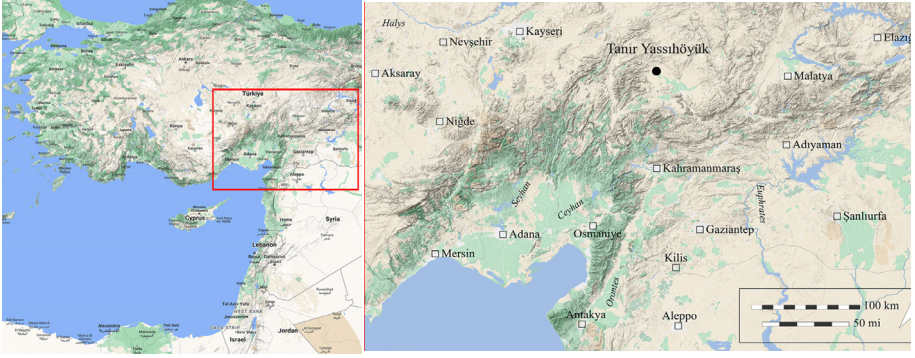

Fig. 1a Tanır Yassihöyük'ün konumu

Fig. 1b Tanır Yassihöyük kuzeyden görünüm

Fig. 1c Geç Demir Çağı mimarisi

Fig. 1d Geç Demir Çağı mimarisi

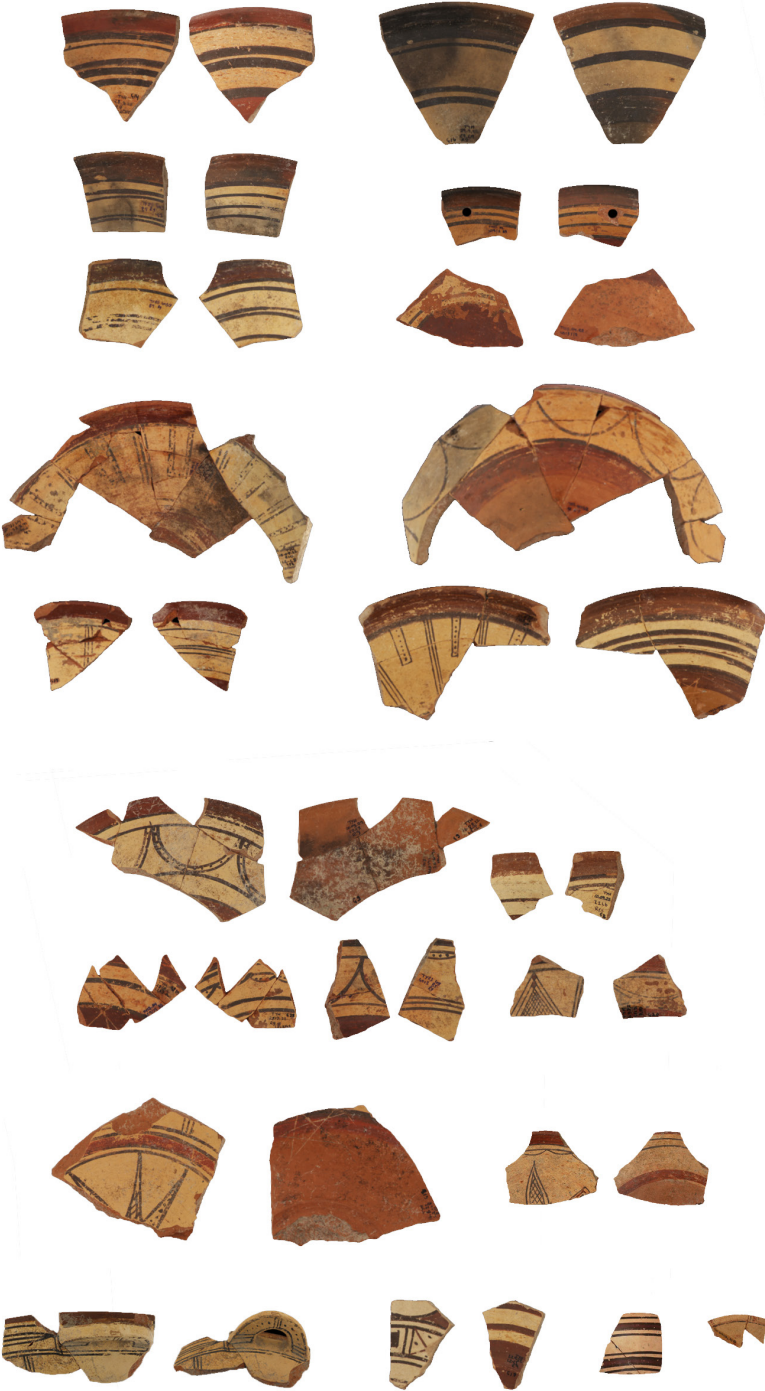

Fig.2 Boya bezemeli çanak örnekleri

Fig.3 Boya bezemeli çömlek ve krater örnekleri

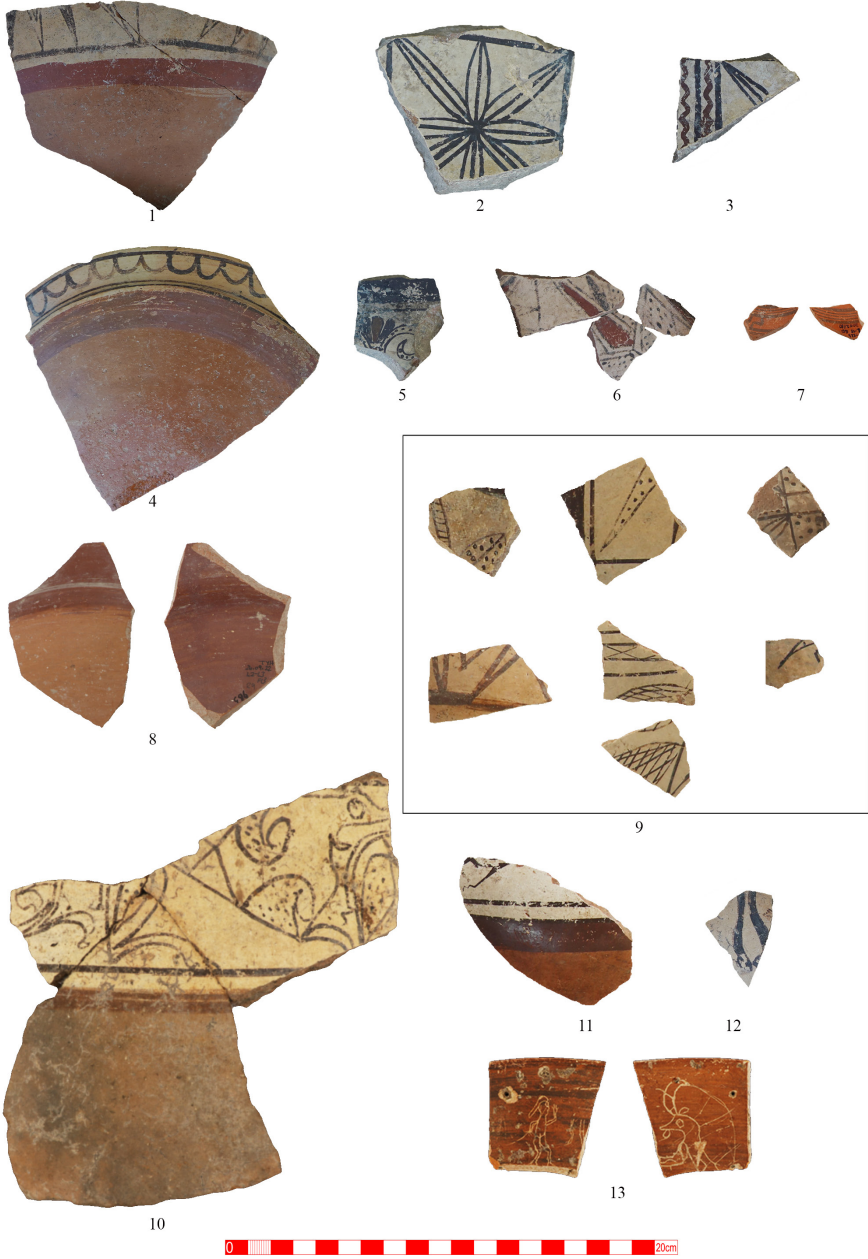

Fig.4 Boya bezemeli Akhemenid kâseler, bitki ve hayvan motifli örnekler

Fig.5a Gaga ağızlı testiler.

Fig.5b Siyah ağızlı parlak kaplar.

Fig.5c Akhamenid Dönemi taş kaplar

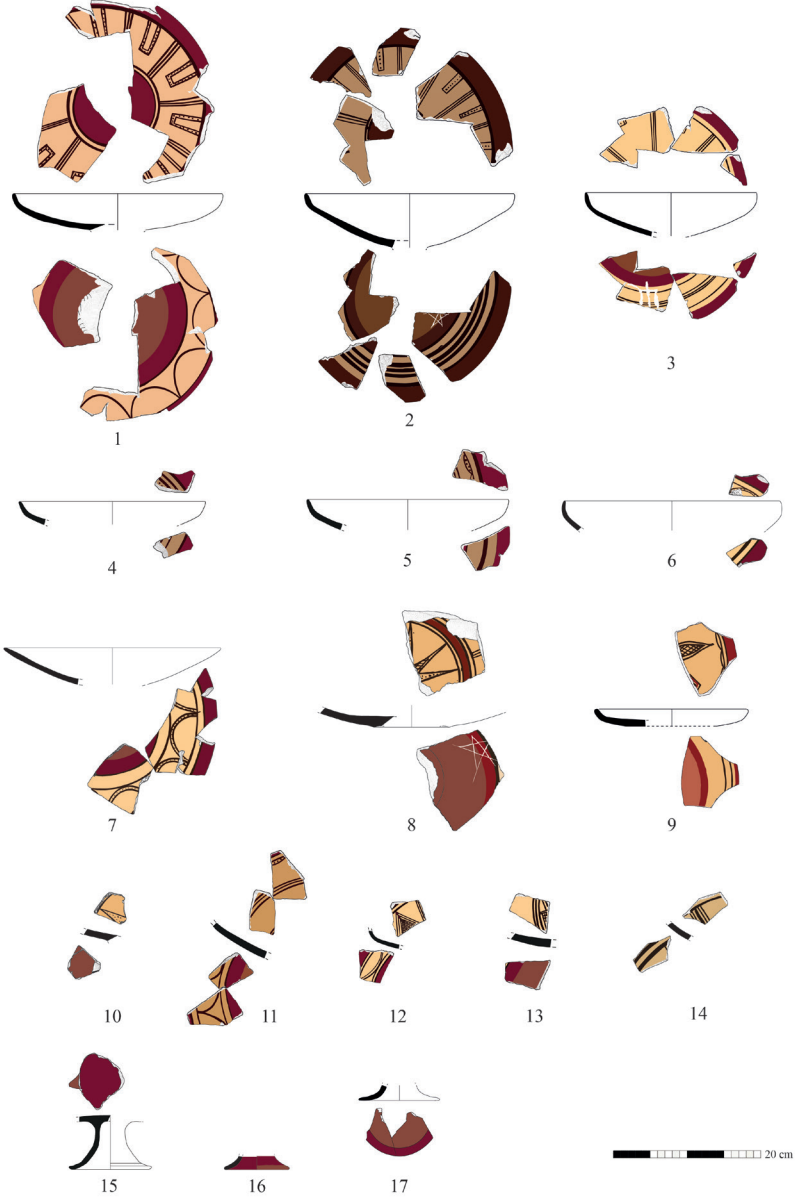

Fig.6 Polikrom bezemeli çanaklar

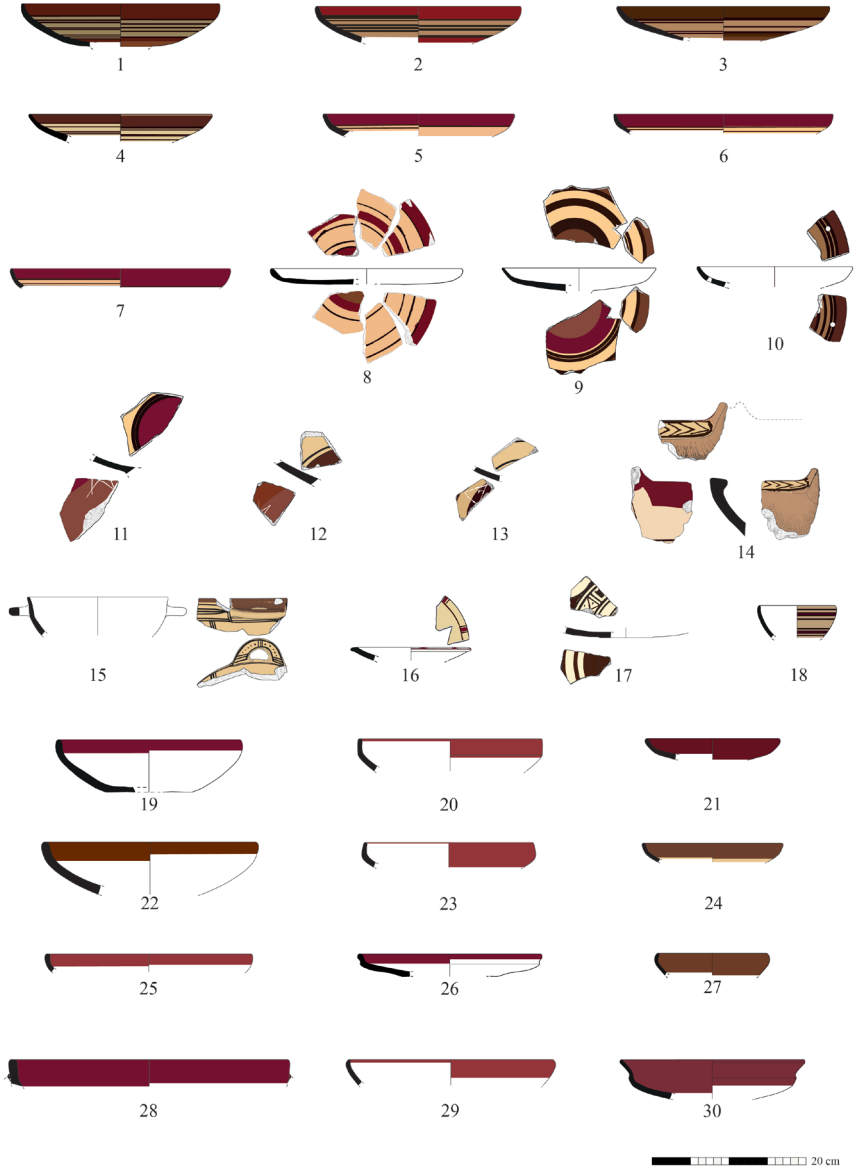

Fig.7 Polikrom, bikrom ve monokrom bezemeli çanak örnekleri

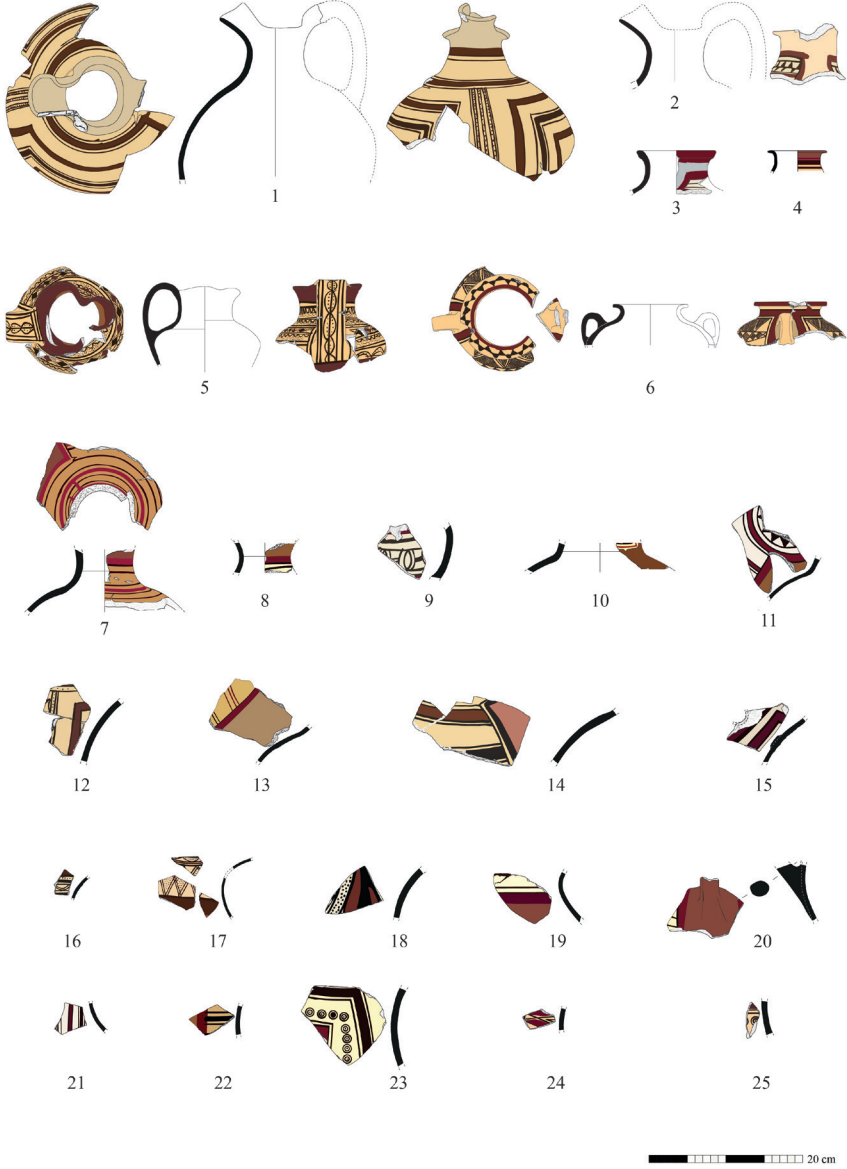

Fig.8 Polikrom bezemeli testi ve çömlek örnekleri

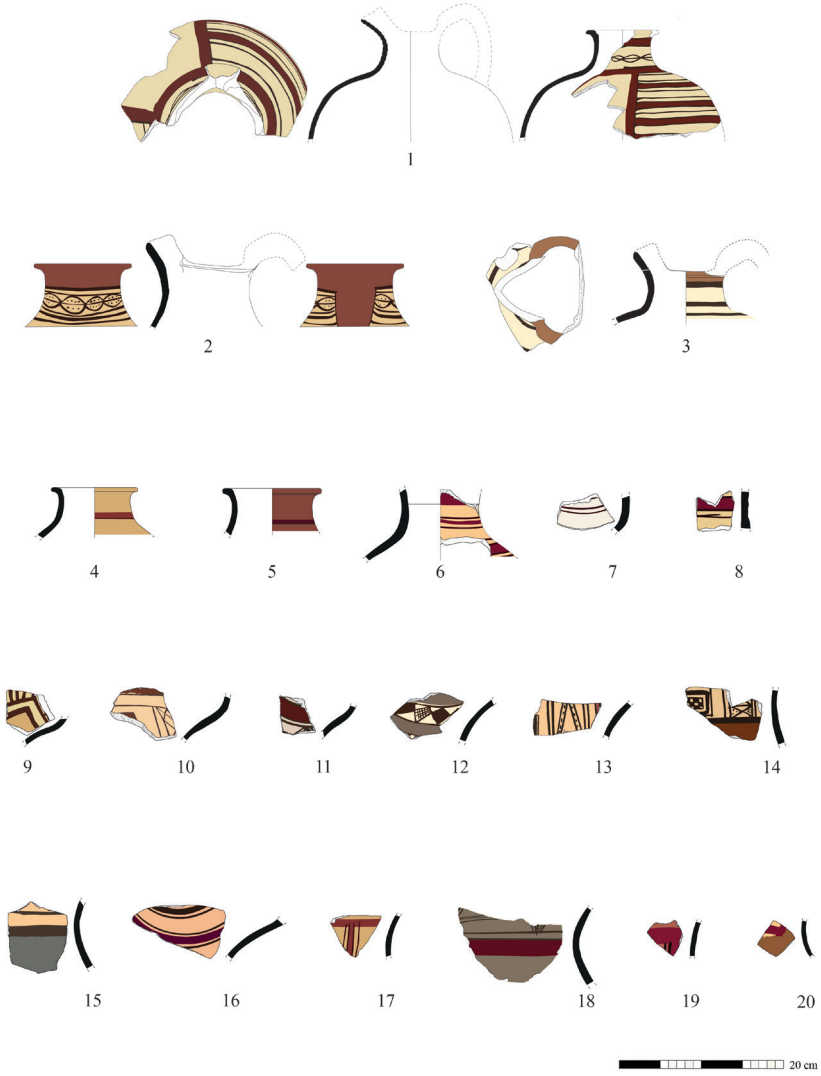

Fig.9 Bikrom bezemeli testi ve çömlek örnekleri

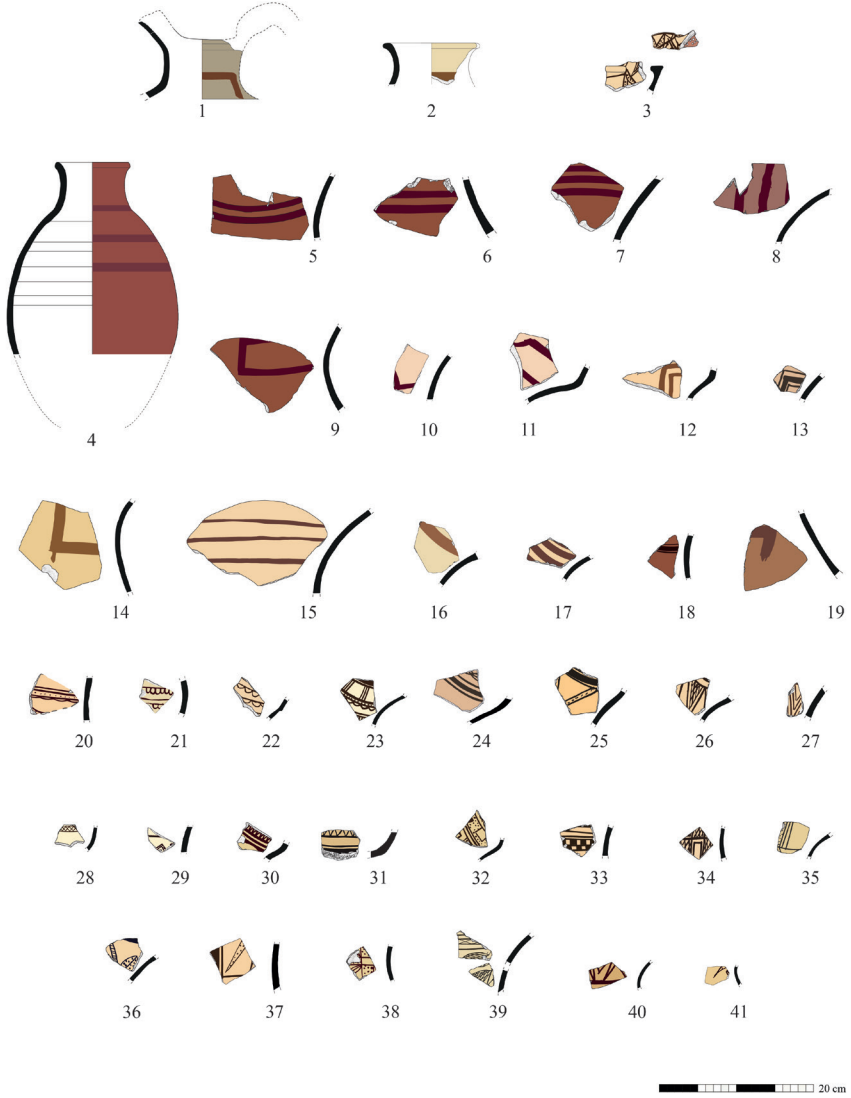

Fig.10 Monokrom bezemeli testi ve çömlek örnekleri

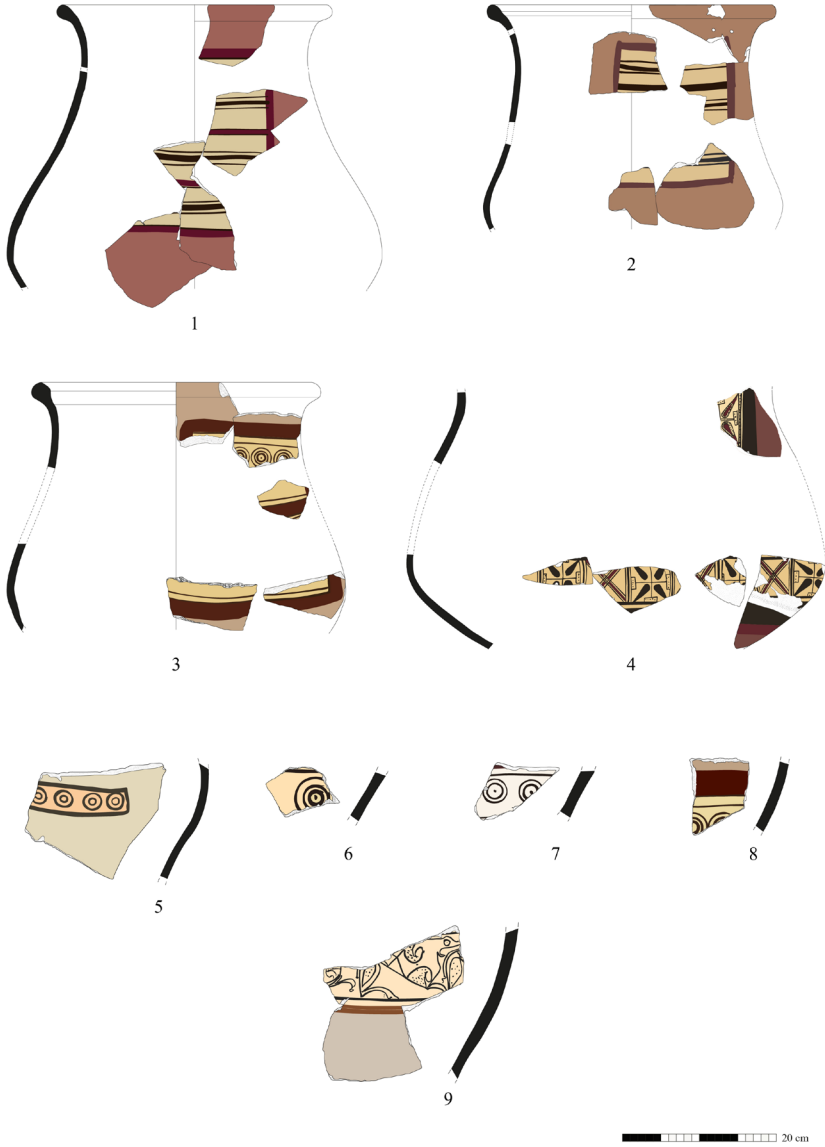

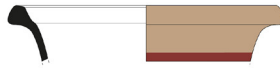
Fig.11 Krater örnekleri

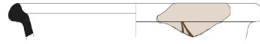
1

2

3

4

5

Fig.12 Krater örnekleri

A 'SMALL-SIZE STATUE' OF HEPHAISTOS FROM OLYMPOS (LYKIA)

Serra DURUGÖNÜL – H. Mert ERDOĞAN*

Öz

Olympos'tan (Lykia) Bir 'Küçük Boy' Hephaistos Heykeli

Yunan-Roma sanatına yansıyan 'Olymposlu Tanrılar' arasında en az popüler olan Hephaistos'tur. Ancak Lykia kentlerinden Olympos'ta yürütülen kazılarda Hephaistos'a ait bir 'küçük boy heykel'in bulunması şaşırtmamalıdır çünkü Olympos'un yaklaşık 5 kilometre kuzeyindeki 'Yanartaş' Hephaistos'un 'evi'dir. Özellikle heykeltıraşlık sanatına az yansıtılan Hephaistos'un Olympos'ta bulunan örneği, ünik olmasıyla da dikkat çeker: Yaygın olarak exomis giyen, pilos takan ve ellerinde kerpeten ve çekiç tutan Hephaistos, Olympos'ta himation giyer ve bir elinde tuttuğu balta ile diğer tarafında bulunan kalkanı şekillendirmek suretiyle 'iş başında' aktarılır. Bu makalede Hephaistos sikke, seramik, kabartmalar, bronz heykelcikler gibi farklı arkeolojik eser türleri üzerinden ikonografik ve özellikle tipolojik olarak incelenir. Roma Dönemi'nde Vulcanus adıyla var olmaya devam eden Hephaistos'un Roma'nın batı eyaletlerinde yoğunlaşan bronz heykelcikleri ve kabartmaları özellikle karşılaştırma malzemesi sunar. Çalışmada Hephaistos ayrıca stilistik olarak çalışılır ve tarihlendirme önerisi sunulur. Hephaistos'un duruşu ve giysisi ile Zeus'u çağrıştırmaları nedeniyle, Hephaistos-Zeus arasındaki olası bağlantıya da değinilir. Eserin 'in situ' konumu için 'küçük boy' Hephaistos heykelinin bulunduğu konuma yakın bir alandan gelen ve Hephaistos'u anan, devşirme bir inşa yazıtı da dikkate alınır.

Anahtar Kelimeler: Lykia, Olympos, Küçük Boy Heykel, Oturan Hephaistos, Yazıt.

* Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL, Akkuyu Mahallesi 1334. Sok. No:8, 07 070 Konyaaltı-Antalya/ Türkiye. E-posta: sdurugonul@gmail.com; ORCID No: 0000-0002-4574-1035.

Asst. Prof. Halil Mert ERDOĞAN, Antalya Belek Üniversitesi, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü, Mimari Restorasyon Programı, Kadriye Mah. Celal Bayar Cad. No: 5-6, Serik-Antalya/Türkiye. E-posta: halil.erdogan@belek.edu.tr; ORCID No: 0000-0002-8119-7196.

Abstract

Hephaistos is known not to be as popular as the other ‘Olympian Gods’ in Greco-Roman Art. But the ‘small-size statue’ of Hephaistos, found during the excavations undertaken in Olympos in Lykia should not be surprising because Hephaistos is ‘at home’ in ‘Yanartaş’, located approximately 5 kilometers North of Olympos. Especially being represented rarely in statuary the ‘small size statue’ of Hephaistos from Olympos attracts the attention with its uniqueness amongst other representations of him: Instead of his widespread depiction wearing an exomis, carrying a pilos on his head and holding a pincer and a hammer in his hands we see him wearing a himation and holding an axe and a shield in his hands whilst ‘working’. In this article the depictions of Hephaistos will be traced on various archaeological material such as coins, ceramics, reliefs, bronze statuettes for an iconographic and typological analysis. In this frame it will be underlined that Hephaistos continuing to exist under the name Vulcanus in the Roman Period gains importance in the western provinces and offers rich comparison material through many bronze statuettes and reliefs. Finally the ‘small-size statue’ of Hephaistos will be studied stylistically and will be dated. The seated posture and garment of Hephaistos recalls Zeus and therefore a possible relation to Zeus will also be examined. Furthermore suggestions for a ‘in situ’ location of Hephaistos will be undertaken in accordance with a spolio construction-inscription bearing the word Hephaistos which was found during the excavation, close to the findspot of the ‘small size statue’ of Hephaistos.

Keywords: Lykia, Olympos, Small Size Statue, Seated Hephaistos, Inscription

Introduction

The number of Hellenistic-Roman sculptures in Olympos, one of the Lycian cities is low, largely due to the city’s strong Early Christian and Byzantine periods. However, recovered marble fragments suggest the existence of significant statues. The example analyzed here is a small-size¹ seated male statue which was discovered south of the Roman Temple, at the west wing of the Southern Stoa, 260 cm from the southeast corner wall of the vestibulum (fig. 1). Since it was discovered just below the surface at level +4.50, it is assumed that it had been transported from another location to the temple area². Based on the analysis of their location, layout and architectural elements, the Roman Temple and South Stoa are dated to the 2nd century AD,³. A ‘Bishop’s Palace’ was constructed in the temple area during the Early Christian Period⁴.

Description

The small-size seated male statue is 80 cm high including its base and it

1 In this study, works that are of approximate human height or taller are classified as ‘statues,’ whilst the work considered here is referred to as a ‘small-size statue’ as it measures 0.80 m in height (lacking the head). See also Filges 1999, 337; Colzani 2023, 1-3. 6.

2 Öncü 2021, 310-312. 319; Olcay-Uçkan et al. 2022, 418: recovered from GS-BK-D1 (in Shop 1 on the west wing of the south stoa).

3 Diler 1989, 110-112; Serdaroğlu 2004, 80-82, 151; Olcay-Uçkan et al. 2017, 11 et seq; Öncü 2021, 306-311: Located in the northern part of the city, the temple features six columns in Ionic order and follows a prostyle plan. The first phase of the Southern Stoa is dated to the Hellenistic Period.

4 Olcay-Uçkan-Evcim 2015, 5.6; Öztaşkın 2017, 49-78.

is 37.5 cm wide⁵. The head and the left arm up to the left shoulder are broken. The back of the small-size statue is less carefully executed compared to the front. Particularly on the back and left side as well as on certain areas at the front, such as the lower part of the right arm, the hand, the side part of the right upper leg, the right foot and its surroundings, the surface between the upper body and the shield, and finally the tree trunk depicted as a support were deliberately left unfinished in dashed punctuated strokes (fig. 2, 3).

The small-size male statue is seated on a throne without a backrest but with a prominent lion's foot seen on the right side. The left arm of the figure is placed over a shield that rests either on a pier with quadrangular profile or an anvil⁶ which is placed on a thick support resembling a tree trunk. The edge of the profiled shield is distinctly carved. In his right hand, the figure holds a hammer or an axe resting on his lap, with the handle positioned near the head of the tool⁷ (fig. 4, 5).

Although the head of the small-size statue is missing, it is evident from the break at the neck that he was originally facing the shield on his left side; he gives the impression of watching the shield, whilst shaping it with the hammer. Since the left arm rests on the shield, his left shoulder is raised higher than the right, creating a successful contraposto pose (fig. 6, 7).

His legs are positioned side by side, with the left leg placed slightly forward. It is unclear whether his feet are bare or, as is often the case, if he is wearing boots⁸.

The *himation* is draped around the back of the body, leaving the upper part exposed in the front, with a small piece resting on the left shoulder (fig. 8, 9). The *himation* at hip level comes up from the right side, passes over his lap and drapes down the side of the left leg. Although the garment covers the legs completely, the left groin area is particularly exposed.

Although the folds of the *himation* are not very soft, the distinction between thick and thin is evident, indicating mobility in the draped areas. The chest and abdominal muscles of the sculpture are fairly rigid and schematic, but anatomical features are still discernible.

Identification of the Statue and its Relation to Olympos

The small-size male statue in question can be identified as Hephaistos due to its distinctive characteristics. As Hephaistos is one of the less popular 'Olympian Gods' in Greco-Roman art and he is depicted especially as a statue in limited

5 The measurements are as follows: the body length is 29.5 cm, and the width is 17.5 cm. The width between the two legs is 17.5 cm, while the length from the knee to the foot is 20 cm. The width of the *himation* on the left shoulder is 8.8 cm. The diameter of the circular area on the inner surface of the shield held in the left hand is 17 cm, with the width of the fluted section surrounding the circular area varying between 3.3 cm and 3.2 cm. The support measures 30 cm in height and 20 cm in width. The width of the statue's base is 37.5 cm at the front and 30 cm at the back, with a depth of 20 cm on the left side. The right side has a diagonal break measuring 25 cm, and the thickness is 5 cm.

6 Brommer 1978, Taf. 49,2.

7 Brommer 1978, 139; tools are often not precisely defined and various possibilities are emphasized.

8 Brommer 1978, 152.

numbers, this particular small-size statue of the god from Olympos in Lykia gains importance and stands out for its uniqueness among all his representations⁹.

Based on the inscriptions, the primary deities worshipped in Olympos are Zeus and Hephaistos. The statements indicating that penalties for damaging tombs will be paid to the temple treasury of Hephaistos as much as to Zeus Olympios highlights the significance of Hephaistos¹⁰. Although Zeus is the god of Olympos, ‘Yanartaş,’ located about 5 kilometers north of Olympos, is considered the ‘home’ of Hephaistos¹¹. According to mythology Hephaistos, the god of fire and blacksmithing, crafted weapons and armor for gods and heroes¹². In this context, the never-extinguishing fire produced by the methane-containing gas rising to the surface at ‘Yanartaş’ is undoubtedly essential for Hephaistos’ craft. Ancient sources suggest that this site is regarded as the cult center of Hephaistos. Votive inscriptions imply the existence of a designated cult area, indicating a likely temple or sanctuary with an altar dedicated to Hephaistos. Additionally, semicircular altars can still be found at the site today¹³. Furthermore, the Opramoas inscription in Rhodiapolis states that Opramoas donated 12,000 dinars for Hephaistos and the emperor festivities organized in Olympos and Yanartaş¹⁴. It is also known that the Panegyris games were held in Olympos in honor of Hephaistos from the 2nd century BC onwards¹⁵. ‘Theophoric’ names such as ‘Hephaistios’ or ‘Hephaistokles’ also reference to the cult of Hephaistos in Olympos. Malten¹⁶, one of the pioneering researchers studying Hephaistos, concluded from his research on theophoric names and coins that the cult of Hephaistos held particular significance for the people of the Carian-Lycian region. His studies indicated that the cult of Hephaistos was most prevalent and widely practiced in this area and spread from here to other regions. However, Brommer¹⁷ states that the common name Hephaistion does not indicate a Hephaistos cult, and it is not correct to identify a cult, based solely on names. A similar situation applies to coins. Although the highest percentage of coins depicting Hephaistos is in Asia Minor, they concentrate in the 3rd century AD and show Hephaistos in a similar typology, which makes us think that the typology bears external influence. Never-

9 Pavel 2017, 105.

10 Diler 1989, 108.109; Özer 2013, 463; Öztürk 2017, 225 et seq; Avcu 2014, 35 et seq. Fines were also paid to the imperial coffers; Adak – Tüner 2004, 55.58 et seq: The inscription, in the settlement on the Musa Dağı near Olympos, extending on the facade of a structure over both entrances on a large quadrangular stone, believed to date back to the late 2nd century AD., is noteworthy: It is reported that the structure was dedicated to Zeus Olympios. The cult of Zeus Olympios was widespread in eastern and northern Lycia, as well as in Olympos.

11 Knauss 2012, 212.

12 LIMC VIII-1 1997, 283 et seq; Knauss 2012, 203 et seq.

13 Olcay-Uçkan - Öztaşkın 2016, 281; Karamıklı 2019, 45; Çevik 2015, 473; Brommer 1974, 141 et seq; for ancient sources see also Diler 1989, 106; 109 fn. 14; Çevik 2015, 472 et seq; Öztaşkın 2007, 1-3; Karamıklı 2019, 42-45; ‘Yanartaş’ is also associated with the Khimaira-Bellerophon-Pegasus mythos: Uğurlu 2006, 12: Depictions of Khimaira and Bellerophon appear on Lycian coins, the Trysa Monument, sarcophagi at Tlos and Xanthos, and the Heroon of Limyra; Diler 1991, 161; Arslan – Tüner-Önen 2024, 123.

14 Petersen – v. Luschan 1889, 117.

15 Olcay-Uçkan – Öztaşkın 2016, 280 et seq; Brommer 1978, 187.

16 Malten 1912, 311. 316. 325. 326.

17 Brommer 1974, 140. 141, fn. 7.

theless, even when excluding theophoric names and coins Ilion, Magnesia on the Maiandros, Kausa near Amasya, and especially Olympos in Lycia stand out for their cult of Hephaistos¹⁸. As a result, the absence of archaeological artifacts such as inscriptions, coins, and sculptures from Olympos and especially Yanartaş¹⁹ not dating earlier than the 3rd century AD raises doubts about the idea that the cult of Hephaistos spread from this location. During the Early Byzantine Period, a church with three naves and a chapel with a single nave was constructed in Yanartaş. Today, only the remnants of a Roman bath, a fountain and statue bases can be observed at the site. Unfortunately, no additional archaeological artifacts from earlier periods have been discovered²⁰.

But still, the significant role of Olympos in the worship of Hephaistos can be better understood through the fragments of a construction inscription discovered during the 2023 excavations as spolia on the walls of the Bishop's Palace. Among numerous fragments of an architrave, following words can be deciphered on five fragmentary blocks: ".....for Hephaistos of Olympos" (.....Ἡφαίστω Ὀλυμ[πιη]ῶν). This suggests the existence of a big structure erected in honor of Hephaistos (fig. 10)²¹. The small-size statue of Hephaistos and the inscription are located close to each other²². However as mentioned above, because Hephaistos was found near the surface, it is believed that it was later moved to this area. Therefore it is not possible to relate the inscription with the small-size statue of Hephaistos.

Based on mythology, ancient sources, inscriptions and coin depictions, the small-size statue examined in this article is believed to represent Hephaistos. This article will conduct an iconographic and typological analysis of Hephaistos on various archaeological artifacts to support this interpretation. It's important to note that there are no direct comparisons available for the specific Hephaistos small-size statue in question; instead, we will compare similarities and differences with other examples, highlighting the unique features of Hephaistos from Olympos.

Iconography and Typology

Hephaistos is depicted in various ways in mythology due to his different roles. For example, he is shown especially on ceramics as the creator of the wheel to which Ixion is attached. Sometimes he appears among the gods as an adult, at other times as a young man or as a fighter against giants. In different contexts, he is portrayed as a master of fire and metalworking²³.

Hephaistos appears from the 6th century BC onwards frequently as stone, bronze and terracotta statuettes and on ceramics²⁴, friezes, gems and coins. Before

18 For the relation of the cult of Hephaistos with Phaselis see: Arslan – Tüner-Önen 2024, 123-125.

19 Brommer 1978, 187; Brommer 1974, 143.

20 Öztaşkın 2007, 19-23.38-40; Öztaşkın 2012, 313-327.

21 We would like to express our gratitude to Prof. Dr. Hüseyin Sami Öztürk for sharing valuable information about the inscription.

22 The small-size statue was recovered from GS-BK-D1 and the inscription fragments from GS-BK-D5 and D8.

23 Pavel 2017, 80. 84.

24 Pavel 2017, 78. 81.

the 5th century BC, there was no clear typology for Hephaistos and the earliest known statue of him goes back to the cult statue of Hephaistos worked by Alkamenes in 421 BC for the Hephaisteion in Athens (Pausanias I 14.6)²⁵. We can infer that the cult statue of Alkamenes influenced later depictions of Hephaistos. But even though the existence of some statues such as two on the island of Delos, one in Thessaloniki and one in Athens is known, due to the lack of sufficient information about their appearance, it may be misleading to speculate about the details of Alkamenes' cult statue based solely on such copies²⁶. Nevertheless, the Vatican Hermes head with pilos and beard, along with the Ostian statue are considered to be the best representations of the original Hephaistos cult statue by Alkamenes in the Athenian Hephaisteion. Furthermore, an analysis of the depictions on various types of archaeological artifacts show that Hephaistos is often depicted wearing a pilos on his head and a short exomis. He is shown holding a hammer in his right hand and pincers in his left hand as attributes, which support a reconstruction of the cult statue by Alkamenes in this way²⁷. The pilos, exomis, hammer, and pincers are more likely to represent Hephaistos "at work" producing weapons. However, the type of garment more suited to a cult statue is the himation, and there are suggestions for the cult statue in this direction as well²⁸. Based on the fact that, the cult statue of Alkamenes influenced later depictions of Hephaistos we can infer that although the head of Hephaistos from Olympos has not been preserved, it is possible that he also wore a pilos. Although it is uncommon, the garment of Hephaistos from Olympos is a himation, which might also suggest that some copies of Hephaistos reflect Alkamenes' cult statue. We will mention the reasons for him wearing a himation later on.

When examining the various archaeological representations of Hephaistos, we can draw conclusions about the Hephaistos from Olympos. While the depictions of Hephaistos on coins may not perfectly match the small-size statue

25 Papaspyridi-Karusu 1954/55, 67 et al.; Harrison 1977, 137 et al.; Pavel 2017, 100.101; Brommer 1978, 20. 31.35. 75. 76, fn. 4 and 6; 77 Abb. 34; 78. 79. 90. 91; 102. 185; Knauss 2012, 208.210: In the Classical Period, Hephaistos is depicted in various structures in Athens, associated with Athena. For example, the east pediment of the Parthenon shows the mythological scene of Hephaistos assisting in the birth of Athena from the head of Zeus; therefore a torso from this pediment is believed to represent Hephaistos. Additionally, Hephaistos is depicted on the east frieze of the Parthenon and is suggested to be represented on the bases of the cult statues of Athena Parthenos and Zeus at Olympia. Hephaistos is also thought to have appeared on the Hephaisteion east frieze. Other buildings where Hephaistos is suggested to have appeared are the eastern frieze of the Temple of Nike, on the northern section of the Erechtheion and on the frieze of the Temple of Ilisos. In the Hellenistic Period, reliefs depicting Hephaistos are less numerous. There is debate over his presence on the Gigantomakhia reliefs at Pergamon and Lagina, but his presence on a round base in Alexandria, on a base in Ostia and on the Altar of Artemis at Magnesia is more certain.

26 Brommer 1978, 85. 86. 88. 95. 96. 154.

27 Pavel 2017, 81. 82; Andrae-Anger 1995, Teilband 2.3 Seite 55 no. 420 Taf. 627.

28 Brommer 1978, 81. 84. 85. 88. 89; Pavel 2017, 96: Among the different reconstructions proposed for Hephaistos in the temple is the suggestion that Hephaistos is wearing a himation, similar to the small-size Hephaistos from Olympos, with the himation draped forward over his left shoulder. Additionally, although Hephaistos' disability is not clearly depicted in the seated small-size statue from Olympos, prominent sculptors such as Alkamenes and Euphranor did not portray his disability in their works, as it was incompatible with the idealism of the Classical Period. This must have influenced the later copies as well. For literature focused on Hephaistos' disability: Pavel 2017, 77-79. 94 et seq. 104. 106; Knauss 2012, 204 et seq.

from Olympos, it is noteworthy that these representations are commonly found in Asia Minor, providing important typological examples. Hephaistos is depicted on coins in northwestern and western Asia Minor in several examples from the 2nd century AD on. For instance, a coin from Magnesia on the Maeander with the representation of a seated 'statue' of Hephaistos facing to the right and producing a shield is being carried by four men and this typology is believed to mirror a cult statue from the same location²⁹. The same typology appears on most coins from Asia Minor in the 2nd and 3rd centuries AD. They depict Hephaistos wearing a pilos on his head, being seated and facing right while forging iron on an anvil in front of him. This consistent motif of Hephaistos found across different regions simultaneously, suggests that there were no independent regional cults. The depiction of Hephaistos seated while forging a helmet or shield references a moment from the mythology of Achilles, in which he forges tools of war for the hero. This typology was not originally used for coins and therefore must have been adapted from another context³⁰.

The primary focus is on the 3rd century AD, during which approximately one-third of the coins depicting Hephaistos in Asia Minor originate from Pamphylia and Pisidia. Consequently, the assertion that Lycia served as the 'hometown' of Hephaistos remains a topic of debate. Up to date, four coins featuring Hephaistos have been identified from Olympos. These coins display Gordianus III³¹ on the obverse and Hephaistos on the reverse, depicted seated and facing right, holding a hammer in his right hand and forming the shield in his left. Notably, on one of these coins, the positioning of the left arm on the shield provides a valuable reference for visualizing the broken arm of the small-size statue of Hephaistos from Olympos³². Although he is depicted wearing an exomis on the coin, his seated posture and the attributes in his hands—hammer and shield—suggest a parallelism between the coinage and the Hephaistos small-size statue of Olympos.

Bronze statuettes can be the smaller scaled versions of larger statues and like coins they provide important typological information. These statuettes always depict the god as a blacksmith, holding a hammer in his right hand and pincers in his left. The bronze statuettes of Hephaistos, classified by Brommer³³ as Type (group) I and Type II, are always depicted in a standing position, with a beard, wearing a pilos on the head and an exomis leaving the right shoulder bare. Type I group, includes Hephaistos bronzes with neither the right nor the left hand raised. Only few examples show either one or both arms extended forward in a horizontal position. He typically holds a hammer in his right hand and pincers in his left. The feet are mostly bare, with very few examples wearing boots. The head and posture positions of the bronze statuettes vary. Brommer's Type III group consists of seated bronze statuettes. The bronze statuettes in this group also have a hammer in one hand and pincers in the other, but the divergent positions

29 Brommer 1972, 72. 532 et seq. 535 et seq; Madigan 2013, 15; Pavel 2017, 88.102.

30 Knauss 2012, 207.

31 v. Aulock 1974, 71 Taf. 11 nr. 186-189; https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=249&pid=15422#top_display_media (28.02.2024).

32 v. Aulock 1974, 71 Taf. 12 nr. 190.

33 Brommer 1978, 54 et seq.

of the legs and arms and the displacement of the attribute in their hands suggest that they do not go back to a single type. The small-size statue of Olympos can be partially included in this last group of Brommer's. However, the Hephaistos of Olympos is given in a more static position and is wearing a himation.

Depending on mythology, Hephaistos is often depicted with deities such as Dionysus, Athena, Aphrodite or Ares, particularly on ceramics from the Archaic and Classical Periods. Few reliefs depicting Hephaistos exist prior to the Roman period, primarily found in Greece and a limited number in Asia Minor. Till the Roman period Hephaistos is rarely depicted alone on reliefs, he appears rather alongside other gods so that there is not any specific votive relief dedicated to him. During the Roman Period, bronze and terracotta figurines as well as few statues reflect Hephaistos but he appears more frequently on reliefs. Known as Vulcanus by the Romans the Greek typology is maintained, especially in reliefs. By the 3rd century AD, representations of Vulcanus begin to emerge and become common in the western provinces of the Roman Empire³⁴. Although Hephaistos is now more often depicted alone on reliefs none of them can be associated with a certain sanctuary. In his western depictions, Vulcanus is often shown wearing a pilos on his head and an exomis that leaves one shoulder exposed, holding an axe or hammer in his right hand and pincers in his left. An exception is found in the reliefs from Alzey and Orleans, where Vulcanus' upper torso is completely bare³⁵. Now, in the light of the examples analyzed above, the iconographic and typological position of the Olympos small-size statue among other Hephaistos depictions will be emphasized and the features that are and are not unique to the Hephaistos from Olympos will be discussed in turn: Himation, the attributes axe/hammer-shield, 'throne' with lion's feet and without backrest.

The Hephaistos we have seen on archaeological artifacts discussed above predominantly wears a pilos on his head and an exomis. Since the Hephaistos of Olympos does not have a head, it is not possible to say whether he wears a pilos or not. However, it should be emphasized that he wears a himation instead of an exomis.

The fact that Hephaistos is rarely depicted wearing a himation is not conclusive for his identification as it is evidenced by Attic ceramics from the 6th to 5th centuries BC and later by various ceramic types such as an Apulian amphora, where he is represented in a himation; so there are examples of Hephaistos standing and wearing a himation³⁶ that extends from his legs to his feet, leaving his upper torso bare or seated with his himation wrapped around his left shoulder and extending to his legs. An Attic vessel with the inscription 'Hephaistos Kalos'³⁷ shows Hephaistos seated and holding a double-headed axe, evoking Zeus in a sense³⁸. Not only on the ceramics but also on the frieze of Hephaisteion he

34 Particularly in southwestern Germany and France, including present-day Worms, Speyer, Mainz, Vienne-en Val, Lyon, Orleans, Alzey and Strasbourg. However, there is no large-size statue from the western provinces that can be definitively attributed to Hephaistos: LIMC VIII-1 1997, 293 et seq; Brommer 1973, 37-39; Knauss 2012, 212.213.

35 Brommer 1973, 1. 33.22. 24 et seq.

36 LIMC IV 1988, 633 Taf. 386 Nr. 4; 633 Taf. 388 Nr. 44.

37 LIMC IV 1988, 633 Taf. 387 Nr. 43.

38 Knauss 2012, 210.

is shown seated, with his upper body bare and his himation covering his legs³⁹.

Statues and statuettes of Hephaistos/Vulcanus from the western provinces dating to the 2nd and 3rd centuries AD, depict him scarcely wearing a himation. Nevertheless, the representation of Hephaistos from Olympos shares similarities with the examples from Tunis and Lyon in the manner in which the himation is draped forward from the shoulder; however, the himation in this case is shorter⁴⁰. Two reliefs of Vulcanus are worth mentioning which depict him with himation: On the reliefs in Mannheim, the himation is depicted alongside the exomis, whereas in Vienne-en-Val, the himation worn by the standing Vulcanus is presented in a way that leaves the upper body and even the groin exposed, similar to the himation of Hephaistos from Olympos⁴¹.

References to Hephaistos/Vulcanus's attributes indicate that the above mentioned Attic vessel with the depiction of Hephaistos holding a double-headed axe, is not the sole example of such representations⁴². While Vulcanus is typically depicted holding a hammer in one hand and a pincers in the other in examples from the western provinces of the Roman Empire during the 2nd and 3rd centuries AD, he is also represented holding either a single-headed or double-headed axe in various iconographic contexts, such as in the birth of Athena⁴³. This indicates that the tradition of representing Vulcanus in this manner is long-standing. The Hephaistos from Olympos is depicted as having crafted the shield with a hammer held in his right hand. It is challenging to assure whether the tool is a double-headed axe due to the rough treatment evident on its upper part and the himation obscuring his hand. In comparison with similar examples, the tapering front of the tool and the thickness of its back suggest that it should be classified as a hammer. Although there are resemblances to adze-type hammers employed by carpenters, notable differences exist in terms of tapering ratios, lengths and the thickness of the back side⁴⁴.

The New York statuette serves as a significant representation for Hephaistos from Olympos as he is depicted holding a shield in his left hand, which rests upon his left knee. As mentioned above this specific posture is also observed in coins from Asia Minor⁴⁵. Notably, on a relief of an altar in Naples Hephaistos is shown hammering a shield. Both examples support the suggestion offered for the motive of Hephaistos from Olympos⁴⁶.

39 LIMC IV 1988, 645 Taf. 401 Nr. 180; Pavel 2017, 96.

40 Brommer 1978, Taf 27,3; 61. 216 Taf 31,2.

41 LIMC VIII-1 1997, 295. 297 Nr. 111. 112 (Bauchhenss); Brommer 1973, Taf. 52 Vienne-en-Val (no. 70); Additionally, the number of reliefs depicting Vulcanus in a seated position in these later examples from the West is two, with the origin of this motif traced back to Asia Minor.

42 LIMC IV 1988, 633 Taf. 387 Nr. 43; 658 (There is also a depiction of the Etruscan god Sethlans wielding an axe).

43 LIMC VIII 1997, 290 Taf. 210 Nr. 73. 73 a; 291 Taf. 211 Nr. 91; 294 Taf. 212 Nr. 102; 295 Taf. 212 Nr. 113; Brommer 1973, Taf. 2. 3.10. 12.13.18; Taf. 21 no. 22; Brommer 1978, 139: It is not always possible to distinguish in the depictions which type of axe/hammer he is holding ('Axt, Beil, Doppelbeil, Hammer, Doppelhammer').

44 Manning 1985, 17. 18 Pl. 8 B14; Pl.9 B16. B.17; Mutz 1976, 37 Abb.31; We would like to express our gratitude to Dr. Handegül Canlı for providing valuable insights on this subject.

45 Brommer 1972, 531 et seq; Brommer 1978, 57 Taf. 27,1; ayrıca bkz. Brommer 1973, Taf. 6.

46 Brommer 1978, 150. 245 no.16, Taf. 55.2.

Although the element beneath the shield of Hephaistos from Olympos, resembles a pier with a rectangular profile, it can be interpreted as an anvil when compared to similar examples within the context of the subject: The reliefs in Speyer and although slightly elevated, in Vienne-en-Val serve as compelling examples to support this interpretation⁴⁷.

Similar examples of the lion-footed, backless 'throne' on which Hephaistos from Olympos is seated can be found among depictions of Hephaistos/Vulcanus⁴⁸.

The comparison of the himation and attributes of Hephaistos leads us to the following conclusion: Whilst Hephaistos in Olympos, 'home, at the ever burning fire' produces arms for the gods and heroes, he reminds at the same time of his position amongst the Olympian gods by wearing a himation. Hephaistos of Olympos reflects his productive identity and in a way through this his indispensable position amongst the Olympian gods. This must be the reason why the features of Hephaistos/ Vulcanus and Zeus are reflected together.

The conclusion reached is that, due to the lack of a widely recognized and established visual representation of Hephaistos, he was often depicted in a style reminiscent of the cult statue of Zeus Olympios, which held greater symbolic significance. This practice was revived by Hadrian and continued unchanged for centuries⁴⁹. However, stylistic comparisons will be presented below to establish a more precise dating.

Style and Dating

The dating of statuettes and small-size statues presents more challenges than that of statues of human height or larger, primarily because their smaller size allows for easier production across different regions. This leads to the fact that although they may be contemporaneous, the quality of workmanship varies significantly; thus, differences in the craftsmanship of two statuettes created during the same period can complicate their stylistic dating. Additionally, comparing statuettes and small-size statues with contemporary statues of similar iconography yields limited results for stylistic dating⁵⁰. Filges offers a different method for a dating in which he groups the statuette bases⁵¹. However, this conclusion cannot be applied to every work or region. Indeed, since the base of the small-size Hephaistos statue from Olympos is missing, considerations regarding the render-

47 Brommer 1973, Taf. 32. Taf. 52 no. 70; the anvil is not depicted prior to the 5th century BC and it becomes less common in later periods; it is more frequently represented in reliefs from the western provinces during the Roman Period.

48 LIMC VIII- 1 1997, Nr. 84. 91.

49 Brommer 1978, 135: Their most significant associations include the stories of Hephaistos being cast down from Olympus by his father as narrated in the Iliad (I 590 ff), alongside Hephaistos creating an Aegis (II XV 310) and a scepter (II 101) for Zeus, as well as splitting the head of Zeus to allow Athena to be born.

50 Filges 1999, 406 et seq. 411. Methodologically, while common features and generalizations exist among figurines and small statues, stylistic dating remains essential; in fact, it is at this point that the differences between them become apparent.

51 Filges 1999, 397-404. 419-423. 426: He reaches the conclusion that after 170 AD, 'second-class' stonemasons moved from Dokimeion, which had abundant marble deposits, to establish workshops in the southern coastal cities of Asia Minor that were less rich in marble.

ing of the statuette's clothing and its musculature, which are factors for stylistic dating, will be taken into account.

Although the folds of Hephaistos' himation are not rendered in a soft manner, the fabric is effectively represented in areas where it should appear flowing, quite skillfully, distinguishing between thick and thin sections. The horizontal and vertical folds are harmoniously arranged on the surface, and the interplay of light and shadow is well-balanced. Notably, the folds emanating from a point above Hephaistos' right knee and extending downward and outward resemble a light beam; the fold ridges are neither sharp nor pointed and while they are worked in a straight manner, they create a beautiful linear effect. Successful examples of this technique in the depiction of both men's and women's clothing are particularly evident in the mid-2nd century AD⁵².

The musculature and skin structure of Hephaistos, along with their natural relationship to each other (incarnat) are significant for the stylistic dating. The chest and abdominal muscles are depicted as quite rigid and schematic; nonetheless, anatomical features are evident. Furthermore, the surface dullness aligns with the craftsmanship, characteristic of the period. Similar stylistic features are particularly noted from the second half of the 2nd century AD. Striking examples can be found in local sculptures from regions such as Pisidia⁵³, as well as in the muscular structure of the small statue of Zeus discovered at the Ianiculum in Rome⁵⁴. While the muscular structure is not prominently emphasized in some comparative examples, others, including the Hephaistos from Olympos, exhibit a more pronounced musculature. This emphasis on muscularity is especially evident in figures such as Herakles, Hephaistos and the Dioscuri, who embody physical strength due to their roles in mythology⁵⁵.

Given that the latest stylistic feature observed in the small-size statue of Hephaistos should be considered for stylistic dating, the muscular structure is particularly significant. The rigidity of the muscle structure arises in the transition between the pectoral and abdominal muscles, along with a lack of sufficient plasticity and softness in the depiction of the abdominal region. This phenomenon may be attributed to a craftsman from a workshop with limited experience, or it may reflect a broader trend of increasing detachment from the natural softness of the human body that emerged in the second half of the 2nd century AD.

In conclusion, the small-size statue of Hephaistos from Olympos exemplifies the stylistic features of its period while also showing local craftsmanship, dating to the second half or the end of the 2nd century AD.

Evaluation and Result

As previously noted, the Hephaistos from Olympos embodies characteristics of both Hephaistos/Vulcanus and Zeus. The proposed dating to the late 2nd century AD corresponds to a period that facilitates the fusion of emerging values back from the mid of the same century: During the Hadrianic Period, a 'religious policy' was implemented to establish the Panhellenion within the provinces of the

52 Öztunç – Erkoç 2019, 129; Goette 1989, 134.135 Taf. 20, 3.4.5.

53 Işın 2010, 4.

54 Vlzos 2015, 55 et seq.

55 Landwehr 1998, 152. 186 Abb. 30; 155. 187 Abb. 32.

Roman Empire, especially in those that had Greek roots. This initiative prominently featured the iconographic representation of Zeus, particularly through the cult of Zeus Olympos in Olympia and his associated statue. Consequently, this approach united the Greek mainland with the local Greek elite under a shared ideological framework. It is known that this policy continued during the Antonine Period. The characteristics of the small-size statue of Hephaistos from Olympos such as the himation and its drapery over the left shoulder, the positioning of the right arm on the lap, the stance of the legs, and the slight turn on the upper body reflects the artistic understanding of the Antonine Period that integrates elements from both the Classical and Hellenistic Periods⁵⁶, whilst referring to the cult of Zeus.

In light of this information, we can finally propose a ‘in situ’ location in Olympos for the small-size statue of Hephaistos.

The Roman Period ‘Idealplastik’ statues and small-size statues, which were produced based on Greek originals, gradually lost their cult significance and were instead created for specific or decorative purposes, often intended for placement in homes and gardens. Consequently, the small-size statue of Hephaistos from Olympos may be associated either with a cultic context, suggesting that it was produced as a votive offering or for personal worship within domestic spaces or for another individual purpose⁵⁷. Furthermore, as previously mentioned, although it was not found ‘in situ’, the inscription referencing Hephaistos and the small-size statue of Hephaistos’ discovery in the Southern Stoa of the Temple Area warrant consideration, indicating a potential relationship.

As a result, it is posited that the small-size statue of Hephaistos, dated to the second half or the end of the 2nd century AD, was likely displayed as a votive offering or associated with the stoa or within the specified area during a time when the influence of the Roman Empire was still prevalent in Olympos, prior to the onset of Christian influence⁵⁸.

56 Vlizos 2015, 53-56. 60. 63: Closely related comparisons include the Zeus statuette from the Temple of the Syrian Gods (Ianiculum) in Rome; the Zeus statue influenced by the Serapis iconography which is discovered in Gaza and is exhibited in the Istanbul Archaeological Museum; and notably, the Zeus statue located in the Sanctuary of Zeus Hypsistos in Dion, Macedonia.

57 Filges 1999, 423 et seq; Colzani 2023, 12-17.

58 Olçay-Uçkan 2022, 578; Some data indicating that Roman influence persisted during the period in question includes the tomb inscription of Marcus Aurelius Archeopolis, located in the city center of Olympos and dated to the end of the 2nd century AD or to the beginning of the 3rd century AD. According to the inscription he served as the head of the Lycian League (Lykiarches), of which Olympos was a member during the Hadrianic Period. Furthermore, Olympos continued to mint autonomous coins during the reign of Gordian III (AD 238-244).

Bibliography and Abbreviations

- Adak – Tüner 2004 M. Adak– N. Tüner, “Neue Inschriften aus Olympos und seinem Territorium I”, *Gephyra* I, 53-65.
- Andreae – Anger 1995 B. Andreae, – K. Anger, *Museo Chiaramonti, Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums Band I* (ed. B. Andreae), New York, 1995.
- Arslan – Tüner-Önen 2024 M. Arslan, – N. Tüner-Önen, “New Dedications from Phaselis to Apollon Epidamos, Artemis Pergaia and Hephasitos”, *LIBRI* X, 113-128.
- Avcu 2014 F. Avcu, *Lykia Bölgesi Mezar Yazıtlarında Ceza ve Cezaları Tahsil Eden Kurumları, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Antalya.
- Brommer 1972 F. Brommer, ‘Die Kleinasiatischen Münzen mit Hephaistos’, *Chiron* 2, 531-544.
- Brommer 1973 F. Brommer, *Der Gott Vulkan auf provinzialrömischen Reliefs*, *Köl*
- Brommer 1974 F. Brommer, “Hephaistos im südwestlichen Kleinasien”, *Melagnes Mansel I*, Ankara, 139-145.
- Brommer 1978 F. Brommer, *Hephaistos. Der Schmiedegott in der antiken Kunst*, Mainz.
- Colzani 2023 G. Colzani, “Small-Scale Sculpture in Greek and Roman Society: A Reassessment”, *Greek and Roman Small Size Sculpture* (eds. G. Colzani – C. Marconi – F. Slavazzi), Berlin/Boston, 2023, 1-29.
- Çevik 2015 N. Çevik, *Likya Kitabı*, İstanbul.
- Diler 1989 A. Diler, “Olympos ve Hephaiston’da Kült Kalıntıları üzerine Bir Ön Araştırma”, *AST* VI, 107-121.
- Diler 1991 A. Diler, “Lykia Olympos Dağı’nda Bir Ön Araştırma”, *TAD* XXIX, 161-177.
- Filges 1999 A. Filges, “Marmorstatuetten aus Kleinasien. Zu Ikonographie, Funktion und Produktion antoninischer, severischer und spaeterer Idealplastik”, *IstMitt* 49, 377-430.
- Goette 1989 H. R. Goette, *Studien zu den römischen Togadarstellungen*. Mainz am Rhein 1989.
- Harrison 1977 E.B. Harrison, “Alkamenes Sculptures for the Hephaisteion, 1. The Cult Statues”, *AJA* 81, 137-178.
- Işın 2010 G. Işın, “The Great God Mamblasenos/Apollo”, *International Congress of Classical Archaeology Meetings Between Cultures in the Ancient Mediterranean*, *Bollettino di Archeologia On Line*, Roma, 1-7.
- Karamıklı 2019 S. Karamıklı, *Likya Bölgesi’nde Bey Dağları ve Yakın Çevresi Kırsal Kült Alanları*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Knauss 2012 F. Knauss, “Hephaistos-Volcanus. Durch Werke Berühmt”. *Die Unsterblichen-Götter Griechenlands: Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek München*. Ausstellungskatalog, Lindenberg, 203-213.

- Landwehr 1998 Chr. Landwehr, "Konzeptfiguren-Ein Neuer Zugang zur römischen Idealplastik", JDI 113, 139-194.
- LIMC IV- 1 1988 LIMC IV, 1 A. Jackquemin (Nr. 1-102; 240-244) – A. Hermary (Nr. 103-209) s.v Hephaisistos 627-654, (Zürich-Düsseldorf 1988).
- LIMC VIII- 1 1997 LIMC VIII, 1 E. Simon (Kapitel I-X Nr. 1-95) – G. Bauchhens (Kapitel XI Nr. 96-140), s.v. Vulcanus 283-298, (Zürich-Düsseldorf 1997).
- LIMC VIII- 1 1997 LIMC VIII M. Tiverios (Nr. 1-185) – I. Leventi (Nr. 186-242) – I. Leventi – V. Machaira (Nr. 243-281) – P. Karanastassi (Nr. 282-331) – E. Ralli-Photopoulou (Nr. 332-426) – S. Kremidi-Sicilianou (Nr. 427-588) s.v. Zeus 350-486 (Zürich – Düsseldorf 1997).
- Madigan 2013 B.C. Madigan, "The Ceremonial Sculptures of the Roman Gods, Leiden.
- Malten 1912 L. Malten, "Hephaistos", RE VIII, 311-366.
- Manning 1985 W. H. Manning, "Catalogue of the Romano-British Iron Tools", Fittings and Weapons in the British Museum, London.
- Mutz 1976 A. Mutz, "Römisches Schmiedehandwerk". Augster Museumshefte 1, Augst.
- Olçay-Uçkan – Evcim 2015 B.Y. Olçay-Uçkan – S. Evcim, "Arkeolojik Alanlarda Laser Ölçümle Belgeleme ve Kent Modeli Oluşturma Üzerine Bir Örnek: Olympos Antik Kenti", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi 3/16, 1-15.
- Olçay-Uçkan – Öztaşkın 2016 B.Y. Olçay-Uçkan – G.K. Öztaşkın, "Ateş ve Suyla Kutsanan Kent Olympos", Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi (ed. H. İşkan-E. Dündar), İstanbul, 274-287.
- Olçay-Uçkan at al. 2017 B.Y. Olçay-Uçkan – Ö E. Öncü – S. Evcim, "Olympos'un Roma ve Bizans Dönemi Kent Dokusu", Olympos I. 2000-2014 Araştırma Sonuçları (ed. B. Y. Olçay-Uçkan), İstanbul, 9-30.
- Olçay-Uçkan et al. 2022 B.Y. Olçay-Uçkan et al., "Olympos Kazısı 2019 ve 2020 Yılı Çalışmaları", 2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları 4, Ankara, 415-434.
- Olçay-Uçkan 2022 B.Y. Olçay-Uçkan, "Olympos: Likya Bölgesinde Bir Liman Kenti" Antalya'nın Arkeolojik Mirası. Antalya Müzesi 100 Yaşında (eds. M. Demirel – M. Arslan – S. Atalay – U. Orhan) Ankara, 577-588.
- Öncü 2021 E. Öncü, "The Northern District of Olympos (Lycia) in the Roman Period", Cedrus IX, 303-321.
- Özer 2013 E.Özer, "Mezar Yazıtları ile Olympos", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 6.27, 460-468.
- Öztaşkın 2007 G.K. Öztaşkın, Antalya/Çıralı Yanartaş (Khimera)'taki Bizans Dönemi Yapıları, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Öztaşkın 2012 G.K. Öztaşkın, "Yanartaş (Khimera)'taki Bizans Dönemi Bazilikası", Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Küçük Asya Akdenizi Sempozyum Bildirileri (ed. K. Dörtlük), İstanbul, 313-327.

- Öztaşkın 2017 G.K. Öztaşkın, "Olympos Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu", Olympos I. 2000-2014 Araştırma Sonuçları (ed. B. Yelda Olcay-Uçkan), İstanbul, 49-78.
- Öztunç – Erkoç 2019 H.Y. Öztunç – S. Erkoç, "Side Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Mermer Aphrodite Heykelciği", Colloquium Anatolicum 18, 123-138.
- Öztürk 2017 H.S. Öztürk, "Yazıtların Işığında Olympos (Likya)", Olympos I. 2000-2014 Araştırma Sonuçları (ed. B. Yelda Olcay-Uçkan) İstanbul, 225-234.
- Papaspyridi-Karusu 1954/55 S. Papaspyridi-Karusu, "Alkamenes und das Hephaisteion", AM 69/70, 67-94.
- Pavel 2017 C. Pavel "Hephaistos and knowledge from below: Crooked feet on Mount Olympos", Collection Kubaba. Homère et l'Anatolie III (eds. M. Mazoyer – V. Faranton), L'Harmattan, 77-114.
- Petersen – v. Luschan 1889 E. Peter – F. v. Luschan, Reisen in Lykien, Milyas und Kybratien I, Wien.
- Serdaroğlu 2004 Ü. Serdaroğlu, Lykia-Karia'da Roma Dönemi Tapınak Mimarlığı, İstanbul.
- Uğurlu 2006 E. Uğurlu, Olympos Nekropolü, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Vlzos 2015 S.Vlzos, "Das Vorbild des Zeus aus Olympia", Römische Götterbilder der mittleren und spaeten Kaiserzeit (ed. D. Boschung – A. Schaefer), 41-71.
- von Aulock 1974 H. von Aulock, Die Münzprägung des Gordian III und der Tranquillina in Lykien, IstMitt Beiheft 11, Tübingen.

Fig.1 Plan of the Olympos Episkopeion (Drawing: Gökçen Kurtuluş Öztaşkın)

Fig.2 Front View of Hephaistos
(Photo: Serra Durugönül-H. Mert Erdoğan)

Fig.3 Front and Right View of Hephaistos
(Photo: Serra Durugönül-H. Mert Erdoğan)

Fig.4 Detail of Hephaistos' Axe and Shield
(Photo: Serra Durugönül-H. Mert Erdoğan)

Fig.5 Detail of Hephaistos' Support and Anvil
(Photo: Serra Durugönül-H. Mert Erdoğan)

Fig.6 Right Side and Throne of Hephaistos
(Photo: Serra Durugönül-H. Mert Erdoğan)

Fig.7 Right and Back View of Hephaistos
(Photo: Serra Durugönül-H. Mert Erdoğan)

Fig.8 Back View of Hephaistos
(Photo: Serra Durugönül-H. Mert Erdoğan)

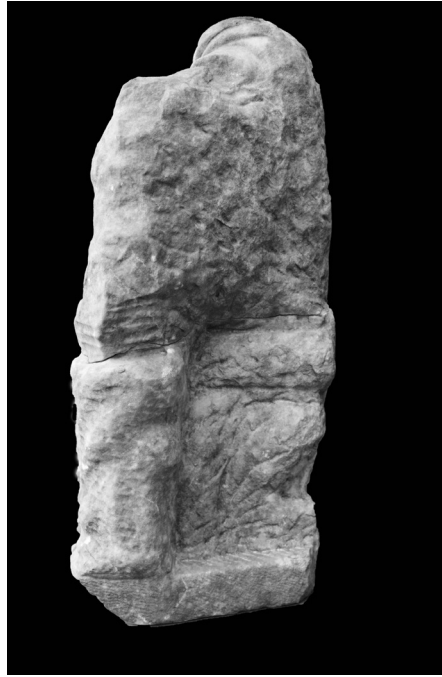

Fig.9 Left Side of Hephaistos
(Photo: Serra Durugönül-H. Mert Erdoğan)

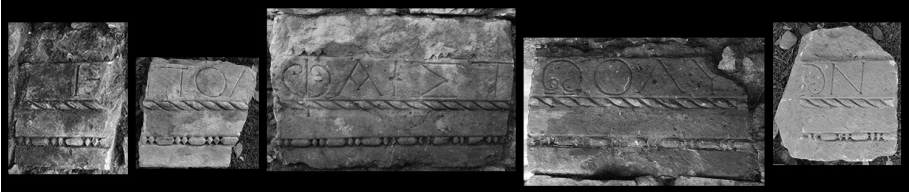

Fig.10 Construction Inscription (Photo: Gökçen Kurtuluş Öztaşkın)

A PORTRAIT SCULPTURE FROM AIZANOI WEARING A PALLIUM TYPE TOGA

Figen ÇEVİRİCİ-COŞKUN*

Öz

Aizanoi'dan Pallium Tipi Toga Giyimli Portre Heykel

Aizanoi'da, 2021-2023 yılları arasında, Penkalas Çayı'nın Kazı-Restorasyon-İslah çalışmaları kapsamında yürütülen kazılar esnasında çok sayıda heykel parçası açığa çıkarılmıştır. Bu heykeller kentte gerçekleştirilen inşaa faaliyetleriyle eş zamanlı olarak çeşitli kamu yapılarının heykellerle donatıldığını ve kentin çehresinin tam teşekküllü bir Roma kentine dönüştüğünü göstermesi açısından önemlidir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan portre-heykel, 2022 yılında gerçekleştirilen Penkalas Çayı, 3 No.lu Köprü çalışmaları esnasında açığa çıkarılmıştır. İnce kristalli beyaz mermerden (Dokimeion) yapılmış olan heykelin dikdörtgen formundaki alçak kaidesiyle birlikte toplam yüksekliği 211 cm.'dir. Muhtemelen Dokimeion atölyesinde faaliyet gösteren bir ustanın ürünü olmalıdır. Üzerinde tunik-toga, ayaklarında *calceus equester* giyimlidir ve normal insan boyutlarını aşan ölçüsü, bir onur heykeli olduğunu göstermektedir. İkonografik açıdan Napoli'deki Aischines portre-heykeline dayanmaktadır ve aynı zamanda Pallium Type Togalı (kol askılı togalı) heykeller kategorisine girmektedir. Bu kapsamda (Pallium Type Togalı heykel-kabartma) Aischines arketipini (sol el kalçada) temsil eden tek özgün varyasyondur. Stilistik açıdan Augustus Dönemi'ne ait olduğunu düşündüğümüz heykel, klasisizmin yanı sıra Hellenistik sanatın etkilerini de taşımaktadır. Yazıtının olmaması nedeniyle heykelin kimliğini tespit edebilmek mümkün değildir, ancak giysilerinden hareketle statüsü konusunda başlıca iki olasılık üzerinden fikir yürütülebilir. Birincisi yerel elit sınıfa mensup bir Roma vatandaşı olabileceği yönündedir, ikincisi ise Roma yönetiminin yüksek mevkilerdeki memurları hariç, atlı sınıfı başta olmak üzere diğer mertebelerdeki tüm Roma vatandaşlarını kapsamaktadır. Ancak mevcut epigrafik ve numizmatik bel-

* Assoc. Prof. Dr. Figen ÇEVİRİCİ-COŞKUN, Kütahya Dumlupınar University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Archaeology, Kütahya/Türkiye. E-posta: figen.coskun@dpu.edu.tr; ORCID No: 0000-0003-4203-9125.

gelerde Claudius Dönemi'nden önce vatandaşlık alan bir ismin kaydedilmemiş olması ve Augustus Dönemi'ni aydınlatan epigrafik belgelerin sınırlı sayıda olması, konu hakkında nihai çıkarımlar yapmayı imkânsız kılmaktadır. Bununla birlikte heykelin, Augustus Dönemi'nde kente yaptığı hizmetlerinden dolayı halkın saygısını kazanmış olan, önemli bir Roma vatandaşını temsil ettiğini düşünmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Pallium Tipi Toga, Calceus Equester, Aizanoi'dan portre heykel, Aischines Tipi

Abstract

Numerous sculpture fragments were revealed during the excavations carried out in Aizanoi, from 2021 to 2023, within the scope of the works of Excavation-Restoration-Improvement of the Penkalas River. These sculptures are important for demonstrating that various public buildings were equipped with sculptures simultaneously with the construction activities performed in the city and the face of the city transformed into a fully equipped Roman city. The portrait-sculpture constituting the subject of this study was revealed during the works of Bridge numbered 3 on Penkalas River performed in 2022. The total height of the sculpture made from white marble with fine crystals (Dokimeion) together with its pedestal with rectangular form is 211 cm. It should probably be the product of an artisan working in the Dokimeion workshop. It wears tunic-toga on its body and *calceus equester* on its feet and its size exceeding normal human size indicates that it is a sculpture of an honoured person. It is iconographically based on the portrait-statue of Aischines in Naples and also belongs to the category of Pallium-type statues with togas. Within this scope the (statue-relief with Pallium Type Toga) is the only authentic variation representing the Aischines archetype (the left hand on the hip). The sculpture which we consider to belong to Augustan Period in stylistic terms is affected by Hellenistic art in addition to classicism. It is not possible to detect the identity of the sculpture since it does not have any inscription, however one can express an opinion on its status on the basis of its garments particularly over two probabilities. The first probability is that it could be a Roman citizen who was a member of the local elite class and the second is that it covers all Roman citizens of other ranks particularly including the mounted class excluding the servants of the Roman management at high positions. However the fact that any name receiving citizenship before the Claudian Period was not recorded in the existing epigraphic and numismatic documents and that the epigraphic documents enlightening the Augustan Period are of limited number renders it impossible to draw final inferences about the subject. Nevertheless one can consider that the sculpture represents an important Roman citizen who had earned the respect of the people thanks to the services he provided for the city in the Augustan Period.

Keywords: Pallium Type Toga, Calceus Equester, portrait sculpture from Aizanoi, Aischines Type

Introduction

Numerous sculpture pieces were revealed during the recent excavations¹ carried out from 2021 to 2023 in Aizanoi, one of the significant cities of the region of Phrygia Epiktetos. Vast majority of the sculpture pieces were obtained during the excavations sustained within the scope of the works of Excavation-Restoration-Improvement of the Penkalas Brook passing through the city. And a

¹ Coşkun et al. 2023, 419-440; Coşkun et al. 2024, 185-206.

small part was found in the excavations performed in the agora and theater-stadion complex. The finding group which could be dated to the 1st and 3rd centuries A.D. includes head-body parts belonging to various gods-goddesses as well as mythological characters, portrait heads and body parts belonging to woman-child sculptures (dressed-nude), priest heads and parts belonging to animal figures. The subject matter of this paper covers the portrait sculpture obtained in N8-19 plan square in 2022 during Penkalas Bridge works numbered 3 (fig. 1).

Definition

The portrait sculpture with an inventory number of A-30608, exhibited in the Kütahya Archeology Museum has virtually been wholly preserved. Its total height with its low pedestal in rectangular form is 211cm². The sculpture made from white marble with fine crystal has yellowing and local abrasions on its surface due to the conditions under the soil where it stayed. The head of the sculpture understood to have been dressed from a single block was revealed as broken from the neck and separated from the body (fig. 2). Its right foot broken from the immediate top part of the ankle is missing together with this part of the pedestal. The sculpture has fully been preserved except for a few minor ruptures and abrasions (in the nose, chin and upper part of the pedestal). The clamp hole in the section of the pedestal preserved to date demonstrates that it had been broken from the same place and repaired.

The figure wearing toga on the tunic has simple laceless boots extending down to the ankles (fig. 3). He stands on his left leg from the front and his right leg loosened was bent from the knee and slightly pulled back. His right arm bent at the elbow was wrapped to the garment forming a suspender on the breast, his fingers of the hand taken out of the arm suspender and shown were held loosely. His left arm was bent at the elbow as well but directed reversely, to the back of the body, toward the haunch. The garment pleats were demonstrated on the front side of the body with fine diagonal folds extended from the right leg toward the left haunch and shoulder. The back side of the sculpture was treated as well and the diagonal folds here progressing from the left to the right were dressed more widely and relatively more roughly (fig. 3, 4). Absence of any connection hole behind the sculpture indicating that it had been exhibited in front of a wall or in a niche demonstrates that it had been designed to be visualized from all directions. Furthermore there is a support not very high behind its left leg.

He had slightly turned his head to the left, his oval face getting narrow towards the chin (fig. 5). Although the chin had slightly been worn out, its fleshy structure projecting forward by means of the recess under its lower lip is figured out. The facial characteristics particularly include open eyes not very big, lower and upper eyelids emphasized equally; presentation of eyebrow flesh loosely though slightly in the section of the slightly curved eyebrows sloped after the curve; aquiline nose; small mouth; and prominent cheekbones. Limited drill traces could be observed in the mouth.

His hair consists of fine-thick curls starting with highly partite curls from

2 Total height: 211 cm., width: 65 cm., depth: 42,5 cm.; height of the head: 26 cm.; dimensions of the preserved pedestal: 55,5 x 31 x 8,5 cm.

the top point of the head and placed gradually forward-backward-sideward, changing direction disorderly (fig. 5). The curls falling onto the forehead is divided into two by a fork motif at the center. A range of curls at the left of the fork, combed leftward and continuing at virtually the same level is encountered by two curls placed gradually from the left temple toward the ear. There are two further curls (or sideburn) under these combed rightwards just like the above ones (on the left temple), in front of the ear, at the upper level of the tragus. A wide curl the end of which is extended until the temple follows the fine curls combed rightwards continuing at levels close to one another on the right of the fork. Just under it, there are two wide curls combed leftwards on the temple and a sideburn formed simply in front of the ear. There are curls not detailed in addition to the ones detailed in more stylized manner among the curls placed gradually toward the nape behind the head (fig. 5). Among the curls divided into two with a small fork motif at the center in the bottom line, the ones on the right of the fork are combed rightwards and the ones on the left are combed leftwards. The direction of the curls in the upper line is the same as the ones in the lower lines.

Typology

The movement of the right arm of the Aizanoi portrait sculpture hugged on the garment in the manner that it will form suspender on the breast and the left arm leaned on the haunch (fig. 3) indicate that it should be assessed within the types mentioned in the literature as Aischines Type (or Sophocles Type)³ or as Palliatus Type⁴ (coat with arm suspender), Coat Toga (Manteltoga)⁵, Pallium Type Toga⁶ (toga with arm suspender) depending on the type of the garment it wears.

The archetype of this posture which is popular in the Greek culture particularly in the orator-philosopher representations is the Aischines portrait sculpture in Napoli the bronze original of which belongs to the second half of the 4th century BC. This sculpture constitutes the earliest example representing this kind together with Sophocles' Lateran Type⁷. The position of the left arm leaned on the haunch as bent at the elbow in the male sculptures with coat with arm suspender was directed toward the left thigh in the Hellenistic Period and became a looser position and it is observed that the examples based on the Hellenistic variant were produced more commonly. One of the best representatives of this type reshaped according to the understanding of the Hellenistic Period is the Dioskurides sculpture in Delos, the date of which is definitely known (138/137 BC) thanks to its inscription⁸. The other is the portrait sculpture dated to different dates within the period of time from the second half of the 2nd century BC to the first half of the 1st century BC and known as Eretrian Youth⁹. The Hellenistic Period variant

3 Bieber 1959, 375-376, footnote. 1-2.

4 Pauly-Wissowa, Real-encyclopädie, XVIII, 3, *pallium*, 249-254; Bieber 1959; Özgan 2008, 504.

5 Hafner 1969, 39 ff.; Kleiner – Kleiner 1980-81, 127 ff.

6 Goette 1990, 24 ff.

7 Hekler 1912, 16, pls. 52-53; Bieber 1955, 62, fig. 197; Bieber 1959, 375-377, footnote 1-3; Richter 1965, 213, nr. 6, figs. 1369-1371; Polaschek 1969, 28, 36; Bieber 1977, 130, pl. 96, figs. 581-582; Lewerentz 1993, 23; Özgan 2016, 89-91, figs. 72-73.

8 Buschor 1971, 38-39, fig. 7; Bieber 1977, 130, pl. 96, fig. 584; Lewerentz 1993, 19.

9 Hekler 1912, 15, pl. 51; Bieber 1959, 378-379; Polaschek 1969, 33 ff.; Bieber 1977, 130, pl. 96,

of the Aischines Type represented by the Dioskurides sculpture or the Eretrian Youth continued to exist commonly until the Early Christianity Period particularly within the sphere of influence of the Greek culture by means of freestanding sculptures and usually grave reliefs¹⁰.

In line with the opening of Rome to the Hellenistic Greek culture in the Late Republican Period, it is observed that toga was used in the style of Greek coat with arm suspender, in other words, pallium (lat.)¹¹. The interest in the Greek culture could also be traced through the increase in the number of the sculpture works from Rome and its neighborhood representing this type particularly in the 1st century BC¹². It is found out that the toga with arm suspender understood to have been used during the Early Imperial Period as well was commonly replaced by the new imperial toga designed in the Augustan Period¹³ in the following period with the influence of this new type¹⁴.

It is observed in the scientific studies covering the sculpture works wearing toga with arm suspender or coat these two garment types were confused with each other from time to time. The distinctive characteristics of garment types were emphasized, definitions such as Pallium Type Toga or Manto Toga (Manteltoga) were brought for the examples with toga, and it was emphasized that the garment was not himation, in order to eliminate this problem. It is usually possible to distinguish these two types of garments making use of the advantage provided by the difference of rectangular cut himation from toga of circular form and considering the form of hem end continuing between the legs and the dangling garment ends (*lacinia*)¹⁵. However it is not always possible to detect the garment type particularly when the works of province artists are in question. In such cases, the shoes are significant as a determining element¹⁶. Aizanoi portrait sculpture is one of the extraordinary examples covered in this scope as well.

Firstly, it must be pointed out that the sculpture is based on the Aischines archetype in iconographic terms considering the position of both arms and legs¹⁷. Although the hem end of its garment slightly extended diagonally and straightly and lack of *lacinia* dangling between or in front of the legs¹⁸ makes one imme-

fig. 583; Lewerentz 1993, 26 ff.; Kleiner – Kleiner 1980-81, 128; Lehmann 2001, 18-22.

10 Bieber 1959, 377 ff.; Goette 1990, 24.

11 Pallium is the Latin word used from Greek himation used by men. On the other hand, the garment made of wider rectangular fabric which women use is called 'palla' (RE, *ibid.* 249, 251); Bieber 1959, 374.

12 This is usually associated with the rise of the freedmen class consisting of those from Greek geography in the Caesarean Period. See Goette 1990, 24, 26, 108-112.

13 Goette 1990, 25, 29 ff.

14 The most reliable source indicating that both toga types were used in the Early Imperial Period is the relief friezes of Ara Pacis Augustae. Pallium Type Toga and Imperial Toga may be seen on the figures at the long sides of the monument. Wilson 1924, 43 ff.; Goette 1990, 25, pl. 5. 5.

15 Polaschek 1969, 6 ff.; Kleiner 1977, 143; Goette 1990, 24-27.

16 Polaschek 1969, 7.

17 The Sophocles sculpture in Lateran Museum is different from the Aizanoi sculpture in terms of composition and position of the legs.

18 As mentioned above, dangling garment ends is regarded as a distinctive characteristic to be taken into consideration for finding out the garment type. Polaschek 1969, 6 ff.; Kleiner 1977, 143; Goette 1990, 27.

diately at first sight think that the garment could be himation, *calceus equester*¹⁹, a type of simple boot without laces put on the feet indicates as a determining element that the garment is a toga (fig. 3, 4)²⁰. Sculptures with toga the hem end of which is slightly extended diagonally and straightly are known as well²¹, however the *lacinia* dangling between the legs or in front of the left thigh in these examples usually characterizes the garment (that it is a toga)²². Nevertheless, there are examples with toga lacking *lacinia* and in this case, the form and fold design of the garment is decisive²³.

Since the left arm leans on the haunch in the Aizanoi sculpture, it shall not be reasonable to expect a *lacinia* dangling in front of the left leg. Nevertheless one or two characteristics indicating that the garment is a toga could be detected. The parallel diagonal folds of the garment on the front surface of the body extended from the right leg to the left haunch and shoulder, befits the fold design of the toga. What is more decisive is the curved fold on the movable left haunch (fig. 3). This fold, as mentioned in more detail as follows, is a characteristic we encounter in the fold design of the sculptures wearing pallium style toga²⁴. In this case, it is possible to include the Aizanoi sculpture in the class of sculptures wearing Pallium Type Toga (or toga with arm suspender) considering the fold design of the garments and *calceus equester* on its feet²⁵.

The typological development of the Pallium Type Toga has been attempted to be chronologically sequenced based on the manner of the garment and the fold design, considering the examples found in Rome and its neighborhood²⁶. However, potential deviations or differences could be observed in the garments of the sculptures obtained particularly in the provinces distant to the intensely Hellenized center (Rome) such as Asia Minor where himation is used more commonly. As a matter of fact, there are examples indicating that the artists who work in Anatolia performed such individual applications on the toga types²⁷. The sculpture constituting the subject matter of this paper should be assessed within

19 The shoes of the Aizanoi example is *calceus equester* which is the simplest laceless boot type of *calceus* made of fine leather. See Pauly-Wissowa, Real-encyclopädie, 3, *calceus*, 1340-1345, 1899; Goette 1988, 449 ff.

20 It is known that if the feet of the Pallium dressed sculpture are not naked, they wear belted open sandals and crepide, no boots are observed on the feet of this sculpture type. See Kleiner 1977, 143.

21 Goette 1990, 24.

22 Goette 1990, 27.

23 Kleiner – Kleiner 1980-81, 127.

24 Wilson 1924, 41-42, fig. 9-11; Bieber 1959, fig. 11, 22 a-b, d; Linfert 1976, 38 ff., pl. 10, no. 52-54; Kleiner 1977, 148-149, 233, no. 66, fig. 66; Goette 1990, 110, A b 80, pl. 3. 1; 112, A b 116, pl. 3. 5; Dinç 2015, 73-74, cat. 31; Ersun 2019, 221-222, pls. 1.2.

25 The representations with toga from the Late Republican Period demonstrate that two different types of toga are used in this period. The right arm is released and the garment is pulled diagonally from the right haunch to the left shoulder in the first type. On the other hand, the fabric draped over the right arm kept on the breast bent at the elbow is arranged to form suspender in the second type (Pallium Type Toga) which covers the sculpture constituting the subject matter of our paper and this type could be traced back to the Early Imperial Period. Kleiner 1977, 143 ff.; Goette 1990, 20-27.

26 Kleiner – Kleiner 1980-81, 125 ff.; Goette 1990, 20 ff.

27 Ersun 2019, 156-160; Deviations standard toga form are observed as well outside Anatolia in the examples found in Greece. See Havé-Nikolaos 1998, 11 ff.

the same scope as well.

One may say relying on the data available that the sculptures wearing Pallium Type Toga (or toga with arm suspender) obtained in Anatolia are few²⁸. Totally five examples two of which are from Thyateira²⁹ including the ones from Magnesia ad Maeandrum³⁰, Metropolis³¹ and the Aizanoi sculpture assessed herein have been recorded. Metropolis sculpture has not been well preserved to a large extent and only the position of the arms could be understood, therefore it does not allow comparing typologically. Magnesia sculpture has been well preserved except for its head and right foot. The circular form of the toga and *lacinia* dangling between the legs in this example indicates that it is the example closest to the types in Rome among the Anatolian findings. The heads-feet of the Thyateira sculptures are missing, nevertheless the circular form of the garment hem and the curved fold on the left haunch in both of them conform to the standard toga form. On the other hand, the Aizanoi sculpture is the unique example remarkable for its differences within its category because of its individual characteristics explained above.

The most significant characteristic of the Aizanoi sculpture which renders it privileged within its own type is being the only variation wearing toga, the posture of which is based on the Aischines archetype (left arm on the haunch) and which has been fully preserved³². All of the sculptures with toga with arm suspender known currently except for the Aizanoi sculpture and the vast majority of the ones with coat consist of the examples based on the Hellenistic variant (left arm on the thigh). This is true for the grave reliefs as well. Consequently, very few examples going back to the Aischines (or Sophocles) Type together with the positions of both arms are known.

The situation is no different for Anatolia either³³. Three sculptures excluding the Aizanoi example and two grave steles have been recorded. The well-preserved one of these is a sculpture wearing himation from Prusias ad Hypium

28 The museums listed herein have been visited within the scope of the studies conducted with respect to the sculptures revealed in the recent excavations in Aizanoi: İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Çanakkale, Bursa, Bilecik, Eskisehir, Ankara, Kayseri, Nevşehir, Konya, Afyon, Kütahya, Uşak, Akhisar, Manisa, İzmir, Selçuk, Aydın, Burdur, Muğla, Marmaris, Bodrum, Antalya, Silifke, Mersin, Tarsus, Adana, Urfa, Mardin, Diyarbakır. The examples exhibited in the exhibition halls of these museums and included in the literature do not include any new example except for the abovementioned sculptures with Pallium Type Toga. I would like to take this occasion to thank to the employees of Çanakkale and Bodrum Museums and particularly Kütahya Museum who kindly offered assistance to me during my studies.

29 Two examples from Thyateira representing this type are known. See Dinç 2015, 73-74, cat. 31 for the sculpture in Manisa Museum; and see Ersun 2019, 221-222, pls. 1, 2 for the other example in İzmir Archeology Museum.

30 Humann et al., 1904, 209 ff., fig. 212; Linfert 1976, 38, pl. 10, figs. 52-53; Goette 1990, 112, A b 116, pl. 3. 5.

31 Aybek 2009, 55-56, pl. 20, no. 26.

32 Aybek 2009, 55-56, pl. 20, no. 26. A body part found in Metropolis has similar characteristics as well, however the sculpture has not been well preserved to a large extent and it is not possible to make a proper comparison in terms of typology.

33 Virtually all of the figures with arm suspenders on the grave steles located in Anatolia consist of examples based on the Hellenistic variant (on the left arm thigh) and could be traced from the Hellenistic Period till the Early Christianity Period. Pfuhl – Möbius 1977, 90 ff.

currently exhibited in Istanbul Archeology Museum; however its head has not been preserved³⁴. The other two are the body parts from Metropolis; one of these wears himation and it is dated to the beginning or middle of the 1st century BC, the other one mentioned above wears toga and it is dated to the end of the 1st century BC³⁵. It shall not be proper to make a comparison with the Metropolis sculpture parts since they have not been preserved well. Comparing the one in Istanbul to Aizanoi the Aizanoi sculpture, it is observed that the garment types and posture compositions are different. The Istanbul example dated to the Late Hellenistic Period adopted the posture of the Sophocles Type in Lateran³⁶, however the fold design of its garment differ. The fact that a good variation based on the Sophocles Type which is less common than Aischines is found in Anatolia should be regarded as the indicator of the close follow-up of the Greek art by the sculptors working here. On the other hand, the other two examples of the Late Hellenistic Period are the figures on the grave steles located in Izmir and Manisa Museums the origins of which are unknown³⁷.

These examples could be assessed as the variations of the sculptures of famous philosophers (Aischines-Sophocles) produced according to the perception of the Anatolian sculptors and the taste of the relevant period. Even such few number of examples indicate that both types were known in Anatolia in the Late Hellenistic Period and makes one think that there should probable be other variations as well. The Aizanoi portrait sculpture is the unique example of its type with peculiar characteristics which were created by a sculptor adopting himation sculpture tradition by synthesizing two garment types. It is particularly important for indicating that this type (Aischines archetype) continued to be depicted in Anatolia until the Early Imperial Period.

Style

The hair design of the statue and some elements of its face indicate that it belongs to the Early Imperial Period. Particularly the round upper contour of its head and oval form of its face, bony-strong forehead structure, concave-narrow nose root and two concentration lines extended therefrom toward the forehead, aquiline nose, prominent cheekbones, indentation separating the lower lip and the chin, fleshy round chin projecting outward (fig. 5) remind the Augustus portraits³⁸. Nonetheless, the fact that the hair curls coming out of the multi-piece

34 There are different date suggestions for this sculpture registered in the records as Prusias ad Hypium finding. See Mendel 1914, nr. 1100; Polaschek 1969, 135; Linfert 1976, 40; Lewerentz 1993, 247-248, cat. 1. 15, figs. 10-11.

35 Aybek 2009, 52-53, 55-56, cat. 23, 26, pls. 18, 20.

36 Mendel 1914, 339-340; Polaschek 1969, 26; Lewerentz 1993, 44-45.

37 See Pfuhl – Möbius 1977, 182-183, no. 646, pl. 98; Aybek et al. 2009, 157-158, no. 139 for the example in Izmir History and Art Museum; see Pfuhl – Möbius 1977, 180, no. 633, pl. 97; Hanfmann – Ramage 1978, 171-172, no. 262, figs. 451-452; Durugönül 2015, 123-125, cat. 66 for the example of Manisa Museum.

38 See Boschung 1993, 108-109, cat. 4, pl. 5; 147, cat. 82, pl. 77; 154, cat. 105, pl. 86; 173-174, cat. 157, pl. 76. 2, 173. 2; 160, cat.121, pl. 174 for certain examples using which we could roughly compare the round upper contour of the head and the form of the face; see 111-112, cat. 9, pl. 18, 1-3 for forehead-eyebrow; see 155, cat. 107, pl. 75 for mouth-chin; Characteristics such as prominent cheekbone, aquiline nose, indentation under the lower lip chin projecting forward are observed in many Augustus portraits. See Boschung 1993; Özgan 2013, 156.

curls on the top point of the head and placed gradually forward, toward the nape and toward the sides were arranged taking the central fork motif on the forehead as basis and that the strands within each curl were embroidered in the form of fine lines indicates a different understanding³⁹. As is known, the copies and variations based on Polykleitos' works continued to preserve their position in the sculpture art though with certain additions and changes from the Late Hellenistic Period (150-30 BC) to the 3rd century AD⁴⁰. The effect of the classicism based on Polykleitos' works could also be observed in the hair styles of the Ephesos Type Tiberius (17-10 BC)⁴¹ portraits created in the Early Imperial. The Aizanoi portrait-sculpture has certain characteristics observed in the curl design and style of the examples covered in this type which Hertel examined in details dividing the same into subgroups. Although the plain-simple hair design of the Aizanoi example has rather idiosyncratic individual elements, it could be compared to the Budapest head with the inventory number of 4804 assessed within the scope of the Ephesos Type Tiberius portraits⁴². The arrangement of the curls on the left of the central fork on the forehead continuing at the same level and a few curls on the right of the fork in both examples, placement of a few curls the ends of which are twisted like a hook on these curls more discursively without regarding any order, simple shaping of the curls point out a similar understanding. Another common trait which approaches these two examples to each other is demonstration of the strands constituting the curls with simple-fine-linear twists. A similar application could be observed in some other examples which are assessed within the same group and which could be compared to the hair curls of the Aizanoi sculpture⁴³. Relatively voluminous hair curls of the Aizanoi sculpture compared to these examples must be associated with the style of the sculpture.

As is known, the portrait types in Roman portrait art created for emperors strongly influenced their contemporary private portraits in terms of both certain physiognomic characteristics and hair style. Additionally, it is observed that the individual attributes characterizing the face were oppressed in the Early Imperial Period since the portraits were idealized⁴⁴. The artist's style, the tradition of the workshop or the school which he is affiliated with play significant role in shaping the portrait as well. Those elements could be observed in the head of the Aizanoi sculpture, too. The abovementioned physiognomic characteristics of the Aizanoi example approach it to Augustus portraits rather than the other members of the Julius Claudius Family⁴⁵. Nonetheless, it differs from standard Augustus portraits

39 Lauter 1966, pls. 1-6; Steuben 1973, pls. 1-18; Zanker 1974, pls. 3-4, 7, 24-26, 28, 29, 3-6, 31, 1-2, 34, 3-4, 38-39, 41.

40 Zanker 1974, 3.

41 See Hertel 2013, 96-97 for the dating of the Ephesus type portraits of Tiberius and the Polykleitos effect observed in the hair design of these examples.

42 Hertel 2013, 135, cat. 1, pl. 7.

43 Hertel 2013, 137, cat. 4, pl. 5; 137, cat. 5, pl. 6; 137-138, cat. 6, pl. 4.

44 Boschung 1993, 9.

45 A portrait piece included in the findings of Aizanoi in previous years was assessed as the head of a prince who is a member of Julius Claudius Dynasty (Naumann-Steckner 1989, 287-290) and it is very important for indicating the presence of emperor sculptures although none has been found in the city so far. It is observed to have a different hair design and style compared to the head of the sculpture which we examine in this paper.

in the shape of the eyes, obscurity of the distinction of transition from the lower eyelid to the cheek, plain-motionless cheeks, nasolabial skin twist not demonstrated as well as open mouth (fig. 5). The face, except for the prominent cheekbones, is rendered immobile and completely flat down to the chin, suggesting that the individual physiognomy was suppressed at this point; because the eyebrow flesh slightly slopes over the upper eyelid, and two concentration lines are visible at the root of the nose, indicating that it represents a man at a relatively young age based solely on these characteristics. Although there is no evident pathos in the glances, its open mouth and the form of representation of the lips⁴⁶, its strong forehead shown as inflated reflects the energy of the Hellenistic approach⁴⁷ and this is no astonishing for the portrait sculptures produced in Anatolia⁴⁸. In conclusion, we can say that the sculptor integrated certain characteristics, heritage of Classical and Hellenistic traditions, into the head of the Aizanoi sculpture, adapting them to the Roman taste and vision, mixing them with his own style, and all these elements can be observed within the artistic approach of the Augustan Period.

As a matter of fact, the style of the garment folds of the sculpture also supports that it belongs to the Augustan Period. First and foremost, it should be noted that individual elements predominate in the fold design of the garment. Nonetheless, it is possible to detect certain features characterizing the era which it belongs to. The garment fabric which has not become heavier yet wraps the body in the manner to disclose the moving limbs beneath the garment. Narrowness of the vertical folds of the arm suspender and the fact that the fabric roll pulled to the left shoulder does not exceed the shoulder width, weak and simple demonstration of the fabric piece separated from the right elbow, plain continuation of the hem end slightly extending diagonally between the two legs, the garment fabric not being very loose (fig. 3) are such characteristics that could be observed in sculptures-reliefs wearing pallium style (with arm suspender) toga of the Late Republican Period and the Early Imperial Period⁴⁹. The body being covered by numerous fine diagonal folds of the fabric partly forming fork at the front, partic-

46 The open mouth of the Aizanoi example, the form of the lips, the lower lip being fleshier than the upper lip as well as the emphasis on the lip corners could be compared to the Augustus portrait of Pergamon origin in Istanbul Archeology Museum with inventory number of 2165. See Boschung 1993, 155, cat. 107, pls. 75, 76. 1, 173. 1; İnan – Rosenbaum 1966, 13, 57-58, no. 4, pl. III.

47 The effects of the Hellenistic Period portrait art are observed on the two portrait heads found in Aizanoi and dated to the Early Imperial Period, see von Mosch 1993, 509-515; Brize 2010, 134-137. The other portrait heads of the Early Imperial Period revealed in the recent excavations and included in the sculpture group not published yet contain examples with Hellenistic elements as well.

48 See İnan – Rosenbaum 1966, 12-13, pls. 1-6 for the Augustus portraits with the effects of the Hellenistic tradition in Anatolia.

49 For the general characteristics of the Pallium Type Toga of the Late Republican Period, see Kleiner – Kleiner 1980-81, 127; for the examples of the Late Republican Period, see Vessberg 1941, pls. 23, 27, 29, 34, 36. 2, 85; Kleiner 1977; Kleiner – Kleiner 1980-81; Goette 1990, pl. 2, nos. 1-5; The best example demonstrating that the hem end could be depicted in both plain and circular form in the depictions of Augustus Period wearing Pallium Type Toga comes from the Augustus monument in Nikopolis. The slightly diagonal end of the garment hem in the second and third figures from the left in the reliefs on the big altar of the monument continue plainly whereas it is observed to arch distinctively in the fourth and sixth figures, see Papagianni 2019, 246-247, fig. 1; for another example of the Augustus Period, see Kleiner 1977, 217, fig. 37.

ularly from the right leg to the left haunch differs from broader (sometimes monotonous) diagonal fold design which we are used to see in this type of examples with toga and this could be assessed as the individual characteristics of the master who wanted to create the effect of naturally wrinkled fabric. In addition to the fold formation on the space between the body and the left arm bent at the elbow and directed to the haunch, one or two broad pleats continuing straightly under the same arm downwards along the left thigh were modeled being carved relatively more broadly than the others (fig. 3). Those pleats combined with a few pleats opened and broadened in line with the left hand leaned on the haunch slightly pushing the fabric upward and ensured coherence (fig. 4). The garment has increased in volume here with the contribution of the narrow, deep and relatively roughly sculptured fabric piece dangled to the back of the body from the left shoulder (fig. 3, 4). The same rough workmanship is felt in the loosely left fingers of the right hand getting out of the suspender. Behind the body, the broad diagonal folds extended from the left shoulder to the moving leg are deeper, broad and rough contrary to the fine and usually forked pleat design at the front side.

The best example among the sculptures wearing Pallium Type Toga found in Anatolia comparable to the Aizanoi sculpture in terms of posture and garment details is from Magnesia. This sculpture located in Izmir History and Art Museum⁵⁰ is dated to the Augustan Period⁵¹. The right arm taken in the suspender was not held loose and the released right leg was slightly pulled backwards in both sculptures, nevertheless the positions of the left arms are not the same. One diagonal fold extending from the upper part of the right ankle toward the left side of the pelvis in the Aizanoi sculpture is stronger than the others and immediately under it, there is a relatively weaker fold which accompanies this one. A similar formation is observed in the three strong folds in the example of Magnesia as well. Depiction of the fabric slightly fluctuating in the hem end of the fabric was made with similar approaches in both examples. The most important element which renders those sculptures similar is the curved fold formation observed on the pelvis depending on the movement of the left haunch springing outwards. Depiction of the haunch movement being emphasized with a curved fold is regarded as a characteristic of the Early Augustan Period⁵². This curved fold considered to have been formed by fixing the fabric pulled leftwards from the right leg onto the tunic or belt below on the left haunch was explicitly emphasized in certain sculptures-reliefs whereas it was depicted more weakly as an artistic tradition in certain others⁵³.

The male figure wearing Pallium Type Toga on the left in a grave relief of the Early Augustan Period (30- 13 BC) in Borghese Art Gallery which figure stands on the left and is more mature than the other (the one on the right) is another example comparable to the Aizanoi sculpture⁵⁴. The form of depiction

50 Museum inventory no. 10. I would like to thank to the employees of the museum who contributed to my paper with their kind assistance.

51 Humann et al. 1904, 209 ff., pl. 212; Linfert 1976, 38 ff., pl. 10, nos. 52-54; Goette 1990, 112, Ab 116, pl. 3. 5.

52 Kleiner 1977, 148.

53 Wilson 1924, 41-42, figs. 9-11; Kleiner 1977, 148-149.

54 Bieber 1977, 132, pl. 100, fig. 604; Kleiner 1977, 217, no. 37, fig. 37.

of the moving limbs beneath the garment, the fact that modeling of the garment folds is not very deep, the fine fold design in the upper body, and the curved fold observed on the outward moving left haunch indicate that they are the products of similar approaches. The other examples which we could compare for curved fold formation on the moving left haunch include: two sculptures from Thyateira⁵⁵, grave relief in Doria Pamphili Gallery in Rome⁵⁶, reliefs in Roma National Museum and Via Apia⁵⁷.

The garment of the Aizanoi portrait sculpture like its head exhibits the stylistic characteristics of the Augustan Period. The date of the sculpture could be supported at the same time with the period when Pallium Type Toga was used. As is known, usage of pallium style toga diminished totally in the following period with the effect of the dressing regulation enacted in the Augustan Period and it was replaced by the imperial toga (containing sinus and umbo). As a matter of fact, all of the sculptures found in Anatolia and included in this category belong to the Early Imperial Period.

Conclusion

Our knowledge about the sculpture works of Aizanoi was limited to few examples introduced to the literature up to date. Considerable sculpture pieces found in the seasons of 2021-2023 have revealed the fact that the public buildings were equipped with sculptures contrary to popular belief simultaneously with an intense architectural program realized in the city particularly in the 1st and 2nd centuries AD. In addition to the examples remarkable with quite high quality workmanship and marble, there are also examples sculpted less attentively-more roughly where we observe that different marbles types had been used in the finding group the majority of which consists of pieces which could belong to big size sculptures. Although our studies to understand the production of these sculptures continue, mineralogical-petrographic analyses (polarizing microscope-fine section) conducted on the marble of the portrait sculpture which we assess herein has suggested that it was in harmony with Dokimeion (İscehisar) marble (fig. 6, 7)⁵⁸. Dokimeion workshop which is rather recognized with sarcophagi production is known to have been active in 'freestanding sculpture' as well⁵⁹. Aizanoi sculpture made from Dokimeion marble could be assumed to be the product of an artist working in Dokimeion relying on the fact that there is no

55 See footnote 29.

56 Goette 1990, 110, A b 80, pl. 3. 1; Kleiner 1977, 233, no. 66, fig. 66.

57 Kleiner 1977, 149.

58 I am very grateful to Assoc. Prof. Dr. Metin Bağcı, academic member of Afyon Kocatepe University, Department of Geological Engineering who performed the examinations of the Aizanoi sculpture and the polarizing microscope-fine sections of the marble examples taken from İscehisar (Dokimeion) marble field. It was detected by Bağcı that the dimension values and grain shapes of both examples were very close to each other and they were reported to belong to the same marble type.

59 Waelkens 1986, 675; Waelkens 2019, 542 ff.; Waelkens et al. 2019, 193-203; Korkut – Dirican 2020, 262. The sculpture findings revealed in the recent excavations include numerous sculpture pieces which we assess that they could have been made from Dokimeion marble except for the example assessed herein. It shall be proper to assess the places of production after the marble analyses of the Aizanoi sculptures are performed.

finding suggesting that sculpture production⁶⁰ was performed in Aizanoi and its neighborhood during the Early Imperial Period, within our current knowledge.

The dimensions of the Aizanoi portrait sculpture exceeding normal human dimensions, quiet-self-confident posture of the figure and the sculptural effect created with the closed form of its arms, its design visible from all directions suggest that it is an honor sculpture. The fact that this sculpture during the excavation of the Bridge numbered 3 of Penkalas River passing from immediately east of the buildings in an area close to agora and Doric Columned Courtyard connotes that it could probable have been exhibited in one of those public buildings (fig. 1).

It is known that attempts to transform Aizanoi having an appearance of a Hellenistic polis⁶¹ in the mid-1st century BC with its certain institutions and public buildings into a more comprehensive city identity and activities of construction of various public buildings were commenced within this scope as of the Early Imperial Period⁶². However very few public buildings which could be associated with the Early Imperial Period were detected as a consequence of the works performed in the city until the recent excavations. One of them is a nymphaion remnant located within Zeus Temple temenos area and the other is the public building named as Doric Columned Courtyard. A range of new places of workshop-shop nature detected to operate as of the Augustan Period were discovered in the works performed in the east stoa of the agora in the recent excavations and it has been found out that the agora had been active in that period. As a consequence, no third public building in the city which could be suggested for the place of exhibition of the sculpture which is the subject matter of our paper and which we dated to the Augustan Period is known except for the Doric Columned Courtyard and the agora.

The identity of the sculpture is impossible to be detected since it has no

60 Disclosure of numerous sculpture pieces in the recent excavations carried out in Aizanoi conduced commencement of the studies for researching the marbles used for making these sculptures as well. It is known that virtually all marble types extracted from Dokimeion were found in the marble deposits in also Altıntaş Plain (Upper Tembris Valley) 60 km. distant to Aizanoi and they are a part of the imperial organization the administration and distribution of which had been centralized in Synnada (Şuhut) from the Domitianus Period (92 AD) till the end of the Antoninus Pius Period (156 AD) (Dubois 1908, 88, n. 181-183; Waelkens 1985, 642-644; Waelkens 1986, 665-666). Since the quarries in Altıntaş Valley belonged to the imperial administration in Synnada, it is considered that the marbles extracted therefrom could have been sold as Dokimeion or Synnadic marble (Waelkens 1986, 665). Detection of another source close to Altıntaş or Aizanoi for the marble types used for Aizanoi Sculptures shall be important for suggesting that production was performed there as well. As a matter of fact, a colossus sculpture piece discovered in Çakırsaz marble quarry in Altıntaş Plain in 1926 by Sir Christopher Cox is a very important finding suggesting that this sculpture had been sculpted in Çakırsaz. It has been suggested that this sculpture which was later examined by Waelkens was the sculpture of one of the captives from Dacian carved to be exhibited in Basilica Ulpia, in the Forum of Emperor Traianus but was left unfinished because of a defect noticed during its carving (Waelkens 1985, 644-645; Waelkens 1986, 671-673). This example makes us think that sculptures, though limited in number, were produced in Altıntaş marble quarries during the Traianus Period and those quarries (and perhaps others in the region) had inavisable significance. However the function of the aforementioned marble quarries in the Early Imperial Period is unknown and our researches in this regard continue.

61 Jes 2001, 301; Rheidt 2008, 107 ff.; Rheidt 2010, 174.

62 Jes 2002, 50 ff.; Hoff 2011, 127-128.

inscription however his garments allow making assumption about his status. First and foremost, we cannot suggest that it is a philosopher sculpture despite its iconography based on the Greek philosophers of the Late Classical Period since it does not have a roll in his hand or near *scrinium* his legs (or designed as pedestal). As for his garments, as is known, the common component of toga and *calceus* is that these garments characterize Roman citizenship⁶³. The *calceus* which we find as an indispensable complementary element of toga in Roman sculpture works have three types being *calceus patricius*, *calceus senatorius* and *calceus equester*. The differences between those shoes were defined at the same time as class distinctions. It is accepted that the *calceus equester* which is less costly than the other two and which is plain-laceless could be used by all Roman citizens of other lower grades particularly including the rider class excluding the ones with high status such as the imperial family and senators⁶⁴. It is considered that those garments (toga-*calceus*) were preferred for individuals whose honor sculpture would be erected since they symbolized Roman citizenship in Early Imperial Period in Anatolia during a period when citizenship had been a privilege given to few local elites yet, and that *calceus equester* rather represented the group belonging to local aristocracy gaining citizenship⁶⁵. Compared to the usage of himation-sandal in the Roman sculpture works found in Anatolian and Greek geography in the east of the Empire, it is found out that those garments were not much adopted unlike the West⁶⁶.

To assess the Aizanoi sculpture in this context, we can say that it represents an individual whose membership of a specific class was emphasized by being depicted with toga and *calceus equester* and who is honored in the Augustan Period by erecting his sculpture. This individual's shoes⁶⁷ allow commenting on two probabilities in terms of determining his status. The first is that he could be a Roman citizen who is a member of the local elite class and the second covers all Roman citizens of other ranks particularly including the rider class excluding the emperor-senator, as mentioned above.

The epigraphic evidences found in Aizanoi offer significant information about the local elites of the region making certain attempts to develop the city and receive support from the empire as of the Early Imperial⁶⁸. It is known that

63 Pauly-Wissowa, Real-encylopädie, 3, *calceus*, 1340-1345, 1899; Kleiner 1977, 143; Goette 1988, 449; Smith 2006, 100.

64 Goette 1988, 459 ff.; Smith 2006, 100.

65 It is considered in the context of Aphrodisias that it was preferred to depict the local honorees with traditional himation in the Middle Imperial Period in line with proliferation of citizenship. See Smith 2006, 100.

66 The examples of this era in Greece are limited in number. See Havé-Nikolaus 1998, 20 ff.; Papagianni 2019, 245 ff.

67 A good example suggesting that shoes were decisive for status is from Magnesia. The Magnesia finding is the representative of the same type with the Aizanoi sculpture with Pallium Type Toga, however the *calceus senatorius* he wears on his feet suggests that his status was high. See Linfert 1976, pl. 10, figs. 52-53.

68 It is understood from the epigraphic documents that Menophilos Family was one of the local elite families continued for a few generations as of the Augustus Period. The fact that Apollonius, son of Menophilos became Asia Arkhiereus in 9 BC demonstrates the amount of the wealth that this family owned (Deininger 1965, 151 ff.). Relying again on the epigraphic and numismatic data, it is understood that the members of Menophilos Family having significant power in the religious

the local elites, who had ideals such as obtaining high-ranking positions and thereby gaining economic and political superiority, played a significant role in the increasing prosperity of the city, which reached its peak during the 2nd century, from the very beginning of imperial administration⁶⁹. The most concrete evidences explaining this situation are numerous pedestals of honorary sculptures belonging to the elites of Aizanoi.

However no name given citizenship prior to the Claudian Period was recorded in the epigraphic and numismatic documents available⁷⁰. On the other hand, iconography of the sculpture is in harmony with the identity of the city Hellenized after being affiliated to Pergamon Kingdom in the Hellenistic Period and connotes the question of whether there had been local elites given citizenship prior to the Claudian Period as well. However, the low number of the inscriptions enlightening the Augustan Period makes it impossible to make final inferences on the subject within the current circumstances⁷¹.

As a consequence, the sculptor who had the knowledge from the rooted sculpture tradition of Anatolia and who probably worked in Dokimeion created an authentic work unique in its type by shaping the iconographic-stylistic elements of the Classical and Hellenistic heritage with the approach of his own period within the framework of his own perception. This honor sculpture should be associated with an important Roman citizen who served for the city in the Augustan Period and who consequently earned the respect of the Aizanoi people.

organization of the city failed to gain Roman citizenship. See MAMA IX, XXV; Wörrle 2014.

69 Jes 2002, 51; Rohn 2004, 211 ff.

70 It is mentioned in the epigraphic records that a philanthropist named Nannas who assumed the position of Stephanephoros in the Caligula Period devoted all income of the village of Palox to the imperial cult, financed the second gymnastic games and Menogenes, his son was given citizenship from Claudius as well. MAMA IX, xxiii-xxiv; Jes 2002, 53; Wörrle 2014, 499.

71 The sculpture constituting the subject matter of the paper in 2022 excavation season and a new inscription found in the same trench and devoted to Augustus and Livia by a philanthropist are promising for the probability that other inscriptions can also be found and the aforementioned period could become more understandable in future years. The translation of this inscription prepared for publication was performed by Assoc. Prof. Dr. Pınar Özlem-Aytaçlar. I would like to thank to her very much for her contribution to my paper.

Bibliography and Abbreviations

- Aybek 2009 S. Aybek, *Metropolis Ionia I Heykel: Metropolis'te Hellenistik ve Roma Dönemi Heykeltıraşlığı*, İstanbul.
- Aybek et al. 2009 S. Aybek – M. Tuna – M. Atıcı, *İzmir Tarih ve Sanat Müzesi Heykel Kataloğu. Orijinaleri, Roma Kopyaları, Portreler ve Kabartmalar*, Ankara.
- Bieber 1955 M. Bieber, *The Sculpture of Hellenistic Age*, New York.
- Bieber 1959 M. Bieber, "Roman Men in Greek Himation (Romani Palliati) a Contribution to the History of Copying", *PAPhS* 103/3, 374-417.
- Bieber 1977 M. Bieber, *Ancient Copies. Contributions to the History of Greek and Roman Art*, New York.
- Boschung 1993 D. Boschung, *Die Bildnisse des Augustus, Das römische Herrscherbild I. 2*, Berlin.
- Brize 2010 P. Brize, "Marmora parva quidem. Zur Skulpturenausstattung des Theaters in Aizanoi", *Aizanoi und Anatolien. Neue Entdeckungen zur Geschichte und Archäologie im Hochland des westlichen Kleinasien* (ed. K. Rheidt), Mainz, 130-137.
- Buschor 1971 E. Buschor, *Das hellenistische Bildnis*, München.
- Coşkun et al. 2023 G. Coşkun – F. Özbay, – F. Çevirici-Coşkun, "Aizanoi 2021", *KST* 42/2, 419-440.
- Coşkun et al. 2024 G. Coşkun – F. Özbay – F. Çevirici-Coşkun – H. Usta, "Aizanoi 2022", *KST* 43/5, 185-206.
- Deininger 1965 J. Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, Vestiga VI, München.
- Dinç 2015 M. Dinç, "Manisa Müzesi'ndeki Hellenistik – Roma Dönemi Heykelleri", *Manisa Müzesi Heykeltıraşlık Eserleri* (S. Durugönül), İstanbul, 27-96.
- Dubois 1908 Ch. Dubois, *Étude sur l'administration et l'exploitation des carrières (marbres, porphyre, granit, etc.) dans le monde romain*, Paris.
- Durugönül 2015 S. Durugönül, "Manisa Müzesi'ndeki Arkaik – Roma Dönemi Kabartmaları", *Manisa Müzesi Heykeltıraşlık Eserleri* (ed. S. Durugönül), İstanbul, 115-159.
- Ersun 2019 D. Ersun, *Anadolu'da Toga Heykellerinin Gelişimi: Tipolojik ve Stilistik Değerlendirme*, unpublished doctorate thesis, Ankara.
- Goette 1988 H.R. Goette, "Mulleus – Embas – Calceus. Ikonografische Studien zu römischem Schuhwerk", *JDI* 103, 401-464.
- Goette 1990 H.R. Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen, Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur* 10, Mainz.
- Hafner 1969 G. Hafner, "Etruskische Togati", *AntPl* 9, 25-44.
- Hanfmann – Ramage 1978 G.M.A. Hanfmann – N.H. Ramage, *Sculpture from Sardis*:

- The Finds through 1975, Sardis Report 2, London and Cambridge.
- Havé-Nikolaus 1998 F. Havé-Nikolaus, Untersuchungen zu den kaiserzeitlichen Togastatuen griechischer Provenienz: Kaiserliche und private Togati der Provinzen Achaia, Creta (et Cyrene) und Teilen der Provinz Macedonia, Mainz.
- Hekler 1912 A. Hekler, Die bildniskunst der Griechen und Römer, Stuttgart.
- Hertel 2013 D. Hertel, Die Bildnisse des Tiberius. Das römische Herrscherbild I. 3, Wiesbaden.
- Hoff 2011 R. von den Hoff, "New Research in Aizanoi 2007-2009", *Archaeological Research in Western Central Anatolia* (ed. N. Bilgen), Kütahya, 122-139.
- Humann et al. 1904 C. Humann – J. Kohte, J. –C. Watzinger, *Magnesia am Maeander: Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre 1891-1893*, Berlin.
- İnan – Rosenbaum 1966 J. İnan – E. Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, London.
- Jes 2001 K. Jes, "Ein hochhellenistischer Statuettenkopf aus Aizanoi", *AA* 2001, 295-301.
- Jes 2002 K. Jes, "Die neue Stadt: Aizanoi in der frühen Kaiserzeit", *Patris und Imperium. Kulturelle und politische Identität in der Städten der römischen Provinzen Kleinasien in der frühen Kaiserzeit* (ed. C. Berns), *Kolloquium Köln*, 1998 (Leuven 2002) 49-62.
- Kleiner 1977 D.E.E. Kleiner, *Roman Group Portraiture. The Funerary Reliefs of the Late Republic and Early Empire*, New York.
- Kleiner – Kleiner 1980-81 D.E.E. Kleiner, – F. S. Kleiner, "Early Roman Togate Statuary", *BullCom* 87, 1980-81, 125-133.
- Korkut – Dirican 2020 T. Korkut – M. Dirican, "Pamphylia ve Phrygia Bölgeleri Roma Dönemi Lahit Üretim Merkezleri ve Atölye Sorunları", *TÜBA-AR* 27, 257-270.
- Lauter 1966 H. Lauter, *Zur Chronologie römischer Kopien nach Originalen des V. Jahrhunderts*, Bonn.
- Lehmann 2001 S. Lehmann, "Der bekleidete Gymnasiast – eine neue Deutung zum Jüngling von Eretria", *Antike Kunst* 44, 18-22.
- Lewerentz 1993 A. Lewerentz, *Stehende männliche Gewandstatuen im Hellenismus: ein Beitrag zur Stilgeschichte und Ikonologie hellenistischer Plastik*, Hamburg/Kovač.
- Linfert 1976 A. Linfert, *Kunstzentren hellenistischer Zeit. Studien an weiblichen Gewandfiguren*, Wiesbaden.
- MAMA IX B. Levick et al. (eds.), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. IX, *Monuments from the Aezanitis recorded by C. W. M. Cox et al.*, London 1988.
- Mendel 1914 G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, İstanbul.

- von Mosch 1993 H. Ch.von Mosch, "Ein Neuer Porträtfund aus Aizanoi", *AA* 1993, 509-515.
- Naumann-Steckner 1989 F. Naumann-Steckner, "Fragment eines iulisch-claudischen Portraïtkopfes aus Aizanoi", *Festschrift für Jale İnan, N. Başgelen – M. Lugal* (Hrsg.), İstanbul, 287-290.
- Özgan 2008 R. Özgan, "Einige unbekannte Porträts aus dem 1. Jh. n. Chr. in der Türkei", *Asia Minor Studien* 65, 503-512.
- Özgan 2013 R. Özgan, *Roma Portre Sanatı I*, İstanbul.
- Özgan 2016 R. Özgan, *Hellenistik Devir Heykeltraşlığı II. Erken Hellenistikten Yüksek Hellenistiğe*, İstanbul.
- Papagianni 2019 E. Papagianni, "Men in Roman Costume: Unknown Togate Images from Greece", *La Sculpture Et Ses Remplois, Actes des II. Rencontres Autor de la Sculpture Romaine* (ed. V. Gaggadis-Robin – N. de Larquier), Bordeaux 2019, 245-258.
- Pfuhl – Möbius 1977 E. Pfuhl – H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs Band I*, Mainz.
- Polaschek 1969 K. Polaschek, *Untersuchungen zu griechischen Mantelstatuen. Der Himantiontypus mit Armschling*, Berlin.
- Poulsen 1962 V. Poulsen, *Les Portraits Romains I, République et Dynastie Julienne*, Copenhagen.
- Rheidt 2008 K. Rheidt, "Aizanoi in hellenistischer Zeit", *Neue Funde und Forschungen in Phrygien* (eds. E. Schwertheim – E. Winter), *Asia Minor Studien* 61, 107-122.
- Rheidt 2010 K. Rheidt, "Vom Siedlungshügel zum anatolischen Dorf. Über 5000 Jahre Entwicklungsgeschichte von Aizanoi", *Aizanoi und Anatolien. Neue Entdeckungen zur Geschichte und Archäologie im Hochland des westlichen Kleinasien* (ed. K. Rheidt), *Sonderband der Antike Welt*, 168-187.
- Richter 1965 G.M.A. Richter, *The Portraits of the Greeks II*, London.
- Rohn 2004 C. Rohn, "Die Macht der Stifter: Der Theater-Stadion-Komplex von Aizanoi als Familienmonument", *Macht der Architektur-Architektur der Macht* (ed. E. L. Schwander – K. Rheidt), *Bauforschungskolloquium in Berlin vom 30. Oktober bis 2. November 2002* veranstaltet vom Architektur-Referat des DAI, Mainz, 211-220.
- Smith 2006 R.R.R. Smith, *Aphrodisias II: Roman Portrait Statuary from Aphrodisias*, Mainz.
- Steuben 1973 H. Steuben, *Der Kanon des Polyklet. Doryphoros und Amazone*, Tübingen.
- Vessberg 1941 O. Vessberg, *Studien zur Kunstgeschichte der römischen Republik*, Lund-Leipzig.
- Waelkens 1985 M. Waelkens, "From a Phrygian Quarry: The Provenance of the Statues of the Dacian Prisoners in Trajan's Forum at Rome", *AJA* 89.4, 641-653.
- Waelkens 1986 M. Waelkens, "Marmi e sarcofagi frigi", *Annali della Scuola Nor-*

- male Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia, Serie III, Vol. 16, 3, 661-678.
- Waelkens 2019 M. Waelkens, "The Sarcophagus Workshop of Dokimeion", Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri Uluslararası Sempozyumu, Aizanoi Special Issue IV (ed. E. Özer), Ankara, 537- 627.
- Waelkens et al. 2019 M. Waelkens – L.E. Baumer – M. Demirel, "The Heracles Sarcophagus from Geneva. Workshop, Date, Provenance and Iconography", *IstMitt* 69, 187-259.
- Wilson 1924 L.M. Wilson, *The Roman Toga*, Baltimore.
- Wörle 2014 M. Wörle, "Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi VII: Aizanoi und Rom III. Der julisch-claudische Kaiserkult in Aizanoi", *Chiron* 44, 439-512.
- Zanker 1974 P. Zanker, *Klassizistische Statuen. Studien zur Veränderung des Kunstgeschmacks in der römischen Kaiserzeit*, Mainz

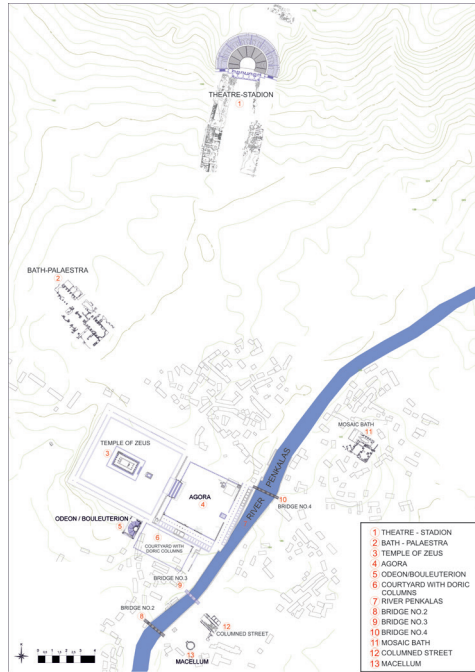

Fig.1 The city plan of Aizanoi

Fig.2 The discovery status of the statue

Fig.3 The front and back view of the statue

Fig.4 The side views of the statue

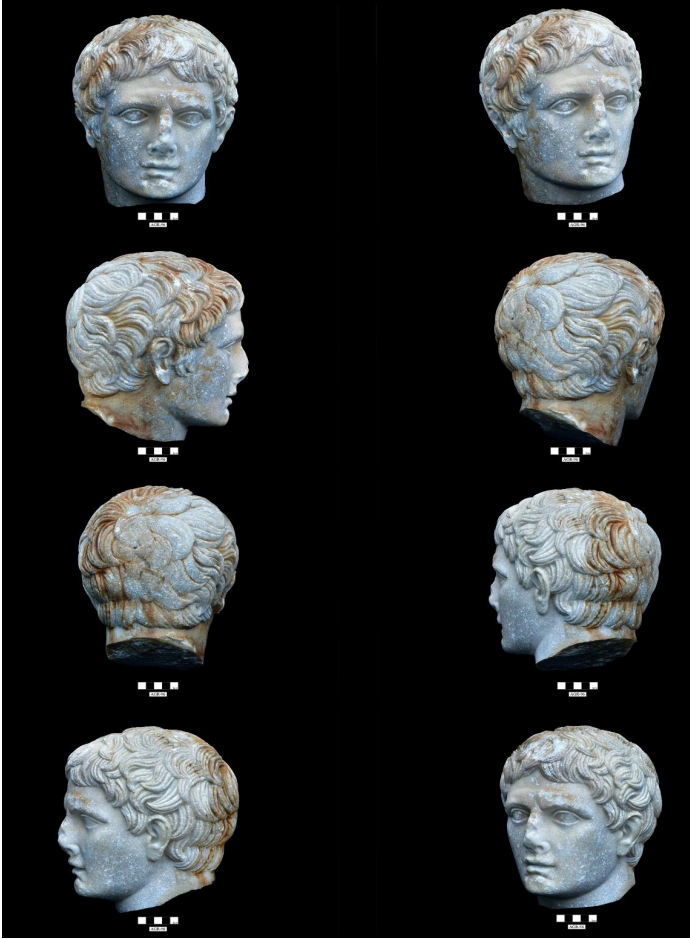

Fig.5 The head of the statue

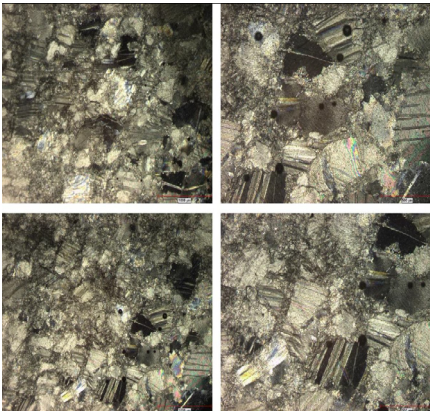

Fig.6 Fine section photographs of Aizanoi sculpture marble sample

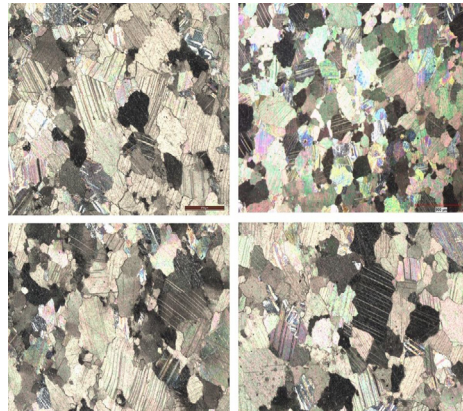

Fig.7 Fine section photographs of İschisar (Dokimeion) marble sample

AN ASSESSMENT OF THE URBAN DEVELOPMENT OF THE ANCIENT CITY OF SILLYON

Murat TAŞKIRAN*

Öz

Sillyon Antik Kenti Kentsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme

Sillyon Antik Kenti, Antalya ili, Serik ilçesi, Yanköy Mahallesi Kocagözler mevkiinde yaklaşık 235 m yükseklikte kayalık bir tepe üzerinde yer alan Pamphylia Bölgesi'nin önemli antik kentlerinden biridir. Sillyon, çok katmanlı dokusu, tarihi ve kültürel değerleriyle öne çıkan bir antik kenttir. Tarih boyunca kültürlerin ve medeniyetlerin birleşme-çatışma noktasında bulunan Sillyon, birçok medeniyetin izlerini taşımaktadır. Hellenistik Dönem'de belirginleşen ve ardından Roma İmparatorluk Dönemi'yle kurumsallaşan kent planlamasının Geç Antik Çağ, Bizans ve daha sonra Türk-İslam Dönemi'nde de benzer standartlar ve uygulamalarla devam ettiğini söylemek mümkündür. Öyle ki, Erken Demir Çağı'ndan Osmanlı Dönemi'ne kadar kesintisiz yerleşim görmüş çok katmanlı bir kent örneğini temsil eden Sillyon'da, geleneksel bir kent mantığının (*eigenlogik*) ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu kentsel mantık, en olumsuz koşullar altında bile deneyimlenebilecek görsel bir değere sahiptir ve kentin yüksek sınırlarını ile güçlü eğilimini gösterir. Bu *diakronik* kentsel gelişimin temel dinamiği arazinin morfolojik yapısıdır, ancak diğer yandan Sillyon kent planları, her dönemin politik ve sosyal yapısına göre kentin zorlu topografyasına uygun başarılı ve pragmatik bir kentsel kültür yaratmışlardır. Bu makalede, Sillyon'un kentsel mantığı (*eigenlogik*) kentleşme süreci boyunca *diakronik* bir perspektiften analiz edilmekte, kente özgü pratikler ve dinamikler gösterilmektedir. Ayrıca, Sillyon kent merkezindeki (*core*) yapılar yerleşim arkeolojisi perspektifinden bütünsel olarak araştırılmakta ve kentsel dokunun bütünsel bir görünümü (*panoptikon*) oluşturulmaktadır. Dahası Sillyon territoryumu, sahip olunan veya egemen olunan topraklar açısından analiz edilmekte ve ana kent ile çevresi arasındaki ilişki durum tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pamphylia, Sillyon, Kentsel Gelişim, Kentsel Mantık, Antik Yapılar.

* Assoc. Dr. Murat TAŞKIRAN, Pamukkale University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Archaeology, Denizli/Türkiye. E-posta: mtaskiran@pau.edu.tr; ORCID No: 0000-0002-5537-6457

Abstract

The ancient city of Sillyon is located on a rocky hill with a height of about 235 m in the Kocagözlü locality of the Yanköy neighbourhood in the Serik district of the province Antalya and is one of the important ancient cities of the Pamphylian Region. The city is a prominent ancient city with its archaeological multi-layered texture and with its historical and cultural assets. Throughout history, at the point of unification-conflict of cultures and civilizations, Sillyon bears the traces of many civilizations. It should be said that city planning, which became evident in the Hellenistic Period and then became institutionalised with the Roman Imperial Period, continued with similar standards and concerns in Late Antiquity, Byzantine and later Turkish-Islamic Periods. Thus, a *traditional urban logic* (*eigenlogik*) emerged in Sillyon, which represents an example of a multi-layered city that had been inhabited continuously from the early Iron Age until the Ottoman Period. This urban logic has a visual value that can be experienced even under the most unfavourable conditions and shows the high limits and strong tendency of the city. The main dynamic of this *diachronic* urban development is the morphological structure of the terrain, but, on the other hand, the urban planners of Sillyon created a successful and pragmatic urbanistic culture suitable for the city's difficult topography, according to the political and social structure of each period. In this paper, the urban logic (*eigenlogik*) of Sillyon is analysed from a *diachronic* perspective through the process of urbanisation and the city-specific practices and dynamics are shown. In addition, the buildings in Sillyon's city centre (*core*) will be analysed holistically from the perspective of settlement archaeology and a complete view of the urban fabric (*panoptikon*) will be created. Furthermore, the territory of Sillyon is analysed in terms of the territory owned or dominated, and the relational situation between the main city and its surroundings are discussed here.

Keywords: Pamphylia, Sillyon, Urban Development, Urban Logic, Ancient Buildings.

Introduction

The ancient city of Sillyon is located on a rocky hill with a height approximately 235 m above the sea level in the Kocagözlü locality of the Yanköy neighbourhood in the Serik district of the province Antalya. The city, neighbouring Aspendos to the east and Perge to the west, is approximately 13 km from the Mediterranean Sea. Sillyon, one of the most important cities of ancient Pamphylia, stands as the most fortified city of the Pamphylian Plain bounded by the Taurus Mountains (fig. 1). From the available data, it represents an example of a multi-layered city that was inhabited from the early Iron Age until the Ottoman Period and hosted an uninterrupted historical process. In its uninterrupted historical course, Sillyon was at the centre of many political and military events and has always been at the forefront of Pamphylia Region due to its well-sheltered and commanding location.

As it is today, each city has basic features distinguishing it from other cities in antiquity. It is possible to follow these differences between cities in main areas such as urbanisation, artistic activities, social, economic, political, and military structures. This situation (*eigenlogik*) conceptualised by M. Löw is referred to as urban logic. Urban logic emphasises both the specific development of a city and the resulting creative structuring power¹. In other words, the city as a form of

1 Löw 2008, 42-43.

settlement manifests itself as a reflection of social values, political structures and economic outcomes. When urban development is considered, fundamental issues such as topography, landforms, climate, panorama and water resources come into play. The process is also shaped by a number of public approaches and the creativity of urban planners. In this case, it would be appropriate to define the urbanisation adventure of each ancient city as *synchronic* and *diachronic*, from the very beginning to the period of abandonment.

Sillyon, which is as old as Pamphylia, not only developed as a unique city dependent on the land from the very beginning until the period of its abandonment, but also exhibited an example of a proud *polis* (πόλις) by both benefiting from the fertility of the Pamphylian Plain and engaging in commercial activities in the Eastern Mediterranean due to its large territory². To be more precise, Sillyon provides a model in which a unipolar core of a well-fortified settlement gradually expanded to control a large territory and consolidated its sovereignty from the Hellenistic into the Turkish-Islamic periods by developing its rural power. In this article, the urban logic (*eigenlogik*) of Sillyon is analysed in a *diachronic* perspective through the process of urbanisation and the city-specific practices and dynamics are shown. In addition, the buildings in Sillyon's city centre (*core*) are analysed holistically from the perspective of settlement archaeology and a complete view of the urban fabric (*panopticon*) will be created. Furthermore, the territory of Sillyon is mentioned in terms of the territory it owned or dominated, and the relational situation between the main city and its surroundings is dealt with. Thus, a comprehensive overview of the urban development and the monuments of the city will be presented from the time of its foundation to the period of its abandonment. In other words, this study will analyse Sillyon itself and not exclusively what there is in Sillyon. It has been thought that the urban logic (*eigenlogik*) of Sillyon will be a case study for small city models located inland, away from the coastline, and will therefore provide a new perspective for urban studies.

The City's Territory

In a story related by Vitruvius, the architect Deinocrates describes his first encounter with Alexander the Great. According to the story, *he presented to the king his design for a city on Mount Athos, sculpted in the shape of a man, his left hand embracing a city with wide walls and there was a bowl on his right collecting mountain streams. After puzzling the architect with a question about the productivity of the surrounding countryside, Alexander advised him that no city could flourish without sufficient arable land to sustain its population*³. It is clear from this passage by Vitruvius that in antiquity arable land was crucial for a major city. To the extent that main cities such as Sillyon are worthy through their surroundings. The power of a city is measured by the fertile lands where it dominated and it benefited from, rich natural resources and the settlements that depend on these lands⁴. Moreover, in order to explain the relationship between the rural and the urban is to find an answer to the question of where the rural starts and up to where it spreads. The

2 Taşkıran 2020, 3-4; Taşkıran 2021b, 3-9.

3 Vitruv. *De Arch. II.4*.

4 Çevik 2010, 181.

extent of rural sprawl in various regions has been evaluated according to the periods⁵. In this context, it has been observed that the territory of Sillyon contains large and small urban (*polichnion*) and rural settlements (*kome/κώμη*) where the components of the city (*chora*) come together at different levels, changing and transforming over time, and whose context- and process-dependent unfolding can be traced from a chronological perspective. Recent studies in Sillyon and its surroundings prove that, in addition to its arable wetlands, the city's *chora* was a rich agricultural area with a high volume of commodities, as it was located on both east-west routes and at the crossroads of the trade route to the Mediterranean via Pisidia⁶.

Sillyon's territory cannot be precisely defined at present. Starting from the foothills of the Taurus Mountains to the north, the city's territory can be bounded by the Kestros (*Aksu*) River to the west and the Mediterranean Sea to the south. Thus, the city and its territory offer a model that is both hilly and flat and yet connected to the sea, and fertile, allowing us to think of different settlements⁷. It is clear that geographical conditions were influential in shaping the expansion of countryside and that the geological structure of the region played a vital role in the formation of the countryside. When the rural settlements in the Sillyon's territory are analysed, it is possible to reach this conclusion. In the territory starting from the foothills of the Taurus Mountains and continuing to the coastal area, large and small, sometimes rocky small hills and sometimes cultivable elevations are visible. Due to the fact that the fertile lands around these areas were suitable for agriculture, each hill became a production centre. When the large and small rivers in the region and favourable climatic conditions are added to this, it was inevitable that the territory of Sillyon resulted in a fertile *chora*. Although the flow rates of these streams, which originate at the foothills of the Taurus Mountains and flow into the Mediterranean Sea within the borders of modern Kadriye and Belek neighbourhoods, vary according to the periodic rainfall, it is evident that they formed a unique fertile basin⁸. It can also be said that the settlements connected to Sillyon were generally positioned according to these water resources. The most important example of this is a coastal settlement called *Kynosarion* (*Κυννοσάριον*), which belonged to the city's *chora* and was reached by the Sillyon Stream (Koducak) flowing just west of Sillyon⁹. It has been thought that the settlement of *Kynosarion* located at Taşlı Burun Mevkii within the borders of Belek neighbourhood might also have been the *anchorage area* for Sillyon (fig. 1).

When we look at the settlement patterns in Sillyon's *chora*, it has been observed that the identified examples are small (mostly *kome*)¹⁰. The *komai*, located in the hinterland of the *poleis*, were agricultural settlements and the most essential

5 Aydınoglu – Özdemir 2020, 109.

6 For a general assessment, see Taşkıran 2017, 13-16; Küpper 1997, 97-116.

7 Küpper 1995, 66-69; Taşkıran 2021b, 23; Taşkıran – Kılıç 2023, 230-231.

8 Taşkıran – Bacanlı 2022, 147, fig. 2.

9 Hellenkemper – Hild 2004, 676; Taşkıran 2020, 2; Taşkıran – Kılıç 2023, 238, fig. 14.

10 The original names of these small settlements in the territory of Sillyon have not been identified, as is likewise the case with most of the small settlements in the rural areas of central Lycia (İşler 2010, 237) and in Pednelissian territory (Vandeput – Köse 2008, 33; Vandeput 2009, 6-12 ff.).

economic units feeding the ancient cities¹¹. This production characteristic made them an integral part of the cities to which they were attached. As a matter of fact, even cities with a strong production needed various agricultural products from their *komai*¹². Considering this situation, it would not be wrong to speak of an example of rural texture based on agricultural organisation, rather than a settlement model managed by urban elites or a large family (*decuriones / curiales* or *bouleutai / politeuomenoi*). Certainly, defence concerns should not be ignored at this point since it has been determined that all of the mentioned areas are in a position to see each other as well as the main city, Sillyon. As a result, this situation shows that Sillyon, an important city of Pamphylia at the forefront with its defence, also had a distinctive hinterland and an intense organic connection between the main city and its hinterland.

As Sillyon transformed to a city in the Hellenistic Period, dynamism is noted in its territory; however, the territorial limits mentioned above were attained during and after the Roman Imperial Period. It can be said that Sillyon, whose territory was large and consisted of fertile lands, had a potential comparable to Termessos and Perge with high volume of commodities. As to the extent that even Attaleia, which emerged on the stage of history as a powerful city in the Hellenistic Period and had the power of the Pergamene Kingdom behind it, could not expand its territory as such¹³. As a result of the political stability and the end of internal disturbances in the Roman Imperial Period, settlements began to be located on easily accessible and expandable lands, in areas suitable for agriculture, and near roads¹⁴. It is understood that Sillyon was the most affected city in Pamphylia by this economic and political process. The fact that the settlements in the territory of the city mostly belonged to the Roman Imperial Period and thereafter lends support to this view¹⁵. Sillyon's wide territorial boundaries in a region where the balance of power was strict is another point to be considered. Moreover, that the largest stadium of the region was built in Sillyon can only be explained by the settlement density and population potential of its *chora*¹⁶.

11 Şahin 2007, 116. As understood from the works of Theodoret and Libanius, the villages comprising free landowners (*kome-chorion*) were the predominant part of the settlement pattern in the east. See Theodoret Phil. *Hist.* 17.3, Libanius *Or.* 47.4, 11. The village economy was based on agriculture. Industrial production was dominated by wine and olive oil, which were also agricultural products. Although these products were mostly prepared in domestic workshops, some villages, such as Kepez, owned presses that produced olive oil on a large scale. In addition, other products such as pottery and fabrics must have been produced in the villages to supply the local demand. See Ceylan 2009, 48.

12 Schuler 1998, 1 ff; Şahin 2007, 116.

13 Laufer 2021, 30.

14 Aydınöğlü – Özdemir 2020, 108-109. On the use of rural areas during and after the Roman Imperial Period, see also Kaplan 2011, 114; Gregory 1997, 48; Hansen 2004, 70-73; Aydınöğlü 2015, 168-169; Özdelek – Tıbıkoğlu 2017, 267.

15 Taşkıran – Kılıç 2023, 240-141; Taşkıran 2020, 2; Atalay et al. 2020, 168-169; Taşkıran 2021b, 23-24.

16 The Sillyon Stadion has a total length of 254 m and a width of 48 m. For this, see Taşkıran 2021b, 64.

A General Outlook

When a city is planned or expansion is foreseen, a number of conditions such as the supply, sources and types of building materials, appropriate street and land forms, natural flat areas for squares, especially the construction trends of the period, and legal regulations regarding city planning and construction need to be taken into consideration¹⁷. However, in settlements like Sillyon, which did not have sufficient flat terrain, urbanisation was determined by the terrain conditions and city planning was shaped accordingly in each period. Sillyon, located on a high hill in the Pamphylian Plain, stands out as one of the settlements dependent on the terrain in this context. The city was confined to a very narrow and rocky area. The top of the natural rocky hill called the Acropolis, as well as the southwest, west and northwest slopes constituting the Lower City are suitable for settlement. The other parts are rugged and difficult of access, hence unsuitable for settlement units. In this way, it can be stated that Sillyon has two main development areas: the Acropolis and the Lower City. All public and civil buildings and the fortification system that make up the city plan were naturally in all periods clustered here. The Lower City was protected by a city wall extending from southwest to north approximately 1000 m long. On the other hand, only the western side of the Acropolis, which covers an area of ca. 25.3 ha, was surrounded by a city wall; the other sides were left to natural defence due to the steep cliffs. Except for the western part, the other sides have a morphological structure that gradually rises and becomes steeper after a certain point and even turns into perpendicular cliffs; therefore, it is impossible to reach the hilltop, i.e. acropolis, even today except from the western part. In order to reach the Acropolis from the west, it is necessary to follow predetermined routes. The terrain ensures that the roads providing access to the hilltop continue in curves, depending on the topography. Therefore, although it is not a high hilly area (approx. 235 m a.s.l.), reaching the Acropolis is more difficult and complicated than in many other hilltop settlements due to the topographical structure of the land on which it is located (fig. 2).

The fact that the hilly area on which the city was built is composed of a large rock mass increased the strength of the buildings and ensured that the body of the walls of many buildings have survived to the present day. All the buildings in the settlement were constructed of local limestone and the most suitable rocky unit in the proximity was utilised as a quarry. In all historical periods, the architectural blocks prepared in these quarries in accordance with the construction trends of the day enabled the buildings to be constructed economically in a short time. In general terms, the city located on harsh topography turned this into an advantage; it adapted its buildings to the terrain and its construction could be completed easily and more economically in all periods.

Due to its characteristic terrain, the city planning of ancient Sillyon also exhibits a unique implementation¹⁸. It is evident that a different settlement model was created in the region due to the fact that a terrain-dependent urban model had to be preferred. As to the extent, a very compact city was successfully built on narrow and rugged terrain. No other city in the region is so complex and com-

17 Çevik et al. 2010, 32.

18 Taşkıran 2021a, 314 ff.

pact. Every square metre of the city was carefully utilized. The main determinants or dynamics of the settlement pattern in both the acropolis and the lower city as well as the necropolis can be attributed to the topography. In other words, the natural shapes of the terrain were retained and the naturally level areas were utilised as much as possible. Moreover, it must have been difficult to settle on such an important topography. There are differences between a city model built on a plain, on the coast or at the foot of a hill, and a settlement like Sillyon, which can only be accessed via well-meditated city planning. In cities like Sillyon, instead of city planning or pattern, which were available in existing templates and applied in almost the same scheme, unique applications where topography allowed and landforms were determinative were followed.

The geological structure of the city has also directly affected the urban development. Sillyon was founded on a permeable and highly fractured limestone unit. As a result of the advanced deterioration and erosion of the carbonated sandstone intermediate levels in the base levels of the limestone unit due to the effect of groundwater and the decrease in its durability to carry the cover load on it, cleavage cracks developed in the suspended limestone unit leading to overturning and falling of limestones on the slopes¹⁹. It has been understood that these cleavages were also frequent in Antiquity. However, this unique situation was turned into an advantage by the city planners and contributed to the urban logic of Sillyon. For instance, during the Hellenistic and Roman Imperial Periods, large rock masses that broke off from the western slope were levelled and transformed into monumental or group burial sites.

In Sillyon's traditional urbanism in all periods, it was determined that water structures were also used within the framework of the ongoing urban tradition; the morphological structure of the land was followed on the basis of the water system and a functional system was preferred over a regular planning. In addition to this, a practice that is not common in other cities, is attested in Sillyon. Namely, a large part of the city's water demand was supplied by springs emerging at a certain elevation²⁰. On the acropolis where the city was established, the water supply was based entirely on the collection and storage of water in cisterns. As a matter of fact, the cistern uncovered in the Citadel Masjid in 2020 was the single structure that met the water needs of the masjid and it provided the most relevant data supporting our thoughts²¹. No water source was found during *intensive* surveys conducted in this part. In essence, the water obtained by collecting rainwater was used in civil and public buildings. However, there is a different situation on the western and southern slopes where the city developed during and after the Hellenistic Period and where important public buildings were built. Unlike the acropolis, there are no cisterns or water reservoirs in these areas, but there are water sources in the 110-120 m elevation range²². In parallel with the

19 Kumsar et al. 2019, 898-899, fig. 11; Kumsar 2020, 293-294.

20 Taşkiran – Bacanlı 2022, 148-149.

21 Taşkiran – Palalı 2021, 42-44, fig. 21.

22 For these studies, see Kumsar et al. 2019, 898-899, fig. 11; Kumsar 2020, 293-294. The urban area of Sillyon, which is located on a hilly area on Gebiz limestone, has many cleavages, fractures and cavities within the limestone unit. Therefore, it can hold precipitation and surface water and contains groundwater (Taşkiran 2021a, 327-328). The Karpuzçay Formation, which lies at the

urbanisation of Sillyon, these water sources were utilised for the urban plan and they supplied water to many buildings. In the western part of the city, on the water source points in the lower city, a Roman Bath²³ was built in the Roman Imperial Period and Nymphaion A²⁴ was built in Late Antiquity and another fountain was built in the Ottoman Period²⁵. In the Byzantine Period, the water source here was stored in a reservoir and then transferred to the plains for cultivation via the aqueduct²⁶. Finally, in the Turkish Republican Period, it was conveyed to the Kocagözler Fountain built in the village. Apart from construction activities related to the spring on the southwestern slope, the water springs at the same elevation in the southern and northern sections were utilised in some way as well. For example, the Building with Dromos, thought to be a cult building and located on the southern slope of the city, was built over a water source²⁷. Today, the springs used by the local people to water their animals are located in the north of the city. As can be seen, the geological structure of the city determined the water system and in most places the city planning was directed accordingly (fig. 3, 4).

Chronological View of Urban Development

It is possible to follow the historical chronology in terms of structures in many areas of Sillyon, which has been an important centre since the second millennium B.C. in parallel with the political history of Pamphylia where different civilisations settled. For this reason, in order to address the subject in a historical perspective (*longue durée*), the urban development (*urban logic*) of Sillyon is described chronologically, i.e. diachronically, depending on the political developments of the periods. It is difficult to assess the economic conditions and dynamics of a *polis* without sufficient concrete clues. In fact, a common urbanistic tradition can usually be identified on the basis of the social and economic situation of the settlements and the evaluation of the available archaeological remains²⁸. For this reason, the chronological urban development of the city will be described using archaeological materials such as: epigraphy, numismatics and ceramic finds, as well as the ancient buildings and architectural traces.

From the Beginning to the Hellenistic Period

Present research shows Sillyon was continuously inhabited from the beginning of the Iron Age well into the Turkish-Islamic Period²⁹. In fact, it is now accepted that the origin of the city dates back to the Hittites, that the name Sillyon

base of the limestone unit, is generally impermeable and occasionally little permeable because it consists of thin-medium-thick layered, grey, dirty yellow, green, beige, cream coloured sandstones, claystones and siltstones. Therefore, the groundwater stored in the Gebiz limestone unit overlying the Karpuzçay formation is discharged at different points of the slope as a spring source from the intersection of these two units at the base (Kumsar 2020, 294-299).

23 Taşkiran 2021a, 318-321.

24 See Işık 2020, 131-145.

25 Taşkiran 2021b, 85, fig. 76.

26 Taşkiran 2021b, 73, fig. 63.

27 Taşkiran – Bilgin 2019, 355-356.

28 Korkut – Uygun 2017, 238-239.

29 Taşkiran 2020, 1-31.

derives from Šalluša recorded in Hittite texts, and that it is not a Greek name³⁰. However, the earliest archaeological data from the city are decorated geometric ceramics found during surveys dating from the eighth and seventh centuries B.C.³¹. These ceramics are the earliest finds from the city to date and allow us to start the settlement history, based on archaeological data, from the Geometric Period. By the Archaic and Classical periods, it is possible to find traces of various remains other than potsherds and other small finds in Sillyon. House IV, which is located to the northwest of the Acropolis, is attested to have had three phases, and has been extremely important regarding the settlement history of Sillyon. According to its architectural development, its first phase was dated to the early fifth century B.C., then to the late fourth century B.C. and finally to the Early Hellenistic Period³². The Archaic Period oil lamp³³ attributed to the sixth century B.C., black slipped potsherds from the fifth and fourth centuries B.C. and a red figure crater fragment³⁴ are among the main finds related to this phase of the city.

It can be said that from the fifth century B.C. onwards, both the traces of settlement in the city and some practices emerged across the city. The curtain wall³⁵ on the west edge of the Acropolis, the terrace wall with Classical Period characteristics³⁶ on the southwest of the Lower City, and some tombs with Persian characteristics³⁷ in the necropolis are among the examples identified for the time being. Although the quality and locations of these remains do not yield a clear chronological view, they indicate that defence concerns were prioritised. In addition, local and imported pottery examples also support the existence of a settlement³⁸. Moreover, the appearance of civic coins³⁹ minted in Pamphylian dialect towards the end of the period, at the beginning of the fourth century B.C., prove the existence of a settlement whose boundaries cannot be defined for the time being. It would not be wrong to attribute the increase in the traces of settlement from this period onwards and the paving the way for it to becoming a *polis* at the beginning of the Hellenistic Period to the political events of the period. In fact, Pamphylia became the epicentre of the Persian navy and garrison troops in the fifth and fourth centuries B.C. Both ancient texts and archaeological data indicate that the navy was based in the sheltered mouth of the Eurymedon River⁴⁰. However, as stated by many researchers⁴¹, it is clear that the Persian garrison was positioned at Sillyon. In fact, due to its well-sheltered and commanding location,

30 Forlanini 1999, 237; Tekoğlu 2000, 49. For the recent researches, see Taşkıran 2020, 3-5; Taşkıran 2021b, 3-4.

31 Bilgin et al. 2020, 34-38, dwg. 1-2.

32 Küpper 1996, 262-63; Küpper 1997, 453, fig. 9A.

33 Küpper 1996, 265; Küpper 1997, 453.

34 Bilgin et al. 2020, 36-38, dwg. 3; Özer – Taşkıran 2010, 283, fig. 10, dwg. 2.

35 According to the latest researches, it is thought to contain features from an earlier period. For this wall, see Taşkıran 2017, 96-98.

36 Taşkıran 2021b, 54, fig. 44.

37 Özer 2017, 615-620.

38 Bilgin et al. 2020, 39-40, cat. 22, 23 ve 24, dwg. 4, 22-24.

39 Head 1911, 705. For assessment, see Brandt – Kolb 2005, 15.

40 Th. 100. 1; D.S. XI. 60.5-61.7; Plu. *Kim.* XII. 4; XIII. 4; Arslan 2008, 55. For the Aspendian harbour, see Köse 2010, 356-357, fig. 7.

41 Bosch 1957, 19; Brandt 1992, 29; Arslan 2008, 51; Grainger 2009, 73; Taşkıran 2020, 8-9.

natural defenses, distance from the coastline and easily defended, it can be said that it was a suitable area for the *phrouria* (acra garrison) in the Persian military system, located on the acropoleis of cities⁴².

Hellenistic Period

Apart from political developments, Sillyon can be said to have transformed into a *polis* in the Hellenistic Period and completed the institutional organisation needed for this transformation. It is also understood that it minted its own coinage as a *polis* and a basic zoning policy that would contribute to urban development was implemented⁴³. As a matter of fact, the inscriptions⁴⁴ dating from this period provide important data indicating that Sillyon had a prominent dynasty in the Hellenistic Period, that relatively democratic elections were held in the city and that there may have been an established culture of democracy⁴⁵. The city mainly developed on the acropolis during the Hellenistic Period. In order to overcome the defence concerns of the settlement and to prevent access to the city in case of danger, a *Bastion* was constructed in the third century B.C., primarily to control the main street leading to the acropolis⁴⁶. This massive structure, with strong walls and well-organised tactical features and which we do not find many examples from this period, challenges the city's enemies. Immediately afterwards, as at Perge and Side in the second century B.C., within the framework of a regional defence policy, a city wall that included the *Bastion*, was built surrounding the western slope of the city and reinforced by towers at certain intervals, making the city's defence impenetrable (fig. 5)⁴⁷. The Hellenistic Necropolis of the city is located on the northwestern slope, just outside the city wall. Noteworthy in this area are the *chamosorion* and simple chamber tombs, which were mostly formed by levelling the surfaces of the rocks that over time, fell down⁴⁸.

The main street leading to the Acropolis during this period starts from the Main City Gate⁴⁹ located on the southwestern slope of the city and built together with the Hellenistic City Wall, has a width of approximately 5 m, curves north-eastward and reaches the Acropolis⁵⁰. This structure, which continued to be the main street of the city in all periods, divides into two branches at the northwest corner of the Acropolis making a junction and one branch leads to the residential

42 Taşkıran 2020, 8-9; Taşkıran 2021b, 4.

43 Taşkıran 2020, 13.

44 Bailie 1846, 230. For this inscription, see CIG III, 4342 C 2; Le Bas – Waddington 1870, no. 1377; Hirschfeld 1879, passages 726 -727; Ramsay – Sayce 1880, 242-259; Brixhe 1976, 168-169 ff.

45 For assessment, see Brixhe 1966, 655, figs. 1-4.

46 Taşkıran 2017, 156-160.

47 Taşkıran 2017, 278.

48 For general information on the Sillyon Necropolis, see Taşkıran 2021b, 54-56; fig. 45. For earlier studies, see Özer 2017, 611 ff. For other studies, see Küpper 1998, 484; Özer – Taşkıran 2010, 279-281; Palalı 2020, 217 ff.

49 For detailed information on this, see Özer – Taşkıran 2018.

50 Taşkıran 2017, 239-246, pl. XLIV, figs. 105-106. A by-road connecting to the main route between Perge-Side, which is understood to be a section of the *Via Sebaste* crossing the Pamphylian Plains, reaches the city from the south and connects to the Main City Gate, and from where the Main Street begins. For *Via Sebaste*, see Martini 2003, 27. For the connection between Sillyon and *Via Sebaste*, see Taşkıran 2017, 15-16.

area in the northern part and the other branch heads south to the area where the building groups forming the core of the Hellenistic city are located.

Hellenistic Sillyon, more precisely the Acropolis, where the Main Street appears as a natural border, can be divided into three zones. The first zone can be defined as the residential area in the northern part, which was also used in the Archaic Period where the first traces of settlement are attested in the city. The residential area, which is dependent on the terrain, often carved out of the rock and has a certain street system within itself, is bounded by the northern line branching from the Main Street. Secondly, the central and southwestern part of the Acropolis can be described as the area where public buildings are clustered. In this zone, at a central point of the Acropolis, there is a building called Hellenistic Building 1 (*andreion*)⁵¹, most of the body walls of which are intact, which was probably a *stoa*⁵², and a building called Hellenistic Building 2⁵³, whose function will only be determined after excavations (fig. 6). Although the function of this building is unknown, the inscription carved on its lintel is in Pamphylian dialect proving that it was a public building⁵⁴. Approximately 200 m west of these two buildings, on the southern slope of the Acropolis, two buildings, the Theatre and the Bouleuterion/Odeion⁵⁵, which were still in use during the Roman Imperial Period, stand side by side. These two buildings, mostly destroyed after landslides, stand out as the most magnificent public buildings of the period. Especially as it is known from the inscriptions, the city council must have been one of the most fundamental elements of Hellenistic Sillyon.

Finally, it is understood that the southeastern part of the Acropolis was reserved as a sacred area housing temples and hosting various religious rituals. The buildings named Temple A (?) and Temple B were constructed in this area; and sacred spaces were connected to the temples, as is known from the Men Sanctuary at Pisidian Antiocheia⁵⁶, may have been treasury or priest houses carved out of the rock⁵⁷. A complex religious understanding is inferred from ceremonial ways and open-air cult areas between the buildings (fig. 7). As a result, it is obvious that in Hellenistic Period, urbanisation practice of Sillyon was distinctive. Accordingly, it is understood that there were common concerns in determining the location of the Theatre and Bouleuterion/Odeion in the Public Area and the Sanctuary. The abovementioned areas constitute the most advantageous point of Sillyon in respect to commanding the surrounding panorama. In other words while having a position dominating the Pamphylian Plain, they are easily visible from the plain. In this regard, it can be said that the planning undertaken aimed at giving a perspective view to the Sanctuary through both location and orientation. It is obvious that the city planners of Sillyon prioritised *skenographia*

51 Adak 2024, 59.

52 Taşkıran 2021b, 58, fig. 48.

53 For the studies on this structure, see İşler 2020, 149-150, figs. 4-5.

54 This inscription from the Hellenistic Period has been studied by many researchers. For the inscription, see Lanckoroński 2005, 17-173; Ramsay – Sayce 1880, 248-249 ff.

55 For these structures, see Taşkıran 2021b: 55-57, figs. 46-47.

56 For these structures, see Özhanlı 2022.

57 Taşkıran 2021b, 59-62, figs. 50-52; Taşkıran – Palalı 2022, 342-343.

while creating the Temple Terrace⁵⁸. In addition to this, care was also given to the location of the sanctuaries in a visual relationship with buildings such as the Theatre and Agora⁵⁹. The location of the Theatre, the Bouleuterion/Odeion and the Temple Terrace on the southern part of the Acropolis should be considered a product of similar ways of thinking. It is clear that the public buildings and the Sanctuary were connected to each other in a linear perspective in Sillyon. Thus, the city planners apparently wanted to create a visually pleasing urban landscape through *skenographia*⁶⁰.

Roman Imperial Period

As Yegül and Favro argue, the Hellenisation of Anatolia post-Alexander was part of a deliberate policy, often considered a success by social and political institutions and their physical and urban manifestations⁶¹. In essence, these transformations, evident at Sillyon, became a pioneering template for the development policies to be followed in the Roman Imperial Period. As can be observed in many places in Anatolia⁶², the city planning in Sillyon, which developed significantly in the Hellenistic Period, left an important legacy for the Imperial Period. It is visible, especially from the archaeological material, that a strong urban tradition began to emerge from the Early Imperial Period. In addition, the acceleration in construction after the *Pax Romana* led to the introduction of private identities, especially in the second century A.D.⁶³. After the severe crisis of the classical city-state in the fourth century A.D., city gentry (*honoratiorenschicht*), who had gradually taken political power into their own hands, paid the expenses of their offices out of their own pockets to a certain extent as a price for holding power, and were also engaged in philanthropic activities⁶⁴. Indeed, in Asia Minor, it seems to have been a vital agenda for aristocrats to take every opportunity to obtain the titles of *euergetes* (benefactor) or *ktistes* (founder) for themselves. It is evident that the city administration was in the hands of such elites, and that these elites devoted themselves to public affairs as *protoi* ("leading figures")⁶⁵. With their good education and family wealth, they regularly took on the financially burdensome offices of the city⁶⁶. Moreover, they offered substantial donations and support, and received honours in return⁶⁷. One of the most important examples was Menodora of Silly-

58 According to Vitruvius, an architect should make three separate drawings describing the appearance of his proposed building. These are *ichnographia* (plan), *orthographia* (elevation) and *skenographia* (perspective). See Vitruv. De Arch. I. I. IV; I. II. II.

59 The Sanctuary of Athena at Priene is the most prominent example (Rumscheid – Koenigs 1998, 29 Abb. 21). Here, the Temple of Athena was placed in such a way as to give a perspective view from the Agora and the Theatre with a viewing angle of 18°. A similar composition was found in the Athena Sanctuary and Theatre of Pergamon, Aigai Northwest Sanctuary (Bohn 1889, 36 Abb. 36–40) and the Doric Sanctuary at Alexandria Troas (Schwertheim 2006, 11–17 Abb. 1).

60 It was the main task of urban planners/architects to provide the inhabitants with a visually, aesthetically and functionally habitable city. See Owens 2000, 4.

61 Yegül – Favro 2019, 598.

62 Perkins – Nevet 2000, 218 ff.

63 Winter 1996, 205 ff.

64 Alcock 2001, 323–350; Adak 2020, 47.

65 Gökalp-Özdil 2020, 232.

66 Quaß 1993, 270–350.

67 Schuler 2015, 252.

on. It should be noted that, due to the help of Menodora and her family during the Roman Imperial Period, Sillyon not only completed its urban development, but also gained a strong urban identity⁶⁸.

Sillyon completed its urbanisation process with its architectural texture and public institutions in the second and third centuries A.D. The most relevant factor behind this process was the famous *euergetes* (benefactor) Menodora and her family. The phenomenon of *euergesia*⁶⁹, which is known well from neighbouring Perge, constituted the most effective impetus for the architectural transformation of Sillyon. In Sillyon, as in Asia Minor in general⁷⁰, many buildings that had existed since the Hellenistic Period were renovated during this period, and some of them were built within the framework of a new programme⁷¹. Apart from this, it is also noted that with the *Pax Romana*, societies competed with each other and the cities were enriched architecturally through the construction of many new buildings in order to beautify their cities⁷². As is explained below, it should be said that urbanization of Sillyon developed in the second and third centuries A.D. and many public and religious buildings were built in this period.

Sillyon developed in two main areas during this period: on the acropolis and in the lower city. In the Roman Imperial Period, the urban development of Sillyon continued on the Acropolis, i.e. on the Hellenistic Settlement, and the buildings here were repaired and continued to be used. It is understood that the Theatre and Bouleuterion/Odeion, having been built in the Hellenistic Period, remained in use with some additions. Especially the Roman Imperial Period masonry technique on the *analemna* wall of the Theatre clearly indicates these interventions. It is evident that Hellenistic Buildings 1 and 2 in the zone of public buildings on the acropolis continued to function to the same purpose. It is understood that the residential area was expanded to the north of the acropolis, new but similar houses were added there, and some of the houses were allocated as workshops. Especially the spindle whorls and Roman Imperial Period potsherds found in Dwelling 1 excavated in 2021 should be considered important indicators of this⁷³. It is crucial that the temple terrace was expanded and especially Temple B was reconstructed as a single-fronted building with a podium. Yet, in the southeastern part of the acropolis and approximately 200 m northeast of the Temple Terrace, the building⁷⁴ thought to be a temple but whose identity details will be revealed after excavations, and the complex building⁷⁵, which is located at a central point in the settlement and is the largest structure on the acropolis in terms of its ground area, stand out as newly constructed buildings on the acropolis during this period. In addition, the rectangular group of ruins in the Doric order where the Main Street of the city ends and the residential area begins is

68 Debord 1982, 73; Van Bremen 1994, 43; Adak 2020, 48-49; Gökalp-Özdil 2020, 232-338.

69 Özdizbay 2020, 83-84. Also Quaß 1993, *passim*; Cramme 2001, 15-66; Akdoğu Arca 2001, 140-55; Brandt – Kolb 2005, 105-8.

70 Quaß 1993, 210; Tüner-Önen 2008a, 176.

71 For assessment, see Taşkiran 2021a, 315-316.

72 For comments on the period, see Kolb 1984, 117; Nollé 1993, 297-317.

73 Taşkiran 2021b, 62-63, fig. 54.

74 Taşkiran 2021b, 59-60, fig. 49.

75 Taşkiran 2021b, 74-75, figs. 64-65.

described as a *stoa* and evaluated within this period⁷⁶. On the branch of the Main Street, where it turns south by making a junction, that is, to the area where the public buildings are located, there are shops carved out of the rock and placed opposite each other and opening directly onto the street. Based on these shops associated with the *stoa*, it would not be wrong to define the Roman Imperial Period commercial area in the acropolis as this area.

The Main Street, which starts from the Main City Gate and continues to the Acropolis, is the main artery in the Roman Imperial Period and continues to be the only structure that provided carriage access to the *acropolis*. However, in order to increase visual richness by creating urban landscaping areas in the Roman Imperial Period, an arched but symbolic gateway, namely the Acropolis North Gate, was added to the point where the Main Street meets the Acropolis; starting from this gate, the last stretch of 43 m was arranged as a representative area⁷⁷. The western wall of the street was built from fine dressed stones; but the eastern wall was formed by cutting and levelling the rocky area on which the acropolis rises. In this section of the Main Street, various arrangements on the east and west walls are noted. Three niches, or votive units, were carved intermittently on the east wall, which was cut out of the rock. On the west wall are two rectangular holes side by side. Their positions and structures suggest the former presence of statues or postament bases erected⁷⁸. Thus, it may be proposed that the last 43 m section of the Main Street was intended as an important unit, designed for landscaping and urban splendour. It may also be stated that the street system on the acropolis was extended and new examples were also added linked to the Main Street⁷⁹. Especially the streets in the direction of the buildings on the eastern side of the Acropolis are discerned very clearly. The canals opened on the streets were directed to the main street and thus during times of high rainfall the plan was to drain flood water to the canal on the main street.

Another main development area of Sillyon was the western part where the city defence was built in the Hellenistic Period and where the necropolis area is located. This area, which is the only part suitable for settlement outside the acropolis hilltop, was opened to development during the Roman Imperial Period; the flat areas here were utilised and sometimes many public buildings were positioned by creating parcels by the terracing method. This area, namely the Lower City, draws attention as an area where important public buildings were built in Sillyon during the Roman Imperial Period, completing the urban development and creating new social areas⁸⁰. The construction of massive buildings such as the Baths and the Stadion on the western slope of the city must have made the area the liveliest point of the city especially in the second century A.D. Although the Bastion and the defence system built on the western slope in the previous period were left the same in this period, they remained only as a part of the urban aesthetics in the peaceful environment when defence concerns disappeared. In

76 Lanckoroński 2005, 82-83, fig. 66; Taşkıran 2021b, 62, fig. 53.

77 Taşkıran 2017, 239-246.

78 For discussions on the statues and inscriptions in the street, see Tüner-Önen 2008b, 67-72. A similar arrangement was found on the Acropolis of Perge. See Martini 2003, 42.

79 Taşkıran 2017, 243-246, pl. XLIV, figs. 105-106.

80 Taşkıran 2021a, 317-318; Taşkıran 2021b: 27, fig. 19.

accord with the urban development and political situation of the period, the city wall evolved into a concrete indicator of the symbolic boundary between the city (*urbs*) and the countryside (*ager*) and between citizens and others (locals and even the dead), in addition to its defence and security functions⁸¹. As Aristotle had also suggested⁸², the city wall, as the outward face of a city, carried meanings such as status, independence, prosperity and power as a physical boundary for the inhabitants as well as aesthetic considerations in city planning⁸³. In addition, it can be said that the city walls and streets in Sillyon were organised as interrelated parts of the coordinated planning of the city (fig. 5).

The most strategic structure of the city plan, which was originally built in the Hellenistic Period but remained in use with some repairs and additions during the Roman Imperial Period, is undoubtedly the Main City Gate in the Lower City. According to our analyses, it appears that this complex structure with its oval courtyard and towers, which witnessed every phase of the city's historical process, was probably transformed into a symbolic area at the entrance of the city by changing the courtyard plan in the second century A.D. and transforming it into a symbolic area with some additions - as at Perge⁸⁴. This structure, whose oval courtyard was originally square or rectangular in plan, is actually one of the basic elements of Sillyon's Roman urbanism⁸⁵. To the extent that the city pattern, which was reconstructed in this period, especially the Main Street, was orientated according to this structure. Starting from the Main City Gate, two new streets providing access to the acropolis were constructed in this period and it is inferred that the urban pattern was intended to be made more sophisticated. These two structures, namely the Ramped Street and the Acropolis Street, are a manifestation of the desire to improve city planning due to the increase in the city population during the Roman Imperial Period⁸⁶. The Ramped Street starts from the Main City Gate and continues for about 360 m in the northeast direction and then connects to Gate 5, which provided access to the acropolis from the northwest. This street rises from its starting point and in accord with the terrain forms a ramp to its end. The west side of the street is supported by buttresses placed at certain intervals due to the undulating terrain. On this street, an application that can be evaluated within the urban logic of Sillyon, the parallels of which escape the author, calls for attention. A total of three units with the same plan type and architectural features were added at certain intervals on the street⁸⁷. The western façade of these units facing the city were articulated with windows and wall ornaments, contributing to the monumentality of the Lower City that is discernible even from a distance, and it was intended to create a landscape-inclined-*scenographic* view. These three units on the Sillyon Ramped Street were originally roofed. The Ramped Street naturally protected from the sun and rain,

81 Gros 1996, 26.

82 Aristot. Pol. VII. 10.

83 Owens 2000, 152-153; Jacobs 2009, 197.

84 See Bulgurlu 1999, 404; Özdizbay 2012, 53.

85 Özer – Taşkıran 2018, 158, figs. 8-9. The courtyard section was articulated with Doric wall architraves to offer an aesthetic appearance to the visitors of the city.

86 Taşkıran 2017, 262-265; Taşkıran 2021b, 50.

87 Taşkıran 2017, 239 ff.; Taşkıran 2021b, 51-53, figs. 41-42.

and allowed the inhabitants of the city to walk more comfortably⁸⁸. The most important indicators of the aesthetic given to public spaces specific to the Roman Imperial Period were the long colonnaded streets, public squares and monumental portals opening to these squares⁸⁹. In a city with a rugged topography like Sillyon, technically it is impossible to implement elements such as a colonnaded street one of the most important urbanistic developments of the time, that would enliven the city centre and so, there was instead the unique and distinctive application, the Ramped Street. It is clear that the Ramped Street was one of the main arteries, especially in the Byzantine Period. The addition of Gate 5⁹⁰ where the Ramped Street joins the Acropolis and encircling this gate with defensive walls within the framework of the new defence system of the city support this hypothesis. Traffic, trade, ceremonial arteries and colonnaded streets were very important for city planning in Late Antiquity and later⁹¹, these can be considered as one of the main determinants of the new settlement phase on the acropolis. The Acropolis Street starts from the Main City Gate, stretches northeastward and heads eastward from just east of the Bastion; approximately 60 m further it curves to the north and connects to the acropolis through the Acropolis South Gate⁹². Due to its width and steepness, it can be stated that Acropolis Street was designed for pedestrian traffic. The Ramped Street and the Acropolis Street seem to have been in existence from the Roman Imperial Period (probably the second century A.D.) and remained in use into the Turkish-Islamic Period.

The largest in area buildings of the Imperial Period are the Baths and the Stadion, which were positioned side by side. The area was levelled and the bath structure was placed and the stadium was built by cutting the rocky unit as a terrace in the western part, past the Main City Gate⁹³. It seems that the area for the stadium tracks was levelled and the small ravines in the terrain were filled in during the construction of the stadium after the terracing process. The west wing of this building with a single *sphendone* and double tribunes was supported by buttresses, while the east wing was smaller in scale and rested on the land. The structure, which was built by taking advantage of the topography, is 254 m long and 48 m wide in total⁹⁴. Yet, there are two main construction phases to the Sillyon Bath house. In the first construction phase, the bath consisted of three halls in a row, and in the second phase, two halls and a corridor were added and it was transformed into a complex structure⁹⁵. The baths and stadion structures

88 Taşkıran 2017, 247, pl. XLVII, figs. 112-113 ff.

89 Parrish 2001, 39.

90 For Gate 5, see Taşkıran 2017, 235-236.

91 Saradi 2006, 259-95; Jacobs 2013, 112-20.

92 Taşkıran 2017, 259-261, pl. XLVIII, figs. 114-115; Taşkıran 2021b, 53-54, fig. 43.

93 It is clearly seen that urban planners, of the Roman Imperial Period, consciously utilised the complementary relationships between city squares and buildings. See MacDonald 1986, 32.

94 Taşkıran 2021b, 64, fig. 55.

95 The Roman Bath at Sillyon is one of the well-preserved examples reflecting the traditional bath architecture of the period because, like many contemporaneous examples, it embodies the basic features of the traditional Roman bath typology and bathing culture. However, it also resembles the asymmetrical and fashionable bath architecture of the period in Pamphylia, Lycia, Pisidia and Rough Cilicia, as well as uncomplicated structures that house more local features. Accordingly, the Roman Baths of Sillyon can be evaluated within the group of "sequential type (Reihentyp)" baths,

should be considered as an architectural activity aiming towards monumentality in the city in the second and third centuries A.D. *Monumentalisation*, which was the spirit of the period, is also apparent in these two buildings. The buildings are located next to the junction of the Main City Gate, hence, the liveliest point in the Lower City. Therefore, it should be noted that this was the social area of the city in the Roman Imperial Period, and in addition to activities such as entertainment and sports, the location and monumentality of the two buildings added an aesthetic value to the city plan. The presence of these buildings, which are the most essential traces of the construction activities of the Roman Imperial Period, reflects the welfare level and the characteristics of the social structure of Sillyon. At the same time, these buildings give the character of a strong and qualified Roman city of its period.

Sillyon's Necropolis spread to the southwest, northwest and north slopes of the city during the Roman Imperial Period. It has also been noted that the Necropolis, which was located on the northwest slope and just outside the city wall in the Hellenistic Period, expanded in the Roman Imperial Period, and especially the high rocks in the areas where public buildings were located along the western slope of the city were turned into a burial area (fig. 3, 4)⁹⁶. It can be said that these new burial areas were mostly reserved for important individuals from the city's elite of this period. As a matter of fact, examples of *chamosorion* and *hyposorion* type graves found just north of the Roman Bath may be so interpreted. Moreover, the tombs carved into the bedrock with high platforms and accessed by stairs generally have a view of Perge and the sunset. The Necropolis area was shaped according to the topography and the geological structure of the city. Especially in the northwestern area, every rock elevation seems to have been used as a burial site. Some of the examples of this period were organised in complexes and narrow alleys were built for access between the graves. In the Necropolis, grave types such as *chamosorion*, tower tomb, sarcophagus and rock-cut graves are dominant⁹⁷. Among the examples are round, square and rectangular pits for offerings or similar purposes as well as tombs accessed by stairs (fig. 8).

Late Antiquity

Sillyon was prosperous during the Roman Imperial Period like most cities of Asia Minor. However, irregular raids, especially from the Taurus Mountains, began to threaten the city again from the second half of the third century A.D. when the success of the *Pax Romana*⁹⁸, which had postponed hostilities for centuries, disappeared and the peaceful atmosphere was lost⁹⁹. That Sillyon experienced a significant decline in this period can be traced from the new city planning and building traces. An city planning that developed and transformed within the

one of the basic types of baths. The Roman Baths at Sillyon should be considered as an architectural activity for monumentalism in the second and third centuries A.D. The building remained in use into the Late Antiquity. For the bath, see Taşkıran 2021a, 332-334.

96 For the Roman Imperial Period Necropolis, see Küpper 1998, 484; Özer – Taşkıran 2010, 279-281.

97 Taşkıran 2021b, 54.

98 Arslan – Tüner Önen 2016, 302.

99 Taşkıran 2020, 15-16.

framework of the political events of the period awaits scholars. Although a large-scale building programme was not implemented, it can be said that the city periphery gradually began to shrink and steps were taken for the Byzantine Period, when the public buildings that formed the *core* of the settlement would be moved back onto the Acropolis. Nevertheless, significant construction activities are also attested in the city during Late Antiquity or the Early Byzantine Period. Building programmes such as Nymphaion A, Aqueduct and shops are seen in the Lower City. Nymphaion A, located one level above the Roman Bath, represents the most important monumental structure of this period. The monumental fountain with a Π-plan was built over the spring that fed the Roman Bath, causing the bath to lose its function, and with its possible landscape in front of it, it must have constituted the social point of the city in this period¹⁰⁰. The row of shops on the eastern side of the Main Street allows us to describe them as the bustling points of the city during this period, when the street continued to function and the city was well leaning against the acropolis¹⁰¹. The Aqueduct¹⁰², which is fed from the same source and probably built during the period when Nymphaion A lost its function (after the fifth century A.D.), is a distinctive manifestation of the urban logic of Sillyon. Starting from the area of the Main City Gate and continuing 313 m in the southwest direction, the structure, traced in all its details for a length of approximately 180 m today, reflects a situation of which not many examples are known. While it is the common practice to bring the spring water from environs into the city with aqueducts or different models, a contrasting situation emerges in Sillyon, such as the transfer of an existing spring in the city to the environs via an aqueduct. The construction of the Sillyon Aqueduct at a time when following the end of the *Pax Romana* many cities preferred modest and sheltered practices for water supply indicates that the spring water was still important for the city in this period. Furthermore, it is also noted that defence concerns gradually came to the forefront again in this period. Especially from the end of the fourth century A.D. onwards, the urban defence system was added to the urban fabric in a prominent way¹⁰³. The repair of the southwestern wall of the Bastion¹⁰⁴ and the construction of a wall connecting the Bastion and the Acropolis on the south¹⁰⁵ are considered remains from this period that support this hypothesis. With the Byzantine Period, Sillyon evolved into a small city in terms of planning, but due to its topographical structure and geopolitical position, it became both the religious and political centre of the region. The city moved back onto the acropolis and developed entirely there in the course of Late Antiquity, probably after the sixth or seventh century A.D (fig. 9)¹⁰⁶. The “acropolis” and its Roman equivalent

100 Işık 2020, 131-132; Taşkıran 2021a, 336.

101 Taşkıran 2021b, 72-73, fig. 62.

102 Taşkıran 2021b, 73-74, fig. 63.

103 Jacobs 2012, 116.

104 Taşkıran 2017, 157-158, pl. XXVIII, figs. 57-60.

105 Taşkıran 2017, 102-103, pl. XV, fig. 20. It is known that in this period shorter but preventive defensive walls were generally built to enclose the most easily defended part of the hill, such as the top. See Niewöhner 2011, 121-122.

106 The most important landmark of the period is undoubtedly the *Kastron* located in the centre of the Acropolis. Covering an area of approximately 3000 m², this monumental building is the symbol building of Sillyon and is considered to be the largest structure in Pamphylia from the Early Byzan-

“*arx*” became both a symbol of the city’s independence and a place of refuge for its inhabitants, even after the development of the city walls¹⁰⁷.

General Assessment and Conclusion

Sillyon, which does not have a large urban periphery, exhibits an example of irregular city planning. Streets, buildings, terraces, public and private spaces are designed unevenly across the landscape, in accord with the geographical conditions and morphology of the city¹⁰⁸. Despite of this, a very compact urban plan was successfully established on a narrow and difficult terrain. No other settlement in the region shows such complexity and compactness. Every square metre of the city was fully made use of. In more general terms, a situation in which functionality is prioritised over monumentality (completeness) appears in Sillyon. However, the concept of aesthetics was also included in Sillyon’s urbanism, as can be understood from structures such as the Temple Terrace and the *Kastron*. With this example of planning, which can be seen in hill settlements developed according to the terrain of Lycia, Pisidia and Cilicia, it is understood that no city was really unplanned and completely devoid of a sense of order and design (fig. 2). Even cities with buildings randomly scattered on rough terrain, winding and dead-end streets, should be said to have been handled within a local planning framework¹⁰⁹.

As a matter of fact, the aforementioned irregular planning is typical of many small hilltop cities such as Arykanda, Termessos and Oinoanda¹¹⁰. As at Sillyon, in these cities too, the city was not organised according to the land, but the land was shaped according to the city and its needs¹¹¹.

Although Sillyon does not reflect a regular grid plan or terracing system, the fact that some building groups form distinctive clusters within themselves actually reflects an order within apparent disorder. The residential areas in the north part of the city and the Temple Terrace in the south of the Acropolis are the best examples. Sillyon does not show a certain *axial* arrangement or a premeditated scheme for the placement of buildings. Certainly, the Main Street of the city and other streets, which are oriented according to the topography of the city, must have been considered one of the main factors in the positioning of the buildings. In general terms, the pragmatic city planning solution, which is known well from Pergamon and many other similar settlements, was implemented here¹¹². Indeed,

tine Period. See Foss 1996, 20-21, figs. 1, 3-4; Taşkıran 2017, 267. Inside the *Kastron* is a *praitorion* leaning against the north wall. The *praitorion*, which is defined as the palace of the commander of the castle or the main administrative building, dominates both the Acropolis and the plain below as well as the *Kastron*. See Taşkıran 2017, 267; Yetkin 1974, 870-872.

107 Owens 2000, 3; Taşkıran 2017, 342.

108 In addition to landforms, the lack of regularity should not be considered a sign of random growth, but rather of social responses to natural, social and political conditions. See Morgan – Coulton 1997, 95.

109 Yegül – Favro 2019, 623.

110 Yegül – Favro 2019, 623; Laufer 2021, 153.

111 Kürkçü 2016, 131.

112 Pergamene architecture had two main influences on the Hellenic world and Anatolian cities (Martin 1974, 158): the great buildings of the Attalids and the development of a particular aesthetic form. The Attalid policy of greatness introduced monumentality and unity into the concept

the division of the city into zones according to the functions of the buildings in Pergamon was not the main aim of the Hellenistic Period city planners, but the result of the measures and practical solutions they took to meet the needs¹¹³. Although the examples of urban landscapes in Anatolia during the Hellenistic Period are extremely diverse, the influences and traces of the Pergamon model are evident not only in Hellas but also in Anatolia from the second century B.C. onwards¹¹⁴. This interaction starts first in nearby cities such as Aigai and Assos, and then continues in Didyma, Miletos, Ephesos (harbour construction), Oinoanda, Termessos, Kremna and Sagalassos. The main characteristic features of Pergamene urbanism are the concentration and grouping of public buildings in a certain area and their monumental unity¹¹⁵. When we look at all the cities with a similar plan and morphology, it becomes clear that the settlement was planned according to the landforms. In fact, it should be said that this situation, which is clearly observed at Sillyon, continued to be applied in Asia Minor during the Roman Imperial Period with determination¹¹⁶. In this period, the reinforcement of the Stadion and the Ramped Street with buttresses, as in Pergamon, is a manifestation of similar urbanism¹¹⁷.

When Sillyon's difficult topography is combined with its geopolitical position in the region, it is evident that the main factor in the formation of its urban logic (*eigenlogik*) was the concern for defence¹¹⁸. Apparently, the architects or urban planners who designed Sillyon took the defence character of the city into consideration while planning this settlement with its unique characteristics and placed the streets accordingly. Thus, a form in accordance with Aristotle's statement, "The difficulty in such matters is practice rather than theory"¹¹⁹ in his work called *Politics* emerges, and at the same time, the type of city planning described by Plato also reveals itself here¹²⁰. It is possible to see this scheme *diachronically* from the early periods to the late periods. In the light of the existing research, the deployment of a Persian garrison in the city from the Classical Period until the Hellenistic Period is the first time this situation is attested¹²¹. It was elaborated above that the city was planned according to this policy. The new defence system built on the western part of the city in the later period surrounded the previous defence structures and formed a *diateichisma*¹²², diversifying Sillyon's defence sys-

of urbanism.

113 Pirson 2014, 214.

114 Laufer 2021, 154.

115 Kürkçü 2016, 130.

116 Martin 1974, 183.

117 Radt 1993, 204-206.

118 Defence became the fate of the city due to its sheltered structure, natural fortifications, distance from the coast and ease of defence.

119 Aristot. Pol. VII, 10.11.

120 Pl. Krypteia, 778. 9.

121 For the Persian garrison and evaluations on the period, see Bosch 1957, 19; Brandt 1992, 29; Arslan 2008, 51; Grainger 2009, 73; Taşkıran 2020, 8-9; Taşkıran 2021b, 4.

122 The *diateichisma* (inner wall) is part of the city defence system. Unlike the city wall, it is considered as the inner wall dividing the city into two in an area close to the city centre. In fact, it consists of walls that delimit certain areas within the settlements and separate them from the rest of the city. On this, see Sokolicek 2009, 9-10; Sokolicek 2010, 227-236; Winter 1971, 59 ff.; Lawrence 1979, 144-154.

tem and making it impenetrable. It is understood that other public buildings in the settlement were also positioned within the framework of this policy. For example, it can be said that the city walls and streets of Sillyon were arranged as interrelated parts of the coordinated planning of the city. Although defence concerns disappeared with the Roman Imperial Period, it can be said that the city walls contributed to the city's appearance and brought aesthetic values to the forefront. In addition, Gates 2¹²³ and 4¹²⁴, which were built at certain intervals on the Main Street, show that access to the city from the Main City Gate were subjected to control at certain distances before reaching the Acropolis. The gradual shrinking of the city in Late Antiquity and its move back to the acropolis in the Byzantine Period is a reflection of the same tradition. The strengthening of the old defensive structures in the accessible western part and the erection of new walls where needed, the programming of a new city wall around the acropolis, and, most importantly, the construction of a comprehensive structure such as the *Kastron* once again reveal that defence was at the heart of the city planning in the new period.

A traditional city planning and model based on mathematical calculations should not be expected for Sillyon. Since Sillyon was built on rough terrain, the narrow and winding streets were shaped in accord with the slope. As a result of the shaping, the street and avenue widths in the Acropolis did not have a certain set standard as seen in Rhodiapolis¹²⁵ and on the acropolis of Perge¹²⁶. In fact, it should be noted that they were not in a regular *orthogonal* layout based on several large circulation routes (*plateiai*) crossed perpendicularly by lateral roads (*stenophoi*). As MacDonald notes¹²⁷, the streets here became a communication framework that enclosed and functionalised much of urban life and became one of the main dynamics of the urban plan. All the streets and alleys in the city, especially the Main Street and the Ramped Street, are not in the form of a straight line drawn with a ruler as in a plan, but change axis and sometimes width more than once; on the other hand, it is seen that this situation also provides an attractive appearance for those using the street. In other words, beyond the strong axial alignments defined by straight streets, short staircases connect clusters of terraces and an organic network of small streets *zigzagging* along the hill. Although there is no *orthogonal* grid at Sillyon, there are strong and deliberate alignments, connections, focal points and basic relationships, as at Sagalassos¹²⁸. In other words, the Hippodamic plan, which is found in the cities of Pamphylia, especially at Side and Perge, and which forms a continuous regular line in the form of a checkerboard or grid, as at Priene and Miletos, instead of streets and alleys¹²⁹, most of which were drawn in straight lines, has been replaced by a unique local practice at Sillyon. In other words, Sillyon does not show a certain axial situation or a premeditated scheme in the placement of buildings. In fact, the main street of

123 Taşkiran 2017, 223-225, pl. XXXVI, fig. 86, pl. XCVI, dwg. 50.

124 Taşkiran 2017, 227-229, pl. XXXVII, figs. 88-90, pl. XCVII, dwg. 52.

125 Çevik et al. 2010, 40-41.

126 Martini 2003, 42-46.

127 MacDonald 1986, 29 ff.

128 Yegül – Favro 2019, 623.

129 Ward-Perkins 1981, 299-302.

the city and other streets, which are oriented according to the topography of the city, must have been considered as one of the main factors in the positioning of the buildings. The pragmatic city planning¹³⁰ solution, which is well known from Pergamon, was implemented here. In this layout, it should be said that concepts such as convenience and simplicity come into play. In other words, since there is no dominant axis, it is understood that buildings or groups of buildings are often placed with on-site solutions.

Although it took centuries to take shape, the elements of the city are interrelated, following a complex visual geometry as if choreographed by a skilful hand. Sillyon's extraordinary topography and its relationship with the Pamphylian plain, from which it rises and dominates, offers a multidimensional cityscape from the outside (fig. 3, 4). Yet, when we look at the internal dynamics of the city, it is evident that there is a spatial hierarchy within the city and that certain structures that form the city plan come to the fore in each period. In fact, it is obvious that there is a special interest in some structures in the city. The reason for this is not only the social or political structure, but also some of the difficulties posed by the topography. Although Sillyon in particular does not reflect a regular grid plan or terracing system, the fact that some building groups form distinctive clusters within themselves reflects an order within disorder and brings some buildings and parts of the city to prominence. On the acropolis, which was the main development area of the city in the Hellenistic Period, the placement of both public and religious buildings on the south and southwest parts of the city overlooking the Pamphylian plain places this area in the first rank in city planning. Although they are small-scale structures, the theatre located on the southern edge of the acropolis and the Temple Terrace immediately to the east are at the top of the period's hierarchy. In addition to their dominant positions in the city plan, these structures are recognisable from the Pamphylian plain and present urban Sillyon. In the Roman Imperial Period, in addition to the Temple Terrace on the acropolis and the theatre still in use, the prominent building group is the Roman Baths rising in the west of the city and the Stadion located on the lower terrace. This is the most important social area of the city and these two buildings constitute the most important examples of the monumentality gained in Sillyon during this period. Undoubtedly, the most monumental structure of Sillyon and even of the region during the Byzantine Period and thereafter is the *Kastron* on the Acropolis and the religious structures around it. The *Kastron*, whose exterior walls are still standing today, dominates Sillyon and its surroundings with the area it covers and the dimensions it has, revealing its urban hierarchical status. The area, the *Kastron* is located is the southwestern part of the Acropolis, which was the dominant point in the city plan during the Hellenistic Period. It seems that this area was the most important point of the city in all periods, probably due to its dominance over the Pamphylian plain and defence concerns. All in all, the example shows that the buildings were not only in harmony with their surroundings but also with the city as a whole, and that they were designed in accordance with an acceptable appearance.

In conclusion, in the light of the available research, it should be said that

130 Laufer 2021, 151.

in Sillyon, which represents an example of a multi-layered city that was continuously inhabited from the Early Iron Age to the Ottoman Period, city planning became evident in the Hellenistic Period and then became institutionalised with the Roman Imperial Period, and was continued with similar standards and concerns through Late Antiquity, Byzantine and later Turkish-Islamic Periods (fig. 10), and thus, a traditionalist urban logic (*eigenlogik*) emerged. This urban logic shows the high boundaries and strong tendency of the city, which has a visual value that can be experienced even under the most unfavourable conditions. It can be claimed that the main dynamic of this urban development is the morphological structure of the terrain, but on the other hand, Sillyonian urban planners created a successful and pragmatic urbanistic culture suitable for the difficult topography of the city according to the political and social structure of each period. Although the city was shaped according to the terrain, it should be noted that some parts of the city were prepared through terraces and building areas (such as the Stadion and the Ramped Street) were created and shaped according to urban needs. Undoubtedly, with ongoing excavations and new research, the attestations and thoughts concerning city planning at Sillyon, will be further clarified and a more complete view of the city will be supported through new information.

Acknowledgements

This study is a part of the project "Urban Development of the Ancient City of Sillyon" and reflects part of our work at the University of Hamburg with the support of the Alexander von Humboldt Foundation. My special thanks are due to Prof. Dr. Christof Berns for his help and support throughout the whole process.

Bibliography and Abbreviations

- Adak 2020 M. Adak, "Pamphylia ve Pisidia'da kent eşrafı ve resmi unvanları", Tarih boyunca Anadolu'da Hayırseverlik, 1. Uluslararası Suna & İnan Kıraç Akdeniz Uygarlıkları Sempozyumu (eds. O. Tekin – C.H. Roosevelt – E. Akyürek), 47-71.
- Adak 2024 M. Adak, "The History of Pamphylia from the Early Periods to the End of the Classical Age", Harmony of the Peoples on the Fertile Plain (eds. A. Özdizbay– İ. Dağlı), İstanbul.
- Akdoğan-Arca 2001 E.N. Akdoğan-Arca, Antik Çağ Lykia ve Pamphylia Kentlerinde Euergesia, Akdeniz University unpublished Master dissertation, Antalya.
- Alcock 2001 S.E. Alcock, "The reconfiguration of memory in the eastern Roman Empire", Cambridge University Press (eds. S. E. Alcock – T.N. D'Altroy – K.D. Morrison – C.M. Sinopoli), 323-250.
- Aristot. Pol. (= Aristoteles, Politica) Text and translation used: Politics. With an English translation by H. Rackham. London, New York 1967 (The Loeb Classical Library).
- Arslan 2008 M. Arslan, "Eurymedon Muharebesi'nden Sonra Aspendos ve Genel Olarak Pamphylia'nın Durumuna Bir Bakış", Adalya XI, 49-61.
- Arslan – Tüner Önen 2016 M. Arslan – N. Tüner Önen, Phaselis, Lukka'dan Lykia'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi (eds. H. İskan – E. Dünder), 300-317.
- Atalay et al. 2020 S. Atalay – M.A. Saçı– A. Çelik – N.D.Y. Usta, "Silyon Teritoryumunda Yer Alan Dorumburnu Nekropolisi ve Buluntuları", "Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Silyon", Yüzey Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi. Silyon Çalışmaları I (ed. M. Taşkiran), İstanbul, 161-196.
- Aydınoglu 2015 Ü. Aydınoglu, "Survey Mersin: Dağlık Kilikia'da Kentleşme ve Kırsal Yerleşimler Araştırması", Mersin Arkeolojik Kazıları ve Araştırmaları (ed. Ü. Aydınoglu), Mersin, 166-177.
- Aydınoglu – Özdemir 2020 Ü. Aydınoglu – O. Özdemir, "Kırsal ve Kent: Yerleşim Formları, Yerleşim Düzenlemesi ve Ekonomik İlişkiler Açısından Bir Değerlendirme", Pisidia ve Yakın Çevresinde Üretim Ticaret ve Ekonomi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri PISIDIA ARAŞTIRMALARI II (eds. A. Mörel – G. Kaşka – H. Köker – M. Kaşka – M. Fırat – S.O. Akgönül), Isparta, 106-118.
- Bailie 1846 J.K. Bailie, Fasciculus inscriptionum, graecarum potissimum, quas apud sedes celeberrimas Asianas chartis mandatas, et nunc denuo instauratas notisque tum criticis tum exegeticis instructas, Londra - Dublin.
- Bilgin et al. 2020 M. Bilgin – P. Kızıltepe-Bilgin – E. Özdemir, "Yüzey Araştırmaları Işığında Silyon Seramikleri Üzerine Ön Değerlendirmeler", Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Silyon, Yüzey Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi. Silyon Çalışmaları I (ed. M. Taşkiran),

- İstanbul, 101-113.
- Bohn 1889 R. Bohn, *Altertümer von Aegae*, Berlin.
- Bosch 1957 E. Bosch, *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler (Antalya Bölgesi'nde Araştırmalar 1) Studien zur Geschichte Pamphyliens (Untersuchungen in der Gegend von Antalya)*, (trans. S. Atlan), Ankara.
- Brandt 1992 H. Brandt, *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisiadiens im Altertum*, *Asia Minor Studien* 7, Bonn.
- Brandt – Kolb 2005 H. Brandt – F. Kolb, *Orbis Provinciarum: Lycia et Pamphylia, Eine römische Provinz im Südwesten Kleinasiens*, Mainz 2005.
- Brixhe 1966 C. Brixhe, *Une Tablette de Juge D'origine Probablement Pamphylienne*, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 90 livraison 2, 653-663.
- Brixhe 1976 C. Brixhe, *Le Dialecte Grec De Pamphylie*, *Document et grammaire*, Paris A. Maisonneuve, 1976.
- Bulgurlu 1999 S. Bulgurlu, *Perge Kenti Hellenistik Güney Kapısı ve Evreleri*, İstanbul University unpublished PhD. dissertation, İstanbul.
- Ceylan 2009 B. Ceylan, "Kilikya'da Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimleri: Kanytellis Örneği", *OLBA* XVII, 45-62.
- CIG III 1853 CIG III = *Corpus Inscriptionum Graecarum* 3, (ed. I. Franzius), Berolini.
- Cramme 2001 S. Cramme, *Die Bedeutung des Euergetismus für die Finanzierung städtischer Aufgaben in der Provinz Asia*, Cologne University unpublished PhD. dissertation, Cologne.
- Çevik et al. 2010 N. Çevik – İ. Kizgut – S. Bulut, "Rhodiapolis, as a Unique Example of Lycian Urbansim", *Adalya* XIII, 32-49.
- Çevik 2010 N. Çevik, "Myra Demre Çevresinde Bulunan antik Yerleşimler", *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi* (ed. N. Çevik), Antalya 181-232.
- D.S. (= Diodorus Siculus, *Bibliothèque Historique*) Text and translation used: *Diodorus of Sicily*. With an English translation by R. M. Geer.
- Debord 1982 P. Debord, *Aspects sociaux et économiques de la vie religieuse dans l'Anatolie gréco-romaine*, Leyden.
- Forlanini 1999 M. Forlanini, "L'Anatolia occidentale e gli hittiti: appunti su alcune recenti scoperte e le loro conseguenze per la geografia storica", *Studi micenei ed egeo-anatolici*, XL-2, 219-253.
- Foss 1996 C. Foss, *Fortresses and villages of Byzantine Asia Minor*, London.
- Gökalp-Özdil 2020 N. Gökalp-Özdil, "Yazıtlar Işığında Sillyon'un Romalılaşması Üzerine Bazı Düşünceler", *Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Sillyon, Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I* (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 223-232.
- Grainger 2009 J. D. Grainger, *The Cities of Pamphylia*, Oxford.
- Gregory 1997 A. P. Gregory, *Village Society in Hellenistic and Roman World*, Columbia University PhD. Thesis, Columbia.
- Gros 1996 P. Gros, *Architecture Romaine I Les monuments publics*, Paris.
- Hansen 2004 M. H. Hansen, "Territory and size of territory", *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (eds. M.H. Hansen – T.H. Nielsen),

- New York, 70-73.
- Head 1911 B.V. Head, *Historia numorum*, Clarendon Press, Oxford.
- Hellenkemper – Hild 2004 H. Hellenkemper – F. Hild, *Lykien und Pamphylien*, TIB 8, Wien.
- Hirschfeld 1879 G. Hirschfeld, *Vorläufiger Bericht über eine Reise im südwestlichen Kleinasien*, *Monatsberichte der Preuss Akademie der Wissenschaften zu Berlin*.
- Işık 2020 Ö.G. Işık, "Silyon geç antik çağ çeşmesi", *Yüzey araştırmaları ışığında Silyon ve çevresi. Silyon çalışmaları I* (ed. M. Taşkiran), İstanbul, 127-140.
- İşler 2010 B. İşler, "Myra ve Çevresinde Bizans Dönemi", *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi* (ed. N. Çevik), Antalya, 233-255.
- İşler 2020 B. İşler, "Silyon'un Bizans Dönemi Dini Yapılaşması", *Yüzey Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi, Silyon Çalışmaları I* (ed. M. Taşkiran), İstanbul, 141-160.
- Jacobs 2009 I. Jacobs, "Gates in Late Antiquity in the Eastern Mediterranean", *Bulletin antieke beschaving. Annual Papers on Classical Archaeology* 84, 197-213.
- Jacobs 2012 I. Jacobs, "The Creation of the Late Antique City, Constantinople and Asia Minor During the Theodosian Renaissance", *Byzantion* 82, 113-164.
- Jacobs 2013 I. Jacobs, "Clinging to tradition, Urban and monumental continuity in sixth-century Asia Minor", *Veränderungen von Stadtbild und urbaner Lebenswelt in der Spätantiker und frühbyzantinischen Zeit, Assos im Spiegel städtischer Zentren Westkleinasiens, Byzanz zwischen Orient und Okzident*, (ed. B. Boehlendorf-Arslan), Mainz, 287-299.
- Kaplan 2011 D. Kaplan, "Doğu Dağlık Kilikia'da Roma İmparatorluk Döneminde İmar Hareketliliğinin ve Üretim Artışının Nedenleri", *TÜBA-AR* 14, 107-114.
- Kolb 1984 F. Kolb, *Die Stadt im Altertum*, München.
- Korkut – Uygun 2017 T. Korkut – Ç. Uygun, "Tlos Antik Kenti Sehircilik Anlayışı", *Antik Dönemde Akdeniz'de Kırsal ve Kent Sempozyumu Bildirileri* (eds. Ü. Aydınoglu – A. Mörel) Mersin, 236-248.
- Köse 2010 V. Köse, "Aspendos Yüzey Araştırması Projesi 2008 Yılı Birinci Sezon Çalışmaları", *AST* 27.1, 373-394.
- Kumsar et al. 2019 H. Kumsar – M. Taşkiran – K. Horiuchi, "Silyon Antik Kent Alanındaki (Antalya) Kütle Hareketlerine Neden Olan Faktörlerin İncelenmesi", *Uluslararası Katılımlı 72. Türkiye Jeoloji Kurultayı*, Ankara, 896-900.
- Kumsar 2020 H. Kumsar, "Silyon Antik Kenti (Serik-Antalya) Yerleşim Alanını Etkileyen Jeolojik, Mühendislik Jeolojisi ve Hidrojeolojik Faktörlerin İncelenmesi", *Yüzey Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi, Silyon Çalışmaları I* (ed. M. Taşkiran), İstanbul, 291-302.
- Küpper 1995 M. Küpper, *Landliche Siedlungsplätze in Silyon, Lykia II*, 62-69.

- Küpper 1996 M. Küpper, *Sillyon*, Vorbericht über die Arbeiten 1995, AA 1996, 259-268.
- Küpper 1997 M. Küpper, "Ländliche Siedlungsstrukturen in Pamphylien am Beispiel Sillyon", *Adalya II*, 97-116.
- Küpper 1998 M. Küpper, "Sillyon, Bericht Über Die Arbeiten 1996", *AST 16/2*, 474-496.
- Kürkçü 2016 M. Kürkçü, "Yeni Bulgular Işığında Termessos Şehirciliğine İlişkin Değerlendirmeler", *Cedrus IV*, 127-138.
- Lanckoroński 2005 V.K.G. Lanckoroński, *Pamphylia ve Pisidia Kentleri I* (trans. S. Bulgurlu), İstanbul.
- Laufer 2021 E. Laufer, *Architektur unter den Attaliden. Pergamon un die Städte zwischen herrscherlichem Bauengagement und Lokaltradition*, *Pergamenische Forschungen 19*, Wiesbaden.
- Lawrence 1979 A. W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification*, Oxford.
- Le Bas – Waddington 1870 P. Le Bas – W.H. Waddington, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure III, Inscriptions grecques et latines recueillies en Grèce et en Asie Mineure*, Paris.
- Libanius Or. (=Libanius, Oratorius) Text and translation used: A. F. Norman, *Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius*, Liverpool.
- Löw 2008 M. Löw, "Eigenlogische Strukturen-Deifferenzen zwischen Städten als konzeptuelle Herausforderung", *Die Eigenlogik Der Städte* (ed. H. Berking – M. Löw), 33-53.
- MacDonald 1986 W.L. MacDonald, *The Architecture of Roman Empire, An Urban Appraisal*, New Haven.
- Martin 1974 R. Martin, *L'urbanisme dans la Graece Antique*, Paris.
- Martini 2003 W. Martini, *Topographie und Architektur: Die Akropolis von Perge Survey und Sondagen 1994-1997* (eds. H. Abbasoğlu – W. Martini), Mainz am Rhein, 11-78.
- Morgan – Coulton 1997 C. Morgan – J.J. Coulton, *The Polis as a Physical Entity* (ed. M.H. Hansen), 87-114.
- Niewöhner 2011 P. Niewöhner, "The Riddle of the Market Gate: Miletus and the character and date of earlier Byzantine fortifications in Anatolia", *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, Ann Arbor: Kelsey Museum of Archaeology (ed. O. Dally – C. J. Ratté), 103-22.
- Nollé 1993 J. Nollé, "Die feindlichen Schwestern-Betrachtungen zur Rivalität der pamphyliischen Städte", *Die epigraphische und altertumskundliche Erforschung Kleinasiens: Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften. Akten des Syrnposions vom 23. bis 25. Oktober 1990* (ed. G. Dobesch – G. Rehrenröck), Wien, 297-317.
- Owens 2000 E.J. Owens, *Yunan ve Roma Dünyasında Kent* (trans. C. Bilsel), İstanbul.

- Özdilek – Tıbıkoğlu 2017 B. Özdilek – H. O. Tıbıkoğlu, *Bey Dağları Onabara Yerleşimi Çevresindeki Gedeller ve Yanlız Mezar Çiftlikleri, Antik Dönem’de Akdeniz’de Kırsal ve Kent/ Rural Settlements and Urban Centers in Mediterranean During Antiquity* (eds. Ü. Aydınoglu – A. Mörel), Mersin, 260 – 281.
- Özdizbay 2012 A. Özdizbay, *Perge’nin MS 1.-2. Yüzyıllardaki Gelişimi*, İstanbul.
- Özdizbay 2020 A. Özdizbay, “Perge’nin İtalik Kökenli Hayırseverleri ve Kent Gelişimine Katkıları”, *Tarih boyunca Anadolu’da Hayırseverlik*, 1. Uluslararası Suna & İnan Kıraç Akdeniz Uygarlıkları Sempozyumu (eds. O. Tekin – C.H. Roosevelt – E. Akyürek) İstanbul, 83-95.
- Özer 2017 E. Özer, “Silyon Nekropolisi Ön Değerlendirmesi”, *Havva İşkan’a Armağan LYKIARHISSA* (eds. E. Dündar et al.), İstanbul, 612-628.
- Özer –Taşkiran 2010 E. Özer – M. Taşkiran, “2009 Yılı Silyon Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması”, *AST* 28/1, 279-296.
- Özer –Taşkiran 2018 E. Özer –Taşkiran, M., “The Silyon Main City Gate”, *Adalya* 21, 151-173.
- Özhanlı 2022 M. Özhanlı, “Pisidia Antiokheiası Men Kutsal Alanı Hazine Binaları (THESAUROI)”, *Höyük* 9, 113-135.
- Palalı 2020 M. Palalı, “Silyon Antik Kenti Türk-İslam Dönemi Kabristanı”, *Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Silyon, Yüzey Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi. Silyon Çalışmaları I* (ed. M. Taşkiran), İstanbul, 209-222.
- Parrish 2001 D. Parrish, *The Urban Plan and its Constituent Elements, Urbanism in Western Asia Minor*. *JRA Supp.* 45 (ed. D. Parrish), 9-41.
- Perkins – Nevett 2000 P. Perkins – L. Nevett, “Urbanism and Urbanization in the Roman World”, *Experiencing Rome: Culture, identity and Power in the Roman Empire* (ed. J. Huskinson), 213-244.
- Pirson 2014 F. Pirson, “Hellenistik Dönem Pergamonu’nda Kentsel Alan ve Şehircilik” *Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent Pergamon* (ed. F. Pirson – A. Scholl), İstanbul, 208-225.
- Pl. Krypteia (=Platon, Yasalar) Text and translation used: *Yasalar*, Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Plu. Kim. (=Plutarkhos, Bioi Paralleloi)Text and translation used: *Plutarch’s Lives. With an English translation by B. Perrin I-XI*. London, New York 1959 (The Loeb Classical Library).
- Quaß 1993 F. Quaß, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens, Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart.
- Ramsay – Sayce 1880 W.M. Ramsay – A. H. Sayce, “On Some Pamphylian Inscriptions, *The Journal of Hellenic Studies*”, Vol. 1, 242-259.
- Rumscheid – Koenings 1998 F. Rumscheid – W. Koenings, *Priene, A Guide to the Pompeii of Asia Minor*, İstanbul.
- Schwertheim 2006 E. Schwertheim, “Aleksandria Troas”, *Byzas* III, 11-18.

- Saradi 2006 H. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century*, Society of Messenian Archaeological Studies, Athens.
- Schuler 1998 C. Schuler, *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im Hellenistischen und römischen Kleinasien*, München.
- Schuler 2015 C. Schuler, "Greek Poleis and Their Elites Between the Hellenistic and Roman Periods", *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* Oxford University Press (eds. C. Bruun – J. Edmondson), Oxford, 250-273.
- Sokolicek 2009 A. Sokolicek, *Diateichismata, Zu dem Phänomen innerer Befestigungsmauern im Griechischen Städtebau*, Wien.
- Sokolicek 2010 A. Sokolicek, *Grenzen und Mauern in der griechischen Stadt: Überlegungen zu Diateichisma, Temenos und Stadtmauern, Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbefestigungen* (eds. J. Lorentzen – F. Pirson – P. Schneider – U. Wulf-Rheidt), *Byzas* 10, 219-237.
- Şahin 2007 H. Şahin, "Doğu Dağlık Kilikia: Polis-Khora İlişkileri Üzerine İlk Düşünceler", *Colloquium Anatolicum* VI, 115-179.
- Taşkıran – Bacanlı 2022 M. Taşkıran – Ü. G. Bacanlı, "An Assessment on the Water Supply System of Sillyon Ancient City", *Mediterranean Journal of Humanities* XII, 43-163.
- Taşkıran – Bilgin 2019 M. Taşkıran – M. Bilgin, "Sillyon'dan Sıra Dışı Dromoslu bir Yapı", *Phaselis* V, 347-360.
- Taşkıran – Palalı 2020 M. Taşkıran – M. Palalı, "Karahisar-ı Teke Kalesi Kabristanı", *Anadolu Akdeniz'i Arkeoloji Haberleri* 18, 51-53.
- Taşkıran – Palalı 2021 M. Taşkıran – M. Palalı, "Sillyon (Karahisar-ı Teke Kalesi) Kale Mescidi", *Anadolu Akdeniz'i Arkeoloji Haberleri* 11, 42-44.
- Taşkıran – Palalı 2022 M. Taşkıran – M. Palalı, 2019 Yılı Sillyon ve Territoriyumu Yüzey Araştırması, 2019-2020 Yılı Yüzey Araştırmaları, 342-358.
- Taşkıran – Kılıç 2023 M. Taşkıran – Y. Kılıç, "Sillyon Territoriyumuna Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin 100. Yılı Anısına Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Yazıları, Laodikeia Çalışmaları Ek yayın Dizisi /Supplementary Series 2* (ed. C. Şimşek), 227-243.
- Taşkıran 2017 M. Taşkıran, *Sillyon Savunma Sistemi ve Pamphylia Bölgesindeki Konumu*, Pamukkale University, unpublished PhD. dissertation, Denizli.
- Taşkıran 2020 M. Taşkıran, "Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Sillyon", *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I* (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 1-31.
- Taşkıran 2021a M. Taşkıran, "Son Araştırmalar Işığında Sillyon Roma Hamamı", *OLBA* XXIX, 313-348.
- Taşkıran 2021b M. Taşkıran, *Pamphylia'nın Mağrur Kenti/The Lofty City of Pamphylia Sillyon (Karahisar-ı Teke Kalesi) Başlangıçtan Günümüze Bir kent Panoraması/ An urban Panorama from the Beginning to the present, Sillyon çalışmaları II/Sillyonian studies II*, İstanbul.

- Tekoğlu 2000 R. Tekoğlu, "Eski Pamfilya Halkları ve Dilleri", *Adalya IV*, 49-58.
Th. (= Thukydides) Text and translation used: *Peloponnes Savaşı* (trans. T. Gökçöl) İstanbul.
- Tüner Önen 2008a N. Tüner Önen, *Phaselis Antik Kenti ve Teritoryumu*, Akdeniz University, unpublished PhD. dissertation, Antalya.
- Tüner Önen 2008b N. Tüner Önen, "Römische Bürger in Sillyon", *Gephyra* 5, 67-72.
- Van Bremen 1994 R. Van Bremen, "A Family From Sillyon", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 104, 43-56.
- Vandeput – Köse 2008 L. Vandeput– V. Köse, "Pisidia Survey Project 2008: Research in the Territory of Pednelissos", *Anatolian Archaeology* 14, 32-33.
- Vandeput 2009 L. Vandeput, "Late Antiquity in the Taurus Mountains Remains in Pednelissos and its Territory", *Colloquium Anatolicum VIII*, 1-22.
Vitr. De Arch. (= Vitruvius, *De Architectura*) Text and translation used: *On Architecture*. With an English translation by F. Granger I-II. London-New York 1931- 1934 (The Loeb Classical Library).
- Ward-Perkins 1981 J.B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Yale.
- Winter 1971 F.E. Winter, *Greek Fortifications*, Toronto.
- Winter 1966 F.E. Winter, "Notes on Military Architecture in the Termessus Region", *AJA* 70/2, 127-137.
- Yegül – Favro 2019 F. Yegül – D. Favro, *Roman Architecture and Urbanism, From the Origins to Late Antiquity*, Cambridge.
- Yetkin 1974 Ş. Yetkin, "The Turkish Monuments in Sillyon (Yanköy Hisarı)", *Mansel'e Armağan II*, İstanbul, 861-872.

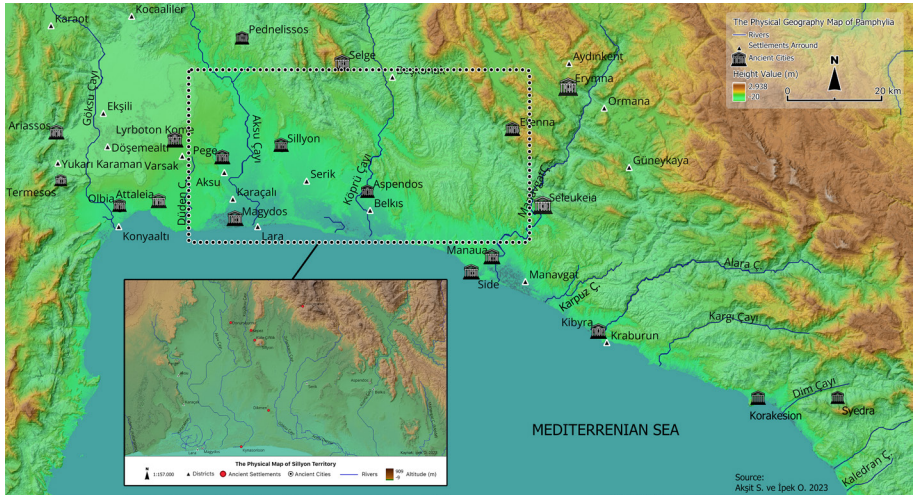

Fig.1 Physical Maps of Pamphylia and Sillyon's Territory

SILLYON CITY MAP

- 1 HELLENISTIC TOWER
- 2 TOWER 2
- 3 TOWER 3
- 4 TOWER 4
- 5 TOWER 5
- 6 TOWER 6
- 7 TOWER 7
- 8 TOWER 8
- 9 TOWER 9
- 10 MAIN CITY GATE
- 11 ACROPOLES STREET
- 12 ACROPOLES SOUTH GATE
- 13 ACROPOLES NORTH GATE
- 14 ROMAN BATH
- 15 GATE 2
- 16 GATE 4
- 17 GATE 5
- 18 STADION
- 19 NYMPHAEON A
- 20 BASTION 1
- 21 BASTION 2
- 22 BYZANTINE CITY WALL
- 23 THEATRE
- 24 ODION
- 25 TEMPLE A
- 26 TEMPLE B
- 27 BASILICA
- 28 CISTERNE
- 29 ROMAN STRUCTURE
- 30 HELLENISTIC STRUCTURE
- 31 KASTRON
- 32 CHURCH B
- 33 CHURCH A
- 34 BUILDING C
- 35 KULLI-MASJID
- 36 SYDA
- 37 HELLENISTIC WALL
- 38 MAIN STREET
- 39 MUSLIM CEMETERY
- 40 CLASSICAL STRUCTURE
- 41 RAMPED STREET
- 42 SHOPS
- 43 OTTOMAN FOUNTAIN
- 44 OTTOMAN MASJID
- 45 AQUEDUCT
- 46 FARMSTEAD WITH TOWER
- 47 STRUCTURE WITH DROMOS
- 48 NEKROPOLIS

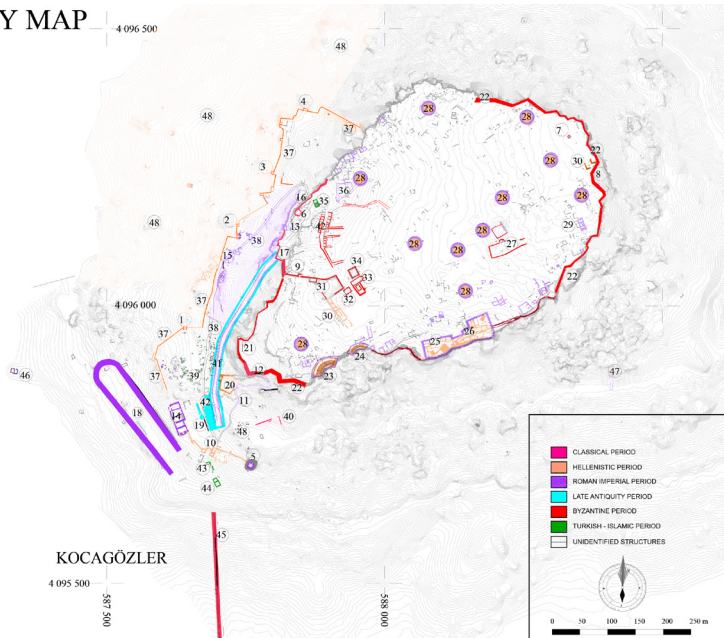

Fig.2 Diachronic city map of Sillyon

Fig.3 A view of the city from the west

Fig.4 West part of city from south

Fig.5 A part of city wall

Fig.6 South facade of Andreion

Fig.7 North facade of Tempel B

Fig.8 A panoramic view of the Necropolis

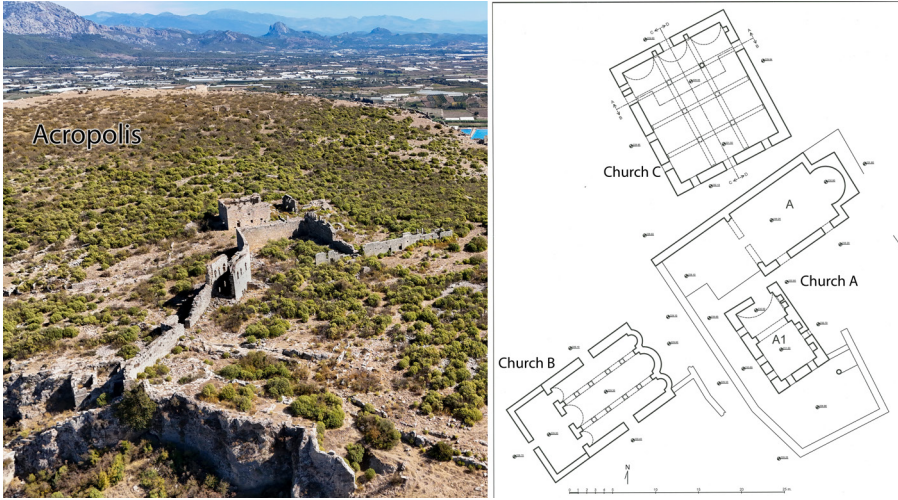

Fig.9 A view of the Kastron and its Surroundings on the Acropolis with drawings of the Episkopeion

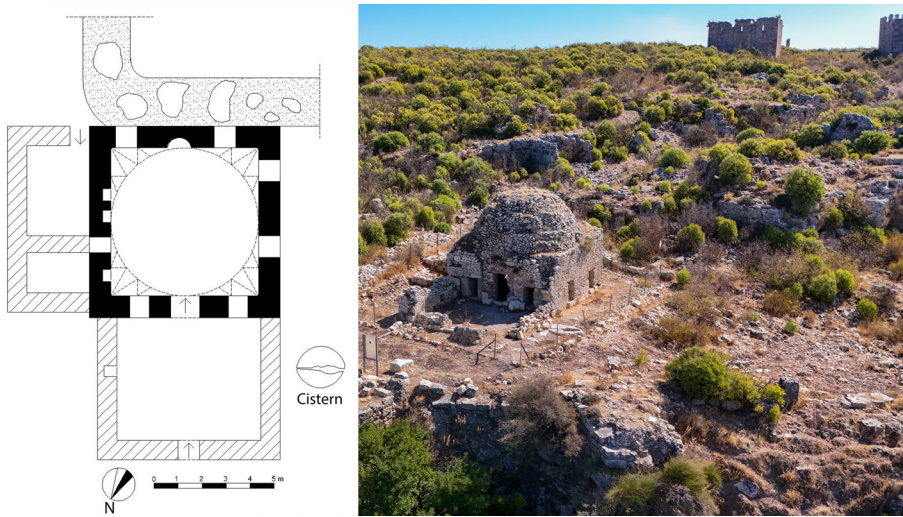

Fig.10 General view of Kale Masjid and its plan

KNIDOS'TAN FİĞÜRLÜ BAŞLIKLAR: TİPOLOJİSİ, STİLİ VE İKONOĞRAFİSİ

Zeliha GİDER-BÜYÜKÖZER*

Abstract

Figured Capitals from Knidos: Typology, Style and Iconography

Two pilaster capitals found during excavations in Knidos at the end of the 1990s constitute the subject of this study. A winged female figure is carved in the centre of the front of both capitals, with her body facing forward and her head turned three quarters to the left. The two wings emerging from the back of the figure's body continue to curve upwards, ending with a concave turn at the top, thus giving the wings an archaic appearance. Both figures hold the lyre, leaning on their left arm, while their right hand rests on the lyre as if they were playing it. These capitals, which are unified in terms of material and size as well as decoration, more than likely belong to the same building. Our aim in this study is to examine the capitals from a typological, stylistic and iconographic perspective and to question their existence in Knidos. In this context, first the typology of the figured capitals was determined and a suggestion was made regarding their place in the building and their purpose there. Secondly, the front and side decorations of the capitals were examined separately and compared with similar examples, and chronological boundaries determined. The winged female figure carved on the front of the capitals was examined from an iconographic perspective, and all the data obtained was evaluated together with the inscriptions and coins found in Knidos, and a conclusion was reached. As mentioned, the winged female figure on the front of the capitals was examined from an iconographic perspective and compared with similar examples found in Anatolia and its immediate surroundings. These figures, defined in literature as "tendrill women (Rankenfrau)" or "tendrill deity/tendrill goddess (Rankengottheit)", are seen in architecture, jewellery and everyday objects, especially in Western Anatolian art,

* Prof. Dr. Zeliha Gider Büyüközer, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Konya/Türkiye. E-posta: zgider@gmail.com; ORCID no: 0000-0003-4608-6471

from the 4th century BC. In the research conducted to date, the winged female figure has been interpreted as “the manifestation of a life-giving mother goddess among plants, the epiphany of the goddess”, and it has been accepted that the native mother goddess of Anatolia was combined with Artemis in the depictions in Ephesus, Didyma and Magnesia. This information provided guidance for the identification of the winged female figure on the front of the Knidian capitals. In this context, important information regarding the cult of the goddess Artemis has been obtained from the inscriptions and numismatic data. A proposal for the date of the capitals and the building they belonged to was presented by evaluating the epigraphic data obtained from Knidos together with the results of the stylistic analysis.

Keywords: Knidos, pilaster capital, anta capital, winged women, tendril goddess, Rankenfrau, Artemis.

Öz

Knidos antik kentinde 1990’lı yılların sonunda Dionysos Tapınak Terasında yapılan kazı çalışmalarında bulunan iki figürlü pilaster başlığı bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Başlıkların her ikisinin de ön cephesinin merkezine gövdesi cepheden, başı 4/3 oranında sola dönük kanatlı kadın figürü işlenmiştir. Gövdenin arkasından çıkan iki kanat, yukarıya doğru eğimli devam ederek, üstte içbükey bir dönüşle sonlandırılmış, böylece kanatlara arkaistik bir görünüm kazandırılmıştır. Her iki figür sol koluna yasladığı liri tutmakta, sağ eli ise sanki çalar gibi lirin üzerine durmaktadır. Dekorasyonunun yanı sıra malzeme ve ölçü bakımından birlik içinde olan bu başlıklar aynı yapıya ait olmalıdır. Çalışmadaki amacımız, ön cephesinde kanatlı kadın figürünün betimlendiği başlıkları tipolojik, stilistik ve ikonografik açıdan ele alarak, bunların Knidos’taki varlığını sorgulamaktır. Bu doğrultuda öncelikle figürlü başlıkların tipolojisi belirlenerek, bunların yapıdaki yerlerine ve kullanım amacına yönelik öneri sunulmuştur. Daha sonra başlıkların ön ve yan cephe dekorasyonları ayrı ayrı ele alınarak, benzer örneklerle karşılaştırılmış ve kronolojik sınırlar belirlenmiştir. Başlıkların ön cephesine işlenen kanatlı kadın figürü ikonografisi bakımından irdelenmiş, elde edilen tüm veriler Knidos’ta bulunan yazıtlar ve sikkelerle birlikte değerlendirilerek sonuca ulaşılmıştır. Başlıkların ön cephesinde yer alan kanatlı kadın figürü ikonografik açıdan ele alınarak, Anadolu ve yakın coğrafyada bulunan benzer örneklerle karşılaştırılmıştır. Literatürde “ranke kadını” ya da “ranke tanrıçası” olarak tanımlanan bu figürler MÖ 4. yüzyıldan itibaren özellikle Batı Anadolu sanatında, mimarinin yanı sıra mücevherlerde ve günlük kullanım nesnelerinde görülmektedir. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda, kanatlı kadın figürü, “hayat veren bir ana tanrıçanın bitkiler arasında tezahürü, tanrıçanın epiphani” olarak yorumlanmış, Ephesos, Didyma ve Magnesia’daki betimlerde Anadolu’nun yerli ana tanrıçasının Artemis ile birleştirildiği kabul edilmiştir. Bu bilgiler, Knidos başlıklarının ön cephesine işlenen kanatlı kadın figürünün identifikasyonu için yol gösterici olmuştur. Bu doğrultuda kentin epigrafik verileri taranarak, yazıtlardan ve sikkelerden tanrıça Artemis kültürüne dair önemli veriler elde edilmiştir. Bu veriler stilistik analizde ulaşılan sonuçlarla birlikte değerlendirilerek, başlıkların ait olabileceği yapı ve tarihi için öneri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Knidos, pilaster başlığı, anta başlığı, kanatlı kadın, ranke kadını, Rankenfrau, Artemis.

Giriş

Muğla ili, Datça ilçesi Reşadiye Yarımadası'nın en uç noktasındaki Tekir Burnu üzerinde yer alan Knidos antik kentinde, 1990'lı yılların sonunda yapılan kazı çalışmaları daha çok Dionysos Tapınak Terası'nda yoğunlaşmıştır. Terasın güneyinde, bugünkü bilet gişesinin olduğu alanda o dönemde eski bir ahır ve ahırın çevresinde toprak yığını vardır. Buradaki toprak yığınının alandan uzaklaştırılması amacıyla başlatılan çalışmalarda, Dionysos Tapınağı'na ait üç adet kabartmalı friz bloğu ile birlikte iki başlık bulunmuştur. Kazı sonrası mermer eser deposuna taşınan başlıklar, Dionysos Tapınak Terası'nda yapılan çevre düzenleme çalışmalarında sergilenmeye başlanmıştır. Bugün başlıklar, Dionysos Tapınağı ile Symmachus Heroonu arasında yan yana durmaktadır.

Knidos'ta bulunan bu başlıklar bugüne kadar detaylı çalışılmamıştır. Ch. Burns-Özgan, Knidos kent rehberinin Türkçe ve İngilizce baskısında başlıklardan birinin fotoğrafını yayınlarken, resim altı yazısına "Dionysos terasında bulunmuş lir çalan siren tasvirli bir pilaster başlık" açıklamasını yazmıştır¹. Bu çalışmada, hem biçimi hem de ön cephe dekorasyonu bakımından farklı olan bu iki başlık ele alınmıştır. Amacımız, çoğunlukla Hellenistik Dönem'de Batı Anadolu'daki dini yapılarda karşımıza çıkan kanatlı kadın figürünün betimlendiği başlıkları tipolojik, stilistik ve ikonografik açıdan değerlendirerek, bunların Knidos'taki varlığını sorgulamaktır.

Çalışmada öncelikle figürlü başlıkların tipolojisi belirlenerek, bunların yapıdaki yerlerine ve kullanım amacına yönelik öneri sunulmuştur. Daha sonra başlıkların ön ve yan cephe dekorasyonları ayrı ayrı ele alınarak benzer örneklerle karşılaştırılmış ve kronolojik sınırlar belirlenmiştir. Başlıkların ön cephesine işlenen kanatlı kadın figürü ikonografisi bakımından irdelenmiş, elde edilen tüm veriler Knidos'ta bulunan yazıtlar ve sikkelerle birlikte değerlendirilerek sonuca ulaşılmıştır.

Tanım

SB1 Numaralı Başlık

İnce grenli, gri damarlı sarımtırak renkli mermerden yapılan başlık, büyük oranda sağlamdır (fig. 1). Başlığın ön cephesinin alt kenarı, her iki yandaki volütlerin tamamı, kanalislerin ise bir kısmı tahrip olmuştur. Abakusun köşelerinde ve abakusun üst sınırını çevreleyen kymationda da yer yer kırıklar vardır. Başlığın yan yüzleri aşınmış, köşelerde kırıklar oluşmuştur. SB1 numaralı başlığın sol yan yüzü tam işlenmiş iken, sağ yan yüzünün yarısından fazlası kaba yontulu bırakılmıştır².

Alttan üste doğru genişleyen başlığın ön cephesi köşelere yerleştirilen volütlerle, yan cepheleri pulvinus (yastık) ile sınırlandırılmış ve başlık, yüzeyi iki kademeli işlenmiş bir abakus ile son bulmuştur (fig. 1). Abakusun üst sınırında Pergamon ovolosundan oluşan kymation yer almaktadır. Başlığın ön cephesinin merkezine kanatlı kadın figürü işlenmiştir. Figürün gövdesi cepheden, başı ise 4/3 oranında sola dönüktür. Üzerinde kısa khiton, başında yüksek bir kalathos vardır. Figürün yüzü ve saç ayrıntıları tahrip olmasına karşın, ince telli saçların ortadan

1 Bruns-Özgan 2002, fig. 41; Bruns-Özgan 2004, fig. 41.

2 Yüksek.: 36,5 cm, Alt Gen.: 61 cm, Üst Gen.: 84,5 cm, Alt Der.: 43 cm, Üst Der.: 53,5 cm.

ayrılarak yanlara doğru tarandığı görülebilmektedir. Gövdenin arkasından çıkan iki kanat, yukarıya doğru eğimli devam ederek, üstte içbükey bir dönüşle sonlandırılmıştır. Figür, sol koluna yasladığı liri tutmakta, sağ eli ise sanki çalar gibi lirin üzerine durmaktadır ancak elinde penna olup olmadığı net değildir.

Kadın figürünün, aşağıya doğru genişleyen khitonunun altından iki ana dal çıkmaktadır. Figürün altındaki ana dallar arasında kalan boşluğa, orta damarı belirginleştirilmiş, düz kenar konturuna sahip, aşağıya doğru sivrilerek devam eden yaprak işlenmiştir (fig. 1). Kalın ve yüzeyi yivli olan ana dallar her iki yöne devam ederek, başlığın alt kısmını sınırlayan profile kadar inmekte, profile temas ettikleri yerde ise dışbükey bir halkayla örtü yaprağına geçilmektedir. Ana dalları üstten saran örtü yaprakları kısadır ve uç kısımlarında küçük bir parçası geriye doğru savrulma yapar. Fazla sivri olmayan yaprak dilimleri arasında oluşan gözler açık, C formudur. Örtü yaprağının altından incelmış olarak çıkan iki daldan birisi geniş bir bükülme yaparak yukarıya yönelir ve abakusa ulaşmadan, başlığın ortasına yakın bir bölümde çatallanır. Çatallanma yerinden küçük bir *akanthus* örtü yaprağının altından çıkan ana dal daha da incelererek aşağıya doğru yönelir ve içe dönük sarmalla son bulur. Çatallanma yerinden çıkan ince sürgün ise sarmala paralel bir şekilde aşağıya doğru devam ederek uç kısmında dört yapraklı, lotus çiçeği benzeri büyükçe bir bitkisel motif oluşturur. İlk örtü yaprağının altından çıkan ikinci dal, başlığın formuna uygun olarak abakusun alt sınırına kadar yükselerek burada, köşelere yerleştirilen *akanthus* çanak yapraklarından çıkan ve başlığın kenarı boyunca yukarıya doğru devam eden dal ile birleşip, köşelerde volütü oluşturur.

Başlığın sol yan yüzünde, her iki köşede yer alan *akanthus* çanak yapraklarından çıkan dallar yukarıya doğru yükselerek, pulvinusun alt kısmında geniş bir bükülmeyle içe ve aşağıya doğru yönelmiş ve burada tek bir sürgün oluşturmuştur (fig. 1). Küçük bir *akanthus* örtü yaprağının altından incelererek çıkan ve aşağıya doğru devam eden ana dal, içe dönük sarmalla son bulur. Sürgün yerinden çıkan üç yapraklı kapalı palmet motifi ise merkezdeki rozet motifine doğru yönelmiştir. Başlığın yan yüzeyinin merkezinde, iki yarım palmetin sınırlandırdığı alanda rozet motifi vardır. Abakusun alt kısmında, boydan boya devam eden pulvinus, biri merkezde ikisi yanlarda olmak üzere aralıklı yerleştirilmiş üç bant ile sıkıştırılmıştır. Bu bölüm fazlaca tahrip olduğundan hem pulvinusun hem de balteusun yüzeyindeki bezemelerin varlığı ya da biçimi seçilememektedir.

Başlığın sağ yan yüzünün, ön cepheye yakın olan 1/3'lük kısmı işlenmiş, geri kalan 2/3'ü kaba yontulu bırakılmıştır (fig. 1). Sol alt köşede yer alan *akanthus* çanak yaprağından çıkan dal, başlığın kenarı boyunca yukarıya doğru devam etmekte ve burada volütüyle birleşmektedir. Sol yan yüzde görülen sarmal dal, bu cephede yoktur. Üstte pulvinus kısmının volütü ile birleştiği bölümü ve abakusun bir kısmı işlenmiştir.

Başlığın arka cephesinin sağ alt köşesinde yer alan *akanthus* çanak yaprağından çıkan dal yukarıya doğru devam etmektedir (fig. 1). Volütü oluşturan ikinci dal ise *akanthus* çanak yaprağından değil, ön cephede olduğu gibi çanak yaprağının kenarından yukarıya doğru ilerlemekte, diğer dalla birleşerek volütü oluşturmaktadır. İki dal arasındaki alan ise kanalis şeklinde düzenlenmiştir. Üstte abakusun bir bölümü işlenmiştir. Arka cephenin geri kalan yüzeyi tamamen kaba

yontuludur. Başlığın üst yüzeyi murç darbeleri ve ince uçlu tarakla düzeltilmiş, ortaya Karia-Ionia tipi kurtağzı kaldırma yuvası açılmıştır.

SB2 Numaralı Başlık

İnce grenli, gri damarlı sarımtırak renkli mermerden yapılan başlık, SB1 numaralı başlığa nazaran biraz daha fazla tahrip olmuştur (fig. 2). Başlığın sağ kısa kenarı boydan boya, altta merkeze kadar devam eder şekilde kırılmıştır. Sol üst köşe volütün alt kısmından itibaren, abakusu da içine alacak şekilde kırıktır ve abakustaki kırık, başlığın merkezine kadar devam etmektedir. Sol alt köşedeki akanthus çanak yaprağı kırıktır. Başlığın sağ yan yüzü büyük oranda tahrip olmuştur. Alt ve üst köşeleri ile abakusun tamamı kırık, pulvinus yüzeyi ve bezemeler aşınmıştır³.

Altın üstte doğru genişleyen başlığın ön cephesi köşelere yerleştirilen volütlerle, sağ yan cephesi ise pulvinus ile sınırlandırılmış ve başlık, yüzeyi iki kademeli işlenmiş bir abakus ile son bulmuştur (fig. 2). Abakusun üst sınırında Pergamon ovolosundan oluşan kymation yer almaktadır. Başlığın ön cephesinin merkezine kanatlı kadın figürü işlenmiştir. Figürün korunmuşluk durumu SB1 numaralı başlıktan daha iyi olduğu için, özellikle yüz ve saç ayrıntıları daha net görülebilmektedir. Figürün gövdesi cepheden, başı hafif sola dönük işlenmiştir. Üzerinde kısa khiton, başında yüksek bir kalathos vardır. Yuvarlak yüz ve çeneye sahip olan figürün ağzı kapalı, alt dudak hafif kalın, üst dudak incedir. Burun ile sol gözü tamamen tahrip olmuştur. Saç düzenlemesinden dolayı alın üçgen görünümlüdür. İnce telli saçlar alın ortasından ayrılarak kulakları kapatacak şekilde yanlara taranmış ve kalın birer saç buklesi her iki omuz üzerinden öne, göğüslerin yan tarafına düşürülmüştür. Boyun kalın, göğüsler belirgindir. Başındaki kalathos üzerinde yaprak benzeri motiflerin izleri yer yer seçilebilmektedir. Gövdenin arkasından çıkan iki kanat, yukarıya doğru eğimli devam ederek, üstte içbükey bir dönüşle sonlandırılmıştır. Figür, sol koluna yasladığı liri tutmakta, sağ eli ise sanki çalar gibi lirin üzerine durmaktadır ancak elinde penna olup olmadığı net değildir.

Kadın figürünün khitonunun altından çıkarak aşağıya doğru devam eden yaprağın alt kısmı tahrip olsa da SB1 numaralı başlıktaki gibi alttaki profile kadar devam ettiği söylenebilir. Yanlara doğru açılan eteğin altından, kalın ve yüzeyi yivli işlenmiş iki ana dal çıkmaktadır (fig. 2). Aşağıya doğru eğimli inen ana dal, bir süre alt profile paralel devam ettikten sonra yukarıya doğru ilerler, abakusa ulaşmadan geniş bir bükülme yaparak aşağıya döner ve büyük bir sarmalla son bulur. Ana dal, biri başlığın alt sınırındaki profile ulaştığı noktada, diğeri abakusun alt kısmında yaptığı bükülme yerinde olmak üzere iki sürgün verir. İlk sürgünde, ana daldan üzerindeki sürgün yerlerini kılıf gibi saran örtü yaprağına geçişte dışbükey kavisli bir halka yer almakta iken, ikinci sürgün yerinde halka görülmez. Ana dalı üstten saran örtü yaprakları kısadır ve uç kısımlarında küçük bir parçası geriye doğru savrulma yapar. Fazla sivri olmayan yaprak dilimleri arasında oluşan gözler açık, C formludur. İkinci çatallanma yerinden çıkan ince sürgün, sarmala paralel bir şekilde aşağıya doğru devam ederek uç kısmında, dört yapraklı, lotus çiçeği benzeri büyükçe bir bitkisel motif oluşturur. İlk örtü

3 Yük.: 36,5 cm, Alt Gen.: 61 cm, Üst Gen: 74 cm (kırık), Alt Der.: 43 cm, Üst Der.: 57 cm (kırık).

yaprağının altından çıkan ikinci dal, başlığın formuna uygun olarak abakusun alt sınırına kadar devam ederek burada, köşelere yerleştirilen akanthus çanak yapraklarından çıkan ve başlığın kenarı boyunca yukarıya doğru devam eden dal ile birleşerek köşelerde volütü oluşturur.

Başlığın sağ yan yüzü, SB1 numaralı başlığın sol yan yüzü ile aynı bezemeye sahiptir ancak daha fazla tahrip olmuştur (fig. 2). Başlığın yüzeyindeki kıvrık dal motiflerinden sadece sağ taraftakinin bir bölümü korunmuş olup, burada kıvrık dalın pulvinusun alt kısmında geniş bir bükülme oluşturarak aşağıya yöneldiği ve sarmalla son bulduğu görülmektedir. Ana dalın sürgün yaptığı bölümden üç yapraklı kapalı palmet motifi çıkmakta ve sarmala paralel bir şekilde aşağıya doğru devam ederek, merkezdeki rozet motifine yönelmektedir. Başlığın üst kısmını sınırlandıran pulvinus büyük oranda tahrip olmuş, devamındaki abakus ise kırıktır.

SB2 numaralı başlığın sol yan yüzü tamamen kaba yontuludur (fig. 2). Başlığın arka cephesinde duvarla birleştiği bölüm dışa çıkıntılı bırakılmış ve yüzeyine anathyrosis işlenmiş, sağ kısa kenarda oturma düzleminin devamında kalan yaklaşık 10 cm genişliğindeki alanın yüzeyi murç ile pürüzlü hale getirilmiştir. Başlığın sol kısa kenarında, anathyrosisl yüzeyden içeride volütü oluşturan dalın ve abakusun bir kısmı görülebilmektedir. Arka cephenin üst sınırında, abakus profilinden daha yüksek işlenmiş, ikinci bir profil yer almaktadır. En üstte ise yüksekçe bir Pergamon ovolosu ile sınırlandırılan bu bölüm, abakusta olduğu gibi iki kademeli işlenmiş ancak burada üst kademe daha yüksek bırakılmıştır. Bu bölümün başlığın genel şeması ve profil düzenine uymaması nedeniyle, arka cephenin ikinci kullanıma uygun olarak sonraki bir dönemde yeniden şekillendirildiği söylenebilir. Başlığın üst yüzeyi murç darbeleri ve ince uçlu tarakla düzeltilmiş, ortaya Karia-Ionia tipi kurtağzı kaldırma yuvası açılmıştır.

Başlıkların Tipolojisi

Knidos'ta bulunan iki başlık hem ölçüleri hem de bezeme şeması bakımından birlik içindedir. Dolayısıyla bunların aynı yapıya ait oldukları söylenebilir. Aşağıdan yukarıya doğru genişleyen formları ve yan yüzlerinin üst kısmında yer alan pulvinusun varlığı nedeniyle kanepeye benzetilen, bu nedenle literatürde "sofa başlık" olarak tanımlanan⁴ bu tip başlıkların genellikle paye ve pilaster başlığı olarak kullanıldığı, nadiren de anta başlığı olarak tercih edildiği tespit edilmiştir⁵. Ön cephe ile yan cephelerin farklı şekilde dekore edilmesi nedeniyle bunların, Küçük Asya-Ion tipi anta başlıklarıyla ilişkili olduğu söylenebilir. Bu tip başlıklarda ön cephe ile yan cephenin başlık yüksekliğine oranında sabit bir uygulama yoktur. Başlığın kare ya da dikdörtgen formda olması ise uygulanacağı yere göre tercih edilmektedir.

Sofa başlıkları aşağıdan yukarıya doğru genişleyen forma sahip olup, üstte profilli bir abakus ile son bulur. Başlığın ön cephesinde, alt sınırı boydan boya geçen kanalis, başlığın formuna uygun olarak yanlardan yukarıya doğru yükselir ve abakusun alt köşesinde volütleri oluşturur. Ön cephedeki bezeme alanında

4 Brockmann 1968, 88-89.

5 Brockmann 1968, 88-89; Rumscheid 1994, 326. Didyma Apollon Tapınağı'nda bulunan bir sofa başlığı Knackfuss tarafından Korinth tipi anta başlığı olarak tanımlanmıştır, bk. Knackfuss 1941, 66.

genellikle, akanthus çanak yaprağından çıkarak simetrik devam eden ve merkezi büyük bir palmet ya da çiçekle vurgulanan kıvrık dal motifi, lotus-palmet zinciri gibi bitkisel motifler ya da az sayıdaki örnekte görüldüğü gibi antitetik grifonlar, kadın figürleri yer alır. Yan yüzler genellikle boş olmakla birlikte, kıvrık dal, palmet, rozet, anthemion bezeme kuşağı gibi bitkisel motiflerin yanı sıra antitetik işlenmiş grifonlar gibi hayvan figürleri de görülebilir. Yan cephelerin üst sınırında yer alan pulvinus genellikle uzun saz yapraklarıyla bezelidir. Sofa başlıklarının Anadolu'da ilk ne zaman görüldüğü kesin değildir ancak mevcut örnekler MÖ 4. yüzyıl ortalarından itibaren çalışıldığı yönündedir⁶.

Knidos başlıkları dikdörtgen formlu olup, ön cepheleri daha geniş işlenmiştir. SB1 numaralı başlık, sol yan yüzündeki bezeme alanının bitiminden itibaren içeriye doğru L şeklinde devam etmiş ve bu kısa alana kanalis ve volüt işlenmiştir (fig. 1). Başlığın iç cepheye gelen sağ yan yüzünde ise bezemeler sadece yüzeyin 1/3'ünde görülmektedir. SB2 numaralı başlık, sağ yan yüzündeki bezeme alanının bitiminden itibaren içeriye doğru L şeklinde devam etmiştir (fig. 2). Her ne kadar büyük oranda tahrip olsa da bu cepheye SB1 numaralı başlıkta olduğu gibi kanalis ve volüt işlendiği görülebilmektedir. Başlığın sol yan yüzü fazlaca tahrip olmuş ancak ön cepheye yakın alanda yüzeyin 1/3'lük kısmının yine bezeme alanı olarak ayrılmış, bezemesiz olan bölümlerin tamamı kaba yontulu bırakılmıştır. Başlıkların her ikisinde görülen bu detay işçilikler, SB1 numaralı başlığın yapının sol duvarının bitimine, SB2 numaralı başlığın ise sağ duvarının bitimine yerleştirilerek, köşe pilasteri olarak kullanıldığını göstermektedir. Her iki başlığın da arka cepheleri ile içe gelen yan yüzlerinde duvara oturacak bölümlerin kaba yontulu olduğu görülmektedir. Eğer duvarın geri kalanı mermer olsaydı, başlıkların duvara oturan bölümlerine anathyrosis işlenmesi gerekirdi. Bu nedenle duvarların farklı bir taş cinsinden inşa edildiği düşünülmektedir. Başlığın merkezinde yer alan kadın figürünün varlığı, bu başlıkların yapının arka köşelerinden ziyade ön cepheye yerleştirilmesi gerektiği düşüncesini doğurmaktadır. Bu nedenle başlıklar, Erechtheion'da⁷ ya da Athena Nike Tapınağı'nda⁸ olduğu gibi, anta duvarları oldukça kısa tutulan bir yapının ön cephesine ait olabilir. Kısa tutulan duvarlar genellikle prostylos planlı tapınaklarda, tapınak cepheli anıt mezarlarda, heroonlarda, naiskoslarda ya da tek mekândan oluşan anıtsal yapılarda yaygındır.

Başlıkların Stili

Ön Cephe

Knidos pilaster başlıklarının ön cephesinin merkezine, elinde lir tutan kanatlı kadın figürü işlenmiştir (fig. 3a-b). Üzerinde kısa bir khiton ile betimlenen figürde, khitonun eteği her iki yana doğru açılmış ve alttan ana dallar çıkmıştır. Birbirinin tersi yönüne devam eden bu dallar, başlığın alt sınırından yukarıya doğru yönelerek, kadın figürünün her iki yanında oluşan boşlukta sarmal ve dört yapraklı bir bitkisel motifle son bulur. Figürün altındaki ana dallar arasında kalan boşluğa, aşağıya doğru sivrilerek devam eden yaprak işlenmiştir.

6 Halikarnassos Mausolleionu'nda bulunan sofa başlığı, eğer Maussolleion ile ilişkilendirilebilseydi, en erken örnek olarak kabul edilebilirdi.

7 Karşılaştırma için bk. Travlos 1971, 213-214, fig. 280, 287.

8 Travlos 1971, 148-149, fig. 205.

Başlıkların ön cephesinde görülen bu kompozisyon, Arkaik Dönem'den itibaren Karia ve Ionia'da görülen Küçük Asya-Ion tipi anta başlığı geleneğinden oldukça farklıdır. Her ne kadar başlık tipi aynı olmasa da Knidos başlıklarına işlenen kompozisyonun en yakın benzeri Didyma Apollon Tapınağı'nın kuzeydoğu cephesine ait anta başlığı⁹ ile kuzeybatı cephesine ait köşe pilaster başlığında görülmektedir¹⁰. Didymaion başlıklarının görünen tüm cephelerine, başında yüksekçe bir kalathosa sahip kanatlı kadın figürü işlenmiştir (fig. 4a-b). Sırttan çıkan kanatlar, hafif yükselerek yanlara doğru devam etmesi ve tüylerinin detaylandırılması bakımından Knidos örneklerinden ayrılrsa da kalathosun biçimi, saçların ortadan ayrılarak yanlara doğru taranması ve kalın birer saç buklesinin her iki omuz üzerinden öne doğru düşürülmesi, Knidos figürleriyle ortak özelliklerdir.

Didymaion başlıklarında göğsün hemen altındaki kemere kadar kolsuz bir khiton giyen kadın figüründe, etek kısmı kemerin altından çıkan beş akanthus yaprağı şeklinde iken Knidos başlıklarında kısa khitonun etekleri düz yüzeyli ve yanlara doğru açılmaktadır. Didymaion başlıklarında akanthus yapraklarının altından çıkan ana dallar, Knidos başlıklarında yanlara doğru açılan eteğin altından devam etmektedir. Kuzey cepheye ait anta başlığında bu ana dallar arasında kalan boşluğa Knidos örneklerinde olduğu gibi orta damarı belirginleştirilmiş kamış yaprağı işlenmiştir.

Didymaion başlıklarında figürün alt yarısını oluşturan akanthus yapraklarının altından çıkarak her iki yana yönelen ana dalın başlığın alt sınırında hafif kavislenerek sürgün oluşturması, Knidos başlıklarındaki betimin bir nevi tekrarı gibidir. Daha küçük boyutlu olan Knidos başlıklarında, dışbükey halka ile geçilen tek örtü yaprağı varken, Didymaion başlıklarına iki örtü yaprağı işlenmiştir. Bu örtü yapraklarının içinden çıkan sürgünler başlığın kenarı boyunca yukarıya doğru devam ederek, biri kadın figürünün yanlarındaki boşlukta, diğeri abakusa ulaşmadan iki sarmal yapar ve filizler üst köşelerde yarım palmetlerle biter. Başlığın ortasında, sarmallar kadın figürü tarafından tutularak, yeniden birbirine bağlanmıştır. Knidos başlıkları Didymaion örneklerine nazaran daha sadedir. İlk sürgün yerinden çıkan filizlerden biri başlığın ortasına, kadın figürünün her iki yanında oluşan boşluğa doğru yükselerek içe dönük sarmal ve dört yapraklı bitkisel motifle son bulur. Diğer sürgün ise başlığın kenarı boyunca abakusun altına kadar yükselerek burada volütü oluşturur.

Knidos başlıkları hem sofa başlığı olarak şekillendirilmiş olmaları hem de boyut bakımından Didymaion başlıklarından ayrılrsa da genel kompozisyon açısından oldukça benzerdir. Bunun yanı sıra Knidos başlıklarında görülen dört yapraklı bitkisel bezek de yine Didymaionun naosuna ait pilaster başlıklarında karşımıza çıkmaktadır (fig. 5). Pilaster başlıklarının genellikle yan cephelerinde görülen bu bezek, sarmalın üst kısmındaki sürgün yerinden çıkan ince dallı bir filizin, tek kıvrım yaparak aşağıya doğru devam etmesi ve başlıkların her iki köşesindeki boşlukları dolduran bitkisel bir bezekle son bulması şeklindedir. Didymaion başlıklarında beş yapraktan oluşan bu motifte üç yaprak önde, geri

9 Knackfuss 1941, F 250-251, Taf. 107, F 251, Taf. 110; Mercklin 1962, Nr. 107a, Abb. 188; Rumscheid 1994, Kat. no. 32.15, Taf. 22.5.

10 Knackfuss 1941, F 248-248a, Taf. 108; F 249, Taf. 109; Mercklin 1962, Nr. 107d, Abb. 187; Rumscheid 1994, Kat. no. 32.15, Taf. 23.1-2.

kalan iki yaprak ise bunların gerisinde betimlenmiş ve yaprakların tamamının dış yüzleri gösterilmiştir¹¹. Knidos başlıklarında önde olan üç yapraktan iki yandakiler ve yaprakların arkasından çıkan dördüncü yaprak içten, ortadaki yaprak ise dıştan gösterilmiştir. Didymaion başlıklarında görülen beşinci yaprak, Knidos örneklerinde ihmal edilmiştir. Bu detay farklarına karşın motifin lotus çiçeğine benzer formu her iki örnekte de aynıdır.

Miletos'ta bulunan, Didyma Apollon Tapınağı'na ait inşaat raporlarının halka açık sergilendiğini gösteren yazıt, tapınağın aşamaları hakkında önemli bilgiler içermektedir¹². Bu yazıta göre; MÖ 220'lerde, doğu stylobattaki duvarlar, kaideler ve sütun tamburları ile pronaostaki antalar, tapınağın girişi ve diğer çalışmalar devam ediyordu. MÖ 180'ler ve 150'ler arasında ise pronaosun duvarları tam yüksekliğine ulaşmış, kirişler yerleştirilmiş, stylobat mermer levhalarla döşenmiş, duvarlar ve basamaklar düzeltilmiş, sütun kaideleri, sütunların yivleri, başlıklar ve diğer süslemeler oyulmuştur. Bu bilgiler doğrultusunda, MÖ 220 yıllarında tasarlanan anta ve pilaster başlıklarındaki bezemelerin MÖ 180 ile 150 yılları arasında işlendiği düşünülmektedir¹³. F. Rumscheid ise söz konusu yazıttan hareketle hem anta hem de pilaster başlıklarının bezemelerini MÖ 184/3 ile 160 civarı arasına tarihlenmiştir¹⁴.

MÖ 221-180 civarına tarihlenen Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı'na ait anta başlığının yan yüzünde, merkezde yer alan akanthus çanak yapraklarının içinden yükselen kanatlı kadın figürü vardır¹⁵. Başında fazla yüksek olmayan bir kalathos/polosa sahip olan figürün arkasındaki kanatlar yukarıya doğru yükselerek, abakusun alt sınırından itibaren yanlara doğru paralel devam etmektedir. Belde kemerle sıkılan kolsuz khitonun etek kısmı lotus çiçeği şeklinde işlenmiş olup, eteğin altından çıkan her iki bacak aşağıya devam ettirilmiş, ayaklar ise akanthus çanak yapraklarının içine gömülmüştür. Kadın figürü kollarını hafif yanlara açarak, elleriyle kıvrık dalları tutmaktadır.

Priene Athena Kutsal Alanı'nda bulunan ve stilistik açıdan MÖ 2. yüzyılın sonlarına tarihlendiği düşünülen¹⁶ bir paye başlığı hem sofa başlığı şeklindeki formu hem de ön cephede merkeze işlenen kadın figürünün varlığı bakımından Knidos başlıklarıyla benzerdir ancak figür kanatsız işlenmiştir. Priene başlığının ön cephesi ile yan cephesi arasındaki oran farkı az, bu nedenle başlık neredeyse kare forma yakındır. Yanlardaki kanalisler de neredeyse dik bir şekilde yükselmekte ve abakusun alt köşesinde volütleri oluşturmaktadır. Başlığın ön cephesinde yer alan kadın figürü, altta merkeze yerleştirilen akanthus çanak yapraklarının içinden çıkar şekilde betimlenmiş olması ve kanatsız işlenmiş olması bakımından hem Knidos hem de Didymaion başlıklarından ayrılmaktadır. Buna karşın başının üzerindeki kalathos, Knidos ve Didymaion örnekleriyle benzerdir. Akanthus çanak yapraklarından çıkan iki ana dal yukarıya doğru yükselerek, sarmallar ve çiçeklerle kadın figürünün her iki yanındaki boşlukları doldurmuştur. Fazlaca tahrir olan figürde ellerin bu kıvrık dallar üzerine konduğu ya da her iki sarmalı

11 Rumscheid 1994, Taf. 26.7-8, 27.6, 28.1, 28.3, 28.6, 29.1-2, 29.4.

12 Rehm 1958; Voigtländer 1975, 144-149.

13 Senseney 2016, 227-228.

14 Rumscheid 1994, 222-225, 227-233.

15 Mercklin 1962, Nr. 110, Abb. 194; Rumscheid 1994, Kat. no. 141.5, Taf. 88.4.

16 Mercklin 1962, 42, Nr. 104b, Abb. 180-182; Müller-Wiener 1982, 691-702, Abb. 5.

alttan tuttuğu söylenebilir.

Ankara Augustus Tapınağı'nın anta başlıkları¹⁷, merkezde yer alan kanatlı kadın figürünün varlığı bakımından Knidos örnekleriyle karşılaştırılabilir. Alt köşelere büyük boyutlu, arada kalan alana daha küçük boyutlu ve alçak işlenen akanthus yapraklarının üzerinden yükselen kadın figürü, Priene örneğinin aksine, ayakları akanthus yaprakları üzerine basar şekilde betimlenmiştir. Kanatların yukarıya doğru devam ettikten sonra paralel bir şekilde yanlara açılması ve tüylerinin detaylandırılması, Didymaion başlıklarını anımsatmaktadır. Diğer başlıklarda görülen kalathos ya da polos, bu örnekte yoktur. Köşelerdeki akanthus yapraklarının arkasından çıkarak yukarıya yükselen kanalisler, Knidos örneklerinin aksine oldukça dik bir şekilde yükselmekte ve abakusun alt sınırında volüt oluşturmaktadır. Kadın figürü, kollarını aşağıya doğru indirerek hafif yana açmış, ellerini her iki yanda yer alan ince filizlerin üzerine koymuştur.

Ankara'da, Iulianus Sütunu'nun yakınlarında bulunan bir anta başlığı¹⁸, kanatlı kadın figürünün varlığı bakımından burada söz edilebilir. Merkezde yer alan kadın figürü kanatlarını ve kollarını yanlara doğru açmış, elleriyle sarmalın üstünden çıkan filizi tutmaktadır. Köşelere yerleştirilen akanthus yapraklarının gerisinden çıkan, dar ve yüzeysel kanalis, yukarıya doğru yükselerek, olasılıkla volütleri oluşturmaktadır.

Knidos pilaster başlıklarının ön cephe düzenlemesi genel kompozisyonun yanı sıra detayları bakımından da bilinen sofa başlıklarından farklıdır. Sofa başlıklarında volütleri oluşturan kanalisler başlıkların her iki kenarının yanı sıra alt sınırını da çerçeveler, böylece bir bütün oluşturur. Knidos başlıklarında kanalisin iç sınırını oluşturan filiz, ana dalın ilk sürgün yerinden, dış sınırını oluşturan filiz ise köşelere yerleştirilen akanthus yapraklarının gerisinden çıkmaktadır. Bu nedenle de volüt kanalı başlığın alt sınırında görülmez. Halikarnassos Maussoleionu'nda bulunan bir sofa başlığı¹⁹ ile Didyma Apollon Tapınağı'nın tonozlu geçiş kapısına ait pilaster başlığı²⁰, volüt kanalının başlığın alt sınırından geçmediği iki örnektir (fig. 6a-b). Halikarnassos başlığı, alttaki Ion kymationunun üzerinden doğrudan yükselen kanalislerin abakusun alt köşesinde volütleri oluşturmaları ve ana bezeme alanına anthemion işlenmiş olması bakımından Knidos başlıklarından ayrılmaktadır. Didyma Apollon Tapınağı'nın pronaosunda, on iki sütunlu salondaki tonozlu koridor kapılarının sağlam korunan tek pilaster başlığının ön cephesindeki süsleme şeması, Knidos başlıklarına daha yakındır. Başlığın alt kenarında yer alan örtü yaprağından çıkan, kısa, kalın ve yüzeyi yivli iki ana dal, hafif birbirine dönük olarak yukarıya yükselerek, sürgün oluşturmaktadır. Sürgün yerindeki tek örtü yaprağının altından iki yarım kapalı palmet motifi çıkarak, merkezde birleşmektedir. Sürgün yerinden çıkan ikinci dal ise yanlara doğru devam ederek, tekrar sürgün vermekte ve sarmalla son bulmaktadır. Alttaki örtü

17 Krencker – Schede 1936, Taf. 30e, 31d, 32a, 47c; Mercklin 1962, 44, Nr. 108, Abb. 189-191; Rumscheid 1994, Kat. no. 11.4, Taf. 4.1, 4.5.

18 Krencker – Schede 1936, 36; Mercklin 1962, 44-45, Nr. 109, Abb. 192-193; Rumscheid 1994, Kat. no. 12, Taf. 5.6-7.

19 Lethaby 1908, 50-51, Abb. 40; Breen 1942, 192-193, Abb. 59; Rumscheid 1994, Kat. no. 64.10, Taf. 48.6.

20 Knackfuss 1941, F 207-209, Taf. 106; Bauer 1973, Taf. 32.6-7; Pfrommer 1987, 161, dn. 105; Rumscheid 1994, Kat. no. 32.20, Taf. 23.7-8.

yapraklarına bağlanan filiz, başlığın formuna uygun olarak S yaparak yukarıya yükselmekte ve başlığın alt köşesinden çıkan ikinci filizle birleşerek abakusun alt köşesinde volütü oluşturmaktadır. Knidos başlıklarının aksine merkezde daha çok bitkisel kompozisyonun görülmesine karşın Didyma başlığı, kanalsın başlığın alt sınırında görülmemesi, volüt kanalının iç sınırını oluşturan filizin başlığın alt sınırındaki örtü yaprağından, dış sınırını oluşturan filizin ise köşelerden çıkması gibi özellikleriyle Knidos başlıklarına benzer tek örnektir. Bu nedenle biçim açısından Didyma Apollon Tapınağı'nın tonozlu geçişine ait pilaster başlığı ile yakın benzerlik gösteren Knidos başlıklarının, merkezde yer alan kanatlı figürün varlığı ve ana dalların biçimi bakımından da Didyma Apollon Tapınağı'nın anta başlıklarına yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Yan Cephe

Knidos başlıklarının yan cepheleri de ön cepheler gibi oldukça sade dekore edilmiştir. Başlıklarda, her iki alt köşede yer alan akanthus yapraklarının arkasından çıkan kıvrık dallar, yukarıya doğru yükselerek, pulvinusun alt kısmında geniş bir bükülmeye içe ve aşağıya doğru yönelmiş ve burada tek bir sürgün oluşturarak içe dönük sarmalla son bulmuştur. Sürgün yerinden çıkan yarım palmetler ise, merkezde yer alan rozet motifine doğru yönelmiştir. Didyma Apollon Tapınağı'nın tonozlu geçişine ait pilaster başlığının yan cephesinde yer alan bitkisel motif, alttaki akanthus çanak yapraklarından çıkarak her iki yana devam eden, sürgün yerinin altında ve üstünde iki sarmalla ve tomurcuklarla son bulan kıvrık dal motifidir. Başlığın merkezine, cepheden betimlenmiş açık çiçek motifi işlenmiştir. Priene'de bulunan sofa başlıklarının yan cephelerinin merkezine genellikle lotus çiçeği²¹, açık²² ya da kapalı palmet motifi²³, her iki yanlara ise kıvrık dallar işlenmiştir. Eksenel simetriye sahip kıvrık dallar Didyma Apollon Tapınağı'nın naosuna ait pilaster başlıkları (MÖ 184/3-160 civarı)²⁴ ile Samothrake Ptolemaionu'nun (MÖ 285-246) anta başlığında²⁵ da görülmektedir.

Knidos başlıklarında, sofa başlıklarının yan cephelerinde görülen aksel simetrik kıvrık dallar yerine işlenen, akanthus çanak yaprağından çıkarak yükselen sarmal ve yarım palmet motifi ile son bulan simetrik iki kıvrık daldan oluşan kompozisyon, başka bir örnekte tespit edilememiştir. Ancak kıvrık dalları tekil ele aldığımızda, en yakın benzerleri daha çok Geç Klasik Dönem anta başlıklarının yan yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Labraunda Zeus Tapınağı'nın anta başlıklarının yan yüz bezeme alanına, ikişer ana daldan oluşan ve birbirinin tersi yönde sarmallarla son bulan simetrik kıvrık dallar işlenmiştir²⁶. Knidos örneklerinin aksine, başlığın alt sınırına yakın alana yerleştirilen akanthus çanak yapraklarından çıkan bu kıvrık dallardan içtekiler, dik bir şekilde yukarıya

21 Müller-Wiener 1982, 701, Abb. 7a-d, Rumscheid 1994, 105, Kat. no. 299-300, 307, Taf. 161.4-6, 167.2

22 Smith 1900, Nr. 1136; Rumscheid 1994, Kat. no. 296, Taf. 160.4.

23 Smith 1900 II, Nr. 1134; Mercklin 1962, 42, Nr. 104a, Abb. 184; Müller-Wiener 1982, 691-702, Abb. 1a-d; Rumscheid 1994, Kat. no. 298, Taf. 161.2

24 Rumscheid 1994, Kat. no. 32.29-59, Taf. 26-29; tarihi için bk. 222-225.

25 Frazer 1990, Abb. 69-72, 131-133, Taf. 54-57; Mercklin 1962, 43, Nr. 106, Abb. 186; Voigtländer 1975, 55-56, Taf. 8.2; Rumscheid 1994, Kat. no. 377.8, Taf. 203.3-5.

26 Hellström – Thieme 1982, Abb. 25, Taf. 14-15, 49; Rumscheid 1994, Kat. no. 115.9, Taf. 65.1-2.

yükselen ana dal ile içe dönük sarmaldan oluşmaktadır. Abakusun alt sınırında bükülme yapan ana dal sürgün yapmakta ve bu sürgün yerindeki kaplama yaprağının altından çıkan filizler, başlığın merkezine yerleştirilen ters açık palmet motifinde birleşmektedir²⁷.

Labraunda Güney Propylon'un anta başlıklarının yan yüz bezeme alanında²⁸ Zeus Tapınağı'nda görülen şema tekrar edilmiş olup, detayları bakımından farklar vardır. Güney Propylon'un başlıkları, içteki kıvrık dalların akanthus çanak yapraklarından çıktıktan hemen sonra geniş bir bükülmeyle yükselmesi ve abakusa ulaşmadan dönüş yaparak içbükey sarmalla son bulması bakımından Knidos başlıklarıyla oldukça benzerdir. Sarmaldan önce oluşan sürgün yerinden çıkan filizler, başlığın merkezine yerleştirilen kapalı palmet ile ters açık palmet motifinin göbeklerini yanlardan sararak içe dönük sarmalla son bulmaktadır. Knidos başlıklarını şekillendiren ustanın bu başlıkları bildiği ve burada gördüğü kompozisyonu sadeleştirerek uyguladığı düşünülebilir.

Genel kompozisyon açısından aralarında fark olsa da Samos Heraionu'nda bulunan ve stilistik açıdan MÖ 290-260 yıllarına tarihlendirilen bir anta başlığının²⁹ yan yüzünde görülen kıvrık dal, çağdaşı örneklerin aksine yüzeyinin yivlendirilmemiş olması bakımından Knidos örneklerini anımsatmaktadır. Bargylia'da bulunan bir anta başlığının yan yüz bezemesi Labraunda örneklerinde olduğu gibi her biri çift ana daldan oluşan simetrik yerleştirilmiş iki bezeme grubuna sahiptir. İçteki ana dalların dikey yükselerek sarmalla son bulması Labraunda Zeus Tapınağı başlıklarını anımsatsa da ana dalların yüzeyinin yivsiz işlenmesi ve tek sürgünden sonra içe dönük sarmalla son bulması gibi özellikleri bakımından Knidos örnekleriyle karşılaştırılabilir³⁰.

Knidos başlıklarının yan yüzlerindeki üç yapraklı oluşun yarım palmet motiflerinde ince başlayan yapraklar giderek kalınlaşmakta ve uç noktada tekrar incelenerek, sivri uçlarla son bulmaktadır. İkinci ve üçüncü yapraklar uç kısımlarından bir önceki yaprağa temas etmektedir. Taç yaprakları ters yüzlerinden işlendikleri için orta kısımlarında kabartma yüksekliği artmakta, böylece yapraklar dışa dönük, dolgun bir görünüm almaktadır. Palmet taç yapraklarının yüzeyleri tahrip olduğundan, orta damarın işlenip işlenmediği net değildir ancak başlığın genelinde görülen sadelik nedeniyle işlenmemiş olma olasılığı yüksektir. Yaprakların ince uzun biçimi, sivri işlenen uç kısımların birbirlerine temas etmesi ve yaprakların dış yüzeylerinden gösterilmesi gibi özellikler, Didyma Apollon

27 Başlığın sol yan yüzünde görülen bu şemanın aksine sağ yan yüzünde sarmaldan önce oluşan sürgün yerinden çıkan filiz, S çizerek aşağıya doğru devam etmekte ve uç kısmında bir tomurcuk taşımaktadır. Sürgün yerinden hemen önce, doğrudan ana daldan çıkan filiz ise yana doğru devam ederek, merkezdeki palmet motiflerinin göbeklerinin içinden geçmekte ve uç kısmında yaprak benzeri bir tomurcukla son bulmaktadır.

28 Jeppesen 1955, Taf. 4b, 4e, 7.1-4; Brockmann 1968, 80, 83-84, 167, Nr. F 8; Rumscheid 1994, Kat. no. 120.2, Taf. 68.1-2.

29 Rumscheid 1994, 47-48, 82-86, Kat. no. 333, Taf. 177.

30 Rumscheid 1994, Kat. no. 26, Taf. 11.10. Başlıkta, içteki kıvrık dal diğer örneklerin aksine içe dönük tek sarmalla değil, altı üstlü yerleştirilmiş iki sarmalla son bulmuştur. Altı üstlü yerleştirilen bu sarmallardan üstteki içe dönük iken, alttaki dışa dönüktür. Başlığın merkezinde yer alan kapalı ve ters açık palmet motifleri ise Labraunda Güney Propylon'un başlıklarında görülmektedir. Bargylia başlığı, Labraunda örneklerinin yanı sıra Idyma'da bulunan bir anta başlığıyla da oldukça benzerdir, bk. Rumscheid 1994, Kat. no. 73, Taf. 50.2.

Tapınağı'nın tonozlu geçişine ait pilaster başlığının merkezine işlenen kapalı palmet motifi ile İon başlıklarının ekinusunda, yumurtaları yanlardan örten yarım palmetlerle benzerdir³¹.

Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem yapılarının bir kısmında iki yarım palmetin bir çiçek etrafında birleşerek tam bir palmet görünümü almasına karşın³², Knidos başlıklarında kıvrık daldan çıkan yarım palmetlerin arasındaki mesafenin arttığı, ortalarına rozet motifinin işlendiği, bu nedenle de iki yarım palmetin tam palmet görünümü oluşturmadığı görülmektedir. Ayrı duran yarım palmetlerin arasına farklı tipte çiçeklerin işlendiği kıvrık dallar, stilistik açıdan II. Eumenes Dönemi'ne (MÖ 188-159) tarihlendirilen Pergamon Yukarı Agora Tapınağı'nın siması³³, MÖ 2. yüzyılın 2. çeyreğine tarihlendirilen Pergamon Zeus Sunağı'na ait kurbanlık masasının siması³⁴ ile Augustus Dönemi'ne tarihlendirilen İlion Athena Tapınağı'nın simasında³⁵ görülmektedir. Sözü edilen bu örneklerde, yarım palmetlerin sarmaldan önce oluşan sürgün yerinden çıkarak, ortadaki çiçeğe doğru yönelmeleri, Knidos başlıklarında görülen şemayı anımsatmaktadır. Dört adet taç yaprağından oluşan yarım palmetler, Pergamon Zeus Sunağı ile İlion Athena Tapınağı'nda yarım kaş kemer biçimli göbek yüzeyine, Pergamon Yukarı Agora Tapınağı'nda ise ikinci sürgün yerinden çıkan dalın uç kısmındaki kaplama yaprağının yüzeyine aralıklı olarak işlenmiş olmaları ve taç yapraklarının iç yüzeylerinden gösterilmeleri bakımından Knidos başlıklarından ayrılmaktadır. MÖ 221-200 yıllarına tarihlenen Magnesia Artemis Altarı'nın frizlerine işlenen kıvrık dal motifinde³⁶, sarmaldan önce oluşan sürgün yerinden çıkan üç taç yaprağına sahip iki yarım palmetin simetrik işlenmesi, Knidos başlıklarıyla benzerdir. Ancak Knidos örneklerinde sürgün yerinden çıkan ve aralarında boşluk olmaksızın yan yana yerleştirilen yarım palmetler, Magnesia örneğinde hem sürgün yerindeki uzun kaplama yaprağının ucundan çıkmakta hem de her birisinin aralarında boşluk oluşmaktadır. Bunun yanı sıra, Knidos başlıklarında merkeze yerleştirilen rozet motifinin varlığına karşın, Magnesia'nın frizlerinde herhangi bir çiçek motifi yer almamaktadır.

Knidos başlıklarının yan yüzdeki bezeme alanının üst sınırında, abakusun alt kısmında, boydan boya devam eden pulvinus vardır. Pulvinus, biri merkezde ikisi yanlarda olmak üzere aralıklı yerleştirilmiş üç bant ile sıkıştırılmıştır. Pulvinusun ve balteusun yüzeyi büyük oranda tahrip olduğundan buradaki bezemelerin varlığı ya da biçimi seçilememektedir.

31 Karşılaştırma için bk. Rumscheid 1994, Kat. no. 32.20, Taf. 23.7-8; Kat. no. 32.9, Taf. 22.2.

32 MÖ 350 civarına tarihlenen Maussoleion'un simasında ve MÖ 3. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlenen Didyma Apollon Tapınağı'nın naiskosuna ait friz bloğunda, iki yarım palmetin ortasına çiçek motifi işlenmiş olmasına karşın, yarım palmetler birbirlerine yaklaştırılmış, bu nedenle tam palmet görünümü almıştır, bk. Rumscheid 1994, Kat. no. 64.7, Taf. 47.1-3, 48.1; Kat. no. 33.9, Taf. 31.4.

33 Schrammen 1906, 110, Taf. 30.2, 33; Schede 1909, Abb. 53; Rumscheid 1994, Kat. no. 213.7, Taf. 126.4, 127.1-2.

34 Schrammen 1906, Taf. 16-17; Schede 1909, Abb. 52; Rumscheid 1994, Kat. no. 209.4, Taf. 125.1-3n

35 Goethert – Schleif 1962, Abb. 3, Beil. 3a, Taf. 15, 33; Schede 1909, Abb. 54; Rumscheid 1994, Kat. no. 74.5, Taf. 51.1-5.

36 Humann 1904, 97, Abb. 96; von Gerkan 1929, 11, Abb. 5, Taf. 4, Nr. 14; Hoepfner 1989, Abb. 7; Rumscheid 1994, Kat. no. 138.7, Taf. 86.4-5.

Sofa başlıklarının yan yüzündeki pulvinus kısmı genellikle iki bant ile sıkılmış olup, Knidos başlıklarındaki gibi üç banta sahip örnekler çoğunlukla Priene Athena Kutsal Alanı'nda bulunmuştur. Üzerinde heykellerin taşındığı bu anıtların başlıkları da kare formudur. Ön cephelerinde merkeze yerleştirilen kapalı palmet motifinin etrafındaki simetrik kıvrık dal bezemesine sahip başlıklardan ikisinin yan cephesine lotus çiçeği ve kıvrık dal³⁷, birinin yan cephesine ise antitetik grifonlar³⁸ işlenmiştir. Pulvinus kısmı üç bant ile sıkıştırılan başlıklarda, balteus düz yüzeyle bırakılmış iken, pulvinus yüzeyine volüte kadar devam eden uzun kamış/saz yaprakları işlenmiştir. Başlıkların üçü de stil özellikleri ve yapı tipolojisi dikkate alınarak, W. Müller-Wiener tarafından MÖ 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir³⁹. Yine Priene Athena Kutsal Alanı'nda bulunan Mermer Bank'a ait anta başlığının pulvinus kısmı da üç bant ile sıkılmış, balteus düz yüzeyle bırakılmış, pulvinusun yüzeyine ise volüte kadar devam eden ince saz/kamış yaprakları işlenmiştir⁴⁰. Sözü edilen bu örneklerin tamamında, bantlarla sıkılan balteus kısmı pulvinus yüzeyine nazara daha incedir ve kamış/saz yapraklarıyla kaplı pulvinus, bantların altından kalınlaşarak devam etmektedir. Bu yönüyle başlıklar, bölünme yerlerinin pulvinus yüzeyinden daha kalın işlendiği Knidos başlıklarından ayrılmaktadır.

Didyma Apollon Tapınağı'nın tonozlu geçiş kapısına ait pilaster başlığının yan yüzündeki pulvinus kısmı fazlaca tahrip olmuştur⁴¹. Ancak H. Knackfuss, pulvinusun kamış/saz yapraklarıyla bezeli yüzeyinin birkaç bölüme ayrıldığını, bölünme noktalarında, bir bölümün yapraklarının önceki bölümün yapraklarının kalikse benzer çıkıntılı uçlarının arkasından çıkarak volüte doğru ilerlediğini yazmıştır⁴². Knidos SB1 numaralı başlığın daha iyi korunmuş pulvinusunda dışbükey kavisli olan ortadaki bandın her iki yanında yer alan bölünme alanları (balteus), yanlara doğru genişleyerek devam etmekte ve burada tekrar bir bant ile bölünmektedir. Bu bantların altından, balteusa nazaran oldukça ince çıkan pulvinus, volütlere doğru tekrar kalınlaşmaktadır. Her ne kadar Knidos başlıklarının yüzeyinde bezeme görülemez de pulvinusun biçimi Didyma başlığında olduğu gibi kamış/saz yapraklarıyla bezenmiş olabileceğini ve bölünme yerlerinin genişleyen formunun ise bu kamış/saz yaprakları için bir nevi çıkış noktası oluşturabileceğini düşündürmektedir.

Abakus

Knidos pilaster başlıklarının abakusu çift kademeli işlenmiş olup, üst sınırında Pergamon ovolosundan oluşan taç profili vardır. Bugüne kadar Batı Anadolu'da bulunan sofa başlıklarının tamamının abakus kısmı kavetto profilinden oluşmaktadır. Maussolleion'da bulunan sofa başlığında kavettonun devamında dışbükey kavisli ovolo profili vardır. Didyma Apollon Tapınağı'nın

37 Rumscheid 1994, Taf. 161.3-6.

38 Rumscheid 1994, Taf. 161.1-2.

39 Müller-Wiener 1982, 699-702.

40 Smith 1900, Nr. 1136; Wiegand – Schrader 1904, Abb. 102; Rumscheid 1994, Kat. no. 296, Taf. 160.3-6.

41 Knackfuss 1941, F 207-209, Taf. 106; Bauer 1973, Taf. 32.6-7; Pfrommer 1987, 161, dn. 105; Rumscheid 1994, Kat. no. 32.20, Taf. 23.7-8.

42 Knackfuss 1941, 59.

naosundaki pilaster başlıklarında ise kavettonun devamındaki ovolo profiline ion kymationu işlenmiştir. Bu iki örnek haricindeki diğer sofa başlıklarının tamamında kavetto, ince bir tamamlayıcı faskia ile birlikte kullanılmıştır. Düz yüzeyli abakus ile ovolo/Pergamon ovolosundan oluşan kombinasyon daha çok Küçük Asya-Ion tipi anta başlıklarında karşımıza çıkmaktadır. Knidos başlıkları, abakusu kavetto profilinden oluşan sofa başlıklarından ayrılmaktadır. Abakus kymationunun fazla yüksek işlenmemiş olması ise Hellenistik Dönem örnekleriyle uyumludur.

Kaldırma Yuvaları

Her iki başlığın üst yüzeyinde İonia Rönesansı⁴³ olarak isimlendirilen dönemin karakteristik uygulamalarından birisi olarak kabul edilen “Karia-İonia tipi kurtagzı kanca yuvaları”⁴⁴ yer almaktadır. Bu tip, yaygın olarak kullanılan kurtagzı kancalardan farklı olarak iki veya üç parçadan değil tek parçadan oluşmaktadır. Bu teknikte bloğun üst yüzeyinin merkezine küçük T biçimli bir yuva açılır, yuvanın bir tarafında kama biçimli bir oyuk bulunur. Bu oyukun içine bir zincire veya halata bağlanmış, kama biçimli metal bir bağlayıcı yerleştirilerek bir ahşap yardımıyla sabitlenir⁴⁵, bu şekilde blok kaldırılarak yapıdaki yerine yerleştirilir.

Karia-İonia tipi kurtagzı kanca yuvasının Maussollos Dönemi'nde başladığı ve takip eden 150-200 yıl boyunca kullanımının sürdüğü belirtilmiştir⁴⁶.

43 Arkaik Dönem ion mimarisinin MÖ 4. yüzyılda yeniden doğuşu olarak yorumlanan ve bu nedenle “İonia Rönesansı” olarak adlandırılan bu evrede pek çok kentte yeni inşa programları oluşturulmuştur. İlk kez F. Noack tarafından (Noack 1910, 37-48, Taf. 49-64) kullanılan “İonia Rönesansı” terimi daha sonra W. B. Dinsmoor (Dinsmoor 1950, 216) ve A. Bammer (Bammer 1972, 34-36) gibi araştırmacılarca da kullanılmıştır. Konuya ilişkin en kapsamlı çalışmaları yapan P. Pedersen söz konusu sürecin karakteristik uygulamalarını belirlemiş ve döneme dair kronolojik bir tanımlama yapmaya çalışmıştır, Pedersen 1994, 11-32; Pedersen 2001/2002, 112-119; Pedersen 2013, 33-46. Pedersen tarafından yapılan değerlendirmelere göre İonia Rönesansı'nın karakteristik uygulamalarında üç detay ön plana çıkar. Bunlar, teras duvarları ve kulelerin köşelerinde uygulanan çift köşe bağı tekniği, Karia-İonia tipi kurtagzı kanca yuvaları ve genellikle basamak ve stylobat bloklarında uygulanan üzeri açık, görülebilen kırlangıç kuyruğu kenet yuvalarıdır. İonia Rönesansı'nın kronolojik açıdan sınırları tam anlamıyla belirlenememiş olsa da kabul edilen genel görüş Maussollos zamanında başladığı ve Hellenistik Dönem'in ortalarına, yaklaşık olarak MÖ 200 yıllarına kadar devam ettiği yönündedir, Pedersen 2012, 514. Ancak son çalışmalar bu sürecin Erken İmparatorluk Dönemi'ne kadar devam ettiğini ortaya koymuştur, Büyüközer 2019.

44 Bu teknik Karia Bölgesi'nde Halikarnassos Maussolleumu'nda (Jeppesen 2002, 24, 137-138), Halikarnassos/Bodrum Türkkuşusu Mahallesi'nde bulunan ve ait olduğu yapı belirlenemeyen bir başlıkta (Pedersen 1999, 326, fig. 4), Labraunda Zeus Tapınağı'nda ve Lagina Hekate Tapınağı'nda uygulanmış iken, İonia Bölgesi'nde Efes Artemis Tapınağı ve Sunağı (Demirtaş 2010, 106-107, fig. 9-10), Priene Athena Polias Tapınağı, Belevi Maussolleumu ve Magnesia Artemis Tapınağı'nda (Demirtaş 2010, 106, fig. 4-7) uygulanmıştır. Lykia Bölgesi'ndeki Limyra Ptolemaionu (Pedersen 2011, 375; Pedersen 2013, 140) ile Letoon Leto Tapınağı'nda (Demirtaş 2015, 133-144) ve Lydia Bölgesi'nde Sardes Artemis Tapınağı (Demirtaş 2010, 107, fig. 11) bu tipin uygulandığı diğer önemli yapılarıdır. Bu yapıların neredeyse tamamında Karia-İonia tipinin yanı sıra basit tipteki kancalar da kullanılmıştır. Bu tipin Batı Anadolu dışında bilinen yegâne örnekleri ise Olympia'dadır (Demirtaş 2010, 108, fig. 16-22). Bu yapılarıdaki kullanımı ise sütun ve anta başlıkları ile daha az olmak kaydıyla tambur, geison, kaide, arşitrav ve friz blokları ile sınırlıdır. Özellikle başlıklarda tercih edilmesi bu tipin özel işçilik gerektiren mimari bloklarda kullanıldığını göstermektedir.

45 Bu tipin detaylı tanımı ve değerlendirmeleri için bk. Pedersen 2001/2002, 114, fig. 16-17; Demirtaş 2010, 105-106; Demirtaş 2015, 133-134.

46 Pedersen 2012, 514.

Ancak Lagina Hekate Tapınağı'nın korinth başlıklarındaki uygulamalar bu tekniğin kullanımının Geç Hellenistik-Erken İmparatorluk Dönemi'ne kadar devam ettiğini göstermektedir⁴⁷.

Başlıkların İkonografisi

Knidos pilaster başlıklarında en çok dikkati çeken betim, her iki başlığın ön cephesinde merkeze işlenen kanatlı kadın figürüdür. Modern literatürde “ranke kadını” ya da “ranke tanrıçası” olarak tanımlanan⁴⁸ ve MÖ 4. yüzyıldan itibaren özellikle Batı Anadolu sanatında karşımıza çıkan bu figür, mimarinin yanı sıra mücevherlerde ve günlük kullanım nesnelerinde de görülmektedir. Kadın figürünün üst gövdesi insan vücudu şeklinde iken alt gövdede ayakların yerine simetrik kıvrık dal işlenir ya da figür akanthus çanak yapraklarından çıkar şekilde betimlenir. Çoğu zaman kanatlı işlenen figür, başında polos ya da kalathos taşır, her iki eliyle de etrafını saran kıvrık dalları tutar⁴⁹.

Ranke kadınının en erken örneklerinden birisi, MÖ 4. yüzyıl başına tarihlenen Myra Aslanlı Mezar'ın kapı üstü frizinde görülmektedir⁵⁰. Üst gövdesi insan vücudu şeklinde cepheden betimlenen figürün alt gövdesi kıvrık dallardan oluşmaktadır. Belden kemer ile sıkılan khitonun yanlara doğru açılan, üst üste iki katmandan oluşan etek kısmının altından bacaklar yerine kıvrık dallar çıkmaktadır. Vergina (Aigai) Sarayı'nın oikosunda yer alan çakıl taşı mozaikğin dört köşesine işlenen kadın figürleri, cepheden betimlenmesinin yanı sıra kemer ile sıkılan khitonun alt yarısındaki iki sıra akanthus yaprağının içinden çıkan kıvrık dalların varlığı bakımından da Myra örneğiyle oldukça benzerdir. Her iki figürde de saçlar ortadan ikiye ayrılmış ve yanlara doğru taranarak kulakları örtecek şekilde başı çevrelemiştir. Başın üstünde yer alan kalathos ve kulaklardaki küpeler, ortak betimlerdir. Ayrıca, eteğin alt kısmından çıkan kıvrık dallar arasındaki alana işlenen yaprak motiflerinin biçimi de oldukça benzerdir. Myra figürlerinde, yukarıya kaldırılan kollar, başın arkasındaki kumaş benzeri yumuşak bir nesneyi tutmakta iken, Vergina mozaikğinde figürlerin kolları yanlara doğru açılarak, kıvrık dalları tutar şekilde betimlenmiştir. Vergina Sarayı'ndaki mozaik D. Salzmann tarafından MÖ 310-290 yılları arasına tarihlendirilmiştir⁵¹.

British Museum'da korunan 1905,1102.1 numaralı altın diadem üzerinde, Myra ve Vergina'daki ranke kadınına benzer bir figür vardır⁵². Antitetik grifonlar arasındaki figür cepheden betimlenmiş olup, üzerindeki khiton belden bir kemerle sıkılmıştır. Gövdenin alt yarısında yer alan akanthus yaprağı, uç kısma doğru sivrilerek aşağıya doğru inmektedir. Akanthus yaprağının altından çıkan iki kıvrık dal birbirinin tersi yönde yanlara doğru devam etmekte ve yukarıya yükselmektedir. Kollarını yanlara doğru uzatan figür, elleriyle kıvrık dalları tutar

47 Büyüközer 2019, 198-202, fig. 4-6.

48 Müller 1915, 74; Curtius 1928, 281-297; Curtius 1934, 222-232; Curtius 1957, 192-210; Jucker 1961, 196; Fleischer 1973, 100-102; Pfrommer 1990, 73-76; Rumscheid 1994, 279-280.

49 Toynbee – Ward Perkins 1950, 1-43; Fleischer 1973, 100-102; Pfrommer 1990, 73-76; Rumscheid 1994, 279-280.

50 Borchhardt 1975, 129-131, Abb. 30, Taf. 70C, 71E; Bruns-Özgan 1987, Taf. 21.2.

51 Salzmann 1982, 114, nr. 130, Taf. 39.1-2.

52 LIMC II.1, 629, 66; Marshall 1911, Kat. no. 1610, Pl. 27; Toynbee – Ward Perkins 1950, 5, Pl. II.1; Jucker 1961, 196.

şekilde betimlenmiştir. Kadın figürünün başındaki kalathos, Myra ve Vergina örnekleriyle benzerdir. Ancak bu iki örnekten farklı olarak kadın figürü kanatlı betimlenmiş olup, üst gövdenin arkasından çıkan kanatların hafif yanlara doğru açılarak yukarıya yükselmesi ve uç kısımlarının içe döndürülerek sonlandırılması, Knidos başlıklarını anımsatmaktadır. MÖ 4. yüzyıl sonu-3. yüzyıl başına tarihlendirilen bu diademin nerede bulunduğu ne yazık ki bilinmemektedir. Elis'te, Hellenistik mezarda bulunan iki altın plaka üzerinde, başında kalathosu bulunan kanatlı kadın figürü betimlenmiştir⁵³. Her iki kolu hafif yanlara doğru açılan figür olasılıkla kıvrık dalları tutmaktadır⁵⁴.

J.M.C. Toynbee ve J.B. Ward Perkins, British Museum'da korunan altın diadem üzerindeki kanatlı kadın figürü için "Küçük Asya'nın eski ana tanrıçasının bir formu olarak kolayca tanınır" ifadesini kullanarak, söz konusu betimi ana tanrıça ile özdeşleştirmiş ve her iki yanında yer alan grifonların varlığı nedeniyle de tanrıçanın "pothnia theron" rolüne vurgu yapmış, MÖ 221-200 yıllarına tarihlenen Magnesia Artemis Altarı'nın iç cephesindeki duvar frizlerinde ve Artemis Tapınağı'nın duvar frizleri ile akroterinde görülen kanatlı kadın figürleri ana tanrıçanın Hellenistik versiyonu olarak yorumlanmıştır⁵⁵ (fig. 7a-b). Magnesia'daki her iki yapının frizlerinde yarı antropomorfik betimlenen figürde gövdenin alt yarısında, uzun işlenen akanthus kaplama yapraklarının altından çıkan ana dallar birbirinin tersi yönünde ilerlemektedir. Başında yüksek bir polos taşıyan figürlerin kanatları hafif yukarıya doğru yükseldikten sonra, uç kısımları iç bükey kavisle sonlandırılmıştır. Artemis Tapınağı'nın tepe akroterinde görülen figür ise akanthus yaprakları arasından çıkmaktadır. Başında yüksekçe bir kalathosa sahip olan figürün kanatları yukarıya doğru dik yükselmekte ve uç kısımları içbükey sonlanmaktadır. Magnesia'da görülen bu betim, MÖ 184/3 ile 160 civarı arasına tarihlenen⁵⁶ Didyma Apollon Tapınağı'nın anta başlıklarında da uygulanmıştır. Ancak Didyma başlıklarındaki kadın figürleri, kanatlarının yanlara doğru paralel devam etmesi bakımından Magnesia örneklerinden ayrılmaktadır. R. Fleischer, ranke kadınının özellikle Geç Klasik Dönem'den itibaren Batı Anadolu'daki kutsal alanların mimari süslemelerinde sıkça ortaya çıkması nedeniyle bu figürün önemli bir dini işleve sahip olduğu sonucunun çıkarılabileceği düşüncesindedir ve bu durumu tanrıçanın epiphaniisi olarak yorumlamaktadır⁵⁷. Ephesos Artemisi'nin kült heykellerinde, ependytesin yanlarındaki alanların dekorasyonunda da kullanılan kanatlı kadın figürleri çoğunlukla üst bacadan itibaren bir yaprak çanağından çıkmaktadır. Cepheden, çıplak olarak betimlenen bu figürlerin başında yüksek bir kalathos yer almakta olup, saçlar ortadan ayrılarak kulakları kapatacak şekilde yanlara taranmıştır. Geç Hellenistik Dönem'den itibaren Ephesos Artemisi'nin kült heykelinde yer bulduğu kabul edilen⁵⁸ kanatlı kadın figürleri için V.K. Müller tanrıçanın kendisinin bir modifikasyonu

53 Michaud 1971, 901, fig. 228.

54 Erken Hellenistik Dönem'e ait benzer betime sahip altın mücevherler Bolshaiia Bliznitsa ve Kul-Oba'da bulunmuştur. Bk. Jacobson 1995, 180, no. IV.G.1, fig. 60; 174, no. IV.E.6, fig. 58.

55 Toynbee – Ward Perkins 1950, 6-7.

56 Rumscheid 1994, 222-225.

57 Fleischer 1973, 102.

58 Lichtenecker 1952, 151.

olduğunu⁵⁹, H. Jucker ise Ephesos Artemisi'nin kendisi⁶⁰ olduğunu düşünmektedir. M. Pfrommer, Magnesia Artemis Tapınağı'nda görülen kanatlı kadın figürlerinin tanrıça Artemis olduğunu ve bunun ana tanrıça ile eş tutulduğunu, Didyma Apollon Tapınağı'ndaki kanatlı kadın figürlerinin de tanrının kız kardeşine yapılan bir gönderme olduğunu düşünmektedir⁶¹. F. Rumscheid ise Magnesia'daki betimlerin muhtemelen Batı Anadolu'da öncelikle bir avcı olarak değil, bitki ve hayvanların doğurganlığıyla ilişkili bir tanrıça olarak görülen Artemis'in tezahürü olabileceğini kabul etmekte ancak Zeus Sosipolis Tapınağı'nın anta başlıklarında görülen kanatlı kadın figürünü açıklamanın zor olduğunu düşünmektedir⁶². Pisidia Antiokheiası Augustus Tapınağı'nın friz bloklarında görülen kanatlı kadın figürünün başında polos ya da kalathos olmadığı için bunun Viktorya olduğu düşünülmektedir⁶³. Akanthus çanak yaprakları içinden çıkan bu figürün sadece omuz kısmından yukarısı işlenmiş olup, yukarıya doğru yükselen kanatların uç kısımları içe döndürülerek sonlandırılmıştır. Ankara Augustus Tapınağı'nın anta başlıklarında tam antropomorfik işlenen, yanlara doğru açılan kanatlarının detaylandırıldığı Viktorya betimleri de polos ya da kalathos taşımamaktadır.

Ranke kadınının mimari dekorasyonda kullanıldığına dair iki örnek de Knidos'un komşusu Kos'ta tespit edilmiştir. Kos Kalesi'nde bulunan bir paye başlığında, antitetik grifonlar arasında betimlenen kanatlı kadın figürü, hayvanların ve bitkilerin tanrıçası olarak yorumlanmıştır⁶⁴ (fig. 8a). Pfrommer ise karışık yaratıklarla birlikte betimlenen ranke kadınının "pothnia theron" olarak nitelendirilebileceğini önermiştir⁶⁵. Kos'ta Roma evinin yakınında bulunan bir friz bloğunda⁶⁶ palmetler arasına lotus çiçeği yerine işlenen kadın figürü, belden kemerle sıkılan khitonun alt kısmındaki akanthus yaprakları arasından çıkarak, birbirinin tersi istikamete yönelen kıvrık dalların varlığı bakımından Knidos başlıklarıyla benzerdir (fig. 8b). Figür, her iki kolunu hafif yanlara doğru açarak elleriyle sarmalları tutmaktadır. Kıvrık dallar arasına işlenen kamış/saz yaprağı motifi de yine Knidos ve Didyma başlıklarında görülmektedir. Knidos'ta kanatlı işlenen figürler, Kos frizinde kanatsızdır. Bu betimin de yine hayvanların ve bitkilerin tanrıçası ile bağlantılı olduğu söylenebilir.

Ephesos'ta, Yukarı Devlet Agorası'ndan batıdaki Domitian meydanına oradan da Kuretler Caddesi ve Celsus Kütüphanesi'ne inen kutsal yol üzerinde karşılıklı yerleştirilmiş iki pedestal vardır. Bunlardan her ikisinin ön cephesine aslan ayaklı tripot, tripotun alt kısmına ophalos işlenmiştir. Sağ taraftaki pedestalde omphalosun üzerinden yukarıya doğru kıvrılarak devam eden ve tripotun gövdesinin alt kısmında başını sola doğru döndürmüş şekilde son bulan bir yılan betimi, sol taraftaki pedestalde omphalosun üst kısmında kınında kılıç betimi vardır. Her iki pedestalde tripotun ortasındaki ayağın gövde ile birleştiği

59 Müller 1915, 74

60 Jucker 1961, 195-197.

61 Pfrommer 1990, 73-76.

62 Rumscheid 1994, 209-210, 212.

63 Rumscheid 1994, 156.

64 Jucker 1961, 195-197; Neumann 1965, 149, Beil. 58,1-3; 28; Rumscheid 1994, Kat. no. 107, Taf. 63.3.

65 Pfrommer 1990, 73-76.

66 Rumscheid 1994, Kat. no. 105, Taf. 63.1.

yerde oluşan dikdörtgen plaka içerisine kanatlı kadın figürü işlenmiştir. Gövdesi cepheden betimlenen figürün arkasından çıkarak yukarıya doğru yükselen ve en üstte iç bükey sonlanan kanatlar vardır. Üst gövdesi insan şeklinde betimlenen kanatlı figürün alt kısmı Knidos örneklerinde olduğu gibi kamış yaprağı şeklindedir. Bu yaprağın her iki yanında sarmal benzeri betimler vardır. Yüzeyi fazlaca tahrip olan figürün her iki elinde hayvanlar tuttuğu düşünülmektedir. Sözü edilen bu örnekler kanatlı kadın figürünün Apollon'un atribülerinden olan tripot ve omphalos ile birlikte işlenmiş olması bakımından önemlidir.

Salamis Agorası'nda bulunan bir başlığın her iki kenarında yer alan kanatlı boğa başları arasındaki alana kadın figürü işlenmiştir⁶⁷. Başında yüksekçe bir kalathos taşıyan figür hem kalathosla hem de iki eliyle abakusu desteklemektedir. Üzerindeki kısa khiton belden bir kemerle sıkılmış olup, khitonun alt yarısı akanthus yapraklarından oluşmaktadır. Akanthus yapraklarından çıkan iki kıvrık dal, Anadolu örneklerinin aksine her iki yana doğru kavisli açılarak aşağıya doğru devam etmekte ve en altta içe doğru yönelerek sarmal oluşturmaktadır. MÖ 4.-3. yüzyıla tarihlendirilen⁶⁸ bu başlıktaki kadın figürü hem kanatsız işlenmesi hem de sarmal dalların biçimi bakımından Knidos örneklerinden ayrılmaktadır. Karyatid olarak tanımlanan⁶⁹ bu kadın figürünün Rhea-Kybele olabileceği de önerilmiştir⁷⁰.

Knidos başlıklarındaki kanatlı kadın figürleri, kanatlarının arkaistik gelenekte işlenmiş olması bakımından Siren figürlerini de anımsatmaktadır⁷¹. Figürlerin kanatlarının arkaistik gelenekte işlenmesi, Arkaik Dönem'den itibaren pek çok betimde karşımıza çıkan Siren figürlerini anımsatmaktadır. Güzel sesleriyle söyledikleri şarkılarla gemicileri büyülediklerine inanılan bu mitolojik varlıklar, müzikle bağlantılı olarak zaman zaman lir, kithara, çift flüt (aulos) gibi farklı enstrümanlarla da betimlenmişlerdir⁷². Ancak Siren figürlerinde polos ya da kalathosun varlığı çok yaygın değildir. Arkaik ve Klasik Dönem'den az sayıda örneğin görüldüğü bu betimlerde Sirenler kadın başlı, kuş gövdelidir⁷³.

67 Smith 1900, no. 1510, Pl. 27; Segall 1955, 212, Pl. 59, fig. 11.

68 Başlığın tarihi, MÖ 4. yüzyılın ortalarından Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar değişen görüşlerle belirsizliğini korumaktadır (Smith 1900, 264; Karageorghis – Vermeule 1966, 24; Vermeule 1976, 46, Pl. II.2; Yon 2009, 305).

69 Smith 1900, no. 1510, Pl. 7. Figürün duruşu ve belden bir kemerle sıkılan khitonun alt yarısını oluşturan akanthus yapraklarının biçimi bakımından Sveshtari yakınındaki Ginina Mogila'da bulunan Hellenistik mezardaki karyatidleri anımsatmaktadır. Bk. Grudeva 2015, 91-105, fig. 1-3.

70 Segall 1955, 212, Pl. 59, fig. 11. Karageorghis – Vermeule, Akhemenid sanatının etkisinde şekillendirilen bu başlığın deniz zaferini kutlayan bir anıtın parçası olabileceğini düşünmekte (Karageorghis – Vermeule 1966), M. Yon ise başlığı, kentte Roma Dönemi'nde Zeus Salaminios kültü ile ilişkilendirerek, kültün çok daha erken evrelerde kentte var olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır (Yon 2009, 305).

71 Bruns-Özgan 2002, fig. 41; Bruns-Özgan 2004, fig. 41.

72 LIMC VIII.1, 1093-1104.

73 LIMC VIII.1, 1093-1104, no. 6, 10, 15, 18, 38. Belevi Maussolleumu'nun lahit gövdesinin ön cephesindeki bir frize, müzik çalan Sirenlerden oluşan bir koro resmedilmiştir. Ayak bileklerinin hemen üzerinde biten khiton giyen Sirenlerin üzerinde pelerin vardır. Uzun ve geniş kaptalara, kuş kuyruğu ve kuş pençelerine sahiptirler. Kithara çalan figürler yandan betimlenmiş olup, sol kollarında kitharayı taşımaktalar, sağ elleriyle de olasılıkla kitharayı çalmaktadırlar. Sirenlerin tamamında, yukarıya doğru genişleyen, kıvrımlı dış hatta sahip yüksek bir kalathos vardır. MÖ 3. yüzyıl başına tarihlendirilen bu betimler, sadece kalathosun varlığı bakımından Knidos başlıkları ile karşılaştırılabilir. Belevi lahdinin ön cephesinde, siren frizinin altında kline ve tabure

Ellerinde müzik enstrümanıyla betimlenen Sirenler paye ve sütun başlıklarında da görülmektedir⁷⁴. Başlıkların ön cephesine yerleştirilen bu figürlerin tamamında üst gövde insan, alt gövde kuş şeklindedir, kanatlar yanlara doğru genişleyerek aşağıya inmiştir ve hiçbirinin başında polos ya da kalathos yoktur. Bu örnekler, Knidos başlıklarındaki kanatlı kadın figürlerinin, paye ya da sütun başlıklarında ya da kabartmalarda görülen Siren figürlerinden ziyade Batı Anadolu'daki kutsal alanların mimari dekorasyonunda karşımıza çıkan Artemis betimleriyle daha yakın benzerliklere sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim Arkaik Dönem'den itibaren Artemis'in özellikle "pothnia theron" tipinde, tanrıçanın gövdesinin arkasından çıkarak yukarıya doğru yükselen ve uç kısımları içbükey sonlanan kanatların varlığı bilinmektedir⁷⁵. Son yıllarda Datça'da bulunan bronz bir kanatlı heykelin de tanrıça Artemis olduğu yönünde güçlü veriler sunulmuştur⁷⁶. Bu durum, Knidos başlıklarındaki kadın figürlerinin tanrıça Artemis'i betimlediği yönündeki düşüncelerimizi güçlendirmektedir.

Knidos'ta Artemis Kültü

Knidos başlıklarının ön cephesinde yer alan kanatlı kadın figürlerinin tanrıça Artemis'i betimlediği yönündeki güçlü veriler, Knidos antik kentinde Artemis kültürünün varlığını ve başlıkların Artemis'e adanan bir yapıyla ilişkisini sorgulamamıza neden olmuştur.

Apollon kültüyle ön plana çıkan Knidos antik kentinde bulunan yazıtlardan, tanrıça Artemis'in de Knidos'ta tapınım gören saygın tanrıçalardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtlarda Artemis, Hiakynthorophos (Ἱακυνθοτρόφος)⁷⁷ ve Epiphanes (Ἐπιφανής)⁷⁸ olmak üzere iki farklı epithet ile belgelenmiştir. Mitolojide Apollon'un çocukluk arkadaşı ve aşkı olan Hyakinthos'un kazara Apollon tarafından öldürülmesi üzerine özellikle Sparta'da ortaya çıkan Hiakynthotrophos kültü nedeniyle tanrı Apollon için kullanılan Hiakynthorophos epithetinin Artemis ile birlikte kullanımı olağandışıdır ve Artemis Hiakynthorophos kültü Knidos dışında başka kentlerde henüz tespit edilmemiştir.

1916 yılında Kos'ta Şovalyeler Kalesi'nin restorasyonu sırasında bulunmuş ve MÖ 200 civarına tarihlenen bir stel üzerinde Knidos halk meclisinin zuhur eden (Epiphanes) tanrıça Artemis Hiakynthotrophos onuruna Hiakynthotrophia festivalinin düzenlenmesine ve bu festivale, aralarında Kos halkının da bulunduğu dost ve müttefik halkların davet edilmesine ilişkin karar metni ele geçmiştir⁷⁹. Bu yazıtta, Artemis Hiakynthotrophos'un göstermiş olduğu bir epiphaneiasından dolayı kendisine Epiphanes (zuhur eden) epitheti ile kurban sunuları, dua/arınma törenleri ve tören alayı düzenlendiğinden söz edilmektedir. Yazıtta geçen bu epiphaneianın Makedonya kralı V. Philippos'un MÖ 201 yılındaki Karia seferi

betimlenmiştir. Taburenin ayaklarına yerleştirilen iki Siren figürü, kanatlarının arkaistik biçimde yukarıya doğru yükselmesi bakımından Knidos örneklerini anımsatmaktadır. Ancak burada da Sirenlerin alt gövdesi kuş şeklindedir ve kuyruk işlenmiştir. Başları tamamen tahrip olan figürlerde polos ya da kalathosun varlığı net değildir.

74 Mercklin 1962, 50-53, Abb. 213-233.

75 LIMC II.2, no. 22-23, 27, 29-30, 32-37, 40c, 41-42, 45, 47, 50-51, 53, 56.

76 Zoroğlu v.d. 2024, 67-77.

77 IKnidos I, no. 59; IKnidos I, no.171; IKnidos I, no. 220; Bourguet 1929, no. 308.

78 IKnidos I, no. 59; IKnidos I, no.171; IKnidos I, no. 220.

79 Pugliese-Carratelli 1987, 115-118.

sırasında Knidos'u kuşatması ancak tanrıçanın tekrarlanan tezahürleri ve ilahi iradesiyle kentin bu kuşatmadan kurtulması ile ilişkili olduğu düşünülmektedir⁸⁰. Knidosluların davetine yönelik Kosluların cevabı 1904 yılında Kos Asklepieionu'nda bir stel üzerinde bulunmuştur⁸¹. Bu davete yönelik diğer bir cevabi karar metni Delphoi'da, Knidosluların hazine binası üzerinde yazılı bir dekret aracılığı ile kısmen günümüze ulaşmıştır⁸². Sözü edilen bu yazıtlarda halk meclisinin Artemis Hiakynthotrophos Epiphanes'in saygınlığını arttırma yönündeki kararı ile tanrıçanın onuruna Pythia oyunları statüsünde pentaeterik (dört yılda bir düzenlenen) bir festival (Hiakynthotrophia-Ἱακυνθοτρόφια)⁸³ düzenleme yönündeki kararı, tanrıçaya duyulan minnetin göstergesidir.

Tanrıça Artemis'in Knidos için önemli olduğunu kanıtlayan bir diğer arkeolojik veriler sikkelerdir (fig. 9). MÖ 3. yüzyılın 2. yarısına tarihlenen sikkelerin ön yüzünde Artemis başı, arka yüzünde tripot betimi vardır⁸⁴. MÖ 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir grup gümüş tetradrakhmonda⁸⁵ ise ön yüzde Apollon başı, arka yüzde ΚΝΙΔΙΟΝ lejantı ile birlikte cepheden betimlenmiş ayakta duran Artemis yer almaktadır. Sağ elinde defne dalı⁸⁶ tutan Artemis'in sol eli kendi arkaik heykelinin⁸⁷ üzerine dayanmıştır. Oldukça ender olan bu sikke grubu, Knidoslu Artemis'in görünüşü hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Kentte bulunan yazıtlarda, Knidoslular için bu kadar önemli olan ve kentin kurtarıcısı olarak kabul edilen tanrıça Artemis'e bir tapınak inşa edildiğine dair bilgiler olsa da bugüne kadar yapılan çalışmalarda tapınağın kent içindeki konumu ve mimari izleri henüz tespit edilememiştir. Knidos'ta Artemis Hiakynthotrophos Epiphanes'e adanmış bir tapınağa ve tanrıçanın hizmetindeki bir rahibe ilişkin bilinen en erken epigrafik belge Augustus Dönemi'ne (MÖ 27-MS 14) tarihlenen bir yazıttır⁸⁸. C.T. Newton tarafından gymnasium olarak tanımlanan alanda⁸⁹ bulunan yazıtta, Gaius Iulius Theopompos'un oğlu olan Gaius Iulius Artemidoros'un yaşamı boyunca rahipliğini yürüttüğü Artemis Hiakynthotrophos Epiphanes tapınağının bir ortağı olarak altından bir heykelinin tapınakta dikilmesine dair alınan karardan söz edilmektedir. Bu yazıt, kentte Artemis Tapınağı'nın varlığını belgelemesinin yanı sıra Artemis Hiakynthotrophos Epiphanes kültürünün Erken İmparatorluk Dönemi'nde de önemini koruduğunu ve rahipliğinin kentin en ünlü ailelerinin fertleri tarafından yürütüldüğünü göstermektedir. Knidos'ta Korinth Tapınak Terası olarak

80 Rigsby 1975, 408; SEG 38 (1988), no. 812; Pugliese-Carratelli 1987, 115-118.

81 Pugliese-Carratelli 1987, 115-118; SEG 38 (1988) no. 812B; IG XII,4, 1, no. 166; IKnidos I, no. 220.

82 Bourguet 1929, no. 308.

83 IKnidos I, no. 220; 606; Bourguet 1929, no. 308.

84 HNO, no. 71; 313-316; 482; 715-720; 1062-1067; 1319-1321; 1613-1614; 1616; 2038-2039. Ön yüzde omzunda sadağı ile sağa bakan Artemis başı, arka yüzde ise tripod bulunan benzer form MÖ 1. yüzyıl sikkelerinde de görünmektedir, bk. HNO, no. 318; 1327; 2501.

85 HNO, no. 1607.3; Le Rider 1979, Pl. 18.1.

86 Sikkenin diğer bir tipinde tanrıça sağ elinde phiale ile betimlenmiştir ve phialeden tanrıçanın sol altında bulunan geyiğin üzerine bir sıvı damlamaktadır, bk. Le Rider 1979, Pl. 18.1; HNO, no. 1607.

87 Le Rider 1979, 155-157.

88 IKnidos I, no. 59.

89 Newton 1863, 369, 458-459, 465-466; Newton 1865, 238-241.

adlandırılan 3. terasta Artemis'ten söz edilen iki yazıtın bulunması nedeniyle Newton, Artemis Tapınağı'nın lokasyonu için bu alanı önermiş ve bu terasta yer alan gymnasionun da tanrıça adına düzenlenen festivallerde kullanılmak üzere tanrıçaya adanmış olabileceğini belirtmiştir⁹⁰.

Sonuç

Knidos antik kentinde, 1990'lı yılların sonunda yapılan kazı çalışmaları sırasında Dionysos Tapınak Terası ile liman arasında, bugünkü bilet gişesinin olduğu alanda yapılan çalışmalarda, ölçüleri ve bezeme şeması bakımından birlik içinde olan iki başlık bulunmuştur. Aynı yapıya ait olan bu başlıkların ön cephesine işlenen Arkaistik stildeki kanatlı kadın figürleri literatürde “ranke kadını” ya da “ranke tanrıçası” olarak tanımlanır ve MÖ 4. yüzyıldan itibaren özellikle Batı Anadolu sanatında karşımıza çıkar. Araştırmacılar, kanatlı betimlenen bu kadın figürünü tanrıça Artemis, özellikle de Artemis'in epiphaniisi ile bağdaştırmışlardır. Bugüne kadar bulunan yazıtlardan elde edilen bilgiler doğrultusunda, Knidos'ta Artemis Hiakynthotrophos kültürünün var olduğu, Artemis'in göstermiş olduğu bir epiphaneiasından dolayı kendisine Epiphanes epitheti ile tapınılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Bu nedenle Knidos'ta bulunan iki pilaster başlığının ön cephesine işlenen kadın figürlerinin Artemis'i betimlediği, bu figürlerin kanatlı işlenmesinin ise epiphaneia ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Kanatlı kadın figürlerinin Apollon'un atribülerinden biri olan lir ile betimlenmesinin Hiakynthotrophos epitheti ile ilişkili olup olmadığı net değildir ancak olasılıklar dahilinde değerlendirilmelidir.

Knidos'ta bulunan yazıtlarda, kentte Artemis'e adanmış bir tapınağın varlığından söz edilmesine karşın, bugüne kadar yapılan çalışmalarda henüz tapınağa dair mimari kalıntılar tespit edilememiştir. Başlıkların ön cephesinde yer alan figürlerin Artemis Hiakynthotrophos Epiphanes ile bağlantısı olabileceği düşüncesinden hareketle bunların Artemis'e adanan tapınağa ait olabileceği önerilebilir. Başlıkların merkezinde yer alan kadın figürlerinin varlığı ve yüzeylerdeki mimari izler doğrultusunda SB1 numaralı başlığın yapının sol duvarının bitimine, SB2 numaralı başlığın ise sağ duvarının bitimine yerleştirilerek, köşe pilasteri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

G. Le Rider, MÖ 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir grup gümüş tetradrahmonun arka yüzünde yer alan cepheden betimlenmiş ayakta duran Artemis'in sol elini, polos giyimli kendi arkaik heykelinin üzerine dayamış olmasını, sanatçının konuyu antik Artemis kültürüne ve Knidos'un görkemli geçmişine bağlamak için etnik kökeni kasıtlı olarak arkaikleştirdiğini belirtmekte ve MÖ 201 yılında Makedonya Kralı V. Philippos'un Knidos'u başarısız bir şekilde kuşatması sırasında yaşanan epiphaneiadan sonra Artemis Hiakynthotrophos Epiphanes kültürünün Knidos'a geldiğini savunmaktadır. Bu verilerin doğruluğu kabul edildiğinde, kentte inşa edilen Artemis Tapınağı'nın da bu tarihten sonraya ait olması gerekir. Çalışmaya konu olan iki başlık üzerindeki kadın figürleri ve bitkisel bezeklerin bire bir benzerleri bulunamasa da her bir detay için yapılan stilistik analizler, bu başlıkların MÖ 3. yüzyılın 2. yarısı ile 2. yüzyılın ilk yarısı arasında üretilmiş olabileceği sonucuna götürmüştür. Biçim açısından Didyma

90 Newton 1863, 369, 458-459, 465-466; Newton 1865, 238-241; Laumonier 1958, 658-660.

Apollon Tapınağı'nın tonozlu geçişine ait pilaster başlığı ile yakın benzerlik gösteren Knidos başlıklarının, merkezde yer alan kanatlı figürünün varlığı ve ana dalların biçimi bakımından da Didyma Apollon Tapınağı'nın anta başlıklarına yakın olduğunu söyleyebiliriz. Didymaion'un anta ve pilaster başlıklarının MÖ 220'li yıllarda tasarlandığı, bezemelerin ise MÖ 184/3 ile 160 yılları arasında işlendiği düşünülmektedir. Knidos'ta yazıt ve sikkelerden elde edilen veriler mimari detaylar ve stilistik analizle birlikte değerlendirildiğinde, başlıkların MÖ 2. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Teşekkür

Bu çalışma, 30.09.2013 tarih ve 2013/5387 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 20.06.2014 tarih ve 120642 sayılı yazıları ile başkanlığını Prof. Dr. Ertekin M. Doksanaltı'nın yürüttüğü Knidos Kazı ve Araştırmalarının bir bölümü olarak gerçekleştirilmiştir. Destek ve katkılarından dolayı Kazı Başkanı Sayın Prof. Dr. Ertekin M. Doksanaltı başta olmak üzere kazı ekibine teşekkür ederim.

Söz konusu çalışma, Selçuk Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri birimi tarafından 17401122 proje numaralı "Anadolu Dor Mimarisinde Entablatur" konusu ile ilgili olup, ilgili birimce desteklenmiştir.

Knidos'taki Artemis kültü Doç. Dr. G. Ünver tarafından yayına hazırlanmaktadır. Metinde yer alan Artemis kültü ile ilgili bölüm kendisiyle istişare edilerek oluşturulmuştur. Katkılarından dolayı kendisine teşekkür ederim.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Bammer 1972 A. Bammer, Die Architektur des jüngerer Artemision von Ephesos, Wiesbaden.
- Bauer 1973 H. Bauer, Korinthische Kapitelle des 4. und 3. Jahrhunderts v. Chr., Berlin.
- Borchhardt 1975 J. Borchhardt, Myra eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit, Berlin.
- Bourguet 1929 É. Bourguet, Fouilles de Delphes, III: Épigraphie, Fasc. 1, Inscriptions de l'entrée du sanctuaire au trésor des Athéniens. Paris.
- Breen 1942 J. Breen, "Het reconstructieplan voor het Mausoleum te Halikarnassos ontworpen volgens een meetkundig systeem in gebruik van de oudste tijden tot in de XVIe eeuw". Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij(10).
- Brockmann 1968 A. Brockmann, Die Griechische Ante, Eine Typologische Untersuchung, Marburg.
- Bruns-Özgan 1987 C. Bruns-Özgan, Lykische Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr., IstMitt Beiheft 33. Tübingen.
- Bruns-Özgan 2002 C. Bruns-Özgan, Knidos Antik Kent Rehberi, Konya.
- Bruns-Özgan 2004 C. Bruns-Özgan, Knidos. A Guide to the Ancient Site, Konya.
- Büyüközer 2019 A. Büyüközer, "Lagina ve İonia Rönesansı: Tapınak ve Propylon'daki Uygulamalar Işığında İonia Rönesansı'nın Kronolojik Tanımlamasına Yeni Bir Katkı", Arkhaia Anatolika 2, 195-217. doi:10.32949/Arkhaia.2019.12
- Curtius 1928 L. Curtius, "Sardanapal", JdI XLIII, 281-297.
- Curtius 1934 L. Curtius, "Republikanisches Pilasterkapitell in Rom", RM 49, 222-232.
- Curtius 1957 L. Curtius, "Die Rankengöttin", Torso. Ver streute und nachgelassene Schriften (ed. J. Moras), Stuttgart, 192-210.
- Demirtaş 2010 B. Demirtaş, "Karia-İonia Tipi Kurt Ağzı Kanca ve Magnesia Artemis Tapınağı", Metropolis İonia II - Yolların Kesiştiği Yer, Recep Meriç İçin Yazılar (ed. S. Aybek), 105-114.
- Demirtaş 2015 B. Demirtaş, "Karia-İonia Tipi Kurtağzı Kanca: Letoon, Leto Tapınağı Örnekleri", Kum'dan Kente Patara Kazılarının 25 Yılı (eds. H. İşkan – F. Işık), 133-144.
- Dinsmoor 1950 W. Dinsmoor, The Architecture of Ancient Greece. London.
- Fleischer 1973 R. Fleischer, Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien, Leiden.
- Frazer 1990 A.K. Frazer, Samothrace: The Propylon of Ptolemy II. Vol. 10. Samothrace. Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts of New York University. Princeton.
- Goethert – Schleif 1962 F. Goethert – H. Schleif, Der Athenatempel von Ilion, Denkmäler Antiker Architektur 10. Berlin.
- Grudeva 2015 D. Grudeva, "The caryatids from the tomb in Ginina Mogila near Sveshtari in Mediterranean context", Bulgarian e-Journal of Archaeology 4, 91-108.

- Hellström – Thieme 1982 P. Hellström – T. Thieme, *The Temple of Zeus- Labraunda* (Cilt Vol 1 - Part 3). Swedish Research Institute Swedish Excavations and Researches.
- HNO Historia Numorum Online; <http://hno.huma-num.fr/>
- Hoepfner 1989 W. Hoepfner, "Zu den großen Altären von Magnesia und Pergamon", *AA* 1989, 603-618.
- Humann 1904 C. Humann, *Magnesia am Maeander. Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre 1891- 1893*, Berlin.
- I.Knidos W. Blümel, *Die Inschriften von Knidos I. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 41, Bonn
- Jacobson 1995 E. Jacobson, *The Art of the Scythians*, Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004491519>
- Jeppesen 1955 K. Jeppesen, *Labraunda I, 1: The Propylaea*, Lund.
- Jeppesen 2002 K. Jeppesen, *The Maussoleion At Halikarnassos 5. The Superstructure*. Aarhus.
- Jucker 1961 H. Jucker, *Das Bildnis im Blätterkelch: Geschichte und Bedeutung einer Römischen Porträtform; Text- und Tafelband*, Olten.
- Karagiorgis –Vermeule 1966 V. Karagiorgis – C. C. Vermeule, *Sculptures from Salamis*. Department of Antiquities. Department of Antiquities, Cyprus, Nicosia.
- Knackfuss 1941 H. Knackfuss, *Didyma. Erster Teil: Die Baubeschreibung*, Berlin.
- Krencker – Schede 1936 D. Krencker – M. Schede, *Der Tempel in Ankara. Denkmäler Antiker Architektur* 3, Berlin.
- Laumonier 1958 A. Laumonier, *Les cultes indigènes en Carie*, Paris.
- Le Rider 1979 G. Le Rider, "Un tétradrachme hellénistique de Cnide Greek Numismatic and Archaeology", *Essays in Honor of M. Thompson*, 155-157.
- Lethaby 1908 W. Lethaby, *Greek Buildings Represented by Fragments in the British Museum*, Batsford.
- LIMC. II *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, II, "Artemis", 619-855.
- LIMC VIII *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, VIII, "Seirenes", 1093-1104.
- Lichtenecker 1952 E. Lichtenecker, *Die Kultbilder der Artemis von Ephesos*, Wien.
- Marshall 1911 F.H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities: British Museum*, London.
- Mercklin 1962 E. Mercklin, *Antike Figuralkapitelle*, Berlin. doi:<https://doi.org/10.1515/9783111715582>
- Michaud 1971 J.-P. Michaud, "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1970", *BCH* 95, 803-1067.
- Müller 1915 V.K. Müller, *Der Polos: Die griechische Götterkrone*, Berlin.
- Müller-Wiener 1982 W. Müller-Wiener, "Neue Weihgeschenke aus dem Athena-Heiligtum in Priene", *AA* 1982/4, 691- 702.
- Neumann 1965 G. Neumann, "Ein frühhellenistisches Golddiadem aus Kreta,"

- AM 80, 143-151.
- Newton 1863 C.T. Newton, *A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae* (II b., Cilt II). London.
- Newton 1865 C. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant* (Cilt II), London.
- Noack 1910 V. Noack, *Die Baukunst des Altertums*, Berlin.
- Pedersen 1994 P. Pedersen, "The Fortifications of Halikarnassos", *REA* 96, 1-2, 215-236.
- Pedersen 1999 P. Pedersen, "Investigations in Halikarnassos 1997", *AST* 16.2, 325-344.
- Pedersen 2001/2002 P. Pedersen, "Reflections on the Ionian Renaissance", *Hephaistos* 19/20, 97-130.
- Pedersen 2011 P. Pedersen, "The Ionian Renaissance and Alexandria seen from the perspective of a Karia-Ionian lewis hole", *Labraunda and Karia* (eds. L. Karlsson – S. Carlsson), *Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda, Upsala, 2011*, 365-388.
- Pedersen 2012 P. Pedersen, "Lagina and the Ionian Renaissance", *Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tirpan Armağanı* (ed. B. Söğüt), 513-525.
- Pedersen 2013 P. Pedersen, "The 4th century BC 'Ionian Renaissance' and Karian Identity", *Ed. O. Henry, Varia Anatolica XXVIII*, 33-64.
- Pfrommer 1987 M. Pfrommer, "Überlegungen zur Baugeschichte des Naikos im Apollon Tempel zu Didyma", 145-240.
- Pfrommer 1990 M. Pfrommer, "Wurzeln Hermogeneischer Bauornamentik", *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur* (eds. W. Hoepfner – E.L. Schwandner), Mainz am Rhein, 69-80.
- Pugliese-Carratelli 1987 G. Pugliese-Carratelli, "Epigrafi di Cos relative al culto Artemis in Cnido e in Bargylia", *Parola del Passato* 42, 110-123.
- Rehm 1958 A. Rehm, *Didyma II. Die Inschriften*, Berlin.
- Rigsby 1975 K.J. Rigsby, "A Hellenistic Inscription from Bargylia", *GRBS* 16/4, 403-409.
- Rumscheid 1994 F. Rumscheid, *Untersuchungen zur Kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus, I-II*. Mainz.
- Salzmann 1982 D. Salzmann, *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken: Von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik*, Berlin.
- Schede 1909 M. Schede, *Antikes Trauffleisten- Ornament*, Strassburg.
- Schrammen 1906 J. Schrammen, *Der große Altar, der obere Markt, III*, Berlin.
- SEG Supplementum Epigraphicum Graecum
- Segall 1955 B. Segall, "Sculpture from Arabia Felix. The Hellenistic Period", *AJA* 59/3, 207-214.
- Senseney 2016 J. Senseney, "Scale, Architects, and Architectural Theory in the Hellenistic Period", *A Companion to Greek Architecture*, (eds. M. M. Miles), Oxford, 60-74.
- Smith 1900 A.H. Smith, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum* (Vol. 2). London.

- Toynbee –Ward-Perkins 1950
J.M.C. Toynbee – J.B.Ward-Perkins, “Peopled Scrolls a Hellenistic Motif in Imperial Art”, BSR XVIII, 1-43.
- Travlos 1971
J. Travlos, Pictorial Dictionary of Ancient Athens, London.
- Vermeule 1976
C. Vermeule, Greek and Roman Cyprus: Art from Classical through Late Antique Times, Boston.
- Voigtländer 1975
W. Voigtländer, Der jüngste Apollontempel von Didyma, Tübingen.
- von Gerkan 1929
A. von Gerkan, Der Altar des Artemis-Tempels in Magnesia am Mäander, I. Berlin.
- Wiegand – Schrader 1904.
T. Wiegand – H. Schrader, Priene, Berlin.
- Yon 2009
M. Yon, “Le cult impériale à Salamine”, Cahiers du Centre d’Études Chypriotes 39, 289-308.
- Zoroğlu v.d. 2024
C. Zoroğlu, – E.M. Doksanaltı – D.O. Tozluca, “The “Winged Woman of Burgaz”: A New Archaic Sculpture from the Territory of Knidos”, Adalya 27, 65-84.

Fig.1 SB1 numaralı başlık

Fig.2 SB2 numaralı başlık

Fig.3a
SB1 numaralı
başlığın ön cephe
düzenlemesi

Fig.3b
SB2 numaralı başlığın
ön cephe düzenlemesi

Fig.4a Didyma Apollon Tapınağı'nın kuzey-
doğu cephesine ait anta başlığı

Fig.4b Didyma Apollon Tapınağı'nın kuzeybatı
cephesine ait köşe pilaster başlığı (Rumscheid
1994, Taf. 23.2)

Fig.5 Didyma Apollon Tapınağı'nın naosuna ait pilaster başlıklarında görülen bitkisel bezekler

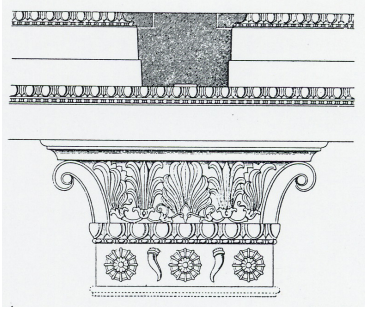

Fig.6a Halikarnassos Mausolleionu'nda bulunan sofa başlığı (Rumscheid 1994, Taf. 48.6)

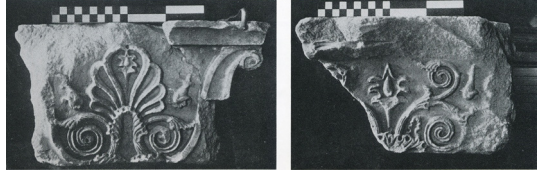

Fig.6b Didyma Apollon Tapınağı'nın tonozlu geçiş kapısına ait pilaster başlığı (Rumscheid 1994, Taf. 23.7-8)

Fig.7a Magnesia Artemis Tapınağı'nın naosuna ait duvar frizi (Rumscheid 1994, Taf. 84.3)

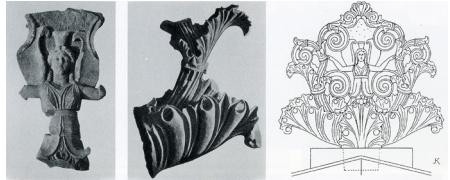

Fig.7b Magnesia Artemis Tapınağı'nın tepe akroteri (Rumscheid 1994, Taf. 82.1-3)

Fig.8a Kos Kalesi'nde bulunan paye başlığı (Rumscheid 1994, Taf. 63.3)

Fig.8b Kos'ta Roma evinin yakınında bulunan bir friz bloğu (Rumscheid 1994, Taf. 63.1)

Fig.9 Knidos sikkelerinde Artemis betimi (Le Rider 1979, Pl. 18.1)

II. KONSTANS'IN (MS 641/668) KONSTANTINOPOLIS DARPLI FOLLİSLERİ: ESKİŞEHİR ETİ ARKEOLOJİ MÜZESİ ÖRNEKLERİ

Zeliha DEMİREL-GÖKALP*

Abstract

Constantinople Folles of Constans II (641/668 AD): Examples from Eskişehir Eti Archaeology Museum

The subject of this study is the 100 Constantinople minted follis of Constans II, which are thought to represent the losses during daily interaction. In 2023, 90 of the 100 folles identified in the research conducted at the Eskişehir Eti Archaeology Museum were identified. These coins include 11 different types and what Bates (1971) calls Class D. Only 19 of the Constans II coins in the Eskişehir Eti Archaeological Museum are included in the museum inventory records. The other 81 coins are among the artifacts to be studied. Of these coins, 10 were found in Pessinus, 4 in Iznik, 3 in Eskişehir-Bardakçı Village, 2 in Afyonkarahisar-Emirdağ-Örenköy and 1 in Eskişehir-İmşehir Village. Therefore, the place of arrival of 80 coins to the museum is not clear. However, since the coins with uncertain provenance were delivered to the museum by the residents of Eskişehir and the surrounding villages, it is thought that these coins came from the region. The coins of Constantinople from the reign of Constans II constitute a neglected group due to their low weight, below-average appearance, and the illegibility of date and officina marks, which are often outside the die. However, the coins, which are often out of circulation, collected from the market, struck on old and clipped stamps and irregularly cut, are rough, worn and abraded, and although the dates and inscriptions are illegible, they are identifiable and extraordinarily varied in design. In this article, the coin types, iconography, and design of Constantine II's coins, which seem to have been continuously and apparently meaninglessly changed at short and highly irregular intervals, are discussed, and the gaps in coin production are evaluated in relation to the financial policy of

* Prof. Dr. Zeliha DEMİREL-GÖKALP, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir/Türkiye. E-posta: zdgokalp@anadolu.edu.tr; ORCID No: 0000-0002-4922-5003.

Constans II. Therefore, in order to evaluate the coins of Constans II, the bronze coins of Constans II, their iconography and types were first analyzed. The coins in the collection were evaluated in the light of the historical events in the region by comparing them with other museum and archaeological excavations in Anatolia. One hexagram dating to 647/651 AD, one Syracuse minted follis dating to 654/659 AD and two Bronze Hoards dating to the reign of Constans II are not included in the study since the subject of this article is the Constantinople minted folles of Constans II.

Keywords: Constans II, Byzantine, Coin, Follis, Circulation, Eskisehir.

Öz

Bu çalışmanın konusunu II. Konstans Dönemi, günlük etkileşim sırasındaki kayıpları temsil ettiği düşünülen Konstantinopolis darplı 100 follis oluşturmaktadır. 2023 yılında Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi'nde gerçekleştirilen araştırmada tespit edilen 100 adet II. Konstans'ın Konstantinopolis darplı follisinden 90'ı tanımlanmaktadır. Bu sikkeler 11 farklı tipi ve Bates'in (1971), D sınıfı olarak adlandırdığı tipi içermektedir. Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi'nde bulunan II. Konstans Dönemi Konstantinopolis darplı sikkelerden sadece 19'u müze envanter kayıtlarında yer almaktadır. Diğer 81 sikke ise etütlük eserler arasındadır. Bu sikkelerden 10 Pessinus'ta, 4'ü İznik'te, 3'ü Eskişehir-Bardakçı Köyü'nde ve 2'si Afyonkarahisar-Emirdağ-Örenköy ve 1'i Eskişehir-İmşehir Köyü'nde bulunmuştur. Dolayısıyla 80 adet sikkenin müzeye geliş yeri belli değildir. Bununla beraber müzeye geliş yerleri belli olmayan sikkeler Eskişehir ve çevre köylerde yaşayan sakinler tarafından müzeye teslim edildiği için söz konusu sikkelerin bölgeden geldiği düşünülmektedir. II. Konstans Dönemi Konstantinopolis darplı sikkeler düşük ağırlıkları, ortalamanın altındaki görünüşleri, çoğu zaman kalibin dışında kaldığı için okunamayan tarih ve offisina işaretleri gibi nedenlerden dolayı ihmal edilmiş bir grubu oluşturmaktadır. Ancak genellikle tedavülde kalmış, piyasadan toplanmış sikkeler üzerine darp edilip düzensiz kesildiği için kaba, yıpranmış ve aşınmış durumda olan sikkeler, tarihler ve yazıları okunaksız olsa da tanımlanabilmekte ve tasarım açısından da olağanüstü çeşitlilik göstermektedir. Bu makalede, kısa ve oldukça düzensiz aralıklarla sürekli ve görünüşe göre anlamsız bir şekilde değiştirildiği anlaşılan II. Konstans Dönemi sikke tipleri, ikonografisi, tasarımındaki değişiklikler tartışılmış ve sikke üretimindeki boşluklar II. Konstans'ın mali politikası ile ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. Dolayısıyla II. Konstans sikkelerini değerlendirebilmek için öncelikle II. Konstans'ın bronz sikkeleri, sikkelerin ikonografisi ve tipleri üzerinde durulmuştur. Söz konusu koleksiyondaki sikkeler bölgedeki tarihsel olaylar ışığında Anadolu'daki diğer müze ve arkeolojik kazı buluntuları ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Müze koleksiyonunda yer alan bir adet MS. 647/651 yılları arasına tarihlenen hexagram, MS. 654/659 yılları arasına tarihlenen bir adet Syracuse darplı follis ve II. Konstans Dönemi'ne tarihlenen iki adet Bronz Define, bu makalenin konusunu II. Konstans'ın Konstantinopolis darplı follisleri oluşturduğu için çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Konstans, Bizans, Sikke, Follis, Dolaşım, Eskişehir.

Giriş

Bu çalışmanın konusunu, 2023 yılında Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi'nde gerçekleştirilen araştırmada müze envanterine kayıtlı ve etütlük eserler arasında tespit edilmiş olan, II. Konstans Dönemi, günlük etkileşim sırasındaki kayıpları temsil ettiği düşünülen Konstantinopolis darplı 100 follis oluşturmaktadır. Müze

koleksiyonunda envantere kayıtlı ve etütlük olmak üzere Anastasius (491-518) ve II. Andronikos (1294-1320) Dönemleri arasında tarihlendirilen 4054 adet Bizans sikkesi bulunmaktadır¹. Söz konusu sikkelerden 416'sı sekiz farklı define bulun-
 tusu olarak tanımlanmıştır². Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi envanter ve etütlük kayıtlarında bulunan II. Konstans'ın Konstantinopolis darplı 100 follis, Bellinger-Grierson³ ve Hahn'ın⁴ standart katalogları ile Mansfield'in⁵ kişisel koleksiyonunda yer alan 11 farklı tipi içermektedir. Ayrıca koleksiyonda çok tartışılan ve Bates⁶ tarafından II. Konstans'ın 3.hükümdarlık yılına ait sikke olarak kabul edilen ve "D" grubu olarak sınıflandırılmış 3 örnek kataloğa Tip 3a olarak dâhil edilmiştir⁷. Bu makalenin konusunu II. Konstans'ın Konstantinopolis darplı follisleri oluşturduğu için kataloğa alınmayan ancak müze koleksiyonunda yer alan 2 adet daha II. Konstans sikkesi ve 2 farklı bronz defnesi bulunmaktadır⁸. Bu sikkelerden biri MS. 647/651 yılları arasında tarihlenen hexagram⁹, diğeri ise MS. 654/659 yılları arasında tarihlenen Sirakuze darplı follistir¹⁰. Bununla beraber son yıllarında tespit edilen, II. Konstans'ın Mısır/Alexandria darplı yeni tiplerine¹¹, Metcalf'ın¹² tanıttığı Carthage darplı tiplere ya da çok karıştırılan II. Konstans'ın follislerinin kopyası olan ve *Arap Taklidi* olarak tanımlanan *Arap-Bizans* sikke örneklerine¹³ müze koleksiyonunda rastlanmamıştır.

1 Müze koleksiyonunda Define buluntuları dışında 15 altın, 9 gümüş ve 3612 adet bronz sikke bulunmaktadır.

2 *Define 1*: Heraklius Bronz Defnesi (33 adet); *Define 2*: Gümüşkonak Altın Define-II. Konstans (17 adet); *Define 3*: II. Konstans Bronz Define (14 Adet); *Define 4*: II. Konstans Bronz Define (35 adet); *Define 5*: Karatepe Altın Defnesi-VI. Konstantinos (26 adet); *Define 6*: VII. Konstantinos Bronz Defnesi (41 adet); *Define 7*: Yeşilyurt Bronz Defnesi-VII. Konstantinos (51 adet); *Define 8*: Konkav Sikke Defnesi (199 adet).

3 DOC 2/2, 420-511.

4 Hahn, 1981, 235-254.

5 Mansfield 2016, 292-307.

6 Bates 1971b, 141-161.

7 Bu tip Grierson tarafından, II. Konstans'ın selefi olan ve MS. 641'de altı ay kadar hüküm süren Heraklonas'a atfedilmektedir. Bu çalışmada söz konusu sikkenin II. Konstans'a ait olduğu düşünüldüğü için katalogta "Tip 3a" olarak yer almaktadır. Bk.DOC 2/2, 396-97

8 Müze koleksiyonunda etütlük eserler arasında tespit edilmiş olan 2 bronz define müzeye 2013 ve 2017 yıllarında müsadere yoluyla gelmiştir. "Define 3" olarak adlandırılan istifte 14 adet; "Define 4" olarak adlandırılmış grupta ise 35 adet sikke bulunmaktadır. *Define 3*, II. Konstans'a ait MS. 643-660 yılları arasında tarihlenen sikkelerden oluşmaktadır. *Define 4* ise 9 adet Heraklius ve 26 adet II. Konstans sikkesini içermektedir.

9 *AR 6,49 gr., 22 mm., ky.6, Ref.: DOC 2/2, 438; no.50.4; Env.no.: 1300*. Hediye yoluyla müzeye gelen sikkenin buluntu yeri bilinmemektedir. II. Konstans'ın Konstantinopolis darplı 2.Tip Hexagramları içinde değerlendirilen sikkenin ön yüzünde; II. Konstans'ın kısa sakallı, khlamys ve haçlı taç giyimli cepheden büstü bulunmaktadır. İmparatorun sağ elinde haçlı globus yer alır; Arka yüzü: Üç basamaklı kaide üzerinde globus, onun üzerinde potent haç tasvirinden oluşmaktadır.

10 *AE 20/25 mm., 4,03 gr., ky.6, Ref.: DOC 2/2, 496, no. 180.1; Env.no.: E-220*. *Sikkenin buluntu yeri ve tarihi: Pessinus, 1980*. II. Konstans'ın Syracus darplı follisleri içinde 5.Tip olarak değerlendirilen sikkenin ön yüzünde; solda II. Konstans ve sağda Konstantinos'un ayakta, cepheden tam boy tasvirleri yer almaktadır. II. Konstans uzun sakallı, zırh ve haçlı taç giyimlidir, sağ elinde uzun asa, sol eli belindedir. Konstantinos ise khlamys ve haçlı taç giyimlidir. Sikkenin arka yüzünde ise **M**, yukarıda monogram, kesimde **SCL** yer almaktadır.

11 Woods 2023, 45-54.

12 Metcalf 1981, 154-156.

13 Detaylı bilgi için bk. Goodwin 2005; Goodwin 1993; Oddy 2003, 185-196; Foss 2008.

Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi'nde tespit edilen 100 adet II. Konstans'ın Konstantinopolis darplı follisinden 90'ı tanımlanmaktadır. Bu sikkeler Bellinger ve Grierson'un¹⁴ Dumbarton Oaks Koleksiyonu Cilt 2/2'de yer alan sınıflandırması ile uyumlu 11 farklı tipi ve Bates'in¹⁵, D Sınıfı olarak adlandırdığı tipi içermektedir (fig. 1). Sikkelerin 10'u kötü kondisyonları nedeniyle tanımlanamamıştır. Ancak tanımlanamayan bu sikkeler ön yüz ve arka yüzlerinde okunabilen figür ve birim işareti dikkate alındığında Tip 1-Tip 4 arası olarak değerlendirilmiştir (kat. no. 91-100). Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi'nde bulunan II. Konstans Dönemi Konstantinopolis darplı sikkelerden sadece 19'u müze envanter kayıtlarında yer almaktadır. Diğer 81 sikke ise etütlük eserler arasındadır. Toplam 100 adet sikkenin 80'i müzeye satın alma, 11'i müsadere, 1'i hediye yoluyla gelmiştir. 8 sikkenin ise müzeye geliş şekli belli değildir. Bu sikkelerden 10 Pessinusta 4'ü İznik'te 3'ü Eskişehir-Bardakçı Köyü'nde ve 2'si Afyonkarahisar-Emirdağ-Örenköy ve 1'nin Eskişehir-İmşehir Köyü'nde bulunmuş olduğu bilgisi müze kayıtlarında yer almaktadır. Dolayısıyla 80 adet sikkenin müzeye geliş yeri belli değildir. Bununla beraber müzeye geliş yerleri belli olmayan sikkeler Eskişehir ve çevre köylerde yaşayan sakinler tarafından müzeye teslim edildiği için söz konusu sikkelerin bölgeden geldiği düşünülmektedir.

Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda envanter ve etütlük eserler arasında bulunan II. Konstans sikkelerini değerlendirebilmek için öncelikle II. Konstans'ın bronz sikkeleri, sikkelerin ikonografisi ve tipleri üzerinde durulmuştur. Söz konusu koleksiyondaki sikkeler bölgedeki tarihsel olaylar ışığında Anadolu'daki diğer müze ve arkeolojik kazı buluntuları ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Konstans'ın Bronz Sikkeleri

II. Konstans Dönemi'nde Konstantinopolis, Alexandria, Carthage, Syracuse, Napoli, Roma ve Ravenna olmak üzere yedi darphanede sikke darp edildiği bilinmektedir. Batıda Napoli, Roma ve Ravenna'nın faaliyetlerinin diğer darphanelere göre düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Batı darphanelerden özellikle Syracuse darphanesi sikkelerinde 640'ların başlarında başlayan ve 650'lerde çoğalan bir artış söz konusudur. Yani Syracuse darplı sikkeler II. Konstans'ın ilk yirmi yılı boyunca büyük miktarda darp edilmiştir¹⁶. Konstantinopolis ve Selanik dışındaki tüm büyük Doğu darphanelerinin ortadan kaybolması ise Carthage'yı İmparatorluğun en önemli ikinci darphanesi haline getirmiştir. Syracuse ve Carthage'da darp edilen bronz birimlerin iyi tasarlanmış, bol miktarda ve genellikle özenle darp edildiği anlaşılmaktadır. II. Konstans'ın saltanat dönemi boyunca Konstantinopolis ve diğer darphanelerde follis, yarım follis ve son yıllarında dekanummi darp edildiği anlaşılmaktadır. II. Konstans'a atfedilen pentanummi bulunmamaktadır.

II. Konstans'ın tam adı (CONSTANTINVS) yalnızca altın ve gümüş sikkelerinde ve Batı darphanelerindeki bazı bakır sikkelerde kullanılmıştır. İmparatorun adı 643/4'e tarihlenen Tip 3a'da CONST olarak ve 655-657'e tarihlenen

14 DOC 2/2, 420-511.

15 Bates 1971b, 143.

16 Aslında II. Konstans'ın 663 yazının sonlarında Syracuse'da ikamet ettiği ve 668 yılındaki ölümüne kadar orada kaldığı düşünüldüğünde durumun tam tersi olmasını beklenmeli.

Tip 6 sınıfında yenilikçi bir şekilde arka tarafa yerleştirilmiş KWNCTAN olarak verilmiştir. II. Konstans'ın Tip 1 ve Tip 4 follislerinde az sayıda görülen, Tip 7 ve Tip 8'nin büyük çoğunluğunda yer alan ve Tip 11'in sağ ön yüzündeki değer işareti üzerinde yer alan "K" harfi de Bates'e göre imparatorun adını simgelemektedir. II. Konstans 13-17 yaşları arasındayken sikkeleri üzerinde sakalsız (1-6. saltanat yılları, Tip 1-Tip 4); 17-19 yaşları arasındayken hafif sakallı (6-7. saltanat yılları, Tip 4); 22 yaş ve sonrası uzun sakallı (11. saltanat yılı ve sonrası, Tip 5-Tip 11) tasvir edilmiştir. İmparator sikkeleri üzerinde 1-15. saltanat yıllarında (Tip 1-Tip 7) khalmys giyimli, 15. saltanat yılı sonrası (Tip 8-Tip 11) askeri kıyafetli olarak görülmektedir. II. Konstans, Tip 3a ve Tip 11'de görülen büst şeklindeki tasvirleri dışında diğer tüm sikkelerinde ayakta betimlenmiştir. Ayakta duran figür tiplerinde imparator, Tip 2 ve Tip 3 sınıfı dışındaki örneklerinde sağ elinde uzun bir haç tutmaktadır. Tip 2 ve Tip 3'te ise sağ elinde khristogram ile sonlanan uzun bir asa yer almaktadır¹⁷. Büst tiplerinde ise sağ elinde haçlı globus görülmektedir¹⁸.

II. Konstans Dönemi Konstantinopolis darplı sikkeler düşük ağırlıkları, ortalamanın altındaki görünüşleri, çoğu zaman kalıbın dışında kaldığı için okunamayan tarih ve officina işaretleri gibi nedenlerden dolayı neredeyse tüm Bizans serisi içinde en kötüsü olarak tanımlanmaktadır. Ancak her ne kadar II. Konstans'ın sikkelerinin tarihleri ve yazıları okunaksız olsa da sikke tipleri tanımlanabilmektedir. Üstelik söz konusu sikkeler tasarım açısından olağanüstü çeşitlilik göstermektedir. Aynı türün uzun süre boyunca devam etmesi yerine, kısa ve oldukça düzensiz aralıklarla sürekli ve görünüşe göre de anlamsız bir şekilde değiştirildiği görülmektedir. Örneğin II. Konstans'ın sikkelerinden ilk dört sınıfının ön yüzü (ayakta duran, khalmys ve haçlı ve taç giyimli, sakalsız ve sağ elinde uzun haç tutan yalnız imparator figürü) aynı kalırken arka yüz tasarımlarının imparatorun 1-7. saltanat yılları arasında değiştirildiği görülmektedir. II. Konstans sikkelerinden ilk dört sınıfın arka yüzünde değer işareti olarak M yerine m'in tercih edilmiştir. İmparatorun 1.ve 2. saltanat yılına tarihlenen I. Tip'te m'in solunda ANA, sağında NEOY, altında ise officina işareti ve saltanat yılı yan yana (AI, BI, vb.) yerleştirilmiştir. 2. saltanat yılı 2. Tip follislerinde m'in üzerinde ANA ve sağında NEOY yer alırken, m'in soluna "officina" olduğu düşünülen O/f/A dikey olarak yerleştirilmiş ve aşağıda officina işareti ile saltanat yılı yan yana yer almıştır.

İmparatorun 3. saltanat yılı 3. Tip follislerinde m'in üzerinde ANA ve sağında NEOC sabit kalırken sola dikey olarak +III+ şeklinde tarih ve aşağıya sadece officina işareti yerleştirilmiştir. Yine II. Konstans'ın 4-7. saltanat yıllarına tarihlenen 4. Tip'te ise 1. Tip follislerin tasarımına geri dönüldüğü görülmektedir. II. Konstans'ın 11. saltanat yılı ve sonrasına tarihlenen sikkelerinde ise artık sakallı tasvir edilmektedir. 11. saltanat yılı ve sonrasına tarihlenen 5. Tip, 6. Tip ve 7. Tip sikkelerinin arka yüzünde değer işareti m, M olarak değiştirilmiştir. Bu sikkelerin ön yüzünde imparatoru yine ayakta ancak bu kez sakallıdır. Ya da imparatorun saltanatının son yıllarına tarihlenen 9. Tip sikkelerinin arka yüzünde artık değer

17 Bates 1971b, 148-49.

18 Bu makalede II. Konstans Dönemi follislerinin ön yüz ve arka yüzlerinde yer alan çeşitlemeler "İkonografi" ve "Tipler" başlığı altında ayrıca değerlendirilmiştir.

işareti de yer almamaktır. Dolayısıyla II. Konstans Dönemi'nde Konstantinopolis darphanesinde çok sayıda ve son derece farklı tipte follis darp edildiği anlaşılmaktadır. Bu tiplerin ön yüzlerinde görülen figür çeşitlemeleri ya da arka yüzlerinde yer alan değer işareti **M** (ya da **m**) üzerinde görünen farklı işaretlere (haç, yıldız ve K) göre de iki veya daha fazla alt türe de ayrılabilirdiğini söyleyebiliriz.

II. Konstans follisleri genellikle tedavülden kalkmış, piyasadan toplanmış sikkeler üzerine darp edilip düzensiz kesildiği için kaba, yıpranmış ve aşınmış durumdadır¹⁹. Özellikle büyük levhalar üzerine darp edilen ve sonra özensiz kesildiği anlaşılanları ise tuhaf üçgen, dörtgen veya sekizgen biçimler göstermektedir (fig. 6. 26, 49). Dolayısıyla II. Konstans'ın bronz sikkelerinin şekilleri, boyutları ve ağırlıkları değişkenlik göstermektedir. Bu bağlamda II. Konstans'ın bronz sikkelerinin genel olarak kaba ve özensiz olması, kondisyonlarının düşük olması nedeniyle uzmanlar tarafından ihmal edildiği görüşü de yadsınamaz bir gerçektir²⁰.

İkonografi

Bizans sikkeleri içinde şüphesiz bronz olanlarının ikonografisi, günlük alış-verişlerde her türden insan tarafından kullanıldığı için daha evrensel bir mesaj taşıyordu. Ancak yine de altın ve gümüş sikkelere oranla bronz sikkeler ikonografik açıdan da en az esnek olanıydı. Çünkü sikke ön yüz alanının büyük kısmını imparatorun zorunlu büstü ya da figürü, arka yüzünü ise sikkenin değerini gösteren pratik bir uğraş kaplamaktaydı²¹. II. Konstans'ın altın ve gümüş sikke ikonografisinin büyükbabası Heraklius (MS. 610-640) ile aynı şekilde devam ettiği söylenebilir. Ancak bunun yanında II. Konstans'ın bronz sikkeleri, imparatorluk figürlerinin sikke üzerinde konumlandırılması ve ilk kez Konstantinopolis darphanesinde değer işareti olmadan bronz sikke üretilmesi açısından yenilik göstermektedir²². II. Konstans'ın 1. hükümdarlık yılında Konstantinopolis darplı follislerinin ön yüzünde ilk kez görülen ayakta duran, khlamys, haçlı ve pendilialı taç giyimli ve sağ elinde uzun haç tutan yalnız imparator figürü ve impara-

19 Bizans sikkelerinde II. Konstans Dönemi öncesinde de düzensiz tipler görülmektedir. Genellikle askeri acil durumlarda, askeri ödemeler için kısa sürede çok sayıda bronz sikke üretme yönündeki idari gereklilik, kalıpların aceleyle ya da dikkatsizce kesilmesine ve bunun sonucu olarak hatalı lejandlar ve imparatorluk figürlerinin kötü uygulanmasına neden olmuştur. Bk. Trombley 2012, 66. 20 Goodwin 2012, 18.

21 Bronz sikkelerin bu işlevsel rolü, İmparator I. Anastasius'un 498'deki reformları kapsamında oluşturulmuştur. Bronz sikkelerde başlangıçta sadece darphane işareti ve değer işareti gösteriliyordu (40 için M, 20 için K, 10 için I ve beş için E). I. Iustinianus'un 538'deki reformları ile de bronz sikkelere hükümdarlık yılı eklenmeye başlamıştır. Yani arka yüzde değer işareti, darphane işareti, officina işareti, ANNO + hükümdarlık yılı ve alanın geri kalanında bir yere yerleştirilmiş haç ya da khristogram bulunuyordu. Bu tiplerde sanatsal açıdan bazı girişimler görülse de paralar gerçekte siyasi mesajları imparatorluk büstünün dışına aktarmanın bir aracı olarak işlev görmüyordu. Bk. Vrij 2016, 79-71.

22 Bununla beraber "Konstantin" isminin çok kullanılması nedeniyle sikkelerin II. Konstans'a atfedilmesinde bazı sorunlar olduğu da bir gerçektir. Örneğin III. Konstantin; Herakleios Konstantin, Heraklonas; Konstantin Herakleios ve II. Konstans ise aslında Konstantin'di. 641'de tek imparator olarak kalan II. Konstans'ın, altın sikkelerinin üzerinde adı Konstantin olarak yazılsa da muhtemelen her ikisi de Konstantin adını taşıyan iki selefinden (Herakleios Konstantin ve Heraklonas) ayırt edilmek için, Konstantin'in kısaltılmışı olan Konstans ismini tercih ettiği ve halk arasında da kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bk. Goodwin 2012, 18; Goodacre 1971, 102; Ünal 2018, 466.

tor adı yerine sağ elinde tuttuğu haç vizyonu ile uyumlu $\text{ENT}\gamma\text{TO NIK}\alpha$ ²³ ($\epsilon\nu\ \tau\acute{o}\upsilon\tau\omega\ \nu\acute{\iota}\kappa\alpha$ - bu [işaret]'te fethetmek) yazısı ana yeniliktir²⁴. Bu follislerin arka yüzünde **m** değer işareti, işaretin solunda ANA, sağında NEOS (ana-neos[is] – yenileme) ve değer işareti altında önce officina işareti ve sonra hükümdarlık yılı birlikte yer almaktadır. II. Konstans'ın bu tip sikkelerinde açıkça görülen imparatorun Hıristiyan bir savaşçı olarak tanıtılması ve Büyük Konstantin'in Milvia Köprüsü Savaşı'ndan önceki vizyonuna gönderme olmasıdır²⁵. Arka yüzde kullanılan ana-neos[is] – yenileme kelimesi, II. Konstans'ın da babası gibi *Yeni Konstantin* olarak tanıtılması ya da eski Roma'nın yenileme idealleriyle olan ilişkisi şeklinde açıklanabilir²⁶. Dolayısıyla bu yeni follisin mesajı açık ve güçlüydü: yeni imparator, aynı adı taşıdığı I. Konstantin'in görkemli günlerinin yenilenmesini temsil ediyordu ve haç işaretiyle de fethedecekti. Heraklius'un 640 yılında ölümü ve onu takip eden süreçte yaşanan hanedan mücadeleleri, Suriye ve Filistin'in Araplar tarafından alınması, imparatorluğun Mısır'ı kaybetmek üzere oluşu gibi nedenlerden dolayı yeni imparatorun, imparatorluk vatandaşlarına ve askerlerine yeni ve olumlu bir mesaj vermesi hayati önem taşımalıydı ki yeni sikkenin de bu mesaja katkıda bulunması amaçlanmıştı²⁷. II. Konstans'ın 11 yaşında tahta çıktığı düşünüldüğünde ise burada olağandışı olan ayakta duran ve açıkça çocuk figürü olmayan bir tipin sadece on bir yaşındaki bir çocuk için uygun görülmesi²⁸.

II. Konstans'ın altın, gümüş ve bronz sikkelerinde görülen bir diğer yenilik ise ortak imparator ilan ettiği üç oğlunun da sikke üzerinde yer alması nedeniyle sikke arka yüzünde halefleri ile tasvir edilen imparator imgesinin kaldırılmasıdır²⁹. Ortak imparatorlu tipler bronz birimlerde follis ($M=40\ nummi$), yarım follis ($K=20\ nummi$) ve dekanummi ($I=10\ nummi$) olmak üzere üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır: Birincisi II. Konstans'ın 19-21, 23. hükümdarlık yıllarına tarihlenen (MS. 659/664) ve katalogda da "Tip 9" olarak tanımlanmış sınıftır. Bu tipin ön yüzünde imparator ayakta ve yalnız, arka yüzünde birim işareti olmaksızın üç ortak imparator ayakta tasvir edilmiştir. İkinci sınıf imparatorun 25.

23 Sikkeler üzerinde " $\text{ENT}\gamma\text{T O NIK}\alpha$ ", " $\text{ENT}\gamma\text{T ONIK}\alpha$ ", " $\text{ENT}\gamma\text{T ON IKA}$ " yazıları da görülmektedir.

24 Elbette II. Konstans'ın büyükbabası Heraklius Dönemi sikke kullananları ayakta bu tip figürlere alışıkta, ancak figürler monogramları ya da isimlerinin kısaltılmış harfleri ile tanımlanıyordu.

25 $\text{ENT}\gamma\text{T O NIK}\alpha$, Büyük Konstantin'in Milvian Köprüsü savaşından önce haç işaretini görmesine atıfta bulunan Latince yazıtın (IN HOC SIGNO VINCES-bu işaretle fethedin) kısaltılmış Yunanca versiyonudur. Bk. Goodwin 2012, 18.

26 Bu sikkelerin, Bizanslı vakanüvisler tarafından "Yeni Konstantin" olarak vurgulanan Herakleios Konstantin için tasarlanıp tasarlanmadığı ve II. Konstans'ın babasıyla aynı adı taşıması nedeniyle onun tarafından devralınıp alınmadığı tartışılabilir. Bk. DOC 2/2, 406.

27 Goodwin, 2012, 18. Kroniklerde II. Konstans'ın saldırgan askeri politikalarına çok değinilmiş olsa da kendisi ve halefleri Suriye, Mezopotamya ve Mısır'daki kayıpların yeniden fethi umdundan vazgeçmemiş olmalı. Bk. Trombley 2012, 63.

28 DOC 2/2, 406.

29 II. Konstans'ın altın sikkelerinde ön yüzde II. Konstans ve sol yanında en kıdemli oğlunun büstü, arka yüzde basamaklı potent haçın solunda ve sağında en genç diğer ortak imparatorun ayakta tasvirleri ya da ön yüzde imparatorun büstü, arka yüzde üç ortak imparatorun ayakta figürleri yer almaktadır. II. Konstans hexagramlarında ön yüzde II. Konstans ve sol yanında en kıdemli oğlunun büstü, arka yüzde basamaklı globus üzerindeki potent haçın solunda ve sağında en genç diğer ortak imparatorun ayakta tasvirleri bulunmaktadır.

iktidar yılına (MS.665/666) tarihlenir ve katalogda “Tip 10” olarak yer almaktadır. Bu tipin ön yüzünde imparator ve sol yanında en kıdemli oğlunun ayakta tasvirleri, arka yüzünde birim işaretinin solunda ve sağında en genç diğer ortak imparatorun ayakta figürleri görülmektedir. Üçüncü sınıf ise imparatorun 26-27. İktidar yıllarına (MS 666/8?) tarihlenmektedir ve katalogda “Tip 11” olarak tanımlanmıştır. II. Konstans’ın bu son dönem sikkesinde imparatorun gözleri, göz kapakları ve kaşlarının daha detaylı işlendiği görülmektedir. Yanak kontürleri vurgulanan bu portrede imparatorun dudakları, dalgalı bıyıkları ile örtülmüştür. Söz konusu portre, belki de bütün Bizans sikkeleri içinde en realist olanıdır (fig. 7. 82). Üçüncü tipin (Tip 11) ön yüzünde imparatorun büstü, arka yüzünde birim işareti “M” in solunda, sağında ve üzerinde olmak üzere üç ortak imparatorun büstleri bulunmaktadır. II. Konstans’ın bronz sikkeleri içinde Tip 9 olarak adlandırılmış sınıfın arka yüzünde yer alan ayakta duran üç ortak imparator (fig. 7.78), Heraklius bronz sikkelerinde de görülen üç imparator imgesini hatırlatmaktadır. Ancak Heraklius sikkelerinde merkezde Heraklius imparator, iki yanında yer alan oğulları ortak imparator olarak vurgulanacak şekilde tasarlanmıştır. II. Konstans sikkelerinde üç ortak imparatorun sikke arka yüzünde temsil edilmesinde olasılıkla işlevsellik rol oynamıştır. Çünkü II. Konstans ve üç ortak imparator olarak ilan ettiği oğullarını yani toplam dört figürü sikke yüzüne yerleştirmek teknik açıdan zorlayıcı olmakla beraber otoriteyi gösterme konusunda da sorun yaratabilirdi. Sikkeler üzerinde tasvir edilen figürlerde sakalın varlığı/uzunluğu ya da omuzların konumu Heraklius sikkelerinden de bildiğimiz üzere kıdemi göstermek için kullanılırdı. Bir imparator ve iki halefinin olduğu uygulamalarda yani üç imparatorun olduğu yerde simetriden dolayı göz doğal olarak merkeze yani otoriteye odaklanır. Ancak dört figür olduğunda doğal bir odak noktası yoktur. Dolayısıyla II. Konstans bronz sikkelerinde hem Tip 9 hem de Tip 11’de sikke ön yüzünde asıl imparator, arka yüzde ise üç ortak imparator yer almaktadır³⁰.

II. Konstans bronz sikkelerinin şüphesiz en çok tartışılanı; Grierson³¹ tarafından II. Konstans’ın selefi Heraklonas’a atfedilen, Bates’in³² ise II. Konstans sikkeleri içinde “D Sınıfı” olarak adlandırdığı InPCR CONSt lejantlı follisleridir. Bu sikkelerin ön yüzünde cepheden, sakalsız bir büst ve etrafında InPCR CONSt yazısı, arka yüzünde ise M, solda ANA, kesimde NEOS (ANANEOS) ve sağda tarih olarak II/I ya da I/II yer almaktadır. Grierson, Heraklonas’ın MS.638 yılında imparator olarak taç giydiğini kabul ederek sikkede görülen 3. saltanat yılını MS. 641 olarak tarihler ve sikkeyi Heraklonas’ın 3. saltanat yılına atfeder. Grierson ayrıca II. Konstans’ın erken dönem yani 1.-7.saltanat yılları arasında darp edilen follislerinin ön yüzünde yer alan ayakta duran imparator figürü görünümüne vurgu yaparak InPCR CONSt lejantlı follislerin II. Konstans sikkelerinin doğal sıralamasına uymadığını iddia ederek söz konusu sikkenin II. Konstans ile ilişkilendirme ihtimali olmadığını üzerinde durmuştur³³. Aslında bu sikkenin kendisi tamamen sıra dışı olarak kabul edilebilir. Çünkü II. Konstans’ın saltanatı sırasında başkent Konstanstinopolis’te darp edilen imparatorun 3. iktidar yılına tarihlenen sakalsız büst örnekleri, InPCR CONSt lejantlı olanları hariç,

30 Vrij 2016, 79.

31 DOC 2/2, 391.

32 Bates 1971b, 143.

33 DOC 2/2, 391.

her zaman sikke ön yüzünde bir elinde haçlı asa, diğer elinde haçlı globus ile ayakta duran, ENT TO NIKA lejantlı, arka yüzde **m** değer işaretlidir. Üstelik 3. yıla ait InPER CONSt tipinin arka yüzünde yer alan değer işareti **M** de bir istisnadır³⁴. InPER CONSt tipinin lejantında yer alan *in*, Latince imparator unvanı olan *im'*in bir varyantıdır. Üstelik bu unvan (*imp*) 5. yüzyıldan beri sikkelerde yer almamaktadır. Bates'e göre bu unvan "yeni Konstantin" unvanının halefi olan Konstans'ı Büyük Konstantin ile özdeşleştirmek için uygun görülmüş olmalıdır. InPER CONSt lejantlı tipin II. Konstans'a atfedilmesine karşı çıkanlar bu sikke- de temelde üç anormal özellik üzerinde durmaktadır: Birincisi değer işareti olarak **m** yerine **M**'in tercih edilmesi, ikincisi II. Konstans'ın erken dönem sikkeleri ön yüzünde yer alan ayakta imparator yerini büstün alması ve üçüncüsü ön yüzde bulunan ENT TO NIKA lejantı yerine InPER CONSt yazısının bulunmasıdır. Bates'e göre bu durum Konstans'ın hükümdarlığının ilk yıllarında, kesin bir tip üzerinde karar kılınmadan önce önemli denemeler yapıldığını göstermektedir. InPER CONSt lejantlı bronz sikkeler tedavül edildiği neslin söz konusu unvana aşına olmaması nedeniyle, Konstans'ın 3. iktidar yılında bir deneme döneminden sonra kullanımdan kaldırılmış olmalıdır³⁵. Daha önce de vurgulandığı üzere "Konstantin" isminin çok kullanılması nedeniyle sikkelerin II. Konstans'a atfedilmesinde bazı sorunlar olduğu bir gerçektir. Ancak ne III. Konstantin (Herakleios Konstantin) ne de Heraklonas (Konstantin Herakleios) babaları olmadan taçlı ortak imparator olarak bir yıldan fazla hüküm sürmemişlerdir. Dolayısıyla Herakleios'un ölümü ile hükümdarlık yılları sayılmaya başladığında, her ikisi de 641'in ikinci yarısından itibaren doğal olarak görünmemelidir. Heraklonas 638'in Temmuz ayında Augustus olarak taç giymiş ve 639'un Ocak ayında da halk tarafından alkışlanmıştı. Heraklonas'ın saltanatı 638'in Temmuz ayından itibaren tarihlendirildiğinde, 641 yılında InPER CONSt lejantlı sikkeleri basmak için sadece iki veya üç ay olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum çok olası görülmemektedir. Son olarak Bates'in, ENT TO NIKA lejantlı bir sikkenin üzerine InPER CONSt lejantlı sikke darp edildiğini doğrulaması, InPER CONSt lejantlı sikkelerin II. Konstans için darp edildiğini kanıtlamaktadır³⁶. Phillips ve Goodwin, InPER CONSt tipininin dolaşımını Suriye, Kıbrıs, Sicilya buluntuları ile karşılaştırarak tartışmıştır. Inper Const tipinin yoğun olarak Kıbrıs'ta bulunmuş olduğunu vurgulayan araştırmacılar, Büyük Konstantin kültü ile ilişkilendirildiğinde Latinceye aşına kullanıcılar için darp edilmiş olabileceği üzerinde durmuşlardır. Ancak Phillips ve Goodwin yine de ihtiyatlı davranıp kesin bir sonuca varmadan bu tipin Anadolu'da bulunmadığı konusunun teyitte ihtiyaç olduğunu da dile getirmişlerdir³⁷. Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi Koleksiyonu'nda tespit edilen üç Inper Const lejantlı sikkenin (fig. 6. 35-37) ikisinin buluntu yeri bilinmemekle beraber 1'i Eskişehir Ankara yolu üzerinde yer alan İmşehir Köyü'nden ele geçmiştir. Diğer 2 sikke müzeye müsadere yoluyla gelmiştir. Ancak sikkelerin üzerinde bulunduğu şahısların Eskişehir'de ikamet ettikleri görülmektedir. Hala Inper Const lejantlı sikkelerin Anadolu'da da bir dolaşımı olduğunu söylemek için erken olabilir, ancak Amasya, Malatya ve Eskişehir müzeleri dışında bu tipin

34 Wenninger 1977, 75-78.

35 Bates 1971b, 150.

36 Bates 1971b, 157-158.

37 Phillips – Goodwin 1997, 80; Phillips 2012, 39-72.

buluntu yerlerinin tümü arkeolojik kazılardır³⁸ (fig. 2).

Anastasius'un 498'de bronz sikkeleri yeniden düzenlemesinden bu yana **M** değer işareti üzerinde görülen küçük haça yönelik muamele³⁹, bir dizi değişken işareten yalnızca biri olarak II. Konstans'ın saltanatına kadar devam etmiştir. Bununla birlikte, II. Konstans'ın hükümdarlığı sırasında darphanede, **M** (ya da **m**) değerinin üzerinde geleneksel küçük haç, bir yıldız ya da bir **K** olmak üzere üç farklı işaret kullanıldığı görülmektedir. Burada dikkat çeken II. Konstans hükümdarlığı boyunca darphanenin değer işareti üzerinde yalnızca üç farklı işaret kullanmış olması değil, darphanenin daha önce ne yıldız ne de **K**'yı kullanmamış olmasıdır. **K** harfinin Heraklius Dönemi solidus ve hexagramlarında görülme sıklığı göz önüne alındığında şaşırtıcı değil. **K** muhtemelen çarınıha gerilen İsa'ya atıfta bulunmak için kullanılan κρῦπος 'efendi' teriminin kısaltılmışıdır. Yıldız ise şimdiye kadar çok daha nadir görülen bir sembol olduğundan oldukça farklı bir durumdur. Yıldız daha önce Herakleios Dönemi'nde, 23 veya 22 karatlık hafif solidusların arka yüzünde dini sembolizminden ziyade onları bu şekilde tanımlamak için kullanılmıştır. Bu iki sembolün (K ve yıldız) II. Konstans sikkeleri üzerinde nasıl ve neden yer aldığı sorusunun cevabı muhtemelen İsa'nın şu sözlerinde yatmaktadır: "Ben parlak sabah yıldızı Davut'un kökü ve soyundan gelenim"⁴⁰. Dolayısıyla Konstans'ın hükümdarlığı sırasında **M** (ya da **m**) üzerinde gösterilen üç değişken işaretin tümü İsa'ya gönderme olarak kabul edilebilir. Yani küçük haç onun çarınıha gerilmesini, yıldız kendini sabah yıldızı olarak tanımlamasını ve **K**⁴¹ ise onun Rab statüsünü ifade ediyor olmalı⁴².

Tipler ve Katalog

Tip 1 (MS. 641/44) (fig. 6. 1, 4)

- Öy. : ENTṬTO NIKΑ, Konstans ayakta, sakalsız, khalmys ve haçlı taç giyimli. Sağ elinde uzun haç, sol elinde haçlı globus tutuyor.
- Ay : **m**, solda A/N/A, sağda N/E/O/S, yukarıda haç ya da yıldız, aşağıda solda

38 II. Konstans'ın InPER CONST lejantlı sikkelerine Anadolu'da bazı müzelerde ve arkeolojik kazı buluntularında da rastlanmaktadır. Amasya Müzesi koleksiyonunda 2 adet (Ireland 2000, kat. no. 3747-48) ve Malatya Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda 1 adet Inper Const lejantlı sikke (Demirel-Gökalp 2014, kat. no. 257) bulunmaktadır. Ancak Malatya Arkeoloji Müzesi'ndeki örnek DOC 2/2, s.396, no. 5a referansı ile Heraklonas olarak tanımlanmıştır. Harput Kalesi (Bayram 2019, kat. no. 3), Bergama (Radt 1993, 58, kat. no. 811), Kaunos (Çizmeli-Öğün 2007, no. 56), Perge (Erol 2005, kat. no. 69, Heraklonas olarak tanımlanmıştır), Side (Atlan, 1976, 92, no. 519- bu yayında da yazar söz konusu sikkeyi Heraklonas olarak tanımlamıştır), Patara (yazar sikkeyi Heraklius'un Nikomedia darplı sikkesi olarak tanımlamıştır, bk. Dama 2023, Levha 8, no.258), Kelenderis (Oyarçin 2015, 260, kat. no. 36-37), kazılarında ve Sillyon yüzey araştırmalarında (Köker 2020, no.34) bulunmuş ve yayınlanmış InPER CONST lejantlı sikkeler, ayrıca Anemurium ve Elause Sebaste kazılarında da bulunmuş ancak yayınlanmamış örnekler de mevcuttur. Anemurium kazı başkanı Prof. Dr. Mehmet Tekocak ve Anemurium kazılarda ele geçen sikkeleri yayına hazırlayan Doç. Dr. Kasım Oyarçin'e, yayınlanmamış bir definenin parçası olan InPER CONST lejantlı sikkelerin bilgisini paylaşan Elaisussa Sebaste kazı başkanı Prof. Dr. Annalisa Polosa'ya teşekkür ederim.

40 Yuhanna 22: 16.

41 Bununla birlikte, sikke ön yüzündeki Konstans büstünün sağındaki alanına yerleştirilmiş **K**, Konstans'ın Yunanca resmi adının (Κωνσταντῖνος) kısaltması da olabileceği tartışılabilir.

42 Woods 2023, 49-51.

Of. harfi sonra sağda yıl rakamı.

Tip 1'i, Grierson II. Konstans'ın 1 ve 2. saltanat yıllarına, Bates ise 1, 2 ve 4. saltanat yıllarına tarihlemektedir. Tip 1'in arka yüzünde yer alan birim işareti üzerinde genellikle imparatorun 1. saltanat yılında haç ya da bir daire, 2. yılında haç, yıldız ya da K, 4. yılında ise birim işareti üzerinde haç görülmektedir. Offisina işaretleri ise A, B, Γ, Δ ve Ε'dir.

Ref. : DOC 2/2, 422-444, no. 59a-60e; Hahn 1981, 247-248, no. 162a-d; Bates 1971b, 141; Mansfield 2016, 292, no. 21.1-21.5

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap	Yukarıda
1*	S-1235	I	6	A	6,20	22	-
2	2012	I	6	A	4,45	20/21	haç
3	E-180	II	6	A	5,12	20/21	yıldız
4*	6880	II	6	A	4,72	18/23	yıldız
5	E-292	II	6	A	4,22	21	-
6	E-1340	II	6	A	4,20	19/24	-
7	E-2017	II	6	A	4,05	24/26	yıldız
8	E-75	II	6	A	4,02	17/21	-
9	E-67	II	6	A	3,83	19/22	-
10	7865	II	6	A	3,79	20/22	yıldız
11	E-134	II	6	A	3,72	22	yıldız
12	5641	II	6	A	3,33	18/20	haç
13	2606	II	6	A	2,98	16/24	haç
14	E-671	II	6	A	2,38	19	yıldız
15	E-913	II	6	A	2,17	20	haç
16	6515	?	6	A	5,18	22/23	haç
17	E-644	?	6	?	5,69	26	haç
18	5471	?	6	?	5,27	22	haç
19	S-1217	?	6	?	3,48	18/20	haç
20	E-662	?	6	?	3,28	22/24	yıldız
21	E-1564	?	6	?	3,19	16/29	-

Tip 2 (MS. 642/44) (fig.6.24, 26)

Öy. : 1.Tip ile aynı

Ay. : m, solda 0/φ/A, yukarıda ANA, sağda N/Ε/O/Υ, kesimde solda tarih ve sonra sağda Off. harfi

Tip 2'yi, Grierson II. Konstans'ın 2. saltanat yılına, Bates ise 2. ve 3. saltanat yıllarına tarihlemektedir. Offisina işaretleri genellikle A, B, Δ ve Ε'dir.

Ref. : DOC 2/2, 444-445, no. 61a.1-61f.2; Hahn 1981, no. 163a-b; Bates, 1971, 142; Mansfield, 2016, 292-93, no.21.6-21.8.

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap
22	E-503	II	6	A	4,94	19
23	6820	II	12	A	4,87	21/23
24*	E-1014	II	6	A	4,21	18/22
25	E-1339	II	6	Γ	5,68	19/24
26*	E-2017-14	II	6	Γ	4,30	17/22
27	6455	II	6	Γ	3,54	18/20
28	E-982	?	6	?	5,17	21/24
29	E-919	?	6	?	3,25	20

Tip 3 (MS. 643/44) (fig. 6. 30, 33)

Öy. : 1. ve 2.Tip ile aynı, ancak II. Konstans sağ elinde khristogramlı asa tutuyor.

Ay. : **m**, yukarıda ANA, solda +/III/+, sağda N/Є/O/Υ, aşağıda Off. harfi Tip 3'ü hem Grierson hem de Bates II. Konstans'ın 3. saltanat yılına tarihlemektedir. Offisina işaretleri genellikle A, B, Δ ve Є' dir.

Ref. :DOC 2/2, 445-446, no.62a-62b.2; Bates 1971b, 143; Mansfield 2016, 293, no. 21.10-21.11.

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap
30*	4697	III	6	Δ	4,18	17/22
31	E-2017-28	III	6	?	5,75	20/23
32	E-962	III	6	?	5,49	23/25
33*	5026	III	12	Δ	5,44	24/29
34	6947	III	6	?	5,02	21/22

Tip 3a (MS. 643/44) (fig. 6. 35-37)

Öy. : InPER CONST, İmparatorun cepheden, sakalsız büstü. Khlamys ve haçlı taç giyimli. Sağ elinde haçlı globus tutuyor.

Ay. : **M**, solda A/N/A, yukarıda haç, sağda II/I ya da I/II, aşağıda Of. harfi, kesimde NEOΥ

Grierson bu grubu Heraklonas Konstantin'in 3. saltanat yılına atfetmekte ve 1. sınıf follisleri içinde değerlendirmektedir. Bates ise bu tipi II. Konstans'ın 3. saltanat yılına ait "D Sınıfı" follisleri içinde kabul etmektedir. Offisina işaretleri A, B, Γ, Δ ve Є' dir.

Ref. :Bates 1971b, 143; Hahn 1981, 249, no.169; Mansfield 2016, 293, no.21.12-21.13; Phillips ve Goodwin 1997, 69, no. 179.

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap
35*	E-358	III	6	Γ	5,20	26/27
36*	6787	III	6	Γ	4,71	22/23
37*	E-40	III	6	B	4,39	26/29

Tip 4 (MS. 644/48) (fig. 6. 38, 42)

Öy. : Tip 1, 2 ve 3 ile aynı, ancak II. Konstans sağ elinde uzun haç tutuyor. İmparator genellikle sakalsız olmakla beraber bazı örneklerde hafif sakallı olarak görülmektedir.

Ay. : **m**, solda A/N/O, sağda N/Є/O/У, yukarıda haç, yıldız ya da K, kesimde tarih ve Of. harfi

Tip 4'ü, Grierson II. Konstans'ın 4, 5, 6 ve 7. saltanat yılına, Bates ise 5, 6 ve 7. saltanat yıllarına tarihlemektedir. Sikke arka yüzünde saltanat yılı olarak У (5), Ç (6) ve ÇI (7) yer almaktadır. Offisina işaretleri A, B, Γ, Δ ve Є'dir.

Ref. :DOC 2/2, 446-49, no. 63a-68.2; Hahn 1981, 248, no.167b-d; Bates 1971b, 143.

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap	Yukarıda
38*	E-1444	У	6	A	5,20	21	-
39	E-493	У	6	A	5,32	23/25	-
40	E-705	У	6	A	4,73	21	-
41	E-265	У	12	A	3,14	17/21	yıldız
42*	E-77	ÇI	6	Δ	4,11	21/25	-
43	E-1471	?	6	?	6,07	20/24	haç
44	E-211	?	6	?	4,72	24/26	K
45	E-2017-33	?	6	?	4,09	19/21	yıldız
46	E-810	?	6	?	4,07	22/26	K

Tip 5 (MS. 651/56)

Öy. : ENTϚTO NIKΑ, Konstans ayakta, sakallı, khalmys ve haçlı taç giyimli. Sağ elinde uzun haç, sol elinde haçlı globus tutuyor.

Ay. : **M**, solda A/N/A, sağda N/Є/O/У, yukarıda haç ya da yıldız, aşağıda Off. harfi kesimde tarih.

Tip 5'i hem Grierson hem de Bates II. Konstans'ın 11, 12, 13, 14 ve 15. saltanat yıllarına tarihlemektedir. Grierson imparatorun 11. saltanat yılına tarihlenen ve arka yüzde birim işareti üzerinde haç olan tipleri 5a; 12. ve sonraki saltanat yıllarına tarihlenen ve arka yüzde birim işareti üzerinde yıldız olan tipleri 5b olarak tanımlamıştır. Tip 5'in arka yüzünde yer alan birim işareti üzerinde genellikle imparatorun 11.saltanat yılında haç, 12-15.yılında yıldız (nadiren haç) ve saltanat yıl işareti olarak IA (11), XII (12), XIII (13), XIII (14) ve XУ (15) görülmektedir. Offisina işaretleri ise A, B, Γ, Δ ve Є'dir.

Ref. : DOC 2/2, 450-51, no.69a-74; Hahn 1981, 249, no. 170b-c; Bates 1971b, 144; Mansfield 2016, 294, no. 21.14-21.16

Tip 5a (yukarıda haç, kesimde IA) (fig. 6. 49)

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap	Yukarıda
47	4838	IA	6	A	3,15	20/21	haç
48	E-2017-27	IA	6	Γ	4,89	20/21	ha
49*	E-1577	IA	6	Γ	2,98	19/21	haç

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap	Yukarıda
50	E-1277	IA	6	Δ	2,83	18/19	haç
51	E-2022-18	IA	12	€	3,55	16/20	haç
52	E-920	IA	12	?	3,05	20/22	haç
53	E-218	IA	6	?	2,54	20/21	haç

Tip 5b (yukarıda yıldız, kesimde tarih) (fig. 6. 54, 58)

No	Müze Env. No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap	Yukarıda
54*	E-267	XIII	6	?	4,27	16/20	yıldız
55	E-115	XIII	6	A	2,23	17/19	yıldız
56*	E-114	XIII	6	?	3,71	19	yıldız
57	2013-87	XÇ	6	B	2,79	17/20	yıldız
58*	E-2017-29	XÇ	6	Δ	2,98	26/28	yıldız
59	E-2017-32	XÇ	6	Δ	2,40	17/20	yıldız
60	1477	?	6	A	3,40	16/19	yıldız
61	1476	?	6	B	3,48	19	yıldız
62	E-266	?	6	B	3,46	16/22	yıldız
63	E-1430	?	6	Γ	2,18	22	yıldız
64	E-394	?	6	?	2,92	17/21	yıldız

Tip 6 (MS.655/57) (fig. 6. 66-67, 70)

Öy. : II. Konstans ayakta ve cepheden, sakallı. Khalmys ve haçlı haç giyimli. Sağ elinde uzun haç, sol elinde haçlı globus tutuyor.

Ay. : **M**, yukarıda yıldız, solda K/W/N, sağda C/T/A/N, aşağıda Off. harfi, kesimde tarih

Tip 6'yı, hem Grierson hem de Bates II. Konstans'ın 15 ve 16. saltanat yıllarına tarihlemektedir. Saltanat yıl işareti olarak XÇ (15) ya da XÇ (16) görülmektedir. Offisina işaretleri ise A, B, Γ, Δ ve €'dir.

Ref : DOC 2/2, 452, no. 75a-76e; Hahn 1981, 249-50; 172b-c; Bates 1971b, 144; Mansfield 2016, 294, no. 21.17

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap
65	E-750	XÇ	6	B	2,52	17/21
66*	7188	XÇ	6	Γ	2,46	15/20
67*	E-2017-26	XÇ	6	€	3,26	16/20
68	E-1472	XÇ	6	?	2,69	22/25
69	E-1312	XÇ	6	?	3,37	20/22
70*	5639	?	6	A	2,41	16/20

Tip 7 (MS.655/58) (fig. 6.71)

Öy. : II. Konstans ayakta ve cepheden, sakallı. Khalmys ve haçlı haç giyimli. Sağ elinde uzun haç, sol elinde haçlı globus tutuyor.

Ay. : **M**, solda A/N/N/O, yukarıda **K**, sağda yıl rakamı, aşağıda Of. harfi, kesimde **CON**

Tip 7'yi hem Grierson hem de Bates II. Konstans'ın 15 ve 17. saltanat yıllarına tarihlemektedir. Saltanat yıl işareti olarak *X/Ƴ* (15), *X/ƳIII* (17) görülmektedir. Offisina işaretleri ise A, B, Γ, Δ ve Ɖ'dir

Ref. : DOC 2/2, 453, no.77a-78b.2; Hahn 1981, 250, 173c-d; Bates 1971b, 144

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap
71*	S-1644	<i>X/Ƴ</i>	6	Ɖ	4,31	19/23
72	E-764	<i>X/Ƴ</i>	6	Ɖ	3,94	27/28

Tip 8 (MS.655/58) (fig. 6. 74-75)

Öy. : Yazı yok. Konstans cepheden, uzun sakallı, zırlı, haçlı taçlı. Sağ elinde uzun haç tutuyor, sol eli belinde. Sağda IV. Konstantinos, sakalsız. Khlamys ve haçlı taç giyimli. Sağ elinde haçlı globus tutuyor.

Ay. : **M**, solda A/N/N/O, yukarıda **K**, sağda tarih, aşağıda Off. harfi, kesimde **CON**

Tip 8'i hem Grierson hem de Bates II. Konstans'ın 15, 16 ve 17. saltanat yıllarına tarihlemektedir. Saltanat yıl işareti olarak *X/Ƴ* (15), *X/ƳII* (16), *X/ƳIII* (17) görülmektedir. Offisina işaretleri ise B, Γ, Δ ve Ɖ'dir.

Ref. : DOC 2/2, 454-55, no.79a-81d; Hahn 1981, 250, no. 174b-d; Bates 1971b, 144-45; Mansfield 2016, 294, no. 21.18

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap
73	S-1677	<i>X/Ƴ</i>	6	B	8,13	24/26
74*	6838	<i>X/Ƴ</i>	6	Ɖ	3,79	21/25
75*	E-2018-14b	<i>X/Ƴ</i>	6	?	2,10	19/23
76	E-161	?	6	?	6,11	25
77	E-162	?	6	?	5,29	19/24

Tip 9 (MS. 659/64) (fig. 6. 78-79)

Öy. : Yazı yok. Konstans cepheden ve ayakta. Uzun sakallı, zırlı ve miğferli. Sağ elinde uzun haç var, sol eli belinde. Solda saltanat yılı sağda **M**, yukarıda haç, aşağıda Of. Bkz., harfi

Ay. : Heraklios, IV.Konstantinos ve Tiberius cepheden ayakta. Her biri khlamys ve haçlı taç giyimli. Sağ ellerinde haçlı globus.

Tip 9'u Grierson 19, 20, 21 ve 23. saltanat yılına, Bates ise 19, 20 ve 21. saltanat yıllarına tarihlemektedir. Saltanat yıl işareti olarak I/θ (19), X/X (20), K/A (21) ya da X/X/Γ (23) görülmektedir. Offisina işaretleri ise A, B, Γ, Δ ve Ɖ'dir.

Ref. : DOC 2/2, 455-57, no. 82a-86d; Hahn 1981, 250-251, no. 175; Bates 1971b, 145; Mansfield 2016, 294-95, no. 21.19-21.20

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap
78*	E-2017-30	I/θ	6	Γ	3,22	18/20
79*	E-2017-34	K/A	6	Γ	2,05	18/19

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap
80	E-1579	K/A	6	?	3,41	19/23

Tip 10 (MS. 665/66) (fig. 6. 81)

- Öy.** : Yazı yok. II. Konstans ayakta cepheden, uzun sakallı, zırh ve haçlı taç giyimli. Sağ elinde uzun haç var, sol eli belinde. Sağda IV. Konstantinos, sakalsız, khlamys ve haçlı taç giyimli. Başları arasında haç var. Sağda X/X/Ç
- Ay.** : **M**, yukarıda haç, solda Heraklius, sağda Tiberius cepheden ayakta. Her ikisi de khlamys ve haçlı taç giyimli. Sağ ellerinde haçlı globus, kesimde **CON**

Tip 10'u hem Grierson hem de Bates II. Konstans'ın 25. saltanat yıllarına tarihlemektedir. Saltanat yıl işareti sikke ön yüzünde sağda X/X/Ç (25) olarak yer almaktadır. Offisina işaretleri ise B, Γ ve Δ'dir.

- Ref.** : DOC 2/2, 458, no.87a-e; Hahn 1981, 251, no. 176a-b; Bates 1971b, 145; Mansfield 2016, 295, no. 21.21-21.22

No	Müze Env.No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap
81*	E-256	X/X/Ç	6	?	4,36	24/25

Tip 11 (MS.666-68?) (fig. 6. 82, 86, 89)

- Öy.** : Yazı yok. II. Konstans'ın cepheden büstü. Uzun sakallı, miğferli. Sağ elinde haçlı globus, sol boşlukta **K** var.
- Ay.** : **M**, yukarıda IV. Konstantinos, solda Heraklius ve sağda Tiberius büstleri. Her biri khlamys ve haçlı taç giyimli. Sağ ellerinde haçlı globus tutuyorlar. Aşağıda Off. harfi

Tip 11'i Grierson 26 ve 27. saltanat yılına, Bates 26, 27 ya da 24. saltanat yıllarına tarihlemektedir. Offisina işaretleri ise A, B, Γ, Δ ve Ç'dir.

- Ref.** : DOC 2/2, 459-60, no. 88a-89e-2; Hahn 1981, 251, no. 177a-d; Bates 1971b, 145; Mansfield, 2016, 295, no. 21.23-21.24

No	Müze Env.No.	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap
82*	E-1072	12	A	4,40	19/20
83	E-66	6	A	3,83	19/21
84	E-497	6	?	5,52	21/26
85	2407	6	?	4,55	17/20
86*	E-37	12	?	4,46	21/22
87	E-1323	12	?	4,46	18/20
88	E-824	6	?	4,27	17/21
89*	5671	6	?	3,98	20/25
90	E-508	12	?	2,13	19/22

Tip 1-4 (MS. 641-45)

- Öy.** : İmparator cepheden, ayakta, khlamys ve haçlı taç giyimli. Sol elinde haçlı globus, sağ elinde uzun haçlı asa.
- Ay.** : **m**, yukarıda haç, solda? sağda N/Ç/O/Ç

No	Müze SEnv. No.	Yıl	Yön	Off. işareti	Ağırlık	Çap
91	E-882	?	12	?	4,96	21/22
92	E-1553	?	6	?	4,85	20/24
93	E-1243	?	12	?	4,84	18/21
94	E-895	?	6	?	4,27	19
95	E-890	?	?	?	4,20	17/21
96	E-1023	?	6	?	4,15	17/23
97	E-100	?	6	?	3,65	20/23
98	E-668	?	6	?	2,94	16/20
99	E-1084	?	?	?	2,93	19/21
100	E-914	?	12	?	2,62	19/21

Değerlendirme

Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi envanter ve etütlük eser deposunda tespit edilen II. Konstans'ın Konstantinopolis darplı 100 follisi, Bellinger-Grierson⁴³ ve Hahn'ın⁴⁴ standart kataloglarında ve Mansfield'in⁴⁵ kişisel koleksiyonunda yer alan 11 farklı tipi içermektedir. Ayrıca Bates⁴⁶ tarafından II. Konstans'ın 3.hükümdarlık yılına ait sikke olarak kabul edilen ve "D" grubu olarak sınıflandırılmış 3 sikke kataloğa Tip 3a olarak dahil edilmiştir.

II. Konstans Dönemi özellikle Konstantinopolis darplı sikkelerinin tarihleri, sikke pulunun dışında kaldığı ya da geçirilmiş ayrıntıları ile çoğu zaman okunamamaktadır. Dolayısıyla tipler her zaman aynı tarihlerdeki follislere karşılık gelmediğinden II. Konstans sikkelerini tarihle değil de kısa ve oldukça düzensiz aralıklarla darp edilen türlerine/tiplerine göre tanımlamak daha pratik bir yaklaşımdır. Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi'nde bulunan II. Konstans Dönemi Konstantinopolis darplı follislerin ağırlıkları 8,13-2,13 gr. arasında değişmektedir ve ortalama ağırlığı 4,050 gr.'dır. Sikke ağırlıklarındaki farklılıklar, tasarımdaki değişiklikler ya da piyasadan toplanmış sikkeler üzerine darp edilmiş olması ile ilişkilendirilebilir. Bunun yanında II. Konstans'ın 641-645 yılları arasına tarihlenen 1.-4.tipleri arasında görülen üç farklı tasarım, daha sonra 648-51 ve 661-62 yılları arasında sikke üretiminde görülen boşluk, 666-68 yılları arasında darp edilen son sikkelerinin ise tarihsiz olması hala II. Konstans sikkeleri arasında muhtemel yeni türlerin keşfedileceğini işaret etmektedir ki bu durum beraberinde bilinenlerin tarihlendirilmesi ve hatta tanımlarının geçici olabileceğini de düşündürmektedir. Tasarım açısından olağanüstü çeşitlilik gösteren II. Konstans sikkelerinin tiplerindeki kısa süreli ve sık değişiklikler, otoritenin dayattığı talepler karşısında darp-hane gravürçüsünün kafa karışıklığını da işaret ediyor olabilir.⁴⁷ Ancak bu kısa süreli, sık ve düzensiz değişikliklerin arkasında yönetsel değişikliğin de olduğunu

43 DOC 2/2, 420-511.

44 Hahn 1981, 235-254.

45 Mansfield 2016, 292-307.

46 Bates 1971b, 143.

47 Phillips 2012, 41

söylemek yanlış olmaz. Bu sikkeler teknik ve estetik yetersizliklerine rağmen devrim niteliğinde yaratıcıdır. 6. yüzyılda halen Latincenin egemen olduğu, 7. yüzyılda ise bilhassa II. Konstans'tan itibaren Grekçe harflerin Latince olanlarla yan yana kullanıldığı görülmektedir⁴⁸. Özellikle II. Konstans sikkeleri ön yüzünde yer alan imparator adı ve ünvanlarının Yunanca ΕΝΤΥΤΟ ΝΙΚΑ (ἐν τούτῳ νίκᾳ - bu [işaret]'te fethetmek) ile değiştirilmesi ya da arka yüzde görülen ANNO'nun yerini ananeos[is] (yenileme) kelimesinin alması Roma geleneğinden bir kopuş olarak değerlendirilebilir.

Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi'nde bulunan II. Konstans Dönemi günlük etkileşim sırasındaki kayıpları temsil ettiği düşünülen bronz sikkeler, Türkiye'de yayınlı müze ve arkeolojik kazılarda ele geçen örnekler ile sayısal olarak da karşılaştırılmıştır. Yayınlı 18 müze⁴⁹ örneğine (fig. 3) bakıldığında II. Konstans sikkelerinin sadece Eskişehir ve Yalvaç müzelerinde daha fazla olduğu görülmektedir. Çünkü bu iki müzenin de etütlük eser deposunda çalışılmıştır. Türkiye'de gerçekleştirilen kazılardan yayınlı 32 arkeolojik alanın⁵⁰ II. Konstans sikke dağılımına bakıldığında ise müze buluntularında göremediğimiz doğal olarak arkeolojik kazılarda gözden kaçmayan yarım follis ve dekanummia sikkelere rastlanmaktadır. Fig. 4'te Anadolu'daki arkeolojik kazılarda bulunan yayınlı örnekler ile beraber yayınlı müze buluntuları bir arada verilmiştir. Bu haritaya Arapların Küçük As-

48 Tekin 1999, 34.

49 Muğla Müzesi için bk. Mandacı 2023, kat. no. 49-54; Kocaeli Müzesi için bk. Karanfil 2019, kat. no. 137-139; Bolu Müzesi için bk. Kılıç 2012, Tablo 1; Sinop Müzesi için bk. Casey 2010, no.941-945, Çorum Müzesi için bk. Çizmeli-Öğün – Özbil 2012, Grafik 5; Amasya Müzesi için bk. Ireland 2000, no. 3744-3748; Kütahya için bk. Demirel-Gökalkp 2017, kat.no.390-394; Yalvaç Müzesi için bk. Demirel-Gökalkp 2009, kat.no.397-423; Isparta Müzesi için bk. Demirel-Gökalkp 2007, kat.no.1057; Niğde ve Kayseri Müzeleri için bk. Metivier – Prigent 2010, 613-614; Kahramanmaraş Müzesi için bk. Güriçin 2019, kat.no. 686-693; Malatya Müzesi için bk. Demirel-Gökalkp 2014, kat.no. 257-263; Erzurum Müzesi için bk. Özyurt-Özcan 2007, 7; Mardin Müzesi bk. Erdoğan 2015; Demir 2024, no. 38-40; Fethiye Müzesinde bulunan Bizans sikkeleri yıllar önce John Casey tarafından çalışılmış, ancak yayınlanmamıştır. Söz konusu müzenin bilgileri Prof. Dr. A. Tolga Tek tarafından verilmiştir. Kendisine teşekkür ederim. Sivas Arkeoloji Müzesi Bizans sikkeleri Sema Sözcü tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmaktadır.

50 Saraçhane için bk. Hendy 1986, 278-313; Kalenderhane için bk. Hendy 2007, 175-276; Küçükçekmece için bk. Tekin 2013, 59; Ainos için bk. Tekin 2007, 600; Pergamon için bk. Morrisson 1993, 8-13, 55-71, 86-8; Regling 1914, no. 5671-85, 5703-18; Sardis için bk. Bell 1916; Bates 1971a, no.1014-1100; Buttrey 1981, no.97-102; Ephesos için bk. Foss 1979; Kadıkalesi için bk. Toy 2019, 28; Iasos için bk. Delrieux 2010-2011 409-410; Stratonikeia için bk. Tek – Köker – Sariiz 2019, 180; Myndos için bk. Şahin 2016, 329-330; Patara için bk. Dama 2023, no. 258; Kaunos için bk. Çizmeli-Öğün 2007, 54; Arykanda için bk. Tek 2002; Perge için bk. Erol 2005, kat. no. 69-76; Köker 2007, no. 36; Şen 2004, 111; Sillyon için bk. Köker 2020, no.34-37; Side için bk. Atlan 1976; Karatepe için bk. Fischer-Bossert 2014, no.60; Kelenderis için bk. Oyarçin 2015, 245; Olba için bk. Aksoy 2019, no.81-83; Sariiz 2014, no. 83-92; Akçay 2019, 151-153; Elaiussa Sebaste için bk. Polosa 2010, no. 3, 19, 23, 40, 82; Antiokheia Orantes için bk. Waage 1952, 182; Hadrianapolis için bk. Lafı – Lightfoot – Ritter 2016, no. 11; Ankara için bk. Foss 1977, 87; Amorium için bk. Katsari – Lightfoot – Özme 2012, no. 131-156; Pisidia Antiokheia Kenti için bk., Sancaktar 2014, 520; Sancaktar 2013, 373; Tyana için bk. Asolati – Crisafulli 2015no. 2-10; Komana için bk. Ünal 2019, no. 3a-c; Harput Kalesi için bk. Bayram 2019, no. 3; Zeugma için bk. Toumpan 2015, no. 336-337; Didyma için bk. Baldus 2006; Harmantepe Kalesi Kazısı buluntuları yayınlı değildir. Bilgiyi paylaşmama izin veren Adapazarı Müze Müdürlüğü'ne teşekkür ederim.

ya'ya istila rotaları⁵¹ eklendiğinde örtüştüğü görülmektedir.⁵² 7. yüzyılın son çeyreğinde başlayan Arap istilalarının Anadolu'da II. Konstans sikke dolaşımını tek başına açıklamak için yeterli olup olmadığı elbette tartışılabilir. Ancak Phrygia'nın özellikle bu dönemde Araplara karşı yürütülen hareketin önemli noktalarından biri olduğu da unutulmamalı.⁵³ II. Konstans'ın Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi'nde bulunan okunabilen 90 Konstantinopolis darplı sikke imparatorun iktidar yılları dikkate alınarak grafiğe dönüştürülmüştür (fig. 5). Burada 644 yılındaki sikke sayısındaki düşüşün 648'de ivme kazandığı görülmektedir. 648 yılı aynı zamanda Arapların Frigya'ya girdiği yıldır. 649-651 yılları arasında yani II. Konstans'ın 8, 9 ve 10. İktidar yıllarında sikke üretiminde bir boşluk olduğunu biliyoruz ve bu dönem aynı zamanda Kilikya ve Isauria'ya giren Araplarla kısa dönemli yapılan ateşkesi de işaret etmektedir. 664-666 yılları arasına tarihlenen sikke neredeyse yok denecek az olsa da 652 yılı sonrası artan ivme dikkat çekicidir. 656-665 yılları arası hem Arapların donanma ile Akdeniz'e açılması hem de Konstans'ın Balkanlarda Slavlarla mücadelesi ile karakterize edilmektedir. Dolayısıyla orduların Frigya'da olmaması sikke dolaşımını da olumsuz etkilemiş görünmektedir. Bununla beraber Whalin⁵⁴, 650'lerden itibaren yeni bir mali politikanın uygulandığını ve bu yüzden de bronz sikkelerin Konstantinopolis ve yakın hinterlandının dışında dolaşıma girmediğini vurgulamaktadır. Whalin bu durumu Yakın Doğu (per Orientum ya da Anatolikon) ve Ermenistan (per Armeniamor Armeniakon) ordularının yarım yüzyıl içinde ikinci kez Küçük Asya'da kurulmasıyla açıklamaktadır. Yani devlet söz konusu tarihlerde askerlere nakit ödeme yapmaktan ziyade onları aynı olarak desteklemektedir. Ancak Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi özelinde tanımlanabilir 90 sikkenin 44'ü 650 yılı sonrasına tarihlenmektedir. Üstelik Eskişehir çevresinde bulunduğu bilinen, müzede koleksiyonundaki iki bronz II. Konstans definesinin en geç tarihli sikkeleri de 660 yılını vermektedir. Ayrıca fig. 3'te verilen listede yer alan arkeolojik kazı alanlarında ya da müzelerde bulunan II. Konstans sikkelerinin de büyük bölümü de 650 yılı sonrasına tarihlenmektedir. Anadolu'daki II. Konstans sikke buluntuları imparatorun bizzat desteklediği kastron yatırımlarını işaret edebileceği gibi 660 yılında geliştirilen hem mali aynı zamanda da askeri çözüm olarak hayata geçirilen doğrudan askerlere tahsis edilen araziler ile de olumlu ilişkilendirilebilir. Ayrıca II. Konstans Dönemi'nde Arap fetihlerinden sonra darp edilmiş olmasına rağmen Suriye ve Mezopotamya'da da bulunmuş bol miktarda bronz sikke/define mevcuttur⁵⁵. II. Konstans sikke definelerine, bir başka çalışma konusu olduğundan bu makalede değinilmemiştir. Ancak Anadolu'da hem arkeolojik kazılarda ele geçmiş hem de kaçak kazılar sonrası müzeler tarafından el konmuş sayısız bronz ve altın II.

51 640-680 yılları arasında Küçük Asya'da gerçekleşen Arap saldırıları rotası Lillie'den uyarlanmıştır. Bk. Lillie 1976, 189. uyarlanmıştır.

52 Bununla beraber Türkiye yüzölçümünde büyük bir yer kaplayan Konya İli'nde ve belki Yozgat İli'nde sürdürülen arkeolojik kazılarda bulunan ya da ilgili kentlerin müzelerindeki söz konusu dönem sikkelerinin yayınlanması bu makalede uyarlanan haritanın sağlaması olacağı düşünülmektedir.

53 Araplar, Küçük Asya'yı 640'larda istila etmeye başlamışlardır. İlk akın dalgası sırasında Araplar Ancyra (Ankara), Amorium (Emirdağ), Euchaita (Çorum-Avkat/Beyözü) ve Trebizond'a (Trabzon) kadar ulaşmışlardır. Bk. Haldon 1999, 56-59; Haldon 2016, 138.

54 Whalin 2020, 63-64.

55 Heidemann 1998, 98.

Konstans sikke defnesi olduğu bilinmektedir. Bizans ekonomisinde de altın ve bronzun karşılıklı bağımlılığı göz önüne alındığında, bronz sikkeler altın sikke dolaşımının hayati bir parçası olarak kabul edilmektedir. Çünkü Bizans hazinesi, devlet harcamaları için gerekli olan ancak halktan vergi yoluyla alınamayan altın sikkeleri, açık piyasadan sarrafalar aracılığıyla bronz sikke karşılığında satın alıyordu⁵⁶. Bu bağlamdan bakıldığında Anadolu'nun güneyindeki II. Konstans bronz sikke yoğunluğu, Suriye ve Mezopotamya piyasası için de dolaşımda olabileceğini akla getirmektedir. Kısaca 650'lerden itibaren bronz sikkelerin Konstantinopolis ve yakın hinterlandının dışında dolaşıma girmediği düşüncesinin karşılığı olmadığını yani sikke ithalatının durmadığını ancak önceki gibi aynı ölçekte devam etmediğini söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

II. Konstans sikkeleri ülkemizdeki müzelerin envanterlik tanımına uymadığı için çoğu zaman ihmal edilmekte ve müzelerin etütlük eserleri içinde yer almaktadır. Müzelerde araştırma yapan numizmatlar da her zaman etütlük eserleri göremediği için sikkelerin kaydını tutamamaktadır. Arkeolojik kazılarda bulunmuş ancak yayınlanmamış örnekler için de benzer durum söz konusudur. Örneğin birçok kazının raporunda sikke buluntuları, olasılıkla ileride daha detaylı yayınlanması amacıyla "*II. Konstans'a ait birkaç sikke*", "*Anastasius'tan II. Konstans Dönemi'ne dek yaklaşık 150 yıllık zaman aralığına tarihlenen*" gibi cümlelerle geçiştirilmektedir. Oysa müzelerde tespit edilen ya da arkeolojik kazılarda ele geçen sikke buluntularının doğru bir şekilde kaydedilip paylaşılması beraberinde ileride gerçekleştirilecek araştırmalar için daha fazla veriye sahip olmayı getirecektir. Bu makale özelinde ise II. Konstans sikkeleri arasında muhtemel yeni türlerin keşfini, bilinenlerin tarihlerinin ve hatta tanımlarının değişebileceğini işaret etmektedir.

Teşekkür

Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi'nde çalışma iznini veren Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi Müdürü Emriye Yurt'a ve sikke koleksiyonundan sorumlu Uzman Ahmet Eynallı'ya teşekkür ederim. Bu çalışma Anadolu Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi Koordinatörlüğü tarafından YTS-2023-1874 nolu proje ile desteklenmiştir.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Akçay 2019 T. Akçay, "Heraclius ve II.Constans Sikkeleri Işığında Olba'nın Terkedilişi Hakkında Düşünceler", *Studies in honour of Eugenia Equini Schneider* (eds. P Annalis – H.A. Kızıllarslanoglu – A. Oral), İstanbul, 139-156.
- Aksoy 2019 F. Aksoy, "Olba Akropolisi Sikke Buluntuları", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Asolati – Crisafulli 2015 M. Asolati – C. Crisafulli, "Tyana Bizantina: circolazione e tesaurizzazione monetale", *La Cappadoce méridionale de la Préhistoire à l'époque byzantine* (eds. D. Beyer – O. Henry – A. Tibet, İstanbul, 233-249.
- Atlan 1976 S. Atlan, 1947-1967 Yılları Arası Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler, Ankara.
- Baldus 2006 H. R. Baldus, *Didyma. Fundmünzen aus den Jahren 1962-98*, Mainz.
- Bates 1971a G. Bates, *Byzantine Coins, Archaeological Explorations of Sardis, Monograph 1* (ed. G.M.A Hanfmann – A. Detweiler), Cambridge.
- Bates 1971b G.E. Bates, "Constans II or Heroclanos? An Analysis of the Constantinopolitan Folles of Constans II", *Museum Notes (Amerikan Numismatic Society)*, 17, 141-161.
- Bayram 2019 M. Bayram, 2014-2017 Yılları Arasında Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Bell 1916 H.W. Bell, *Sardis XI: Coins I 1910–1914*, Leiden.
- Buttrey 1981 T.V. Buttrey, "Byzantine Medieval and Modern Coins and Tokens", *Greek, Roman, and İssamic Coins from Sardis* (eds. T.V. Buttrey – A. Johnston – K.M. MacKenzie – M. L. Bates, London, 204-226.
- Casey 2010 *A Catalogue of the Greek, Roman and Byzantine Coins in Sinop Museum (Turkey) and Related Historical and Numismatic Studies*, London.
- Çizmeli-Öğün 2007 Z. Çizmeli-Öğün, "Kaunos Kentinin Bizans Dönemi Sikke Buluntuları (1965-2002)", *CALBIS Baki Öğün'e Armağan Melanges Offerts A Baki Öğün* (eds. Z. Çizmeli Öğün – B. Varkıvaç), Ankara, 39-62.
- Çizmeli-Öğün – Özbil 2012 Z. Çizmeli-Öğün– C. Özbil, "Çorum Müzesi Sikke Koleksiyonunda Bulunan Antik Sikkeler", 2. Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, ed.Ö. İpek, Çorum, 155-169.
- Dama 2023 B. Dama, *Patara Liman Caddesi Sikkeleri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Delrieux 2010-2011 F. Delrieux, "La circulation monétaire à Iasos durant la période byzantine, d'Anastase Ier Dikoros à la quatrième croisade", *Atti*

- dell'Accademia delle Scienze di Ferrara 88, anno accademico, 188, 383-426.
- Demir 2024 R. Demir, Mardin Müzesi'nden Bir Grup Bizans Sikkesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Demirel-Gökalp 2007 Z. Demirel-Gökalp, Yalvaç ve Isparta Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bizans Sikkeleri, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir.
- Demirel-Gökalp 2009 Z. Demirel-Gökalp, Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri, Ankara.
- Demirel-Gökalp 2014 Z. Demirel-Gökalp, Malatya Arkeoloji Müzesi Bizans Sikkeleri Kataloğu, İstanbul.
- Demirel-Gökalp 2017 Z. Demirel-Gökalp, Kütahya Müzesi Bizans Sikkeleri, Ankara.
- DOC 2/2 A. Bellinger – P. Grierson (eds.), Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection, 2.2: Phocas to Theodosius III, 602-717, Washington, D.C., 1968.
- DOC 3/1 A.R. Bellinger – P. Grierson (eds.), Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, 3.1: Leo III to Michael III 717-867, Washington D.C., 1973.
- Erdoğan 2015 N. Erdoğan, Doğu Roma Sikkeleri (MS.491-1453), Mardin.
- Erol 2005 A. Erol, Perge Kazı Sikkeleri: 1989-1998, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Fischer-Bossert 2014 W. Fischer-Bossert, "Kleinfunde und Fundmünzen", Karatepe – Aslantaş, Azatiwataya Band 2, Wiesbaden, 161-175.
- Foss 1977 C. Foss, "Late Antique and Byzantine Anakara", DOP 3, 27-87.
- Foss 1979 C. Foss, Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City, Cambridge.
- Foss 2008 C. Foss, Arab-Byzantine Coins, an Introduction with a Catalogue of the Dumbarton Oaks Collection, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C.
- Goodrace 1971 H. Goodacre, A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire. London.
- Goodwin 1993 T. Goodwin, "Imitations of the Folles of Constans II", Oriental Numismatic Society 28, 1-6.
- Goodwin 2005 T. Goodwin, Arab-Byzantine Coinage, The Nour Foundation in Association with Azimuth Editions, London.
- Goodwin 2012 T. Goodwin, "The Early Folles of Constans II", Numismatic Circular 120/1, 18-20.
- Güriçin 2019 M. Güriçin, "Kahramanmaraş Arkeoloji Müzesinde Yer Alan Bizans Dönemi Sikkeleri", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- Hahn 1981 W. Hahn, Moneta Imperii Byzantini, 3: Von Heraclius bis Leo III., Alleinregierung (610-720), Vienna.
- Haldon 1999 J.F. Haldon, Warfare, State and Society in the Byzantine World: 565–1204, London.
- Haldon 2016 J.F. Haldon, The Empire That Would not Die, The Paradox of

- Eastern Roman Survival, 640-740, Harvard.
- Heidemann 1998 S. Heidemann, "The Merger of two Currency Zones in the Early Islam. The Byzantine and Sasanian Impact on the Circulation in Former Byzantine Syria and Northern Mesopotamia", *IRAN Journal of the British Institute of Persian Studies*, 36, 95-112.
- Hendy 1986 M. Hendy, "The Coins", *Excavations at Saraçhane in Istanbul* (ed. R.M. Harrison), Princeton, 278-313.
- Hendy 2007 M. Hendy, "Roman, Byzantine and Latin Coins", *Kalenderhane in Istanbul. The Excavations* (eds. C.L. Striker – Y.D. Kuban), Mainz, 175-276.
- Ireland 2000 S. Ireland, *Greek, Roman, and Byzantine Coins in the Museum at Amasya (Ancient Amaseia); Turkey*, Royal Numismatic Society Special Publication No.33, London.
- Karanfil 2019 S. Karanfil, *Kocaeli Müzesi'ndeki Bizans Sikkeleri*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Katsari – Lightfoot – Özme 2012 C. Katsari – C. Lightfoot – A. Özme, *The Amorium Mint and the Coin Find Amorium Reports 4*, Berlin.
- Kılıç 2012 S. Kılıç, "Bolu Arkeoloji Müzesi'ndeki Bronz Bizans Sikkeler", *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (eds. Z.D. Gökalp – N. Çöl – Z. Ertuğrul – S. Alp – H. Yılmazyaşar), Eskişehir, 503-510.
- Köker 2007 H. Köker, *Perge Kazı Sikkeleri: 1999-2004*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Köker 2020 H. Köker, "2009-10 ve 2019 Yılları Silyon Yüzey Araştırmaları Sikkelerine Buluntuları", *Yüzey Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi* (ed. M. Taşkiran), İstanbul, 241-253.
- Lafli—Lightfoot—Ritter 2016 E. Lafli – C. Lightfoot – M. Ritter, "Byzantine Coins from Hadrianopolis in Paphlagonia", *Byzantine Modern Greek Studies* 40.2, 187-206.
- Lilie 1976 R.J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber: Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jhd.*, München.
- Mandacı 2023 E. Mandacı, *Muğla Müzesi Bizans Sikkeleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- Mansfield 2016 S. Mansfield, *Early Byzantine Copper Coins: Catalogue of an English Collection* (Manchester, 2016) and *Supplement to Early Byzantine Copper Coins: Four Hundred Coins from an English Private Collection*, London.
- Metcalf 1981 W.E. Metcalf, "A Nummus of Honorina and a Decanummium of Constans II from the Excavation at Carthage", *The Numismatic Chronicle* 141, 154-156.

- Metivier – Prigent 2010 S. Metivier – V. Prigent, “La circulation monétaire dans la Cappadoce byzantine d’après les collections des musées de Kayseri et de Niğde”, in *Mélanges Cécile Morrisson (Travaux et Mémoires)* 16, Paris, 577-618.
- Morrisson 1993 C. Morrisson, ‘Die byzantinischen Münzen’, *Die Fundmünzen der Stadtgrabung von Pergamon*, Berlin, 8-13, 55-71, 86-88.
- Oddy 2003 A. Oddy, “The Christian Coinage of Early Muslim Syria?”, *ARAM* 15, 185-196.
- Oyarçin 2015 K. Oyarçin, 2008 Yılı Kelenderis Agora Bazilikası Kazısında Bulunan Geç Antik Çağ (MS.3-MS.7.Yüzyıl) Sikkeleri, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19/1, 239-264.
- Özyurt-Özcan 2007 H. Özyurt-Özcan, “Erzurum Arkeoloji Müzesi’ndeki Bizans Sikkeleri”, *AST* 24.1, Ankara, 1-16.
- Phillips – Goodwin 1997 M. Phillips – T. Goodwin, “A Seventh-Century Syrian Hoard of Byzantine and Imitative Copper Coins”, *The Numismatic Chronicle* 157, 61-87.
- Phillips 2012 M. Phillips, “The Import of Byzantine Coins to Syria Revisited”, *Arab-Byzantine Coins and History: Papers of Presented at the 13th Century Syrian Numismatic Round Table held at Corpus* (ed. T. Goodwin), 39-72.
- Polosa 2010 A. Polosa, “The Coins”, *Elaiussa Sebaste III L’Agora Romana* (ed. E. E. Schneider), İstanbul, 164-181.
- Radt 1993 W. Radt, *Pergamenische Forschungen*, Band 8, Berlin, New York.
- Regling 1914 K. Regling, “Münzfunde aus Pergamon”, *Blätter für Münzfreunde* 49, 10/11, no. 5671-5685, 5703-5718.
- Sancaktar 2013 H. Sancaktar, “2012 Yılı Antiokheia Kazısı Sikkeleri: Ön Rapor”, *Pisidia Araştırmaları- I Sempozyum Bildiri Kitabı* (ed. B. Hürmüzlü – M. Fırat – A. Gerçek), Isparta, 368-377.
- Sancaktar 2014 H. Sancaktar, “Antiokheia (Pisidia) Kazısı Sikkeleri: 2008-2012”, *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi Bildiriler* (eds. K. Dörtlük – O. Tekin – R. Boyraz-Seyhan, Antalya, 515-524.
- Sarız 2014 E. Sarız, *Tiyatro Kazısı Sikke Buluntuları Işığında Olba Kenti Yerleşim Tarihi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Şahin 2016 M. Şahin, “Geç Antik ve Bizans Çağına Ait Myndos Sikkeleri”, *Myndos Kazı ve Araştırmaları 2004-2013* (ed. D. Şahin), Ankara, 307-342.
- Şen 2004 N.Ç. Şen, *Perge Akropolisi Kazı Sikkeleri: 1994-2003*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Tek 2002 A.T. Tek, *Arykanda Kazılarında Bulunan Antik Sikkeler Üzerinde Yeni İncelemeler: 1971-2000 Sezonları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

- Tek – Köker –Sarız 2019 T. Tek – H. Köker – E. Sarıız, “Early Byzantine Coins Found at Stratonikeia during the Campaigns of 2008-2018”, Stratonikeia Çalışmaları 4 Mimari, Heykel ve Küçük Buluntu Araştırmaları (ed. B. Söğüt), İstanbul, 175-209.
- Tekin 1999 O. Tekin, Yapı Kredi Koleksiyonu Bizans Sikkeleri, İstanbul.
- Tekin 2007 O. Tekin, “Excavation Coins from Ainos – A Priliminary Report”, Proceedings of the 10th International Congress of Thracology Komotini-Alexandrpoupolis 18-23 October 2015, Thrace in the Graeco-Roman World, Atina, 596-601.
- Tekin 2013 O. Tekin, “Excavation Coins and Byzantine Weight from Küçükçekmece Lake Basin”, İstanbul Araştırmaları Yıllığı 2, 57-66.
- Toumpan 2015 F. Toumpan, Zeugma Kazı Sikkeleri: 2005-2012, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Toy 2019 M. Toy, Kadıkalesi/Anaia Kazısında (2001-2017) 5.-13. Yüzyıl Bizans Dönemi Sikke Buluntuları, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Trombley 2012 F.R. Trombley, “Some Greek and Bilingual Arab-Byzantine Bronze Coins of Damascus and Hims-Emesa: Some New Examples of Iconography and Palaeography, with References to Some Byzantine Issues of the Late 6th and 7th Centruies”, 3rd Simone Assemani Symposium on Islamic Coins, [Polymnia: Numismatica antica e medievale. Studi 3 (eds. B. Callegher – A. D’Ottone), Trieste, 58-76.
- Ünal 2018 C. Ünal, “Kavaklı Definesi: II. Constans Dönemine Ait Altın Sikkeler”, CEDRUS VI, 465-483.
- Ünal 2019 C. Ünal, “Byzantine Coin Finds from the Komana Excavation: A Preliminary Study”, Komana Small Finds (eds. B. Erciyas – M. Acara-Eser), İstanbul, 231-251.
- Vrij 2016 M.C. Vrij, The Numismatic Iconography of the Period of Iconomachy (610-867), A thesis to the University Birmingham fort he degree of Doctoral of Philosophy, Birgmingham.
- Waage 1952 B. Waage, Antioch on-the-Orontes IV/2 Greek, Roman, Byzantine and Crusaders Coins, London.
- Wenninger 1977 A. Wenninger, “InPER CONST-Ein Beitrag zur Follisprägung des Konstans II”, JNG 27, 75-78.
- Whalin 2020 D. Whalin, Roman Identity from the Arab Conquests to the Triumph of Orthodoxy, Washington, DC.
- Woods 2023 D. Woods, “Three Unpublished Copper Varieties of Constans II”, Coinage and History in the Seventh Century Near East, Proceedings of the 17th Seventh Century Syrian Numismatic Round Table held at Corpus Christi College, Oxford on 26-27 September, 2022 (ed. T. Goodwin), 45-54.

Tip	Sınıf ve Atfedilme						Toplam	Kat.no.
	Bellinger – Grierson (1968)			Bates (1971)				
	Sınıf	Hük. Yılı	Tarih	Sınıf	Hük. Yılı	Tarih		
1	1	1, 2	641-43	A	1, 2, 4	641/43, 644	21	1-21
2	2	2	642/43	B	2, 3	642/644	8	22-29
3	3	3	643/4	C	3	643/44	5	30-34
3a Inper Const Tip	Heraklonas Tip 1		641	D	3	643/44	3	35-37
4	4	4, 5, 6, 7	644-48	E	5, 6, 7	645/48	9	38-46
5	5a	11	651/52	F	11, 12, 13, 14, 15	651/656	7	47-53
	5b	12, 13, 14, 15	652-656				11	54-64
6	6	15, 16	655/56, 656/57	G	15, 16	655/56-656/57	6	65-70
7	7	15, 17	655/56, 657/58	H	15, 17	655/56-657/58	2	71-72
8	8	15, 16, 17	655/56- 657/58	I	15, 16, 17	655/56-657/58	5	73-77
9	9	19, 20, 21, 23	659/60- 663/64	J	19, 20, 21	659/60-662/63	3	78-80
10	10	25	665/66	K	25	665/66	1	81
11	11	26, 27?	666-68?	L	26, 27 ya da 24	666/68 ya da 664/65	9	82-90
<i>Darphane ve Tipi Tanımlanamayan</i>								
Tip		Hük. Yılı		Tarih				
Tip 1-Tip 4 arası		1-7		641/648		10	91-100	
Toplam							100	

Fig.1 II. Konstans Sikkelerinin Grierson ve Bates'e göre sınıflandırılması

Fig.2 II. Konstans'ın Anadolu'da INPER CONST lejantlı sikkelerinin dolaşımı 1.Pergamon Kazısı, 2. Eskişehir Müzesi, 3. Kaunos Kazısı, 4. Perge Kazısı, 5. Side Kazısı, 6. Kelenderis Kazısı, 7. Anemurium Kazısı, 8. Elaiussa Sebaste Kazısı, 9. Harput Kalesi Kazısı, 10. Malatya Müzesi, 11. Amasya Müzesi, 12. Sillyon, 13. Patara

NO	Kazı Adı	Birim			
		M	K	I	IB
1	Saracane	63	12	1	
2	Kalenderhane	51	32	8	
3	Küçükçekmece	2			
4	Ainos	1			
5	Pergamon	170			
6	Didyma	24			
7	Sardis	100			
8	Ephesos	23			
9	Kadikalesi	2			
10	Iasos	7			2
11	Stroteneika	2			
12	Myndos	7			
13	Kaunos	1			
14	Patara	1			
15	Arykanda	1			
16	Perge	11			
17	Silyon	4			
18	Side	5			
19	Karatepe	1			
20	Kelenderis	8			
21	Olba	19			
22	Elaiussa Sebaste	6			
23	Antiokeia Orantes	81			
24	Hadrianapolis	1			
25	Ankara Gymnasium	1			
26	Amorium	26			
27	Pisidia Antiokeias	22			
28	Tyana Kemerhisar	7	4		
29	Komana	3			
30	Harput Kalesi	1			
31	Zauggna	2			
32	Harmantepe Kalesi	5			

No	Müze Adı	Birim	
		M	K
33	Muğla	6	
34	Fethiye	8	
35	Kocaeli	3	
36	Bolu	2	1
37	Sinop	9	
38	Çorum	2	
39	Amasya	5	
40	Eskişehir	101	
41	Kütahya	7	
42	Yalvaç	27	
43	Isparta	1	
44	Niğde	4	
45	Kayseri	4	
46	Kahramanmaraş	8	
47	Malatya	7	
48	Erzurum	2	
49	Mardin	13	
50	Sivas	2	

Fig.3 Anadolu'da II. Konstan'sın bronz sikkelerinin bulunduğu arkeolojik kazılar ve müzeler

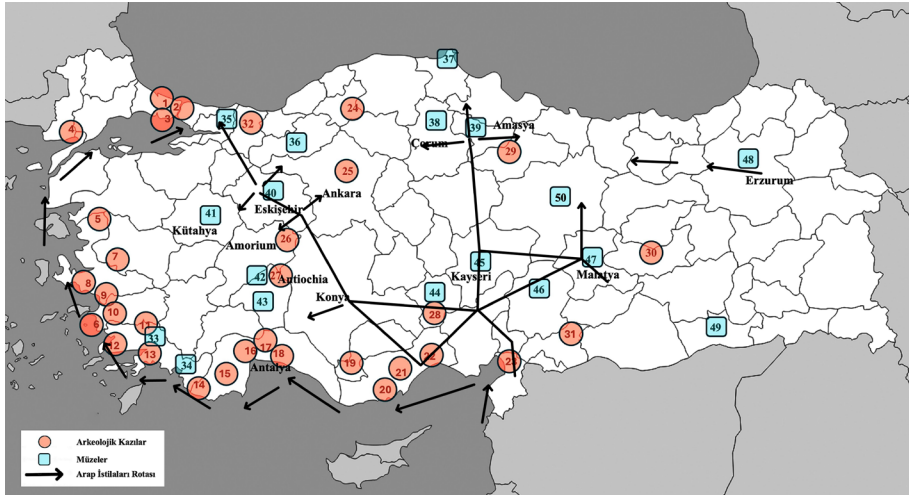

Fig.4 Anadolu'da II. Konstan'sın bronz sikkelerinin bulunduğu Arkeolojik kazılar, müzeler ve Arap İstilaları rotası

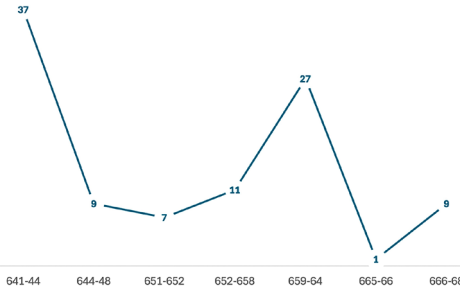

Fig.5 Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi'nde bulunan II. Konstan'sın bronz sikkelerinin iktidar yıllarına göre dağılımı

Fig.6 II. Konstans Sikkeleri (kat. no. 1, 4, 24, 26, 30, 33, 35-38, 42, 49, 54, 56, 58, 66-67, 70-71, 74-75)

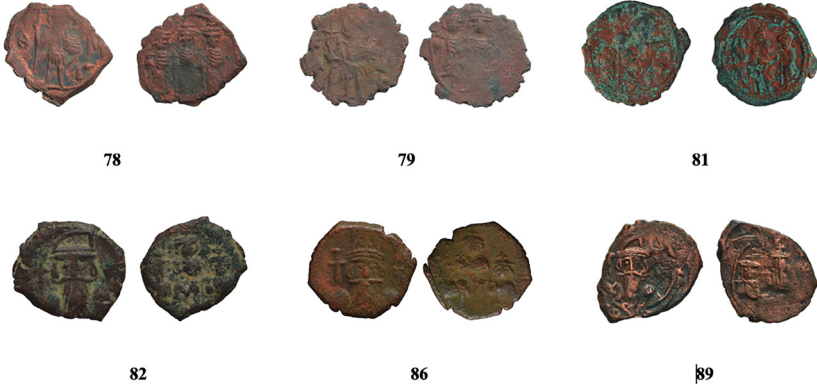

Fig.7 II. Konstans Sikkeleri (kat. no. 78-79, 81-82, 86, 89)

NEUE WEIHUNGEN AN ZEUS IM MUSEUM VON ESKİŞEHİR

N. Eda AKYÜREK-ŞAHİN – Hüseyin UZUNOĞLU*

Öz

Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nden Yeni Zeus Adak Yazıtları

Bu makalede Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nde ya da müzeye bağlı özel koleksiyonlarda korunan ve Zeus'a sunulmuş yeni adak yazıtları incelenmektedir. Fakat yazıtlardan bazıları aslında mezar taşı olup aynı zamanda çeşitli epithetonlarıyla Zeus'a adanmıştır (Nr. 11, 14). Ayrıca, arazide bulunmuş olup müzeye getirilmemiş bazı yeni yazıtlar da sondaki ek kısımda verilmektedir. Yazıtlarda Zeus karşımıza Zeus Koulamtenos, Zeus Olemeanos, Zeus Petarenos, Zeus Hekatostites, Zeus Melenos, Zeus Sarnendenos, Zeus Dagoustes, Zeus Korenos gibi isimlerle çıkmaktadır. Her ne kadar birçok yazıtın buluntu yeri bilinmese de Zeus'un bu farklı epithetonlarla çoğunlukla Dorylaion veya Nakoleia teritoryumunda tapınım gördüğünü düşünmek yanlış olmayacaktır. Fakat Zeus Petarenos'a sunulmuş çok sayıda küçük adak taşı daha çok Afyon'a bağlı Kurudere köyü civarındaki bir yerel kutsal alanda karşımıza çıkmaktadır. Zeus Sarnendenos ise çoğunlukla kuzeydoğu Phrygia'da (özellikle Choria Considiana bölgesinde) belgelenen bir tanrıdır.

Anahtar Kelimeler: Eskişehir Müzesi, adak yazıtları, mezar yazıtları, Zeus, Dorylaion, Nakoleia.

* Prof. Dr. Eda AKYÜREK-ŞAHİN, Universität Akdeniz, Fakultät für Human- und Sozialwissenschaften, Fach für Antike Sprachen und Kulturen, Antalya/Türkiye. E-posta: edasahin@akdeniz.edu.tr; ORCID No: 0000-0002-5993-0566.

Doç. Dr. Hüseyin UZUNOĞLU, Universität Akdeniz, Fakultät für Human- und Sozialwissenschaften, Fach für Antike Sprachen und Kulturen, Antalya/Türkiye. E-posta: huseyinuzunoglu@akdeniz.edu.tr; ORCID No: 0000-0001-7707-4647.

Abstract
New Dedications to Zeus in the Museum of Eskişehir

This article analyses new votive inscriptions dedicated to Zeus preserved in the Eskişehir Archaeological Museum or in private collections registered with the Museum. However, some of the inscriptions are actually tombstones and were also dedicated to Zeus in various epithets (nos. 11, 14). In addition, some new inscriptions found in the field and not brought to the museum are also presented in the appendix. Zeus appears in the inscriptions with names such as Zeus Koulamtenos, Zeus Olemeanos, Zeus Petarenos, Zeus Hekatosites, Zeus Melenos, Zeus Sarnendenos, Zeus Dagoustes, Zeus Korenos. Although the locations of many of the inscriptions are unknown, it would not be wrong to assume that Zeus was worshipped with these different epithets, mainly in the territory of Dorylaion or Nakoleia. However, many small votive stones offered to Zeus Petarenos are mostly found in a local sanctuary around the village of Kurudere in Afyon. Zeus Sarnendenos, on the other hand, is a deity documented mainly in north-eastern Phrygia (particularly in the Choria Considiana region).

Keywords: Eskişehir Museum, Dedications, Grave-inscriptions, Zeus, Dorylaion, Nakoleia.

Einführung

In diesem Artikel werden neue Motivinschriften an Zeus mit verschiedenen Epitheta sowie ohne Epitheta analysiert, die im archäologischen Museum von Eskişehir aufgenommen wurden. Bei einigen dieser Inschriften handelt es sich um Grabsteine, die ebenfalls Zeus gewidmet waren (Nr. 11, 14). Außerdem werden im Anhang einige neue Inschriften vorgestellt, die im Feld gefunden und nicht ins Museum gebracht wurden. Zeus erscheint in den Inschriften unter Namen wie Zeus Koulamtenos, Zeus Olemeanos, Zeus Petarenos, Zeus Hekatosites, Zeus Melenos, Zeus Dagoustes, Zeus Sarnendenos. Obwohl der Fundort vieler Inschriften nicht bekannt ist, ist es nicht falsch anzunehmen, dass genannte Götter mit diesen verschiedenen Beinamen vor allem im Territorium von Dorylaion oder Nakoleia verehrt wurden. Zahlreiche kleine Motivsteine, die Zeus Petarenos geweiht sind, finden sich vor allem in einem lokalen Heiligtum in der Nähe des Dorfes Kurudere in Afyon. Die neuen Weihungen an Zeus Bron-ton, dem dominierenden Gott von Dorylaion oder Nakoleia, wurden an anderer Stelle behandelt¹.

1. Weihung des Gaius Oppius Alkimos an Zeus (fig. 1)

Kleine Stele aus Kalkstein; Inv. Nr.: A-200-79; FO: İnönü? bei Eskişehir; H: 72 cm; Br: 45 cm; T: 25 cm; Bh: 6 cm.

Die kleine, schmucklose Stele ist oben und unten abgebrochen. Auf dem Schaft befindet sich eine vierzeilige Inschrift.

	Γάιος	<i>Gaius Oppius Alkimos</i>
2	᾽Οππιος	<i>dem Zeus</i>
	᾽Αλκιμος	<i>als Gelübde.</i>
4	Δὲ εὐχίην.	

¹ Akyürek-Şahin – Uzunoğlu 2024.

Z. 2: Ὀππιος: Das Nomen gentile Oppius ist in Kleinasien nicht gebräuchlich und wird, soweit ersichtlich, erstmals in Phrygien belegt. Zur Familie der Oppii vgl. Paci 1998, 177-188.

Z. 3: Der Name ist nur von dieser Inschrift in und um Dorylaion bekannt, vgl. LGPN VC, 20 s.v. C. Oppius Alkimos war eindeutig römischer Bürger, aber das griechische Cognomen könnte darauf hinweisen, dass er vielleicht ein Freigelassener war.

Z. 4: Δί. Einige wenige Zeusvotive in Phrygien verehren Zeus allein und enthalten kein Epitheton. S. dazu Parker 2023, 41; s. auch unten Nr. 2, 3? und 4. Zeus mit eigenem Namen ohne Beinamen ist auch im Umfeld Dorylaions selten.

2./3. Jh. n. Chr.

2. Weihung des Pasikrates an Zeus (fig. 2)

Kleiner Altar aus Marmor; Inv. Nr.: Keine; FO: Unbekannt; die Maße sind unbekannt.

Die Rückseite des kleinen Altars ist unten abgebrochen. Auf der Vorderseite ist eine fünfzeilige Inschrift zu lesen, deren erste beiden Zeilen in einem breiten Profil stehen. Drei weitere Zeilen sind von einem Girlandenprofil gerahmt.

	Π<α>σικράτης	<i>Pasikrates,</i>
2	Πασικράτ-	<i>der Sohn</i>
	ου Δεὶ	<i>des Pasikrates,</i>
4	εὐχ-	<i>dem Zeus</i>
	ήν.	<i>als Gelübde.</i>

Z. 5: ήν. Der Buchstabe Ny ist spiegelverkehrt geschrieben.

2./3. Jh. n. Chr.

3. Weihung des Asklepas an Zeus (fig. 3)

Kleine Stele aus grauem Marmor; Inv. Nr.: A-218-67; FO: Sivrihisar bei Eskişehir; H: 50 cm; Br: (Giebel) 27 cm; (Schaft) 24 cm; (Basis) 28 cm; T: 7 cm; Bh: Keine Angabe.

Der Giebel der Stele ist verloren. Der Sockel ist beschädigt und rechts abgebrochen, so dass die letzte Zeile der Inschrift verloren gegangen ist. Auf dem Schaft ist die Inschrift zwischen dünnen Pilastern eingemeißelt.

	Ἀσκλη-	<i>Asklepas,</i>
2	πᾶς Με-	<i>der Sohn</i>
	νῶ ὑπέρ	<i>des Menmas, für</i>
4	τετραπ-	<i>(das Wohlergehen)</i>
	ῶδων Δ-	<i>der Vierfüßler</i>
6	[ἰ? εὐχήν.?)	<i>dem Zeus? (als Gelübde).</i>

Z. 2-3: Μενῶς. Der Name ist in Dorylaion zusammen mit dieser Inschrift insgesamt zweimal belegt, s. LGPN VC, 283 s.v.

Z. 3-5: ὑπὲρ τετραπόδων. In der Region Phrygien ist es üblich, dass die Menschen den Göttern Votivsteine für ihre Tiere darbringen, die in den Inschriften als ὑπὲρ βοῶν, ὑπὲρ τῶν κτηνῶν usw. erscheinen. Der Ausdruck ὑπὲρ τετραπόδων, der sich auf Rinder bezieht, ist aus Inschriften in Phrygien bekannt: z.B. Frei 1998, 20, Nr. 33 (Dorylaion); Riel 1994, 165, Anm. 3 = SEG 44, 1069 (3) = Akyürek Şahin 2002, 321-322 Nr. 73 = Avram 2013, 296-298, Nr. 5; IGR III, 153 (Midaion); Akyürek Şahin 2007, 85, Nr. 55. Hierzu auch Schuler 2012, 76-80.

2./3. Jh. n. Chr.

4. Weihung des Marcus an Zeus (fig. 4)

Äußerst kleines Altärchen aus Marmor; Inv. Nr.: Der Altar befindet sich in der Sammlung von İrfan Kurumehmetoğlu, die im Museum von Eskişehir registriert ist. Dort Inv. Nr. 109. Wir haben diesen Stein nicht selbst gesehen, sondern nach dem Inventarbuch des Sammlers gearbeitet.; FO: Unbekannt/keine Angabe; H: 21 cm; Br: (Aufsatz; gebrochen) 14,5 cm; (Basis) 17,5 cm; T: 15 cm; Bh: Keine Angabe.

Der Aufsatz des sehr kleinen Altars ist zerbrochen und fehlt. Auf der Vorderseite befindet sich auf dem Schaft ein Ochsenkopfrelied. Oben, seitlich und unten auf dem Relief ist eine sehr kurze, dreizeilige Inschrift eingemeißelt. Auf der linken Seite des Altars befindet sich ein Relief mit einem elfstrahligen Stern.

	Μᾶρκος	<i>Marcus</i>
2	Stierkopf Δι	<i>dem Zeus</i>
	εὐχῆν.	<i>als Gelübde.</i>

2./3. Jh. n. Chr.

5. Weihung der Nannas, die auch ChrySION heißt, an Zeus Koulamtenos (fig. 5)

Kleines Altärchen aus Marmor; Inv. Nr.: Der Altar befindet sich in der Sammlung von İrfan Kurumehmetoğlu, die im Museum von Eskişehir registriert ist. Dort Inv. Nr. 87. Wir haben diesen Stein nicht selbst gesehen, sondern nach dem Inventarbuch des Sammlers gearbeitet.; FO: Unbekannt/keine Angabe; H: 47 cm; Br: (Aufsatz) 26 cm; (Schaft) 23 cm; (Basis) gebrochen; T: 19 cm; Bh: Keine Angabe.

Der kleine Altar ist unten abgebrochen, der Sockel fehlt. Der einfache profilierte Aufsatz trägt auf der Vorderseite ein Relief mit zwei nebeneinanderstehenden Ochsenköpfen. Auf dem Schaft befindet sich nur eine fünfzeilige Inschrift.

	Ἀγαθῆ τύχη·	<i>Zum guten Gelingen!</i>
2	Δῑ Κουλαμη- νῶ Ναννας ἡ	<i>Dem Zeus Koulamtenos Nannas, die auch</i>
4	καὶ Χρύσιον εὐχῆν.	<i>Chryision heißt, als Gelübde.</i>

Z. 2-3: Δῑ Κουλαμηνῶ. Dieser Beiname des Zeus ist sonst nirgends belegt und wurde wahrscheinlich von einem Ortsnamen abgeleitet. Ein byzantinisches Dokument aus dem Jahr 1384 erwähnt τὸ Κουλᾱ², doch ist ein Zusammenhang aufgrund der geographischen Entfernung von der Region Eskişehir unwahrscheinlich (wenn auch zu bedenken ist, dass der Fundort des Steins unbekannt ist). Zur Identifizierung jener Siedlung mit Koloe, dem heutigen Kula in Lydien, s. Lane 1975, 105-108; Zgusta betont, dass eine solche Identifizierung nicht notwendig ist und dass Κουλᾱ ein von Kula unabhängiger Ortsname sein könnte³.

Z. 3: Ναννας. Nannas gehört zur Gruppe Ναν(ν), einem Lallnamen, und ist häufig belegt. In der Zgusta-Version mit doppeltem Ny, wie hier, scheint das Geschlecht des Namens rein männlich zu sein. In dieser Inschrift ist Nannas jedoch eindeutig ein weiblicher Name. In der Version mit nur einem Ny ist das Geschlecht dagegen sowohl Maskulinum als auch Femininum. Zur Geminatio v<vv s. Gignac, *Grammar* I, 158.

2./3. Jh. n. Chr.

6. Weihung des Aur. Tertianus an Zeus Olemeanos (fig. 6)

Kleine Statuette des Zeus aus Marmor; Inv. Nr.: A-286-67; FO: Unbekannt. Die Statuette kam durch Ankauf ins Museum.; H: 31,5 cm; Br: 23-24 cm; T: 4-7 cm; Bh: 1,5-1,8 cm.

Publikation: Die Inschrift dieser Statuette wurde bereits in Ricl 1994, 167, Nr. 20 (vgl. SEG 44, 1053) und auch in Ricl 2017, 137 Anm. 77 erwähnt, aber nicht vollständig publiziert.

Zeus ist auf einem Thron mit Sockel sitzend dargestellt. Der obere Teil der Taille des Gottes ist abgebrochen und fehlt. Die beiden Seiten des Thrones sind als dicke Säulen dargestellt. Die Säulen haben dicke, profilierte Kapitelle und Sockel. Vor der rechten Säule befindet sich auf dem Boden die Darstellung eines Adlers, dessen Kopf von Zeus abgewandt ist und dessen Flügel geschlossen sind. Zeus ist mit einem drapierten Gewand bekleidet, das ihn oberhalb der Taille nackt lässt. In der rechten Hand hält er eine große Patera. Der Nabel ist ausgehöhlt und betont. Die Füße sind ziemlich groß. Auf dem Sockel befindet sich eine sorgfältige dreizeilige Inschrift. Die Rückseite ist grob abgeflacht, aber nicht bearbeitet. Die Statuette ist reliefartig ohne große Tiefe bearbeitet und weist Spuren von roter Farbe auf.

	Ἀγαθῆ τύχη· Ἀὐρ. Τερ- τιανῶς β' Δῑ Ὀλεμε- ανῶ εὐχῆν.	<i>Zum guten Gelingen! Aur(elius) Tertianus, der Sohn des Tertianus, dem Zeus Olemeanos als Gelübde.</i>
2		

2 Miklosich – Müller 1962, 88, Nr. CCCLXXXI; 209, Nr. CCCLXII.

3 Zgusta, Ortsnamen, § 554 Κολόη, Kulu-.

Z. 1-2: Τερτιανός. Zu Namen, die auf -ianos enden, s. Corsten 2010.

Z. 2-3: Διὸ Ὀλεμειανῶ. Ein Epitheton des Zeus als Olemeanos ist aus keinem anderen Dokument bekannt. M. Riel (1994, 167, Nr. 20) behauptet in ihrem Kommentar zu einer Weihung des Zeus Oloimetes im Museum von Eskişehir, dass Oloimetes von einem Toponym abgeleitet sei und führt diese Inschrift als Beispiel an.

Z. 3: Auf dem Stein εὐχγή. Die Buchstaben Ny und Eta sind spiegelverkehrt geschrieben.

Nach 212 n. Chr. (Constitutio Antoniniana).

7. Weihung des Epigonos an Zeus Petarenos (fig. 7)

Kleine Stele aus Marmor; Inv. Nr.: A-37-68; FO: Unbekannt. Die Statuette kam durch Ankauf ins Museum.; H: (ganz) 45 cm; (Giebel) 13 cm; (Basis mit Zapfen) 10 cm; Br: (Giebel) 21 cm; (Schaft) 19-20 cm; (Basis) 22,5 cm; T: 4-5 cm; Bh: 1,8-2 cm.

Der Giebel der kleinen Stele ist leicht nach links geneigt. Giebel und Schaft weisen Brüche und Beschädigungen auf. Der Giebel der Stele ist dünn und länglich, der obere und rechte Akroter ist abgebrochen. In der Mitte des Giebels befindet sich eine große Patera. Auf dem Schaft der Stele sind zwei nebeneinanderstehende männliche Figuren zu sehen. Die Figuren stehen auf podestartigen Sockeln, die weit nach außen ragen. Beide Männer sind mit Chiton und Himation dargestellt, wobei die rechte Hand aus dem Himation herausragt und auf der Brust ruht. Die linken Hände hängen neben dem Oberkörper herab und halten einen Gegenstand. Die Gesichter beider Figuren sind (wohl [durch Christen?]) absichtlich abgeschlagen. Die Stele hat eine dünne Basis und einen Zapfenausschnitt. Auf dem Schaft der Stele ist um die Figuren herum eine Inschrift eingemeißelt. Die letzte Zeile der siebenzeiligen Inschrift befindet sich auf dem Sockel.

	Ἐπί γονος Ἀ-	<i>Epigonos,</i>
2	λε ξάν δ-	<i>der Sohn des</i>
	ρο υ	<i>Alexandros,</i>
4	Δ ι ι	<i>dem Zeus</i>
	Πε τ α-	<i>Petarenos</i>
6	ρή φ sic	<i>als Gelübde.</i>
	υ	
8	εὐχγήν.	

Z. 4-7: In Πεταρήνω wurde der Buchstabe Ny vergessen und später unter das Omega geschrieben. Weihungen an Zeus Petarenos wurden vor allem in Yanal Mevkii (dem antiken Phyteia) in der Nähe des Dorfes Kurudere in Afyon gefunden, wo sich ein Heiligtum des Zeus Petarenos befindet⁴. Der Beiname Petarenos stammt möglicherweise vom Namen eines Ortes namens Petara in der Nähe von Kurudere⁵. Im Museum von Eskişehir befinden sich zwei weitere

⁴ Zur Möglichkeit, dass dieses Heiligtum mit Zeus Alsenos geteilt wurde, s. Parker 2023, 39-41.

⁵ Drew-Bear – Naour 1990, 1920-1921; Drew-Bear – Thomas – Yıldızturhan 1999, 15-16. Lochman 2003, 126 und 130-131. Drew-Bear – Thomas – Yıldızturhan 1999 (372, Anm. 6) hält Zgustas

Weihgaben für Zeus Petarenos. Riel vermutet, dass der Ursprung dieser Weihgaben wahrscheinlich Kurudere ist⁶. Es ist sehr wahrscheinlich, dass auch unsere Inschrift, deren Fundort unbekannt ist und die durch Ankauf in das Museum gelangte, aus Kurudere stammt.

Diese dem Zeus Petarenos gewidmete Stele und die Reliefs, die sie schmücken, unterscheiden sich von den Votivsteinen, die diesem Gott normalerweise geweiht werden. Zudem ist festzustellen, dass diese Stele eine höhere Qualität bezüglich der Ausführung aufweist⁷.

2./3. Jh. n. Chr.

8. Weihung des Chrysanthes Aur. Zosimos an Zeus Hekatosites (fig. 8)

Kleiner Altar aus Marmor; Inv. Nr.: Keine; FO: Unbekannt; H: 54 cm; Br: (Giebel) 27,5 cm; (Schaft) 25 cm; (Basis) 30,5; T: (Giebel) 9 cm; (Schaft) 11 cm; (Basis) 10; Bh: 1,8-2,8.

Publikation: Die Inschrift ist mit einem kurzen Kommentar in Riel 2017, 139 (mit Anm. 100) mitgeteilt, aber nicht vollständig publiziert. Vgl. SEG 69, 989; BE 2018, 430.

Der kleine Altar hat eine sehr geringe Dicke wie eine Stele und ist bis zum heutigen Tag vollständig erhalten geblieben. Auf der Vorderseite des Altars befindet sich eine achtzeilige Inschrift, von der die ersten beiden Zeilen auf dem Aufsatz eingraviert sind. Auf der Oberseite des Aufsatzes befindet sich ein kleiner halbkugelförmiger Vorsprung.

	Ἀγαθῆ τύχη·	<i>Zum guten Gelingen!</i>
2	Χρυσάνθης	<i>Chrysanthes</i>
	Ἀὐρ. Ζώσιμος	<i>Aur(elius) Zosimos</i>
4	σὺν τῷ υἱῷ	<i>mit seinem Sohn</i>
	Κλαυδίῳ Ἀὐρ.	<i>Claudius Aur(elius)</i>
6	Ζωσίμῳ β΄	<i>Zosimos, der Sohn des Zosimos,</i>
	Δεὶ Ἑκατοσ-	<i>dem Zeus Hekatosites</i>
8	τίτῃ εὐχῆν.	<i>als Gelübde.</i>

Z. 2: Χρυσάνθης. Merkwürdig ist, dass dem Nomen und Cognomen des Weihenden ein anderer Name vorangestellt ist, wiederum im Nominativ. Da sicher ist, dass Chrysanthes ein Name ist, der zu Aurelius Zosimos gehört, handelt es sich hier vielleicht um eine Umformulierung zu Ἀὐρ. Ζώσιμος ὁ καὶ Χρυσάνθης. Da aber der Name Χρυσάνθης bisher nicht belegt ist, kann als weitere Möglichkeit vorgeschlagen werden, dass es sich um den bereits belegten Frauennamen

(1984, § 1051) Interpretation des Petarenos-Epitheton für unzureichend und verweist auf seine eigene Arbeit. Zgusta verortet das Kultzentrum beim Dorf Bağlıca im Territorium des Orkistos, eine alte und inzwischen überholte Interpretation. Nach der Veröffentlichung der Votivsteine durch L. Tuğrul 1966 wurde das Kultzentrum jedoch als Kurudere identifiziert, s. Tuğrul 1966, 183-184, Nr. 17-20 = Drew-Bear – Thomas – Yıldızturnan 1999, Nrs. 526; 534; 542; 544.

⁶ Riel 1994, 167-168 Nr. 21-22.

⁷ Die Stele hier ist ikonographisch vergleichbar mit einer Votivstele des Zeus Alsenos, die wahrscheinlich ebenfalls im Heiligtum um Kurudere gefunden wurde, vgl. Drew-Bear – Thomas – Yıldızturnan 1999, 235 Nr. 363.

Χρυσάνθη handelt. In diesem Fall wäre er mit Ἀγαθῆ τύχη in der ersten Zeile zu verbinden, vgl. z.B. SEG 40,1241: ἀγαθῆ τύχη Σωτείρης Ἐ|κάτης. In diesem Fall handelt es sich eindeutig um den Namen einer Gottheit und nicht einer Person, aber es ist dennoch ein Beispiel dafür, dass ἀγαθῆ τύχη nicht immer allein stehen muss. Es ist jedoch nicht möglich, einen Zusammenhang zwischen dieser Erklärung des Namens und dem Inhalt der Inschrift herzustellen.

Z. 4: Ἀντώ(νιος/νίου) νιῶ fehlgelesen von Ricl. Die Präposition σύν ist deutlich am Anfang der Zeile zu erkennen. Ihre Lesung hat Ricl zu der Interpretation veranlasst, es handle sich um ein weiteres Beispiel für die in Phrygien übliche Praxis, Grab- und Motivinschriften gleichzeitig zu verfassen. In Wahrheit wird hier nur der Vater erwähnt, der das Opfer zusammen mit seinem Sohn darbringt.

Z. 5: Κλαυδίω Ἀύρ(ηλίω). Der Sohn des Weihenden Aurelius Zosimos scheint einen anderen Namen zu tragen, Claudius. Dies ist nicht wirklich überraschend und kann auf verschiedene Weise erklärt werden⁸. Wenn z.B. der Träger beider Namen ein Freigelassener war, könnte er beide Namen von seinem Freilasser erhalten haben, oder er könnte getrennte Namen von seinem Freilasser und seiner Frau erhalten haben. Eine andere Erklärung ist, dass nach der Constitutio Antoniniana von 212 viele Bürger den Namen Aurelius zu ihrem bestehenden Namen hinzufügten. In diesem Fall wäre zu erwarten, dass der Vater Zosimos auch den Namen Claudius trug. Es ist aber auch möglich, dass Vater Zosimos eine Frau heiratete, die vor 212 noch kein römisches Bürgerrecht besaß, dieses aber erworben hatte. Dies würde natürlich erklären, warum er nicht den Namen Claudius trägt, was uns zur nächsten Möglichkeit führt. Eine andere, weitaus häufigere Erklärung ist, dass die Person einen Namen von der Mutter und den anderen vom Vater erhalten hat. In solchen Fällen wird in der Regel zuerst der Name des Vaters und dann der Name der Mutter angegeben, wobei es auch Fälle gibt, in denen es genau umgekehrt ist⁹. Dies scheint die Erklärung zu sein, die unserem Fall am nächsten kommt. In diesem Fall muss der Sohn Zosimos den Namen Claudius von seiner Mutter und den Namen Aurelius von seinem Vater erhalten haben.

Z. 7-8: Διεὶ Ἐκατοστήτη: Dieser Beiname des Zeus, der auf die Eigenschaft des hundertfachen Ertrags hinweist, ist außer von dieser Inschrift von keiner anderen Stelle bekannt. Man weiß jedoch, dass das Epitheton von dem Verb ἑκατοστεύω abgeleitet ist, was „das Hundertfache bringen“ bedeutet, und dass dieser Zusammenhang in verschiedenen christlichen Texten, insbesondere in der Septuaginta, zu finden ist¹⁰.

Wohl nach 212 n. Chr. (Constitutio Antoniniana).

9. Weihung des Ti. Claudius Parthenios an Zeus Melenos (fig. 9a-b)

Stele aus Marmor; Inv. Nr.: Keine; FO: Unbekannt. Aus Kiravdan? bei Eskişehir; H: 152 cm; Br: 49-50 cm; T: (Giebel) 25 cm; (Schaft) 28 cm; (Basis) 30; Bh: 3-3,5.

⁸ Salomies 1992, 61-69.

⁹ Salomies 1992, 67-69.

¹⁰ Ricl 2017, 139. Vgl. auch SEG 67, 989; AE 2018, 430.

Die Marmorstele ist ungewöhnlich dick. Die Oberfläche der Stele ist abgenutzt und stellenweise beschädigt. Der Giebel der Stele ist als Relief in die Steinoberfläche eingearbeitet. Auf der Innenseite des Giebels befindet sich kein Motiv. Die Stele ist abgenutzt, weist aber Eckakroterien mit Blumendekor auf. Der Körper der Stele wird auf beiden Seiten von Pilastern mit Kapitellen begrenzt. Auf dem Schaft befindet sich eine Girlande mit Bändern. Unterhalb dieses Motivs sind zwei Ochsenköpfe im Relief eingemeißelt. Darunter befindet sich eine sechszeilige Inschrift.

	Τῖ. Κλαύδιος	<i>Ti(berius) Claudius</i>
2	Παρθένιος ὑ- πὲρ τῶν ἰδίων	<i>Parthenios für (seine) ganze</i>
4	πάντων Διὶ Μεληνῶ εὐ-	<i>Familie dem Zeus Melenos</i>
6	χίην.	<i>als Gelübde.</i>

Z. 4-5: Διὶ Μεληνῶ: Der Kult des Zeus Melenos ist aus Dorylaion durch vier Inschriften¹¹ und eine Münze¹² aus trajanischer Zeit bekannt. Zwei der Inschriften wurden in der Umgebung von Kiravdan im Odunpazarı Bezirk von Eskişehir gefunden und die andere Inschrift wurde zwar als Fund aus Yazıdere registriert, aber Akyürek Şahin schlug vor, dass es sich auch um einen Fund aus Kiravdan handeln könnte¹³, und stimmte der Vermutung von Frei zu, dass es in Kiravdan ein Heiligtum des Zeus Melenos geben könnte¹⁴. Es ist daher sehr wahrscheinlich, dass auch die Inschrift, deren Fundort unbekannt ist, aus diesem Heiligtum stammt.

2./3. Jh. n. Chr.

11 Vgl. Riel 2017, 137 Anm. 74. Die bisher veröffentlichten Inschriften des Zeus Melenos sind:
1. Aus Yazıdere/Seyitgazi/Eskişehir (Nakoleia); jetzt im Museum von Eskişehir; Inv. Nr.: A-202-68; Drew-Bear 1978, 45 Nr. III 17; SEG 28, 1194; Akyürek Şahin 2006, 153-154, Nr. 7: Αὐκτος | Διὶ | Μελη|[νῶ - - - -.

2. Aus Kiravdan/Eskişehir (Dorylaion); im Museum von Eskişehir; Inv. Nr.: unbekannt; Frei 1992 = 144, Nr. 1; SEG 42, 1198 und 1199; Akyürek Şahin 2006, 128, Nr. 7 (mit weiteren Literaturhinweisen): Πρόσοδος | περὶ τέκνου Διὶ Μεληνῶ εὐ|χίην.

3. Aus Kiravdan/Eskişehir (Dorylaion); im Museum von Eskişehir; Inv. Nr.: A-123-82; Frei 1992 = 144, Nr. 2; SEG 42, 1199: Αὐρ. Στρατόν|κος Διὶ Μελη|[νῶ εὐ|χίην.

Im Inventar des Museums von Eskişehir befindet sich eine kleine Marmorbüste des Zeus (H. 20 cm) mit abgebrochenem Kopf, die in der Örtlichkeit Çıbikini bei Eskişehir/Kiravdan gefunden wurde: Inv. Nr. A-110-72. Obwohl wir im Museumsdepot nach dieser Büste gesucht haben, konnten wir sie nicht finden, aber die Inschrift auf der Büste lässt vermuten, dass es sich um eine Weihung an Zeus Melenos handelt. Die Büste muss also diesen Gott darstellen. Dies ist die erste Büste des Zeus Melenos. In der Inschrift erscheint das Wort πορφυροπώλης (Purpurchändler). Mit dieser Inschrift erhöht sich die Gesamtzahl der bekannten Inschriften für Zeus Melenos auf fünf.

12 Imhoof-Blümer 1901, 225, Nr. 1.

13 Akyürek Şahin 2006, 128.

14 Frei 1992, 143.

10. Weihung an Zeus M- - - - (fig. 10a-b)

Stele aus Marmor; Inv. Nr.: Keine; FO: Unbekannt; H: 108 cm; Br: (Giebel) 46 cm; (Schaft) 44 cm; (Basis) 51; T: (Giebel) 32 cm; (Schaft) 31-33 cm; (Basis) 38; Bh: 2-4.

Der Altar ist an der hinteren Oberseite und der oberen linken Seite gebrochen und beschädigt. Auf dem Schaft befindet sich eine siebenzeilige Inschrift, die absichtlich zwischen der 3. und 5. Zeile eradiert ist. Auf der Rückseite befindet sich ein großes Kraterrelief auf dem Schaft.

	[-ca- 2-3]υνεανῶν ἐν-	<i>Die Siedler</i>
2	[χ]ώριοι περ[ι?]	<i>[Moss]yneanoi? für?</i>
	[- - - - - - - - - - -]	- - - - - - - - - - -
4	[- - - - - - - - - - -]	- - - - - - - - - - -
	[- - - - - - - - - - -] τῶν	<i>(und für ihre) Patrone</i>
6	πατρῶνων Διὶ M-	<i>dem Zeus Ma[.]badileus?</i>
	Α[. .]ΒΑΔΙΛΕΙ Εὐχίην.	<i>als Gelübde.</i>

Z. 1-2:]υνεανῶν = [Μοσσ?]υνεανῶν. Obwohl es nicht möglich scheint, vier Buchstaben in den Abbruch am Anfang der Zeile einzupassen¹⁵, ist das Vorhandensein einer Siedlung, die genau mit dem Ethnikon übereinstimmt, das zuvor in der Nähe des Gölpaazarı-Bezirks von Bilecik dokumentiert wurde¹⁶ und von dem nur ein Teil hier zu lesen ist, und die Tatsache, dass eine andere mit Moss- beginnende Volksgruppe in Phrygien bekannt ist¹⁷, der Grund für diesen Ergänzungsvorschlag. Nach S. Şahin haben diese Völker ihre Namen von dem griechischen Wort „μόσσυν“ übernommen, welches „Holzturm, Haus“ bedeutet, und bevorzugten diesen Namen, weil sie ein Siedlungsmodell hatten, das mit der Geografie, in der sie lebten, kompatibel war. Seiner Meinung nach gibt es daher keine ethnische Verwandtschaft zwischen diesen Volksgruppen mit ähnlichen Namen. In diesem Fall ist nicht davon auszugehen, dass dieser Stein, dessen Fundort unbekannt ist, zwangsläufig mit diesen Orten in Verbindung steht, aber die Möglichkeit besteht natürlich (es wäre gut, den Fundort der Inschrift zu ken-

15 Da aber sowohl das Wort μόσσυν, von dem die Siedlung ihren Namen hat (wenn auch in den epigraphischen Belegen immer in Doppelsigma), als auch der Name der Stadt selbst in den literarischen Quellen auch in Einfachsigma vorkommen (vgl. z.B. *Not. Dign.* 1.455), könnte am Anfang der Zeile eine Lücke von 3 statt 4 Buchstaben gestanden haben. Wenn dies der Fall ist, entfällt das Bedenken gegen die hier vorgeschlagene Vervollständigung.

16 *I.Mus. Iznik* 1206: - - - ὁ δῆμος ὁ Μοσσυνεανῶν - - -.

17 Drew-Bear 1976, 254, Nr. 11 = SEG 26, 1369 (Appia): ὑπὲρ - - - Μοσσυνέων. S. auch Koch 1987, 127-128, Nr. 1 = SEG 37, 1169: Μοσσυντιανός. Drew-Bear – Naour (1990, 1964, Anm. 204) betont, dass das Ethnikon Μοσσυντιανός hier nicht mit Μοσσυνεύς verglichen werden sollte und dass es sich um verschiedene Völker handelt. ὁ δῆμος ὁ Μοσσυνεανῶν in *I.Mus. Iznik* 1206 ist von Drew-Bear– Naour (1991, Anm. 305) nicht mit Μοσσυντιανός in Verbindung gebracht worden. Dazu vgl. den Kommentar von Pleket in SEG 37, 1169. Der von Ramsay (*Phrygia* I, 44-145 Nr. 32) zu einer im Territorium von Hierapolis gefundenen Inschrift gemachte Vorschlag, ὁ δῆμος ὁ Μο[σσυνέων] zu vervollständigen, wurde von Robert (1983, 52-53) nicht akzeptiert und in ὁ δῆμος ὁ Μο[ταλέων] geändert. Vgl. auch SEG 34, 1295.

nen). Ein Epitheton des Zeus, Mossyneus, ist auch in Phrygien bekannt¹⁸ und leitet sich von der Siedlung Mossyna ab¹⁹.

ἐνχώριοι. Dieser Begriff²⁰, der Siedler bedeutet, taucht in vier weiteren Inschriften aus Phrygien auf²¹. Es ist bemerkenswert, dass alle vier Inschriften aus Nakoleia und seiner Umgebung stammen und drei von ihnen ein Ethnikon im Nominativ Plural verwenden (Ἀεζηνοὶ ἐνχώριοι, Κιμελιαεῖς ἐνχώριοι und Ἀπελλοκομῆται ἐνχώ[ριοι]). Das Auftauchen eines Ny vor ἐνχώριοι in einer der Inschriften (MAMA V, 218) veranlasste die Editoren von MAMA V zu der Interpretation, dass dort entweder ein Ortsname oder ein Ethnikon im Genitiv Plural erscheinen sollte. Das Gleiche gilt für unsere Inschrift. Da der Name dieser Siedlung Mossyna lauten könnte, ist es denkbar, dass es sich hier um ein Ethnikon im Genitiv handelt.

Z. 5-6: τῶν πατρῶνων. Opfergaben für Patrone sind von drei weiteren Inschriften²² aus der Umgebung Dorylaions bekannt, von denen zwei noch nicht publiziert wurden. Frei betont in seinem Kommentar zu diesen Inschriften, dass unklar ist, ob sich der Begriff Patron auf die soziale Schicht der römischen Gesellschaft oder auf den Patron einer religiösen Institution/Vereinigung bezieht²³. Mit Ausnahme dieser Inschrift, die größtenteils unleserlich ist, wurden alle anderen drei Votivinschriften von einem Priester dargebracht, so dass die letztere Möglichkeit wahrscheinlicher ist.

Z. 6-7: Δὲ MA[.]ΒΑΔΙΑΕΙ. Hier haben wir ein neues Epitheton für Zeus, aber wegen der Ausradierungen, besonders in Zeile 7, sind die meisten Buchstaben unsicher, so dass es unmöglich ist, das Epitheton zu bestimmen.

2./3. Jh. n. Chr.

11. Grabstein des Varus und Weihung an Zeus (fig. 11)

Stelenfragment aus Marmor; Inv. Nr.: Keine; FO: Unbekannt; die Maße sind unbekannt.

Die Stele ist auf allen Seiten abgebrochen, Giebel und Basis fehlen. Sie trägt eine vierzeilige Inschrift.

	Βλάστος Οὐάρω	<i>Blastos für seinen Ziehsohn</i>
2	ἠρέψαντι κὲ Διὶ [ἐ]ξ εὐχῆ[ς] ΟΩΔΔ	<i>Varus und für den Zeus aufgrund des Gelübdes</i>
4	[ἀ]νέθηκεν.	<i>--- aufgestellt.</i>

18 MAMA IV 265 (Dionysopolis).

19 Robert, *Villes*², 145. Zur Ansiedlung von Mossyna s. Ruge 1933, 376-377; Zgusta, Ortsnamen § 842-3.

20 Für das Wort ἐγχώριος s. den Kommentar bei Frei 1988, 22: „Das Wort ἐγχώριος ‘ansässig’ ist verschiedentlich in der Umgegend bezeugt, in einigermaßen gesichertem Kontext immer als Attribut zu einem von einem Dorfsnamen abgeleiteten Ethnikon.“ Zum Begriff, vgl. auch Robert 1963, 79; Akyürek Şahin 2002, 451.

21 MAMA V, 208: Ἀεζηνοὶ ἐνχώριοι Μηνὶ | Τουιτη|[v]ῶ εὐχὴν (Nakoleia); MAMA V, 218: [...ω]ν ἐνχώριοι περὶ ἑαυτῶν κτλ.; Drew-Bear 1978, 19: Ἀπελλοκομῆται ἐνχώ[ριοι - - -]; Frei 1988, 22, Nr. 10N = SEG 38, 1308 = Κιμελιαεῖς ἐνχώριοι ἐπὶ ἱερᾷ χώρᾳ περ[ι] | καρπῶν Διὶ Σαουαδίῳ εὐχὴν.

22 Frei 1988, 19-20, Nr. 9N = SEG 38, 1307.

23 Frei 1988, 20.

Es handelt sich um ein typisches Beispiel für eine Mischung aus einer Weihung und einer Grabinschrift.

Z. 1: Für den Namen Βλάστος in Phrygien, s. LGPN VC, 89 s.v

Z. 3: ΟΩΔΑ. Unverständlich. Handelt es sich hier um den Genitiv eines Personennamens?

2./3. Jh. n. Chr.

12. Weihung der Deiotaros und Ditagas an Zeus Sarnendenos (fig. 12)

Altar aus grauem Marmor; Inv. Nr.: A-116-82; FO: Laut Museumsinventar aus dem Dorf Kayı bei Mihalıççık/ Eskişehir; H: 67-69 cm; Br: 24-27 cm; T: 20-24 cm; Bh: 2 cm.

Der kleine Altar hat einen hohen Aufsatz und einen hohen Sockel. Die vierzeilige Inschrift, die auf dem Aufsatz beginnt, wird auf dem Schaft einzellig fortgesetzt. Auf dem Schaft befindet sich direkt unter der Inschrift ein Girlandenrelief. Altar und Inschrift sind stellenweise stark abgenutzt.

	Δειόταρος κὲ Διτα-	<i>Deiotaros und</i>
2	γας ὑπὲρ ἑαυτῶ-	<i>Ditagas für sich selbst</i>
	ν Δι Σαρνενδ-	<i>dem Zeus Sarnendenos</i>
4	ηνῶ εὐχὴν.	<i>als Gelübde.</i>

Z. 1-2: Δειόταρος = Δηϊόταρος.

Der Name Διταγας, den wir als zweifelhaft lesen, ist nur von dieser Inschrift aus Phrygien bekannt, vgl. LGPN VC, 124.

Z. 3-4: Δι Σαρνενδηνῶ. Vgl. unten Anhang Nr. 2. Der Kult des Zeus Sarnendenos – wahrscheinlich nach dem antiken Toponym Sarnenda benannt – ist ein Kult, der seinen Ursprung im nordöstlichen Phrygien hat. Frühere Erkenntnisse und Vorstellungen²⁴ über diesen Ursprung des Kultes wurden von Hale Güney bei ihren Untersuchungen in der Umgebung von Mihalıççık bestätigt. Insbesondere die Erwähnung der Aufstellung von Statuen des Gottes in einer in Kızıltepe gefundenen Inschrift und die Erwähnung eines von einem Priester namens Sokrates und seinem Sohn Alexandros errichteten Tempels in einer anderen Inschrift, die im nahegelegenen Dorf Gürleyik gefunden wurde (zur Lage dieser Orte s. Güney 2019, 156 Abb. 2), von der angenommen wird, dass sie mit der anderen Inschrift in Verbindung steht, sind ein Beweis dafür, dass der Gott in der Region ein Heiligtum hatte²⁵. Auch die in Kızıltepe gefundenen Überreste stehen vermutlich mit dem Heiligtum des Gottes in Verbindung²⁶. Der Kult war nicht auf diese Region beschränkt, sondern verbreitete sich auch im Osten von Bithynien und sogar in Dakien²⁷.

2./3. Jh. n. Chr.

24 Dazu vgl. Avram 2016, 76-77 mit weiteren Literaturhinweisen.

25 Güney 2019, 157-158, Nr. 1-2; AE 2020, 445. Vgl. AE 2023, 465.

26 Güney 2019, 165.

27 Dazu s. Güney 2019, 167-170 mit weiteren Literaturhinweisen.

13. Weihung an Zeus Korenos (fig. 13)

Stelenfragment aus Marmor; Inv. Nr.: A-110-72; FO: Laut Museumsinventar aus dem Dorf Kızılcaören bei Tepebaşı/Eskişehir; H: 17-20 cm; Br: 30 cm; T: 7 cm; Bh: 1,5-2,5 cm.

Das Stelenfragment ist an allen Seiten zerbrochen, drei Zeilen der Inschrift sind erhalten.

Publikation: Ricl 1994, 169 Anm. 4 = SEG 44, 1069. Die Inschrift der Stele wird von M. Ricl in der Anmerkung angegeben und ihre Lesung wird auch im SEG wiedergegeben (vgl. unten Nr. 14). Weil wir das Foto der Stele mit der wissenschaftlichen Welt teilen wollen, haben wir die Stele hier aufgenommen.

	-----	-----
2	Α περι τῶν ἰ[δί]- ων πάντων Δι[ι]	für (seiner/ihre) ganze Familie dem Zeus Korenos
4	Κορηνῶ εὐχίην.	als Gelübde.

Z. 3-4: Διὸ Κορηνῶ. Das Epitheton des Zeus ist auf dem Stein vollständig erhalten. Dieser Beiname des Gottes war bisher unbekannt. Wahrscheinlich bezieht sich das Wort Korenos auf ein Ethnikon.

2./3. Jh. n. Chr.

Nr. 14 Grabstein des Menophilos und des Dionysios und Weihung an Zeus Dagoustes (fig. 14a-b)

Stele aus Marmor; Inv. Nr.: A-105-67; FO: Unbekannt. Aber aus Eskişehir; H: 129 cm; Br: 49,5-56,5 cm; T: 13-19 cm; Bh: 3-3,5 cm.

Publikation: Ricl 1994, 165 Anm. 3 = SEG 44, 1069, 2. Die Inschrift der Stele wird von M. Ricl in der Anmerkung angegeben und ihre Lesung wird auch im SEG wiedergegeben. Weil wir das Foto der Stele mit der wissenschaftlichen Welt teilen wollen, haben wir die Stele hier aufgenommen.

Der Giebel der Stele ist im oberen Bereich teilweise abgebrochen und alle Akrotere sind beschädigt. Auf der Innenseite des Giebels befindet sich das Relief eines von vorne geschnitzten Ochsenschafes. Der Schaft der Stele wird auf beiden Seiten von Pilastern mit großen Kapitellen begrenzt. Im oberen Teil des Schaftes befindet sich eine große Girlande. Darunter befindet sich die Inschrift. Die Basis ist bewusst abgeschnitten.

	Σωκράτης π-	Sokrates (seinem)
2	ατρί Μηνῶφ-	Vater Menophilos
	ίλω καὶ ἀδε-	und (seinem) Bruder
4	λφῶ Διονυ-	Dionysios und
	σίω κε Διὸ Δαγ-	dem Zeus Dagoustes
6	ουστῆ εὐχίην.	als Gelübde.

Hier sehen wir einen Grabstein, den ein Sohn für seinen Vater und seinen Bruder errichten lies. Der Stein ist aber auch dem Zeus Dagoustes gewidmet. Ein Phänomen, das in der Region häufig anzutreffen ist, vor allem bei Votivsteinen

des Zeus Bronton, findet sich auch in dieser Inschrift.

Z. 1-4: Σωκράτης / [μη]τρὶ .../ καὶ ἀδελφῷ Ricl. Wie auf dem Foto zu sehen ist, ließ Sokrates dieses Grabmal und den Votivstein jedoch nicht für seine Mutter, sondern für seinen Vater und seinen Bruder errichten, der eindeutig Menophilos hieß.

Z. 5-6: Διὶ Δαγούστη Diese Werke, die sowohl als Gräber als auch als Votivsteine dienten, scheinen mit wenigen Ausnahmen meist dem Zeus Bronton geweiht zu sein²⁸. Dies trifft auch auf eine andere Inschrift zu, die Ricl zusammen mit dieser erwähnt (gefunden in Şarüyük), aber dort ist der Votivstein dem Zeus Bronton Dagoustes geweiht²⁹. Zeus Dagoustes wird auch in einer weiteren Inschrift aus Eskişehir erwähnt³⁰. Zusammen mit dieser Inschrift gibt es insgesamt drei Votivsteine für Zeus Dagoustes und es scheint, dass der Kult nur in und um Dorylaion dokumentiert ist.

2./3. Jh. n. Chr.

Anhänge

Anhang Nr. 1: Grabfluch (fig. 15)

Stele aus Marmor; Inv. Nr.: Nicht im Museum; FO: Çifteler bei Eskişehir (die Stele befindet sich wohl noch im Fundort); die Maße sind unbekannt.

Diese Inschrift wurde mir (N. E. Akyürek Şahin) vor Jahren von dem verstorbenen Direktor des Eskişehir Museums, Dursun Çağlar, zum Lesen zugesandt. Der obere Teil der Stele ist abgebrochen und der Giebel fehlt. Oben fehlt ebenfalls die Inschrift. Die verbleibenden fünf Zeilen der Inschrift sind gut lesbar.

	-----	-----
	ὁ δὲ κακ[ῶς ποιήσας?]	--- derjenige, der diese
2	τοῖς ἀναθήμασ-	Votivgaben (oder Gräber?)
	ιν τούτοις ὑπο-	beschädigt, möge in den
4	κατάρατος ὑπὸ Δία	Augen des Zeus
	ἦτω.	verflucht sein!

Z. 2-3: τοῖς ἀναθήμασιν. Dieses Wort kann auf verschiedene Weise inter-

28 S. dazu Parker 2023, 107, Anm. 46.

29 Ricl 1994, 165, Anm. 3 = SEG 44, 1069 (3) = Akyürek Şahin 2002, 321-322 Nr. 73 = Avram 2013, 296-298, Nr. 5: Ἀγαθῆ τύχη· | Οὐοκ(ώνιος) Πλώτι(ος) Θεμίσιον ὑπὲρ τετραπίδων κὲ τῶν ἰδίων | πάντων Διὶ Βροντῶντι Δαγούστη εὐχὴν.

30 Ferri 1932, 247 Anm. 14 (248, fig. 11): (unsere Lesung:) Μένανδρος Ἰππῶνος κὲ Ἀμμ[ί(?)|]α οἱ θρέψαντες | κὲ Ἀπολλώνιος κὲ Διονύσιος | Τεῖμωνι συντρ[ό]φῳ κὲ Διὶ Δαγούστη(?) | ἀνέστησα[ν]. Die Inschrift wurde in Eskişehir gefunden und aufgezeichnet, später aber nach Mudanya und von dort in das Museum von Bursa gebracht. Ramsay (1906, 270-271, Nr. 1), einer der ersten, der die Inschrift kopierte, war der Meinung, dass am Rand des Steins noch Platz für zwei weitere Buchstaben war, und schlug die Ergänzung Δαγούστη[νῶ] anstelle von Δαγούστη als Beinamen des Gottes vor. Ramsay nahm auch an, dass der Steinmetz versehentlich die Buchstaben ΣΤ statt ΤΤ eingemeißelt hatte, und schlug den Beinamen Dagouttenos vor, den er mit der bithynischen Siedlung Daguta in Verbindung brachte (zu dieser Siedlung s. Belke 2020, 515-516, s.v. Daguta). Diese Vorschläge werden von Ferri (1932, 248) und Dörner (1940-1941, 118 Nr. 40) für unwahrscheinlich gehalten und dies durch die Tatsache gestützt, dass andere Votivgaben an Zeus Dagoustes gefunden wurden.

pretiert werden. Wenn man es als Motivgabe im Allgemeinen betrachtet, kann man verstehen, dass sich in der Nähe des Fundortes des Steines ein heiliger Ort befand und dass ein solcher Fluch geschrieben wurde, um Schaden von den Opfern abzuwenden, die an diesem heiligen Ort dargebracht wurden. Die Tatsache, dass Verwünschungen in der phrygischen Region meist mit Gräbern in Verbindung gebracht werden, zeigt jedoch, dass diese Möglichkeit sehr schwach ist. Es muss sich also entweder um das Grab und die damit verbundenen Bauten oder um Grabbeigaben im Zusammenhang mit dem Totenkult gehandelt haben.

Z. 3-5: ὑποκατάρατος ὑπὸ Δία ἦτω. Für einen ähnlichen Ausdruck s. *I.Arai Epitymbioi*, Nr. 218: ἦτω κατηραμένος ὑπὸ τε Δία, Γῆν, Ἥλιον. Das Wort ὑποκατάρατος ist nur viermal belegt³¹. Zwei dieser Inschriften stammen eindeutig aus Prynnessos (Dorf Sülün bei Afyon) und die beiden anderen möglicherweise aus demselben Ort. Daher ist es möglich, dass auch dieser Stein von irgendwo in der Nähe des Dorfes Sülün hierher transportiert wurde. Eine ähnliche Aussage findet sich in Lochman 2003, 274, Kat. II 253, Taf. 18, Abb. 64.

Wohl 2. Jh. n. Chr.

Anhang Nr. 2: Weihung an Zeus Sarnendenos (fig. 16a-g)

Altar aus Marmor; Inv. Nr.: Nicht im Museum; FO: Beylikova bei Eskişehir; die Maße sind unbekannt.

Der Aufsatz des Altars ist stark zerbrochen und die Inschriften sind ebenfalls beschädigt. Auf dem Schaft des Altars befinden sich an drei Seiten Girlandenreliefs, die an den Ecken durch Ochsenköpfe miteinander verbunden sind. Innerhalb des Girlandenmotivs auf der Vorderseite befindet sich eine Büste des Zeus (Sarnendenos), die auf einer Lotuspflanze steht. Die linke Seite zeigt einen reitenden Gott innerhalb der Girlande, der eine Doppelaxt über der linken Schulter trägt. Auf der rechten Seite des Altars befindet sich eine Büste der Göttin Meter, die ebenfalls in einer Girlande steht. Die Gesichter aller drei Büsten sind beschädigt. Die Inschriften zu den einzelnen Gottheiten sind auf der jeweiligen Fassade eingraviert. Die Rückseite des Altars ist roh belassen.

Die Archäologen Gülsüm Okta und Bülent Okta (beide sind im Museum von Eskişehir tätig) berichteten von einigen Inschriften, die bei einer Raubgrabung entdeckt wurden. Die folgende Inschrift ist eine davon (unser Dank gilt beiden dafür.). Die Örtlichkeit heißt Ağlısırtı und liegt etwa 4,5 km südöstlich des Dorfes Ağaçhisar in der Nähe der Kreisstadt Beylikova bei Eskişehir. Heute befindet sich diese Weihung wahrscheinlich vor dem *Kültür evi* des Rathauses von Alpu. Wir wollten die Texte und Fotos dieser Inschrift hier wiedergeben, damit sie in der wissenschaftlichen Welt aufgenommen werden können (Vgl. Akyürek-Şahin – Uzunoğlu 2024, 43-45. Die in jenem Artikel im Anhang Nr. 1 veröffentlichten zwei Inschriften stammen ebenfalls von diesem Ort.). Wir haben die Inschriften von den Fotografien abgelesen.

31 *I.Arai Epitymbioi*, Nr. 247, 248, 261, 262. Vgl. ebenda, Nr. 175 = Lochman 2003, 274 Nr. II 253: τις τοῦτω μνήματι κακῶς ποιήσῃ, ἰς θεοῦς | κατηραμένος ἦτω.

a. *Inschrift auf der Vorderseite des Altars*

Aufsatzprofil:

[- - - - -]?

[- - - - -]?

Auf dem Schaft:

[- - - - - Τει]μόθεο[ς?]

2 [καὶ? Φοῖνιξ ὑπέ[ρ τ]ῶν ἰδί[ων]

Girlande

πάντων Δεῖ Σαρνε-

4 δηνῶ εὐχήν. *sic*

b. *Inschrift auf der linken Nebenseite des Altars*

Aufsatzprofil:

[- - -]ΒΟΣ[- - -]

2 [- - - -]ΟΙ[- - -]-?

Auf dem Schaft:

ΛΑΣ παραπέμ-

4 πων.

Girlande

c. *Inschrift auf der rechten Nebenseite des Altars*

Aufsatzprofil:

[- - - - M]ητρι

2 [- - - - -]ηνῆ

Auf dem Schaft:

εὐχήν.

Girlande

Die Inschrift a: Z. 3-4: Δεῖ Σαρνεδηνῶ. Dazu s. oben Nr. 12.

Z. 4: Auf dem Stein steht εὐχνη.

Die Inschrift b:

Z. 3: - -]ΛΑΣ. Wahrscheinlich ist hier der letzte Teil eines männlichen Namens wie Ἀσκλάς überliefert. Es ist jedoch weniger wahrscheinlich, dass es sich hier um den Namen Λας handelt; für diesen Namen s. LGPN VC, 243 s.v. und LGPN VB, 255 s.v.

Man könnte hier auch an einen Akkusativ Plural der zweiten oder dritten Deklination denken.

Z. 3-4: παραπέμ|πων?. Wenn wir das Wort richtig gelesen haben, ist es schwierig zu sagen, in welchem Sinn das Wort παραπέμων in dieser Inschrift erscheint, möglicherweise in Verbindung mit dem vorhergehenden Substantiv. Dieses Wort scheint, in solchen Weihungen bisher nicht belegt worden zu sein. Bezieht sich dieses Wort auf Phoibos (Apollon)?

Die Inschrift c: Z. 1-2: Μ]ητρι [- - -]ηνῆ. Da Meter viele Epitheta hat, die auf -ene enden, und die Inschrift recht unvollständig ist, kann man nicht genau erkennen, um welches Epitheton es sich hier handelt. In Anbetracht des Fundortes des Steins können jedoch mit geringer Wahrscheinlichkeit Meter Eisindene³² und Meter Plitaene³³, die aus der Gegend von Eskişehir bekannt sind, oder Meter Pontanene³⁴, das aus Nakoleia bekannt ist, angenommen werden.

2./3. Jh. n. Chr.

32 Riel 1994, Nr. 31 = SEG 44, 1064.

33 Riel 2017, 143, Anm. 164. Vgl. RECAM II, Nr. 54A (Μητρι Πλιτα[ηνῆ]).

34 Haspels, *Phrygia*, Nr. 153; Riel 2017, 143, Anm. 165.

Index der Personennamen

Ἀλέξανδρος 7	Ζώσιμος 8	Παρθένιος 9
Ἀσκληπᾶς 3	Ἐπίγονος 7	Πασικράτης 2
Ἀὐρ. 6, 8	Κλαύδιος 8, 9	Σωκράτης 14
Βλάστος 11	Μᾶρκος 4	Τειμόθεος Anhang Nr.2
Γάιος Ὀπίσιος Ἄλκιμος 1	Μενᾶς 3	Τερτιανός 6
Δειόταρος 12	Μηνόφιλος 14	Τι. 9
Διονύσιος 14	Ναννας 5	Φοῖνιξ Anhang Nr.2
Διταγας? 12	Οὐᾶρος 11	Χρυσάνθης 8
		Χρύσιον 5

Zeus mit verschiedenen Beinamen

Ζεύς 1, 2, 3?, 4, 10, 11, Anhang Nr. 1	Ζεὺς Κορηνός 13	Ζεὺς Πεταρηνός 7
Ζεὺς Δαγουστις 14	Ζεὺς Κουλαμτηνός 5	Ζεὺς Σαρνενδηνός 12, Anhang Nr. 2
Ζεὺς Ἐκατοστήτης 8	Ζεὺς Μεληνός 9	
	Ζεὺς Ὀλεμεανός 6	

Danksagungen

Wir möchten uns bei den beiden anonymen Gutachtern für ihre Anregungen herzlich bedanken.

Bibliographie und Abkürzungen

Die Abkürzungen der Standardpublikationen in der Liste von „GrEpiAbbr“, die in diesem Aufsatz benutzt wurde, sind in der Bibliographie unten nicht enthalten. Diese Liste ist online aufrufbar, s. List of Abbreviations of Editions and Works of Reference for Alphabetic Greek Epigraphy ([GrEpiAbbr – AIEGL](#)).

- Akyürek -Şahin 2002 N.E. Akyürek-Şahin, Phrygia'da Çiftçi Tanrısı: “Dii Brontonti Eukhen”, Unpubl. Dissertation, Akdeniz Universität, Antalya.
- Akyürek-Şahin 2006 N.E. Akyürek-Şahin, Yazıdere (Seyitgazi) Zeus Kutsal Alanı ve Adak Yazıtları, İstanbul.
- Akyürek-Şahin 2007 N.E. Akyürek-Şahin, “Neue Votivsteine aus dem Museum von Afyon”, *Gephyra* 4, 59-115.
- Akyürek-Şahin – Uzunoglu 2024
N.E. Akyürek-Şahin – H. Uzunoglu, “Neue Weihungen an Zeus Bronton im Museum von Eskişehir”, *Phaselis* X, 27-51.
- Avram 2013 A. Avram, “Notes épigraphiques (III)”, *Pontica* 46, 295-309.
- Avram 2016 A. Avram, “Two Phrygian Gods Between Phrygia and Dacia”, *Colloquium Anatolicum* 15, 70-83.
- Belke 2020 K. Belke, *Bithynien und Hellespont (Tabula Imperii Byzantini 13)*, Wien.
- Corsten 2010 Th. Corsten, “Names in -IANOΣ in Asia Minor. A preliminary study”, *Onomatologos. Studies in Greek Personal Names presented to Elaine Matthews* (ed. R. W. V. Catling – F. Marchand, with the assistance of M. Sasanow), Oxford, 456-463.
- Dörner 1940-1941 F.K. Dörner, “Außerbithynische Inschriften im Museum von Bursa und neue Funde aus Eskişehir (Dorylaion)”, *JÖAI* 32-33, Beiblatt 107-136.
- Drew-Bear 1976 T. Drew-Bear, “Local Cults in Graeco-Roman Phrygia”, *GRBS* 17, 247-268.
- Drew-Bear 1978 T. Drew-Bear, *Nouvelles inscriptions de Phrygie*, Zutphen.
- Drew-Bear – Naour 1990
T. Drew-Bear – Ch. Naour, “Divinités de Phrygie”, *ANRW* II 18.3, 1907-2044.
- Drew-Bear – Thomas – Yıldızturhan 1999
T. Drew-Bear – Ch. M. Thomas – M. Yıldızturhan, *Phrygian Votive Steles. The Museum of Anatolian Civilizations*, Ankara.
- Ferri 1932 S. Ferri, “Nuovi monumenti plastici dello Zeus di Bitinia”, *Historia* 6, 238-273.
- Frei 1988 P. Frei, “Phrygische Toponyme”, *EA* 11, 9-34.
- Frei 1992 P. Frei, “Epigraphisch-topographische Forschungen in Eskişehir 1991”, *AST* 10, 141-146.
- Güney 2019 H. Güney, “The sanctuary of Zeus Sarnendenos and the cult of Zeus in northeastern Phrygia”, *Anatolian Studies* 69, 155-174.
- Imhoof-Blümer 1901 F. Imhoof-Blümer, *Kleinasiatische Münzen Band I*, Wien.
- Koch 1987 G. Koch, “Zwei Weihreliefs aus Phrygien”, *EA* 9, 127-132.
- Lane 1975 E.N. Lane, “Two Notes on Lydian Topography”, *AS* 25, 105-110.
- Lochman 2003 T. Lochman, *Studien zu kaiserzeitlichen Grab- und Votivreliefs aus*

- Phrygien, Basel.
- Miklosich – Müller 1862 F. Miklosich– J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana II*, Wien.
- Paci 1998 G. Paci, P. Oppius, C.L. Argentarius, in: *Epigrafia romana in area adriatica, Actes de la IXe Rencontre Franco-Italienne sur l'épigraphie du monde romain* (ed. G. Paci), Pisa-Roma, 177-187.
- Parker 2023 R. Parker, *Religion in Roman Phrygia: from polytheism to Christianity*, Oakland, California.
- Ramsay 1906 W.M. Ramsay, Preliminary report to the Wilson Trustees on exploration in Phrygia and Lycaonia, in: *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire* (ed. W. M. Ramsay), Aberdeen, 231-277.
- Ricl 1994 M. Ricl, "Inscriptions votives inédites au musée d'Eskişehir", *Živa Ant* 44, 157-174.
- Ricl 2017 M. Ricl, "Cults of Phrygia Epiktetos in the Roman Imperial Period", *EA* 50, 133-148.
- Robert 1963 L. Robert, "Rez. zu Samothrace. Vol. 2 part 1: The inscriptions on stone by Karl Lehmann and P. M. Fraser", *Gnomon* 35,1, 50-79.
- Robert 1983 L. Robert, "Les dieux des Motaleis en Phrygie", *Journal des Savants* 1983, 45-63.
- Ruge 1933 W. Ruge, "Mos(s)syna", *RE XVI*, 376-377.
- Salomies 1992 O. Salomies, *Adoptive and Polyonymous Nomenclature in the Roman Empire*, Helsinki.
- Schuler 2012 Ch. Schuler, "Inscriptions and identities of rural population groups in Roman Asia Minor", *Epigraphy and the Historical Sciences* (eds. J. Davies – J. Wilkes), Oxford, 63-100.
- Tuğrul 1966 L. Tuğrul, "Emirdağ'da Bulunan Adak Stelleri (Votive steles found at Emirdağ)", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 13-14, 175-185.

Fig.1 Weihung des Gaius Optimus Alkimos an Zeus

Fig.2 Weihung des Pasikrates an Zeus

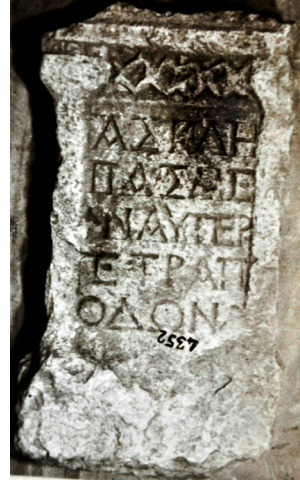

Fig.3 Weihung des Asklepas an Zeus

Fig.4 Weihung des Marcus an Zeus

Fig.5 Weihung der Nannas, die auch ChrySION heißt, an Zeus Koulamtenos

Fig.6 Weihung des Aur. Tertianus an Zeus Olemeanos

Fig.7 Weihung des Epigonos an Zeus Petarenos

Fig.8 Weihung Aur. Zosimos an Zeus Hekatosites

Fig.9a-b Weihung des Ti. Claudius Parthenios an Zeus Melenos

Fig.10a Weihung an Zeus M----

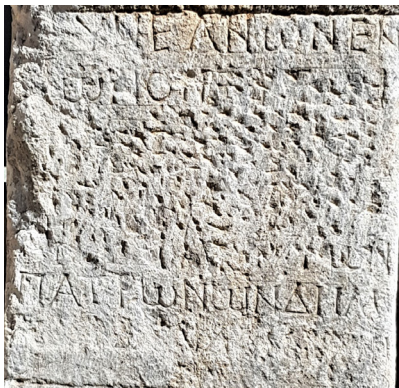

Fig.10b Weihung an Zeus M----

Fig.11 Grabstein des Varus und Weihung an Zeus

Fig.12 Weihung der Deiotaros und Ditagas an Zeus Sarnendenos

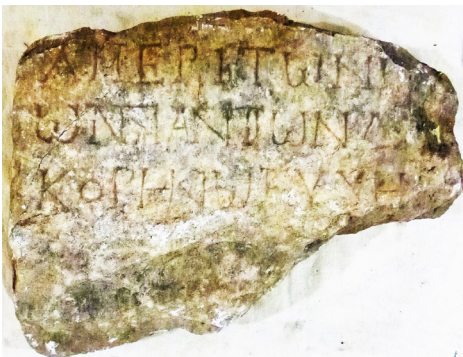

Fig.13 Weihung an Zeus Korenos

Fig.14a-b Grabstein des Menophilos und des Dionysios und Fig.15 Anhang Nr. 1: Grabfluch Weihung an Zeus Dagoustes

a

b

c

d

e

f

g

16a-g Anhang Nr. 2: Weihung an Zeus Sarnendenos

THEMISTIUS THE ORATOR BETWEEN RELIGIOUS IDENTITIES AND IMPERIAL POLITICS IN THE EASTERN PART OF THE LATE ROMAN EMPIRE

Onur Sadık KARAKUŞ*

Öz

Geç Roma İmparatorluğu'nun Doğusunda Dini Kimlikler ile İmparatorluk Politikaları Arasında Hatip Themistius

4. yüzyıl Roma tarihi genellikle I. Constantinus ve aile üyeleri ile Valentinianus-Valens gibi imparatorlara ya da dini bir tarih yazımını tercih edenler için Hıristiyan kilise babalarına odaklanan çalışmaların konusu olmuştur. Ancak hem halkın hem de senatonun temsilcisi rolüyle yönetenler ve yönetilenler arasındaki zincirin ana halkası konumundaki hatip, filozof ve devlet adamı Themistius, 4. yüzyıla damgasını vurmuş bir isimdir. Themistius'un gözünden imparatorluğun tasviri, askeri ya da siyasi anlatıların ötesinde çok canlı bir Roma dünyasına ışık tutmaya devam etmektedir. Söylevleri çoğunlukla siyasi nitelikte olsa da Geç Antik Çağ'da Roma İmparatorluğu'nun halkları ve şehirlerinin yanı sıra imparatorların dini politikaları hakkında da değerli bilgiler sunar. II. Constantius, Jovian, Valens gibi imparatorların dini politikaları ve dönemin entelektüel ortamı belki de en iyi Themistius'ta ayrıntılı olarak görülebilir. Themistius'un kendisi de bu güçler dengesinin ortasında kalmış bir figür olarak öne çıkmakta, kimi zaman Hıristiyan yanlısı imparatorluk politikalarını destekleyen kimi zaman da yerel rekabetlerde pagan kimliğiyle Hıristiyan dini gruplara karşı çıkmaktadır. Bu çalışma, Themistius'un geç dönem "Hıristiyan" Roma İmparatorluğu'ndaki konumu ve rolünün, onun perspektifinden imparatorluk şehirlerindeki dini ortamın ve imparatorların dini gruplar arasındaki dengede hoşgörü/hosgörüsüzlük politikalarının kesin bir analizini sunmaktadır. Sonuçlar, hem Themistius'un bir kaynak olarak önemini gösterecek hem de dördüncü yüzyıl Roma İmparatorluğu'na yeni bir bakış açısı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Geç Roma İmparatorluğu, Themistius, İmparatorluk Politikaları, Dini Tolerans, Hıristiyanlık.

* Asst. Prof. Onur Sadık KARAKUŞ, Düzce University, Faculty of Art and Sciences, Department of History, 81620 Düzce-Türkiye. E-posta: onurskarakus@gmail.com; ORCID No: 0000-0001-6169-266X.

Abstract

The fourth century Roman history has often been the subject of studies focusing on Constantine I and members of his family and emperors such as Valentinian-Valens or, for those who prefer a religious historiography, the Christian church fathers. However, the orator, philosopher and statesman Themistius, who acted as the main link in the chain between the rulers and the ruled in his role as the representative of both the people and the senate, is a name that marked the fourth century. The portrayal of the empire through the eyes of Themistius still sheds light on a very lively Roman world beyond military or political narratives. His orations, though mostly political in nature, provide valuable information on the peoples and cities of the Roman Empire in Late Antiquity, as well as on the religious policies of the emperors. The religious policies of emperors such as Constantius II, Jovian and Valens, and the intellectual environment of the period can perhaps best be seen in detail in Themistius. Themistius himself stands out as a figure caught in the middle of this balance of forces, sometimes supporting pro-Christian imperial policies and sometimes opposing Christian religious groups with his pagan identities in local rivalries. This study offers a definitive analysis of Themistius' position and role in the late "Christian" Roman Empire, the religious environment in the imperial cities from his perspective, and the emperors' policies of tolerance/intolerance in balancing between religious groups. The conclusions will both show the importance of Themistius as a source for the Roman provinces in the East and provide a new perspective on the fourth-century Roman Empire.

Keywords: Late Roman Empire, Themistius, Imperial Policies, Religious Tolerance, Christianity.

Introduction

The third and fourth centuries were eras of fractures, changes, and transformations in various aspects of the Roman Empire. While the phenomenon of the third century was political instability and economic problems¹, in the fourth century it seems to have been replaced by religious conflicts and changing imperial policies. In addition to the very general question of whether there were dominant paradigms in the second half of the fourth century, the pagan-Christian opposition and the situation of the pagans in the period in question also attract the attention of researchers as important problematics². The most important information on these times comes mainly from the Eastern provinces of the Roman Empire. The subject of this paper is the religious milieu and the manifestation of imperial policy in late antique Anatolia, which during this period was one of the most important sources of educated people and income for the Roman Empire and even became one of its new pivotal provinces. This study focuses on the continuation of religious policies after the Constantinian dynasty in the fourth century, using Themistius as the main source. The question of whether Themistius' orations can be used as a historical reference for the provinces of the Later Roman Empire in the Eastern Mediterranean, especially for the history of religions, is the impetus for this paper.

1 See. Alföldy 1974, 98-103; Birley 1976, 253-281; Kuhoff 2001, 17-27; John 2008, *passim*.

2 On 30-31 May 2003, a colloquium entitled "Die Stadt in der Spätantike - Niedergang oder Wandel?" was held with the participation of prominent scholars to discuss the ideas of change and transformation in late antiquity. Although this was one of the most wide-ranging studies up to that time, even today there is no consensus on how to define developments in Late Antiquity.

The second half of the fourth century was a period when Anatolia and the eastern Mediterranean provinces of the Roman Empire experienced a cascade of problems centered on natural disasters³. As Liebeschuetz points out, the Late Antiquity of Anatolia in particular represents a period in which many questions remain unanswered, such as the decline of urbanization and the evolution of economic structures⁴. In the fourth century, natural events, the changing policies of the emperors and religious divisions initiated many transformations in Anatolian and Eastern Mediterranean cities, moving away from the classical *poleis* and pre-Christian culture.

For this period, both pagan and Christian writers provide a variety of information on the history of Roman Anatolia and Eastern Mediterranean. One of them was Themistius, who emerged in the 4th century as one of the remarkable figures of the new capital Constantinople. Themistius, who is briefly mentioned in the Souda as the *praefectus urbi* of Constantinople during the reign of Emperor Julian (361-363) and as a philosopher who also wrote many works, is a statesman as well as an intellectual and provides important and little-known information about Roman politics and historical developments in the fourth century⁵. In addition, Themistius provides first-hand information on Constantinople and Eastern Roman Provinces, both because he was a Constantinopolitan of Paphlagonian origin⁶, and because the centre of the empire shifted from Rome to Constantinople and the eastern Mediterranean. The first nineteen orations of Themistius are of a political nature, and 20-34 of his orations are of a public nature⁷. Studies on Themistius, whose various philosophical works and letters are also known, increased in the mid-20th century. Vanderspoel, Penella, Heather and Moncur, Downey, Errington, and Dagrón prepared the most comprehensive studies on Themistius and his works.

A significant part of the information Themistius provides directly or indirectly in his orations can provide new information and perspectives for future research on the Late Antiquity. The fact that Themistius delivered various orations to important figures such as Constantius II, Jovian, Valentinian, Valens and Theodosius I during his life distinguishes him from many orators who were associated with one or several emperors⁸. The fourth century in which Themistius lived is also noteworthy for pagan intellectuals such as Libanius, Eunapius, Ammianus Marcellinus in the increasingly Christianised Roman Empire.

The orations of Themistius continue to be a useful corpus for the history of Late Antiquity. This article focuses on a partially neglected aspect of Themistius' orations. It discusses the relationship between developments in the fourth centu-

3 This period was also characterized by a series of natural disasters such as earthquakes, hail, floods, fires and famines, which occurred in different regions from Bithynia to Egypt. See Lenski 2002, 385-391.

4 Liebeschuetz 2006, 469-470.

5 Souda, s.v. Θεμιστιος.

6 See below.

7 While Themistius' public orations generally bear traces of possible meetings with officials and emperors and in this sense have a content addressed to the governed, it is possible to accept that the political ones have content addressed to emperors. See. Swain 2013, 5-9. On the role of orators in the relationship between the rulers and the ruled, see. Omissi 2020, 41-45.

8 Errington 2000, 863.

ry and the transformation of the religious milieu in Roman cities in the context of Themistius' accounts, and offers ideas on where concepts such as decline and transformation can be placed for the Eastern Mediterranean cities of Rome.

A Pagan Orator in Politics: The life and career of Themistius

Themistius was born in 317 to a family originally from Paphlagonia, at a time when the Roman Emperors were increasing their support for Christianity, and as a pagan, he climbed the career ladder rapidly⁹. According to Vanderspoel, Themistius was born in Gangra or Cimiata near Mount Olgassys; Kupreeva argues he was born near Abonouteichus, another town in Paphlagonia¹⁰. Themistius received his basic philosophical education from his father Eugenius, a modest philosopher, and from an unknown sophist in a small town near the Phasis River¹¹ on the eastern shore of Pontus and later possibly in Neocaesarea. He describes there as follows: "I myself reaped the fruits of rhetorical study in a place far more obscure than this one, not a refined Greek place, but one on the outskirts of Pontus near [the river] Phasis...¹²" Themistius, although born in Paphlagonia, spent only a small part of his life there and came with his family to Constantinople, the new imperial residence of Constantine I (324-337), where he continued to study and live after 337¹³. However, it seems that the move to the Constantinople did not make Themistius a permanent resident of the city.

Themistius came to Nicomedia in the early 340s and started teaching students, and he left there in 347/348 and began teaching rhetoric in Constantinople¹⁴. Apparently, the oration he delivered (i.e., *Or. 1, On the love of Mankind or Constantius*) in Ancyra in 350 in the presence of Constantius II (337-361) on how the ideal emperor should be both made him stand out in his profession and made him a prominent person whose opinions were important to the emperors¹⁵. Themistius, who established a link between the traditional and the contemporary, was also appointed as the head of the philosophy chair of Constantinople and senator with *adlectio* to the newly established Constantinopolitan Senate in 355, and in 357 he travelled to Rome as the senate's delegate, both to celebrate the *Vicennalia* of Emperor Constantius II and to convey the congratulations of the Constantinopolitan senate for the elimination of figures such as Vetrano and Magnentius, which were be problematic for the empire¹⁶. According to Heather and Moncur, the Constantinopolitan Senate used the elimination of the usurpers Vetrano and Magnentius by the emperor as an excuse for the gift of *Aurum cor-*

9 PLRE I, Themistius I, col.889-890; Dagron 1968, 5-14; Vanderspoel 1995, 31. In the orations 5 and 6, the influence of Neoplatonism on Themistius is evident, especially where he addresses the divinity of the emperors. Them. Or. 5. 64b. Zucker 2015, 360; Also see. Ballériaux 1994, 199; Coda 2020, 16-20. But it is also understood that Themistius had differences with the theurgical Neoplatonists. Mehr 2024, 29. Eugenius, the father of Themistius, is also known to have been a Neoplatonist philosopher. Ballériaux 1996, 135-160.

10 Kupreeva 2000, 397.

11 PLRE I, Themistius I, col.889.

12 Them. Or. 27, 332d. Vanderspoel 1995, 32-35; Heather – Moncur 2001, 1.

13 Watts 2000, 74.

14 Vanderspoel 1995, 43; Heather – Moncur 2001, 76, fn.79.

15 Stertz 1976, 349-358.

16 Vanderspoel 1995, 100-104; Cribiore 2015, 62; Omissi 2020, 39.

onarium to the emperor at his triumphal procession in the city of Rome, which makes Themistius' visit to Constantius II in Rome understandable. Thus, the political initiative of the Constantinopolitan Senate was mediated by Themistius both as an envoy and through his oratory (Oration 3)¹⁷.

It is also known from the Oration 4 that during these years he was responsible for planning the library of Constantinople, which was founded by Constantius II and where the transcription of manuscripts into codices was carried out¹⁸. He also stated in the same oration that he had donated a private collection to the new library of Constantinople. Themistius, who lived most of his life in Constantinople, also visited Antioch and Phrygia¹⁹. It is understood that Themistius lost his position of power when the pagan Julian became emperor and started regaining his position after 363²⁰. Ironically, the career of Themistius, who supported paganism, was characterised by ambiguity during the reign of a pagan emperor. In 383/384 Themistius became *Praefectus Urbi* of Constantinople, which greatly expanded his authority and influence both in the capital and throughout the empire²¹. For this promotion, the pagan epigrammatist Palladas, criticises with the following words:

*You, seated above the heavenly wheel, hast desired a silver wheel. Oh, infinite shame!
Erst you wast of higher station and hast straight become much lower. Ascend hither to
the depths; for now you hast descended to the heights*²².

Themistius states that there are some criticisms against him, but that this also happened to philosophers such as Plato and Socrates and that they are jealousy²³. Moreover, as several detailed accounts of Libanius suggest, rivalries between intellectuals (rhetoricians, sophists, philosophers, etc.) were already present in the Late Antique world, and the idea of having a common religion was probably not the first thing prioritized at that time²⁴. Nevertheless, Themistius' pragmatic attitude and the rise of his political career caused Palladas to emphasize him as a traitor. Penella cites Themistius' acceptance of the position of *Praefectus Urbi* as the reason for the criticism, but the satirical and insulting verses of Palladas can also be interpreted in terms of rivalry. The Oration 34 of Themistius is almost a response to such criticism²⁵.

17 Heather – Moncur 2001, 114–125.

18 Them. Or. 4. 59-61; Vanderspoel 1995, 77, fn. 29.

19 PLRE I, Themistius I, col.890.

20 As Watts notes, Themistius' close relationship with Emperor Constantius II, and even his continued support for Constantius II in the Civil War, which became seriously visible in 361, led to his first contact with Julianus being relatively cold. Brauch 1993, 83; Watts 2000, 117; Errington 2000, 873; Bolgov 2014, 179.

21 Heather – Moncur 2001, 17; cf. Stenger 2007, 399-415; Wilkinson 2009, 57; Kahlos 2011, 287.

22 Ant. Pal. 11, 292. Transl. by Paton, modified. Here it appears that Themistius was placed in the wrong period (i.e. the period of Valentinian and Valens) when he was Praefectus Urbi; the view that Themistius was Praefectus Urbi during the reign of Theodosius I is more widely accepted. Dindorf 1961, 634-635; Stertz 1976, 354; Von Haehling 1978, 121; Nochi 2016, 309.

23 Them. Or. 21. 246c. cf. Downey 1955b, 296.

24 Lib. Or.1. 84-85. Likewise, Themistius criticized Himerius, who was also a rival of Libanius. Cribiore 2007, 56.

25 Them. Or. 34; Dagron 1968, 50; Penella 2000, 38.

During the reign of Emperor Valens (364-378), in 376, Themistius was sent on an embassy to Trier and then to Rome to visit the Roman Emperor Gratian in the West, to whom he delivered a panegyric²⁶. Themistius also served as tutor to Valens' son, Caesar Valentinianus Galates, for five years²⁷, and towards the end of his life he was appointed by Theodosius I (379-395) as tutor again for the education of Caesar Arcadius²⁸. The 12th-century Byzantine poet and grammarian John Tzetzes, in the section on orators, mentions that philosophers served as secretaries to various emperors, Himerius of Prusias for Emperor Julian and Themistius for Theodosius I. It is known that Themistius had a close relationship with many emperors²⁹. According to Barceló, professional orators such as Libanius and Themistius were not expected to give an objective account of the events of the Empire, but rather to depict the 'desired reality' in engaging terms³⁰. In this respect, the Christian emperors did not care whether Themistius was a pagan or a Christian, but how well he could perform his profession. Themistius' lack of explicit opposition to the Christian belief in God and his relationship with the emperors made him a popular figure³¹. As in the case of Valens, it is also understood that some Roman emperors did not know Greek, but entrusted Themistius with an important function for communication with the local population³².

Religious tolerance and the survival of the Roman Empire were undoubtedly essential for Themistius³³. The fact that he did not support the Usurpation of Procopius³⁴ and Marcellus during the reign of Valens and even dealt with Procopius' initiative with a status quoist approach in a sarcastic manner³⁵, as well as his controversial relationship with Julian, shows that he supported the most favourable opinion for Roman Empire³⁶.

Themistius, had a remarkable political career, but was also a highly productive figure, producing several philosophical works in addition to his orations and letters: Παράφρασις Ἀναλυτικῶν ὑστέρων (*Paraphrase of the later analyses*) Παράφρασις τῆς Φυσικῆς ἀκρούσεως (*Paraphrase of the physics lecture*), Παράφρασις τῶν Μετὰ τὰ φυσικὰ Λ (*Paraphrase on metaphysics 12*), Παράφρασις τῶν Περὶ ψυχῆς (*Paraphrase about the soul*), Παράφρασις τῶν Περὶ οὐρανοῦ (*Paraphrase about the Sky*), and Περὶ ἀρετῆς (*About the Virtue*)³⁷

26 See. Them. Or. 13; Vanderspoel 1995, 180-181; Kelly 1970, 375 and 384; For a recent study focusing directly on the Valens-Themistius relationship, see. Swain 2001.

27 Vanderspoel 1995, 172; Errington 2000, 889.

28 Them. Or. 18. 324, 1-17; Dihle 1989, 460. Also see. Heather – Moncur 2001, 15.

29 Tzetzes 6, 320.

30 Barceló 2004, 74.

31 Them. Or. 19. 229a; Chadwick 1993, 39.

32 Mehr 2024, 18.

33 For Themistius' demands for religious tolerance and the emperors' policies on this issue, see below.

34 According to Amm. Marc. 26. 9. 11, Procopius was related to Julian on his mother's side and was born into a noble family in Corycus in Cilicia. However, claiming his right to the throne during the reign of Valens, he revolted (on September 28, 365) with the support of two legions in Constantinople and took control of the city and its immediate surroundings, and this uprising was crushed by the Battle of Thyatira and later the Battle of Nacolea. Amm. Marc. 26. 9; Zos. 4. 7. 3- 8. 5.

35 Them. Or. 7. 91a-c.

36 See Errington 2000, 882-883; Niccolai 2023, 41-59.

37 DNP-Supplemente 2, 597.

Gregory of Nazianzus, a church father, also addressed him as “Great Themistius” and “King of words”³⁸. His philosophical works are undoubtedly as important as his orations³⁹.

As Dihle indicates, Themistius’ rhetorical activities and educational approach seem to have focused primarily on philosophy, in the sense of presenting lectures to a wider audience shaped by the rules of rhetoric, rather than the practice of developing teaching dialogue in small circles of students, which was the prevailing model in the dominant schools of philosophy in the Roman world, i.e., in Athens and Alexandria⁴⁰.

Themistius, besides being a philosopher, served as a delegate to the Constantinopolitan senate, as head of the chair of philosophy and as *Praefectus Urbi*, well-informed in state affairs and the policies of the emperors and respected by many circles⁴¹. Based on Libanius’ letters, it is thought that Themistius died around 390⁴².

Themistius, who gradually became a Constantinopolitan orator and politician, is in a sense a figure that helps to understand the fourth-century Roman world. His orations allow us to approach Roman Anatolia and other regions from a different perspective and to consider his orations partly as historical sources. Themistius’ orations focus mainly on the religious environment, imperial politics, and various details of late Roman cities.

Phenomena of the fourth century: Religious Identity and (In)Tolerance

In the early Late Antiquity, the Roman middle class was economically weakened, civil servants and soldiers resorted to illegal taxes and extortion to solve their financial problems, the masses of ordinary people were distracted from their daily work due to excessive taxation and the crisis environment, and the local elites started becoming active in church affairs⁴³. At the beginning of the fourth century, the period beginning with Constantine I, when Christianity gained its freedom and began to receive the support of the emperors, was largely triumphant with Theodosius I at the end of the century⁴⁴. In other words, it is an era of some irreversible religious changes. So much so that it would not be wrong to call the fourth century “the age of synods and councils” for Christians. As Ando points out, Themistius was apparently intelligent enough to understand the events taking place in the Late Roman Empire at that time⁴⁵.

The letters of Pliny the Younger indicate that there were Christians in Anatolia during the reign of Trajan (and possibly before), but it is difficult to estimate

38 Greg. Naz. Ep. 24; Ep. 112.

39 Heather 1998, 129; The philosophical works of Themistius also fill a very important gap in the world of ancient thought. In Ballériaux’s words: “Thémistius n’est nullement à négliger si l’on veut écrire l’histoire de la pensée grecque à cette époque de l’Antiquité tardive= If we are to write a history of Greek thought in this period of Late Antiquity, Themistius must not be neglected”. Ballériaux 1994, 200.

40 Dihle 1989, 460; cf. Bolgov 2014, 180-181.

41 Errington 2000, 870.

42 Lib. Ep. 18; Dihle 1989, 459.

43 Momigliano 1963, 7-9; Brown 2002, 49-52.

44 Lee 2006, 94-131.

45 See. Ando 1996, 171-207; cf. Csízy 2013, 347-354.

their exact number⁴⁶. Pliny the Younger, the governor of Pontus and Bithynia, in a letter to Emperor Trajan, stated that Christianity, which was an empty and contagious belief, could be controlled and prevented. During the reign of Septimius Severus, the balance began to shift, and the persecution of certain Christian individuals and groups became more visible, to the extent that it found a limited place in the works of sources and authors such as *Historia Augusta*, Eusebius and Tertullianus.⁴⁷ During the “Great Christian Persecution” under Diocletian and the Tetrarchy, the anti-Christian policy became much more obvious and harsher.⁴⁸

A number of changes have also emerged in classical pagan traditions and rites. Neoplatonism, which was one of the most important of these changes and centred on Plato’s relationship between God and the universe, spread in the Late Roman world as a new philosophy-paganism school, starting with Plotinus and Porphyrius, combining it with the theurgy which Iamblichus evaluated as a means of communicating with God⁴⁹. The fact that Iamblichus and his pupils were initiated into various pagan cults made this philosophical approach visible in the religious structure of the Eastern Mediterranean cities in the fourth century as an interwoven and remarkable phenomenon⁵⁰.

The religious atmosphere in the eastern Mediterranean cities during and after the reign of Constantine is usually analysed through the works of Christian authors while the works of the pagan orators and intellectuals of the period, though not inferior in content, have been relatively obscured. While the orations and letters of the orator Libanius provide some important information about the cultural milieu and the situation of the pagans, Themistius provides much more detailed and remarkable information about the religious factions. In this context, his Oration 24, the Nicomedean Oration, has survived as a very interesting historical text showing the religious-based rivalry in Anatolian cities in Late Antiquity:

You do often gather together to enjoy such presentations, and you love your banquet-givers because they are inventive, generous, and unstinting in their provisions, because they always set a Sicilian table and prepare many cunningly wrought contrivances for you. Some of these men sing a native song, others sing a song that is Syrian and from Lebanon. They beguile you with their music, whether it is domestic or imported⁵¹.

Themistius, who taught philosophy and rhetoric for a short time in Nicomedia around the 340s, draws attention to the existence and rivalry between three different philosophical (and possibly religious) groups in Nicomedia, as can be

46 Plin. epist. 10, 96–97.

47 SHA. Sept. Sev. 17.1; Eus. HE. 6.1; Tert. ad Scapula, 4.

48 In fact, according to the witness of Lactantius, after the destruction of the church in Nicomedia, the centre of the Christian persecution, some pagans, mocking the situation of the Christians, not only verbally abused them but also physically attacked them. See. Lact. inst. 5. 2. 3–4.

49 See. Dillon 2007, 34–41; For the philosophical ideas of Plotinus, see Edwards 1994, 137–147.

50 Nesselrath 2013, 120.

51 Them. Or. 24. 301. Transl. by Penella.

seen in the passage above⁵². According to Vanderspoel, these groups, which aimed to influence the citizens and change their religious approach⁵³, were pagan - “native”, Christian - “Syrian” sophists - rhetoric teachers, and Neoplatonist - Iamblichan - “Lebanese” theurgical philosophers⁵⁴. Penella on the other hand, argues that Libanius, who is referred to as Lebanese, and the Syrians are Jews. Although Penella’s view is more recent and widely accepted, it is noteworthy that religious diversity throughout the empire included the theurgical philosophers-Neoplatonists. It is also noteworthy that Themistius follows a kind of rhetorical strategy, i.e., euphemism, by using ethnonyms to describe religious groups⁵⁵. Themistius tells us in his Oration 5 that the creator of the universe delights in diversity and wishes that the Syrians, that is, the Christians, should organize their affairs in one way, the Hellenes in another, the Egyptians in another, and that he divided them into small parts because he wanted the Syrians not to be uniform among themselves⁵⁶.

Neoplatonist philosophers were apparently among the most important groups of the fourth century. Before Julian became emperor, he is known to have studied under the Neoplatonist philosopher Maximus of Ephesus in Ephesus or Nicomedia, probably in 350s⁵⁷. Maximus of Ephesus and various Neoplatonist philosophers were to face persecution under Valens⁵⁸. The Neoplatonist philosopher Sopatros from Apamea in Syria, who came to Constantinople during the reign of Emperor Constantine I, was also accused of witchcraft by both the Christian and pagan populations due to the famine in Constantinople⁵⁹. From this historical information provided by Eunapius, it is understood that there was a contentious atmosphere between groups with different religious beliefs, such as Christians, traditional pagan, and Neoplatonist philosophers, even to the point of false accusations. It is also noteworthy that in Oration 5, Themistius mentions the religious groups in Constantinople during Julian’s reign as follows: “We were worse towards one another than the Persians, the legal disputes of the two reli-

52 Themistius also addresses here a little-known fact about the location and economic means of the city of Nicomedia: “...If I hadn’t known you had a claim to virtue, I would never have liked you so much, even if the Sinus Astacenus [gulf of Astacus (İzmit Körfezi)] brought more wonderful and perfect things than it actually does, or if the Sangaris [Sangarius River (Sakarya Nehri)] brought gold dust instead of grain...” Them. Or. 24. 307. It appears that the Sangarius River (also referred to as the Phrygian River. Them. Or. 24. 305) was used for the transportation of consumer goods and food from neighboring cities, probably from Phrygia and the coastal settlements of the Black Sea, and it is also possible to say that there were various river ports on the banks of the river for loading and unloading goods.

53 Sozomen mentions how some Christians were able to convert pagans to Christianity through philosophy. Sozom. 3.14. 27.

54 Souda, s.v. Ἰάμβλιχος; Vanderspoel 1988, 127-128.

55 cf. Demandt 1989, 415.

56 See. Them. Or. 5. 70a. In Oration 5, he refers to Egypt, which has its own pagan religious tradition, as a separate entity from the Greeks, while he refers to Christians as Syrians, like Julian’s usage of Galileans. Heather – Moncur 2001, 170, fn.106.

57 Eunap. VS. 7.1. The Souda states that Maximus was from Epirus or Constantinople/Byzantium. See Souda. s.v. Μάξιμος. Henck (1999/2000, 111) states that Maximus of Ephesus and Julian met in Ephesus.

58 See below.

59 Eunap. VS. 6. 2. According to Zosimus, Consul Ablabius also played an important role in this event. Zos. 2. 40.

gious factions throughout the city were more damaging than their attacks...⁶⁰ However, it is thought that the reference here is to Julian's policy, not to the pagan or Christian population, and that the Persians, an armed enemy, were chosen as the metaphor here⁶¹. It also shows that Themistius, interacting with emperor Jovian, tried to heal the religious divisions after the reign of his predecessor Julian⁶². Themistius seems to have tried to create an atmosphere of tolerance towards religious divisions in both the Eastern and Western Roman provinces.

In his Oration 23, delivered in Constantinople after 357, Themistius explains that even though the cities in Galatia were small compared to other cities, their inhabitants were very interested in philosophers and sophists:

*I say nothing about the city of Antiochus [i.e., Antioch in Syria] and all the men I met there who craved and got hold of my merchandise. I say nothing of those I met in the Hellenized [parts of] Galatia. Those [Galatian] cities are not so great, nor can they contend with this greatest city [of ours], but you know that their citizens are sharp-minded and smart and quicker to learn than even the very Hellenic are. Once the philosopher's cloak appears among them, they immediately cling to it, as iron clings to a magnet. What would these men not give to be able to bring the teachings of Plato into their cities from abroad? These are men who, for Demosthenes' juridical orations or Thucydides' history, pay almost as much to experts in those classics as Xerxes did to Themistocles, son of Neocles! ...*⁶³

It is clear that in the mid-fourth century, the local elites and educated inhabitants of Galatia, especially Ancyra, still showed a strong interest in philosophical thought. In other words, a similar cultural environment to that of the second and third centuries was still alive in Galatia⁶⁴.

From the middle of the fourth century onwards, the socio-economic structure of the eastern Mediterranean cities began to change, and that especially Anatolian cities also underwent a major religious change. However, as can be seen in von Haehling's outstanding work, it is also known that in many cities during this period the pagan population was equivalent to Christianity and that the governors of the provinces were generally people of pagan faith⁶⁵. As Cameron summarized, "personal loyalties were still more important than religious loyalties"⁶⁶. In this respect, the view that many cities/ provinces in Eastern Roman Provinces had become a Christian region by the middle of the fourth century is unfounded, but the increasing influence of bishops in public life coincides with this period⁶⁷. Themistius emphasized in various orations that the pagan population was still the

60 Them. Or. 5. 69c.

61 For Julian's anti-Christian policy in Constantinople, see. Socr., HE. 3.12.3; Also see. Bowersock 1978, 79-93; Smith 1995, 189-218.

62 Themistius' oration to Jovian focuses on the fact that emperors cannot determine the routines of belief and worship, which are always subject to change, in other words, a kind of freedom of worship. Daly 1971, 72-73. Also see for Jovian, Amm. Marc. 25. 5-5ff

63 Them. Or. 23. 299. Transl. by Penella.

64 Julian's letter to Arsacius, the High Priest of Galatia, also shows that he intended to further increase the presence of the pagan population in the Galatian cities. Julian. Ep. 22.

65 See. Von Haehling 1978, 510.

66 Cameron 1993, 73.

67 Cameron 1993, 71-77.

main element in many cities of Asia Minor and the eastern Mediterranean, and various emperors, especially Jovian, embraced religious tolerance even after the reign of Julian⁶⁸.

Emperor Jovian sparing the life of Vindaonius Magnus, who burned a Christian church in Berytus during the reign of Julian, in return for rebuilding the church from his own resources is another remarkable example given that demonstrates imperial policies to overcome the pagan-Christian antagonism in Eastern Roman Provinces⁶⁹. Although the reign of Jovian, which lasted only about one year, was a period of renewed and irreversible strengthening of Christianity after Julian, the emperor seems to have maintained a strong religious tolerance towards the pagan population and issued a law of religious tolerance⁷⁰. In fact, we learn that Jovian allowed temples to be opened for pagans and offerings to be made in accordance with the rules, but he closed down various false religion-cult centres, which Themistius described as “nests of deceit”, and did not allow those who practiced necromancy⁷¹. Barceló suggests that Jovian, who was apparently not a pious Christian, was proclaimed emperor in response to the hesitant acceptance of Julian’s religious policy, especially in the east of the empire⁷². Themistius also presented the peace treaty as a victory for Jovian, rather than blaming Julian for the losses in the Persian campaign, as Christian writers did, and apparently wanted to honour him for his religious tolerance with this event as well⁷³.

While Themistius directly or indirectly refers to all the religious diversity mentioned above, he also recognizes it as a natural consequence of the empire and emphasizes the inevitable role of the rulers in this regard⁷⁴. Themistius’ orations are also noteworthy for the traits that are considered ideal or appropriate for emperors, because these traits can also influence religious diversity. He apparently takes some historical figures as role models for himself and makes it clear why he comments on emperors’ traits: He recognized as his predecessors the Arius for Augustus, Thrasyllus for Tiberius, Dio Chrysostom for Trajan and Epictetus for the two Antonines (i.e., Antonius Pius and Marcus Aurelius)⁷⁵.

Religious tolerance, something that Christian writers do not emphasize much (or apparently try to ignore), is an important aspect of the Jovian and Valentinian (i.e. reign of Valens) periods that Themistius emphasizes⁷⁶. In his Oration 6, Themistius hints that Jovian’s religious tolerance policy was partly continued under Valens, albeit in a more pro-Christian direction. Themistius’ position in the eyes of the emperors and his efforts to create an environment of religious tolerance within the empire can also be seen in the work of Socrates

68 Jones 2010, 502ff.

69 PLRE I, Magnus 12, col.536; Theod. HE, 4. 22.10; von Haehling 1978, 554.

70 Penella 2000, 195; Marcos 2014, 153-177. Cancik – Cancik-Lindemaier 2016, 204ff.

71 Them. Or. 5. 70b.

72 Gottlieb – Barceló 2000, 178.

73 Drijvers 2022, 61. Also see for the Persian campaigns, Amm. Marc. 25. 3. 1-20; Eutr. 10. 16; Sozom. 6. 1. 13 – 6. 2.

74 In this respect, Themistius seems to have followed Dio Chrysostom’s approach, who participated in politics and offered views on the ideal ruler. See. Dio Chrys. Or. 1 and Or. 2.

75 Them. Or. 5. 63d.

76 Ando 1996, 180.

Scholasticus and later Sozomen⁷⁷. The information on the reign of Valens the semi-Arianist emperor shows that the pro-Christian policies of the emperors were not as strict as thought.

In the meanwhile, Valens, making his residence at Antioch, was wholly undisturbed by foreign wars; for the barbarians on every side restrained themselves within their own boundaries. Nevertheless, he himself waged a most cruel war against those who maintained the 'homoousian' doctrine, inflicting on them more grievous punishments every day; until the philosopher Themistius by his Appealing Oration somewhat moderated his severity. In this speech he tells the emperor, 'That he ought not to be surprised at the difference of judgment on religious questions existing among Christians; in as much as that discrepancy was trifling when compared with the multitude of conflicting opinions current among the heathen; for these amount to above three hundred; that dissension indeed was an inevitable consequence of this disagreement; but that God would be the more glorified by a diversity of sentiment, and the greatness of his majesty be more venerated, from the fact of its not being easy to have a knowledge of Him.' The philosopher having said these and similar things, the emperor became milder, but did not completely give up his wrath; for although he ceased to put ecclesiastics to death, he continued to send them into exile, until this fury of his also was repressed by the following event⁷⁸.

This passage not only shows us that oratory was still powerful, but also provides interesting insights into shifting imperial politics. Socrates (and later Sozomen) briefly says that after the Emperor Valens made Antioch, the capital of the Diocese of the East, his imperial residence, his policies softened thanks to the rhetoric of Themistius, and adds that the emperor adopted a policy of religious tolerance towards both different Christian communities and various pagan groups, and that his punishments were less severe than before⁷⁹. It is also possible to conclude that the followers of the Nicene Creed were the majority of the Christian groups in Antioch and its neighbourhood in the fourth century.⁸⁰ In addition to the above account of events during the reign of Valens, Sozomen mentions the gradual Christianisation of many Upper Syrian cities, except Antioch⁸¹.

The above narrative, in which Socrates specifically mentions the role of Themistius, suggests the following: Themistius is likely to have included in his influential oration his idea of what a Roman Emperor should be like. The type of emperor described by Themistius as "a living law (i.e., *nómos émpsychos*) that adapts itself to each individual" was, according to him, a necessity⁸². In his view, Valens should have been in this position (i.e., Roman Emperor) as a high advisor/

77 Sozom. 6. 36. 6-7.

78 Socr. HE. 4. 32. Transl. by A. C. Zenos.

79 See also, Cod. Theod. 9.16.9; Sozom. 6. 37.1; The policy of tolerance here is thought to be close to the religious policy of the reign of Emperor Constantine. Heather – Moncur 2001, 155.

80 cf. Kaçar 2003, 120-125.

81 Sozom. 6. 34.

82 Them. Or. 8. 118d; Also, the cult-lord function of the emperors, as Daly calls them, was important to him. Daly 1971, passim. According to Dvornik, the definition of 'living law', a product of Greek political philosophy, was copied by Clement from Philo. It was introduced to Christianity by Clementius and adapted to Christianity over time. see. Dvornik 1966, 589-603.

judge. He also describes Valens as “the most merciful emperor” in his Oration 7⁸³. Apparently, this was also another art of rhetoric, that is a way obliging the emperor to be merciful. Themistius’ passage on the public celebration of the reign of Valens is also exaggerated, reflecting the Panegyric tradition⁸⁴.

However, various pagan figures associated with a conspiracy, including the Neoplatonist philosopher Maximus of Ephesus, could not be saved from being killed despite Themistius’ efforts⁸⁵. The fact that Hilarius of Phrygia, Simonides, Patricias of Lydia, Andronicus of Caria and many others who were suspected of being involved in witchcraft, which was known to have been banned by the emperor Jovian, were beaten, tortured, and sentenced to death shows that the anti-pagan practices under Valentinian and Valens were much harsher than their predecessors⁸⁶. It is noteworthy that Themistius does not directly mention Neoplatonic philosophers in his works.

Nevertheless, the number of Christian officials in the first half of the fourth century was small, and the experience of pagans in administrative and public life suggests that it was impossible to completely dispense with pagan elements in Anatolia and the eastern Mediterranean during this period⁸⁷. In this respect, even though there was friction between the Christians and the pagan population in the fourth century, sometimes actual and sometimes propaganda-based, it is difficult to say that the Roman emperors after the Constantinian dynasty supported the Christians with all their power⁸⁸. The Oration 30 of Libanius, which is dated to the reign of Theodosius I, and deals with the actions of Christians against the pagan temples, also mentions the involvement of some Christian clergy and regional officials behind them, such as Maternus Cynegius, the praetorian prefect of the East, in anti-pagan actions — without an imperial decree⁸⁹. Similar cases are also well known from some epigrams of Palladas and Socrates Scholasticus⁹⁰. Theophilus, Patriarch of Alexandria, pursued a harsh policy of intolerance and aggression against the pagans in the region and had the Serapeum destroyed in 391⁹¹. In fact, it is known that about a decade before Emperor Theodosius I’s edict banning pagan cults⁹², the Proconsul of Asia repaired the Temple of Artemis in Ephesus and that a relief dedicated to Emperor Theodosius I and his family

83 Them. Or. 7. 128. 14; See Valens’ religious tolerance. Almasi 2004, 90-91; The major element that is shown mercy and forgiven by Valens here are the people who supported Procopius. Mehr 2024, 23.

84 Them. Or. 13.168a-b.

85 Dagron 1968, 36-37; Heather 1998, 148; Heather – Moncur 2001, 143. According to Ammianus Marcellinus, Maximus of Ephesus was killed by order of Phestos (Festus), Proconsul of Asia. See. Amm. Marc. 29. 1.42; Zosimus states that a rumor of a fictitious conspiracy was deliberately spread under the leadership of the co-emperor Valentinian, and that the real aim was to eliminate the friends of Julian the Apostate. Zos. 4. 2; 4. 13 – 15. cf. Eunap. VS. 7. 4. 11.

86 Zos. 4. 14-15.

87 Von Haehling 1978, 514.

88 Von Haehling 1978, 614-616.

89 Lib. Or. 30; Zos. 4. 37; PLRE I, Maternus Cynegius 3, col.235 – 236; Also see. Watts 2013, 105-114.

90 Socr. HE. 5.16.1; Sozom. 7. 15; Benelli 2016, 998-999.

91 Cameron 1993, 75; Benelli 2016, 999.

92 For Theodosius I’s edicts concerning paganism, see Cod. Theod. 16. 10. 1-12.

was included in a frieze added there⁹³. Thus, for pagans in the western Anatolian cities, Constantinople and Antioch in the fourth century, conditions were still tolerable until the end of the century⁹⁴.

It is highly likely that Themistius was a pagan who favoured religious diversity but was also close to pagan monotheism⁹⁵. The idea that God possesses a mystery that cannot be accessed by human beings in the same way, and that it is impossible to have a faith that can be maintained in the same way everywhere, is undoubtedly Themistius' primary thought⁹⁶. Themistius' advocacy that emperors should be tolerant not only of pagans but also of other religious approaches within Christianity is also a product of this perspective, and it was undoubtedly enabled by Anatolia, where the triad of Christian and pagan culture-religion-politics intertwined.

In the fourth century Themistius not only acknowledged that there had been a change in the emperors and thus in the Roman Empire, but also pointed in this manner to how the emperor should be, i.e., *philánthrōpos*⁹⁷ and *nómos émpsychos*⁹⁸. These definitions, which can be handled differently in terms of political philosophy, are also seen as instruments to ensure religious diversity for Themistius. The idea of *nómos émpsychos*, which Themistius uses, points to the absolute authority of the emperor in the legal meaning. In his Oration 1, he expresses it in the following sentence:

*The king who loves mankind acknowledges the deficiency of inexactitude in the written law, and himself adds what is impossible for it, since, he is, I think, himself the law and is above the laws*⁹⁹.

In this sense, it is also clear how Themistius sees fourth century emperors. Here again, there is the predominance of the Hellenistic type of ruler ideas ("lawgiver" and "philanthropist") seen in Anatolian and Eastern Mediterranean cities¹⁰⁰. These definitions, which were undoubtedly the product of a common political philosophy, were welcomed by both religious groups, whether pagan or Christian¹⁰¹. According to Downey, Themistius' theory of the emperor's traits and function emphasizes the inseparability of the emperor from the paganism on which the Christian ideal of the ruler is based¹⁰².

One of the main features of Themistius' orations mentioned above is his understanding of the religious diversity in Roman Anatolia and the need for all religious groups to live together, and the emperors are the authorities responsible

93 Cameron 1993, 172.

94 cf. Dagron 1974, 119; Karakuş 2022, 132 ff. In the same period, we know that examples such as Palladas sold his books due to poverty (and Christian oppression) and sought another occupation. Benelli 2016, 1000.

95 Sandwell 2010, 101-126; Kahlos 2011, 301.

96 Chadwick 1993, 28.

97 See. Downey 1955a, 199-208; Downey 1957, 259-74; Kundakçı 2017, 22ff.

98 See. Aalders 1969, 315-329.

99 Them. Or. 1. 15b. Transl. by Heather-Moncur. In Or. 5. 64b, 16. 212d and 19. 227d, Themistius reiterates this philosophical idea.

100 Stertz 1976, 351-355; Tussay 2022, 142-143; Mehr 2024, 226-229.

101 Dvornik 1966, 616-619.

102 Downey 1955b, 299.

for ensuring this diversity. What this study hopes to show is that comprehensive information about fourth century Anatolia can be gleaned not only from church historians or historical texts, but also from relatively obscure literary sources, especially about religious milieu and imperial politics.

Conclusions

Themistius was a pagan orator, counsellor, teacher, administrator and philosopher, but he was a man who had friendly relations with and influence over the Christian emperors such as Constantius II, Jovian, Valens and Theodosius I. Themistius, in his time, was in a sense an influence on the Late Roman Emperors, as were the intellectuals of the Second Sophistic period, such as Polemon of Laodicea, Aelius Aristides or Dio Chrysostom and other political friends. According to his own words, he precisely considered himself, like Dio Chrysostom, Thrasyllus or Epictetus as an intellectual advisor to the Roman emperors.

Almost the last of the politically influential sophists, along with Libanius and Himerius, Themistius was able to survive as a pagan thanks to his rhetorical skills and, moreover, he held very important positions in the new imperial residence Constantinople. He was the only pagan political intellectual to remain so long at the Eastern Imperial Court and Constantinopolitan Senate. By providing detailed information through his testimony in terms of the Anatolian History of Religions, he also allowed us to understand the religious political role of the emperors. The orations of Themistius also provide rare insights into local religious rivalries in Nicomedia and the interest of pagans in philosophy in the Galatian cities.

Although Themistius acknowledged that the Roman Empire had become different from its former religious character, he argued that all religions should be tolerated in accordance with the social structure of the Roman Empire. Likewise, he did not support anti-Christian policy as Julian had done. Themistius was aware that the religious conflict in the Roman Empire (much of it in the eastern part) was holding the Empire and the emperors back. He often made direct or indirect references to this. What he really wanted was a peace that would enable coexistence between traditional and Christianity. This was perhaps most approached during the short reign of Jovian. He did neither support Julian's pro-Pagan policies nor Valens' conflicts against the Nicene creed, which would have weakened Christianity. These ideas also played a central role in Themistius' approach to the politics of the emperors.

The religious landscape in Constantinople or major provincial capitals of Ancyra, Nicomedia, Antioch, according to Themistius, was still balanced and there was still an interest in pagan culture and *paideia*. In Constantinople there was also the imperial library containing pre-Christian books. In addition to the traditional pagan communities, Neoplatonists had also appeared on the scene during this period. In the fourth century, divisions were not yet entirely based on religions, but there was also inter-religious or intradenominational rivalry, as Themistius revealed in his orations. Nevertheless, in the social structure, Christianity increasingly gained a strong foothold, while pagan religions were losing their former support from the emperors.

Themistius was one of the most important products of the new capital

Constantinople and Roman Anatolia, and his ideas contained historical elements of the deep-rooted Hellenic tradition. He was also a strong follower of classical Greek philosophy. The idea of the emperor as a law-giver, philanthropy, tolerance of various religions was common in the political philosophy of the pre-Christian Anatolia and Eastern Mediterranean. Having both a philosophical and religious background, an intellectual who supports religious tolerance such as Themistius, it is understandable that the qualities that an emperor has or should have are also included. The orations of Themistius show that in the religious policies of the Roman Empire in the fourth century, contrary to popular belief, anti-paganism did not become an imperial policy, on the contrary, different approaches were adopted and implemented by each emperor. Not all the emperors were fundamentalist Christians, just as Themistius was not a fundamentalist pagan. In this respect, various officials and Christian clergymen were much more influential in enabling Christianity deny co-existence for other religions.

Bibliography and Abbreviations

- Aalders 1969 G.J.D. Aalders, "Nomos empsychos", *Politeia und Res publica. Beiträge zum Verständnis von Politik, Recht und Staat in der Antike, dem Andenken Rudolf Starks gewidmet* (ed. P. Steinmetz), Wiesbaden, 315-329.
- Alföldy 1974 G. Alföldy, "The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 15/1, 98-103.
- Almasi 2004 G. Almasi, "The Riddle of Themistius' 'Twelfth Oration' and the Question of Religious Tolerance in the Sixteenth Century", *Central Europe* 2/2, 83-108.
- Ando 1996 C. Ando, "Pagan Apologetics and Christian Intolerance in the Ages of Themistius and Augustine", *Journal of Early Christian Studies* 4/2, 171-207.
- Ballériaux 1994 O. Ballériaux, "Thémistius et le néoplatonisme: le νοῦς παθητικός et l'immortalité de l'âme", *Revue de Philosophie Ancienne* 12/2, 171-200.
- Ballériaux 1996 O. Ballériaux, "Eugénios, père de Thémistios et philosophe néoplatonicien", *L'Antiquité Classique*, 65, 135-160.
- Barceló 2004 P. Barceló, *Constantius II und seine Zeit. Die Anfänge des Staatskirchentums*, Stuttgart.
- Benelli 2016 L. Benelli, "The Age of Palladas", *Mnemosyne* 69/6, 978-1007.
- Birley 1976 A.R. Birley, "The Third Century Crisis in the Roman Empire", *Bulletin of the John Rylands Library* 58/2, 253-281.
- Bolgov 2014 N.N. Bolgov, "Themistius and his works in the context of cultural continuity", *Tractus Aevorum* 1/2, 175-184.
- Bowersock 1978 G. Bowersock, *Julian the Apostate*, Cambridge.
- Brauch 1993 T. Brauch, "Themistius and the Emperor Julian", *Byzantion* 63, 37-78.
- Brown 2002 P. Brown, *Poverty and Leadership in the Later Roman Empire*, Hanover, New Hampshire.
- Cameron 1993 A. Cameron, *The Later Roman Empire*, Glasgow.
- Cancik – Cancik-Lindemaier 2016 H. Cancik – H. Cancik-Lindemaier, "Religionsfreiheit und Individualisierung von Religion: Themistios' Rede zum Konsulatsantritt Jovians (364 n. Chr.)", *Religiöse Toleranz: 1700 Jahre nach dem Edikt von Mailand* (ed. M. Wallraff), *Colloquia Raurica* 14, Boston, 193-221.
- Chadwick 1993 H. Chadwick, "Christian and Roman Universalism in the Fourth Century", *Christian Faith and Greek Philosophy in Late Antiquity* (eds. L. R. Wickham – C. P. Bammel – E. C. D. Hunter), *Vigiliae Christianae, Supplements*, Leiden, 26-42.
- Coda 2020 E. Coda, "Themistius on Intellect. Theophrastus and Plotinus as Sources of In De Anima III 5", *Studia graeco-arabica* 10, 1-20.
- Criboire 2007 R. Criboire, *The School of Libanius in Late Antique Antioch*, Princeton.
- Criboire 2015 R. Criboire, *Between City and School: Selected Orations of Liba-*

- nus, Liverpool, (trans. Texts for Historians, 65).
- Csízzy 2013 K.K. Csízzy, "Themistios als Bewahrer der antiken Religion", *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 49, 347-354.
- Dagron 1968 G. Dagron, *L'Empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme : Le témoignage de Thémistios*, Paris.
- Dagron 1974 G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris.
- Daly 1971 L.J. Daly, "Themistius' Plea for Religious Tolerance", *GRBS* 12/1, 65-79.
- Demandt 1989 A. Demandt, *Die Spätantike: Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 b. Chr.* München.
- Dihle 1989 A. Dihle, *Die griechische und lateinische Literatur der Kaiserzeit. Von Augustus bis Justinian.* München.
- Dillon 2007 J. Dillon, "Iamblichus' Defence of Theurgy", *International Journal of the Platonic Tradition* 1/1, 34-41.
- Dindorf 1961 W. Dindorf, (ed.), *Themistii Orationes*, Hildesheim.
- Downey 1955a G. Downey, "Philanthropia in Religion and Statecraft in the Fourth Century after Christ", *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 4, no. 2/3, 199-208.
- Downey 1955b G. Downey, "Education and Public Problems as seen by Themistius", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 86, 291-307.
- Downey 1957 G. Downey, "Themistius and the Defense of Hellenism in the Fourth Century", *The Harvard Theological Review* 50/4, 259-274.
- Drijvers 2022 J.W. Drijvers, *The Forgotten Reign of the Emperor Jovian (363-364)*, New York.
- Dvornik 1966 F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, DOS 9, Locust Valley- New York.
- Edwards 1994 M. Edwards, "Plotinus and the emperors", *Symbolae Osloenses* 69/1, 137-147.
- Errington 2000 R.M. Errington, "Themistius and his Emperors", *Chiron* 30, 861-904.
- Gottlieb – Barceló 2000 G. Gottlieb – P. Barceló, *Christien und Heiden in Staat und Gesellschaft des zweiten bis viertes Jahrhundert*, München.
- Heather 1998 P.J. Heather "Themistius: A Political Philosopher", *The Propaganda of Power: The Role of Panegyric in Late Antiquity* (ed. M. Whitby), 125-150.
- Heather – Moncur 2001 P.J. Heather – D. Moncur, *Politics, Philosophy, and Empire in the Fourth Century: Select Orations of Themistius*, Liverpool (Translated Texts for Historians 36).
- Henck 1999/2000 N. Henck, "From Macellum to Milan: The Movements of Julian the Apostate from A.D. 348 to 355", *Kodai* 10, 105-16.
- Johne 2008 K.P. John, *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*, Berlin.
- Jones 2010 C. Jones, "Themistius after the death of Julian", *Historia* 59/4, 501-506.

- Kaçar 2003 T. Kaçar, "Cilician Bishops and Fourth-Century Church Politics", *OLBA* 8, 103-128.
- Kahlos 2011 M. Kahlos, "Rhetoric and Realities: Themistius and the Changing Tides in Imperial Religious Policies in the Fourth Century", *Politiche Religiose nel Mondo Antico e Tardoantico: Poteri e Indirizzi* (ed. G. A. Cecconi – C. Gabrielli), Bari, 287-304.
- Karakuş 2022 O.S. Karakuş, "Friendship and Rivalry: Local Relations and Cultural Environment in Constantinople and Nicomedia in the Light of Libanius' Orations and Letters", *Anadolu Araştırmaları* 26, 125-142.
- Kelly 1970 G. Kelly, "The Political Crisis of AD 375–376", *Chiron* 43, 357-409.
- Kuhoff 2001 W. Kuhoff, *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie: das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284-313 n. Chr.)*, Frankfurt am Main.
- Kundakçı 2017 D. Kundakçı, "Paflagonyalı Themistius'un Siyaset Felsefesinin Odak Noktası: Philanthropia ya da Evrensel Kardeşlik Düşüncesi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2, 12-28.
- Kupreeva 2000 I. Kupreeva, "Themistius", *The Cambridge History of Philosophy in Late Antiquity* (ed. L. P. Gerson), Cambridge, 397-416.
- Lee 2006 A.D. Lee, *Pagans-Christians in Late Antiquity*, London/ New York.
- Lenski 2002 N. Lenski, *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley/ Los Angeles.
- Liebeschuetz 2006 W. Liebeschuetz, "Transformation and Decline: Are the two really incompatible", *Die Stadt in der Spätantike - Niedergang oder Wandel?* (ed. J. U. Krause – C. Witschel), *Akten des internationalen Kolloquiums in München am 30. und 31. Mai 2003*, Stuttgart, 463-483.
- Marcos 2014 M. Marcos, "Emperor Jovian's Law of Religious Tolerance (a. 363)", in: M. V. Escribano Paño – R. L. Testa (eds.), *Política, religión y legislación en el Imperio Romano (ss. IV y V d.C.) = Politica, religione e legislazione nell'Impero romano (IV e V secolo d.C.)*. Bari, 153-177.
- Mehr 2024 S. Mehr, *Ganz Rhetor, Ganz Philosoph-Themistios als Lobredner auf Valens: Ethik als Göttliche Herrschaftslegitimation*, Berlin.
- Momigliano 1963 A. Momigliano, "Christianity and the Decline of the Roman Empire", *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century* (ed. A. Momigliano), Oxford, 1-16.
- Nesselrath 2013 T. Nesselrath, *Kaiser Julian und die Repaganisierung des Reiches. Konzept und Vorbilder*, Münster.
- Niccolai 2023 L. Niccolai, *Christianity, Philosophy, and Roman Power: Constantine, Julian, and the Bishops on Exegesis and Empire*, *Greek Culture in the Roman World*, Cambridge.
- Nochi 2016 F.R. Nochi, *Commento agli Epigrammata Bobiensia*, Berlin/Boston.

- Omissi 2020 A. Omissi, "Rhetoric and power: how imperial panegyric allowed civilian elites to access power in the fourth century", *Leadership, Ideology and Crowds in the Roman Empire of the 4th Century AD* (ed. E. Manders – D. Slootjes), Stuttgart, 35-48.
- Penella 2000 R.J. Penella, *The Private Orations of Themistius*. Berkeley.
- PLRE I A.H.M. Jones, *The Prosopography of Later Roman Empire: Volume 1, AD 260-395*, Cambridge.
- Sandwell 2010 I. Sandwell, "Pagan Conceptions of Monotheism in the Fourth Century: The Example of Libanius and Themistius", *Monotheism between Pagans and Christians in Late Antiquity* (ed. S. Mitchell – P. Van Nuffelen), Leuven, 101-126.
- Smith 1995 R. Smith, *Julian's Gods: Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate*. London/ New York.
- Stenger 2007 J. Stenger, "Themistios und Palladas", *Byzantion* 77, 399-415.
- Sertz 1976 S.A. Sertz, "Themistius: A Hellenic Philosopher-Statesman in the Christian Roman Empire", *The Classical Journal* 71/4, 349-358.
- Swain 2001 S. Swain, *Themistius and Valens: orations 6-13*. Liverpool (*Translated Texts for Historians* 78).
- Swain 2013 S. Swain, *Themistius, Julian, and Greek Political Theory under Rome: Texts, Translations, and Studies of Four Key Works*, Cambridge.
- Tussay 2022 A. Tussay, *A History of the nomos empsychos idea*. PhD dissertation, Pázmány Péter Catholic University.
- Vanderspoel 1988 J. Vanderspoel, "Themistios and the Origin of Iamblichos", *Hermes* 16, 125-128.
- Vanderspoel 1995 J. Vanderspoel, *Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantius to Theodosius*, Ann Arbor.
- Von Haehling 1978 R. von Haehling, *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amtsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie*, Bonn (*Antiquitas, Reihe III*, 23).
- Watts 2000 E. Watts, *The Final Pagan Generation*, London.
- Watts 2013 E. Watts, "Libanius' Pro Templis and The Art of Seeing Syria Through Rhetoric", *Le Vie Del Sapere in Ambito Siro-Mesopotamico Dal iii al ix Secolo* (ed. C. Noce– M. Pampaloni– C. Tavoletti), *Atti Del Convegno Internazionale Tenuto A Roma bi Giorni 12-13 Maggio 2011*, Roma, 105-114.
- Wilkinson 2009 K.W. Wilkinson, "Palladas and the Age of Constantine", *JRS* 99, 36-60.
- Zucker 2015 A. Zucker, "Themistios", *Brill's Companion to the Reception of Aristotle in Antiquity* (ed. A. Falcon), Leiden, 358-373.